

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

Спогад
про
океан





*Дякую Богові,
що дав мені народитися
українцем.*

Вл. Іваниця

*(З останніх записів у щоденнику,
4 липня 1995 року).*

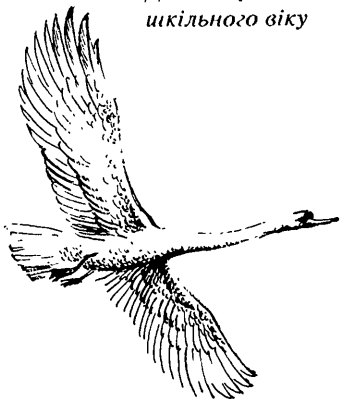


ОЛЕСЬ ГОНЧАР

Спогад про океан

НОВЕЛИ

*Для старшого
шкільного віку*



КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1995

*Нову книгу класика української літератури
Олеся Гончара складають новели, що увійшли
до золотого фонду національного письменства.
Насичені глибокими роздумами про долю природи
і долю світу, пройняті тривогою за духовність
сучасної людини, лаконічні й дотепні, ліричні
й водночас сповнені тонкого психологічного
аналізу, ці перлини української новелістики
спонукають знову й знову замислитись над
сенсом буття, будять своїм живим словом
у людських серцях любов до України.*

*Упорядкування
ВАЛЕНТИНИ ГОНЧАР*

*Передмова
ЯРЕМИ ГОЯНА*

*Художник
ОЛЕКСІЙ ШТАНКО*

Білі крила книги — як білі крила лебедя, що впав убитий на загублену в морі вузьку піщану косу, і постріл той потряс Україну і світ.

Білі крила книги — як білі крила ангела-хранителя, що жив у образі святої птиці-лебедя і беріг для землі й неба лебедину душу.

Білі крила книги — як пречисто-білі небеса пам'яті, де віщим словом навіки вписано імення Лебедя-Ангела, де в соборі слова української нації пророко воскресли великодні дзвони, де колись на берегах любові квітнево зійшла, яскраво світила й трагічного липневого світанку скотилася у вічність Його зоря, а на блакитному небозводі заясніла райським серпанком лебедина душа.

Білі крила книги — біла лебедина пісня. Вона була така дужа, що чули її по всій землі, вона була така рідна, що озивалася любов'ю у вірних серцях, вона була така красива, як погідна усмішка на його устах, що зоріла, мов душа нації і святий дух України.

Сталося все так зненацька — блискавка вдарила у найвище дерево на нашій землі. Вдарила в дерево, яке не раз брало на себе чорні грози і вистоювало в бурях, а тепер враз похитнулося і впало.

Відійшов у вічність Олесь Гончар.

Упала духовна опора, що на верховині другого тисячоліття тримала українське небо.

Доля Олесь Гончара, світоча української нації, так зріднена з долею України, як зріднені мати й син. Він прийшов на світ, коли з любові й муки після сивих віків борні народжувалася наша держава — Українська Народна Республіка. Він як ровесник її прожив з вірою, що вона, хоч і була розір'ята на хресті, ще не вмерла і не вмере. Він дожив з цією вірою до Великодня її воскресіння і урочисто вітав цю святу годину на всенародному вічі. Він як національний проводир до соборності України поклав на віттар свободи Матері серце і душу і відійшов за межу життя з синівською думою, що Україна жива.

Доля Олесь Гончара, патріарха української літератури, совісті нації, виписана в його слові, з пречистого духу якого він воздвигнув небосяжний собор.

Доля Олесь Гончара, лицаря красного письменства і світової слави зодчого новелістичного епосу, сама як новела, де слово то будить усю планету соборним дзвоном, то звеселяє степовою тронкою, то сонячно світить символікою нації, то зоріє безсмертною лебединою душею.

Він прийшов у літературу молодим. Прийшов Воїном з фронтів у час, коли Європа і світ стікали кров'ю від найстрашнішої на планеті війни. Прийшов і приніс новелу про святу любов — і став прапорно-носцем миру і першим на весь світ провістив з України:

— А небо над нами, весняне й високе, гуде од вітру, мов блакитний дзвін... Слухайте ж!

Слухаймо Олесья Гончара — наш всесильний соборний дзвін над Україною — і почуємо в голосі його живе слово.

Слухаймо Олесья Гончара — він чистотою молодої лебединої душі проспівав у літературі свою першу пісню любові й на схилі літ, молодий духом, відлетів у небеса з лебединою піснею на устах.

Біла ця книга — лебедина його пісня. Вона лине в світ з печаттю його праведного духу, на теплих крилах роботящих рук, лине за своїми посестрами — «Бригантиною» (1992), «Собором» (1992; 1993), «Твоєю зорею» (1993), «Прапорноносцями» (1995), яким Батько дав благословення у «Веселці» і вирядив із віщим знаком любові в добрий політ до людей. Лишаємо в книзі все в тій чистоті, яку любовно виспівав Автор. На останніх гонах життя по-хліборобськи пройшов він кожен вистражданий рядок і заповів нам у своїй авторській редакції «Спогад про океан» — спогад про океан-життя і спогад-процтво про майбутнє.

Слухаймо Олесья Гончара — слухаймо уважно його соборне слово, як віщий голос тронки в українському степу, слухаймо душею, і чи не відкриється велика тайна, яку він залишив нам, суцям, і всім прийдешнім у дивному-предивному чарі-слові.

Слухаймо Олесья Гончара — і може, білі та голубі вітри принесуть з вічності: останній крик убитого лебедя над піщаною косою в морі, який розбивав груди і будив Україну; відповідь на передсмертний стогін в нічному степу хлібороба Кресафта, який німо питав усвіту: «А в чому річ?» — і будив Україну; заповітне слово дипломата, українця Кирила Заболотного перед вічним польотом у небеса, заглушене для людства ревом літаків, слово, яке прийде від сонця, упаде дощами на рідну землю, проросте буйним колосом і засвітить нам коло серця Україну.

Слухаймо Олесья Гончара — він навіть смертю своєю, на останній путі у вічність зібрав нас у народ, як небесно-золота хоругва, і заповітно прошептав, як молитву: «... Бережіть Україну». А Мати-Україна в глибокій тузі ховала свого Сина, ридало небо теплими липневими сльозами, святий хрест на соборі перехрестив свіжу могилу біля свого заплаканого вікна — той тихий вічний дім на Байковій горі, що довго болітиме Україні.

Слухаймо Олесья Гончара — то голосом сина говорить із своїм народом апостол духу.

СОБОР
УКРАЇНСЬКОЇ
ДУШІ

А я напишу — Україні!

Олесь Гончар

Гончарі були, мабуть, першими з наших далеких предків, хто в глині відкрив душу, і відчув під пальцями, що глина ця жива, і витворив з неї речі дивовижної краси, і дав їм благословення сонця і силу вогню, і заповів у спадок своєму родові. Гончарі вродженим талантом увічнювали знаки кожної нової доби в простій, земній і одухотвореній глині.

Час всесильною рукою безжально стирає з лиця землі міста, країни і народи, імена, викарбувані на камені, перемелює на пісок найтвердіший граніт і розвіює його по піщинці. Але він не може розбити звичайний череп'яний глек і загубити його в мороці століть, бо в ньому — сила землі і світло сонця, палкість вогню і животворність води, благословення неба і священнодійство гончарів, які дали грудці глини вічне життя.

Час виносить на бурхливих хвилях із морських глибин амфору дивовижної краси або добуває із казкових скарбниць цілісіньку і не розчавлену вагою віків стародавню вазу. На них сяє печать духу древніх гончарів і мудрість землі.

Щедра наша земля на гончарів, бо в самому їх імені живе з діда-прадіда спорідненість із землею. Вона родила їх від роду до роду, а вони бережно несли через історію іскру родинного вогнища предків, як святиню. То був урочий вогонь — двадцять століття дало Україні Олесь Гончара. Син давнього роду взяв у руки не грудку глини, реальні обриси якої відчуваєш доторком пальців, а вийняв з душі слово і за велінням долі вибудував з цього чудодійного матеріалу храм в українській літературі як національний символ — собор душі.

Є серед таємниць світу особлива дивовина — таїна душі, дароване їй життя вічне.

Душа, як і світ, явилася зі слова, душа зяясніла зі світла, душа засяяла із духа, і зійшла із небес на землю, і оживила на ній кожную крапельину води, кожную травинку і кожную земну істоту.

Душа владарює на землі і на небі. Людина так і не відкрила для себе

її земного образу, а спромоглася тільки в уяві намалювати пречистим птахом — білим голубом або білим лебедем.

Душа сонцем сяє над Україною і сіється на землю благодатними дощами, а в кожній краплині слова яріє промінь.

Душа ясними зорями заглядає в тихі води та єдне небесну молитву і земну думу.

Душа білими лебедями вільно літає над житейським морем.

І враз у святому соборі душі пролунав постріл — і на сипкий палаючий пісок упав лебідь. А може, то не лебідь, а пробитий кулею ангел з німим докором у згаслих очах. І люди схиляються над ним і тричі, мов хрестяться, вимовляють слова: «Птиця свята».

Здригнулася від того пострілу маленька смужка землі у відкритому морі — вузька необжита коса, чорна скибка українського степу, де панує вічність, непорочна чистота природи, сонце і вітер, тиша і простір, небесна синява і свобода. Далеко та коса від людської суєти, вона пронизала небо і зникла в імлі. То хто ж тут почує цей постріл у лебедя, і хто за нього питає, і перед ким відповідати — перед цим простором і блакитним безмежжям? Марні надії — постріл так і загубитьсь на пустинній косі, як пташиний крик, потоне в морі і розтане в небі, а втрати одного лебедя ніхто й не помітить, бо всіх лебедів ніхто не зможе порахувати, як зір у небі, як краплин у дощ, як слів у мові...

Але ж не потонула в морських глибинах і не розтанула в небесах душа лебедина. Вона зранено зойкнула, і її крик розпанахав безмежжя простору мечем правди-мсти, і заболів у мільйонах сердець, і наповнив їх силою гніву. І спалахнула душа сяйвом воскресіння, і заясніла крізь порохіві дими віків і тумани лжі, і з вузької та гострої, як козацький спис, піщаної степової коси, загубленої в морі, засвітила на всю Україну. Саме з цього крику, болю і світла лебединої душі і народилася в українській літературі новела Олеся Гончара «На косі» — новела як сонячний знак для нації на сірому тлі зневоленої історичної доби.

...Випускницю біологічного факультету столичного університету Ольгу, відмінницю, спочатку залишену в столиці, де їй відкривалася пряма дорога до наукової кар'єри і відповідних матеріальних благ, раптом заслали аж на цю загублену в морі косу, «на краю землі, де тільки птахи мітингують». Її покарано за те, «що пішла з квітами до Пам'ятника, коли сказано було не йти». Не знаємо, може, хтось із впливових добрих людей і вимолив у суворих властей для неї цю смужку заповідної суші, бо степова українська коса в морі — все-таки не засипана снігами сибірська тайга. Та несподівано дівчина в цьому, здавалося б, осоружному засланні, далекому, можна сказати, від людей і кипіння політичних пристрастей, від міського життя з його карколомним темпом і світськими принадами, відкриває для себе новий великий світ з його райською чистотою, святою духовністю і правичною справжністю. Тут, у цьому дивному світі, є лише вона і сонце, є

лебеді, як чисті душі предків, є зачарована смужка незайманого степу, з глибин якого може в одну мить возродитися козацьке лицарство. Та чи не перший його посланець явився оце зараз із-за обрію, аж серце дівчини забилося птахою, бо він «вимчав десь із татарщини, із козаччини і швидко став наближатися... уже надлетів, і весь був смага, мужність, обвітреність! Звідти він, звідти! З часів лицарських, далеких... Профіль орлиний і сам — як орел! Тільки й бракує, що шаблі при боці та шапки-бирки на голові...»

І відтепер Ользі разом із сонцем сходить зоря кохання, оспіваного і злеліяного в піснях, і з вузької коси владно, на весь земний обшир, розпросторюється Україна, бо вона всюди, де сяє любов'ю українська душа, і лебеді літають над самою головою, як найвірніші побратими. Ой, не збайдужити б тільки серед клопітних буднів до цього величного хоралу природи, не кинути свій зір під ноги суєті, а піднімати його до неба, де білі крила і поклик віків!

І враз цей фатальний постріл у лебеда, мов вибух планетарної сили. Стріляв некоронований король цих земних володінь Танцюра, один з тих удільних князків, які присвоїли собі право безкарно розпоряджатися світом і людьми. А коли й знайдеться однісінька душа і сміливо кине в обличчя слова осуду і питає так, як ніхто досі не питав: «Невже ви так непохитно увірували в право своє — бити?», — він для остраху пригадає мітингування біля Пам'ятника, а для виправдання нарікатиме, як «вимордовує робота», «як до півста не дотягши, інфаркти хапаєм», для співчуття навіть згадає, як ниють рани. Бо Танцюра ще з війни має замість ноги протез, яким він «землю викручував, усвердлював у неї кожен свій крок, кожен свій приступ». Ішов на злочин із самовпевненою рішучістю, бо, мовляв, вивоював у боях право вбивати якихось там лелек.

А привіз Танцюрі рушницю і подав, запобігливо і улесливо по-сміхаючись, отой парубок-егер, якого Ольга спершу довірливо прийняла за орла із лицарських козацьких часів, а телер «з жахом подумала, що цей гнучкоспинець, холоп, вслужник міг би бути обранцем її серця». Побачивши рушницю в руках похмурого чоловіка на протезі, який, вітаючись за руку, нікому не дивився в очі, дівчина питала себе зачаєно: «Невже буде постріл? Невже буде натиснуто курок? Усе залежить від цього: буде постріл чи ні?.. Все, все залежить від цього. Може, навіть саме майбутнє, і цінність твоїх ідеалів, і всі оті диявольські вибухи, жажіття, про які тепер стільки пишуть, говорять, думають, — усе якимось найтоншим зв'язком зв'язано з його рушницею бракон'єра, з тим — буде постріл чи ні?»

Постріл пролунав десь там, у глибині коси, постріл пролунав у глибині душі — і на землю впав убитий лебідь...

Запам'ятаймо цей постріл із рушниці, цей страшний постріл, бо він був спрямований у святині народу, тому його почула Україна. Він

лунатиме в нашій літературі через роки як пересторога — бережіть собори душ.

Жива душа — жива нація! Волею вищої сили твориться велике чудо — переселення душ. Живуть вони від роду до роду, бережуть пам'ять віків і світять вірою в прийдешнє. А куди ж то пропали сини козацьких степів, які на чайках долали дніпровські пороги і дев'яти морський вал, обороняли Україну-матір і під копитами їх коней гнувся степ? Один із них, здалося Ользі, явився з козаччини і далекого лицарства. Та насправді це була тільки зовнішня подoba лицаря, манекен, тіло якого давно покинула вільна душа сина степів і впала простреленим лебедем.

Пожаліймо його, цього українського сина, ровесники якого в далекі часи водили на бій козацькі сотні, і подумаймо, звідки взявся він, людина без імені і без душі, егер-слуга замість сотника-лицаря, і пожурімося над його долею, бо він — не єдина жертва нашого безпам'ятства. Згадаймо, що Ісуса Христа примусили нести тяжкий хрест, на якому його мали розп'яти, а цей сам приніс і подав рушницю, пострілом з якої вбито його душу, його долю, його любов. Такі блудні сини вирости на славній землі прадідів, блукали в п'їтмі неволі і затоптали душу. Тож вийдіть, батьки, їм назустріч і поклічте до рідного порога, і хай прилетить до них лебедина душа і воскресить їх.

Думаю над трагічною постаттю егеря-слуги і не можу не згадати вірша Володимира Самійленка «Сон», що так співзвучний ситуації, описаній у новелі «На косі».

Я бачив сон, немов зібрались ми гуртом,
Щоб справити велике свято;
Багато нас самих сиділо за столом,
І ще прийшло гостей багато.
І гості ті були неначе й не чужі,
Але було й одміну знати,
Як кинулись вони прозогом до їжі,
Забувши нас і привітати...
І гості крикнули: «Давайте ж нам батіг,
Бо в нас немає чим вас бити».
І миттю кожен з нас по батога побіг,
Щоб волю тих гостей чинити.
І пуги принесли, і полягли самі,
Немов на тирлі тії вівці.
Та й кару прийняли, а як устали ми,
Було червоно на долівці.

Подумаймо над новелою «На косі» і глибинно прочитаймо її при світлі часу, в який вона була написана. Ні, вона не з тих творів, які стають у тематичний ряд оповідей на захист природи, бо тут можна було б обійтися і гострою статтею під умовною назвою «Не вбивайте лебедів». Це тільки сюжетна лінія, поверхневий шар художнього пись-

ма, а серцевина новели таїть у собі силу вибухової потужності на захист нації і її безсмертного духу.

Новела була написана в середині шістдесятих років; коли на «хрущовську відлигу» впали люті морози брежнєвсько-сусловської мерзлоти. Україною прокотилися судові політичні процеси і переслідування за українство, усе жорстокішим ставав наступ тоталітарної системи на традиції і духовність народу. Українська мова, українська пісня, український дух планомірно витіснялися з усіх сфер життя, денаціоналізація була зведена в державну політику, море русифікації затоплювало і степи Січі-матері, і простори Великого Лугу-батька, і садки вишневі коло хати. Україна опинялася на косі, відрізаний від світу морською хвилею, солоною, мабуть, від сліз, наплаканих віками, і ця коса день за днем вужчала, і стискала, і спресовувалася в плацдарм духу, який не потоне в морі і під самим сонцем не згорить, а лебеді злетілися зі всієї України і бережуть її лебединий вік.

Божим раєм, краєм веселих ясних зір і тихих вод, де живе народ хрещений, називали кобзарі в думках свою Україну, а невольники в тяжкій турецькій неволі молилися цими словами до матері-України. І хоч у тому раї не раз горіли пекельні вогні, а все-таки в чужій стороні він світився за далекими овидами вікнами рідної хати. Таким раєм є і ця коса в неторканій земній чистоті, де є тільки сонце, море і білі лебеді, хоча в шторми море аж під порогом хвилями б'є, а як задме снігами, то хоч вовком вий. Треба не збайдужіти до краси і не втратити пречистого дитячого здивування перед первозданністю цього казкового світу.

...Він і Вона, новітні Адам і Єва, «люди з країни пляжів» — «безіменний мій!» і «безіменна моя!» — задля розваги запалили рай, у якому зросли. Познайомились у черзі за морозивом, цинічні і байдужі до всього світу, зійшлися на мить, а розійшлися навіки, покарані за легковажність. Навіщо їм знати, що таке любов? Хай над цим «найзагадковішим з почуттів» ламають собі голови поети. Навіщо їм знати, як називаються ті усміхнені птахи, які пролітають над ними, чи ті дерева, що ростуть довкола них? Навіщо їм, зрештою, знати імена одне одного, бавитися в ці старожитності предків? Їм би краще сигарета. Викурена одну на двох, її кинуте недбало в суху глицю, як цинічне слово в святу молитву... І спалахнули ліси, горіли земля і небо, повітря і каміння, горіла твоя Україна і ти, безіменний, обпалений вогнем. А над тобою летіли з пташиними зойками і обгорілими крилами твої крилаті судді. Немає уже птахам місця на землі, бо там, на загубленій у морі косі, стріляють у білих лебедів, ген у чистих степах розгорнуто ракетні полігони, а тут недопалок сигарети спалив пташині гнізда і твою долю. А якщо птахам стає тісно на землі, то й людям немає на ній притулку.

Новела «Летять усміхнені птиці» була написана як пересторога

людям берегти свою землю і свою Україну, щоб не спіткала їх доля обпалених птахів, які розпачливо втікали з палаючого континенту, шукали порятунку в морі, бо в прабатьківському раю розвели пекло.

Гинуть птахи в розпеченому пожежею небі, гинуть лебеді від пострілу, що потряс небесний пруг. Та в двобої за правду падають і праведні душі. Без пострілів. Система витворила проти них цілий арсенал насильства. Вмирає голова колгоспу Кресафт Кухаренко (новела «Кресафт»). Його викликали гарячої пори жнив на засідання бюро райкому і виключили з партії за те, що видав людям обіцяні на зборах по півтора кілограма пшениці на трудодень. Кресафт розумів, що пощади йому не буде, якщо видасть людям зароблену пшеницю, але він, вчорашній воїн і хлібороб від роду, зневажив страх і в той час, коли голови колгоспів всієї округи оглядалися на владу, дотримав слова і виконав задумане. Це був виклик генеральній лінії, це було зухвальство якогось нікчемного одинака, який, за словами відомого поета з відомої поеми, ніщо, нуль, нікому і ні на що не потрібний та з голосом, тоншим від писку, слабкий і сліпий проти партії з її рукою мільйонноперстою, стиснутою в один нищівний кулак. Вчинку Кресафта для загального остраху було дано політичну оцінку, удар нанесено смертельний, щоби й іншим не закортіло самим, без дозволу згори, будь-які рішення приймати і виходити з-під контролю недремного ока, створюючи загрозу канонам диктатури.

Убило Кресафта не рішення бюро райкому про виключення з партії, диктаторське рішення необраної народом влади, яка зневажала всі закони цивілізації. Ні, на цей жаль за розрив з партією немає в новелі і найменшого натяку. Убив його крах ідеалів, у які свято вірив і які сповідував, задля яких вступав до партії і захищав їх на фронтах, як рідну землю. А тепер ось настала та мить, яка мусила колись блиснути в житті, і освітила весь пройдений шлях — і його власний, і його роду та народу,— і він прозрів і побачив усю фальш системи та її ідеї з повною зневагою до людини. Він бачив у судну годину крізь перепалені спекою поля очі своїх односельців, «всі оті чесні, довірливі очі, жіночі, чоловічі, дівочі, хлоп'ячі, що він їх бачить щодня і що в них щодня повинен дивитись. Вони й зараз ждуть його там, на токах, де гори хліба сухим червоним сонцем пашать». Ось що мучить Кресафта, ось чому він на бюро рукою серце стримував, щоб воно не вирвалося з грудей від важкого болю не за себе, не за свою кар'єру, а за людей, за їх віру в слово, як найбільшу святиню на цьому білому світі. Кресафт не може пережити наруги над словом, без віри в творчу силу якого все суще стає тліном, і через важке зітхання видихає як стогін тільки одне запитання: «Ну, а як же в очі людям дивитись?» Питає членів бюро-судилища, питає себе, питає колег голів колгоспів, яких теж зірвали з полів у розпал жнив, аби всю пшеницю до зернини витрясли із засік, але прямої відповіді на своє запитання не дістає. Одні радять йому не

хилити голови, бо час тепер такий, що треба дивитися, звідки вітер війне, і не дуже поспішати людям добро робити, а товстючий Мамлій, голова з «Перемоги», повчає: «Не будь наївним, Кресафте. Ти як дитина. Простодушний ти, жертва власної совісті. А совість — це така культура, що в теперішніх сівозмінах не значиться, не кожен її культивує в наш час. Дехто забув, по якому попереднику цю культуру й сіють...»

Людина без совісті безнадійно хвора, держава з потоптаною совістю приречена на загибель. І Кресафт усвідомлює цю трагічність буття і відкриває враз для себе страшну пустиню байдужості до людини, і цей вогонь пізнаної правди спалює його. Думка ще шукає порятунку, думка ще б'ється в надії, що її почують, і він німо кричить: «Ех ви... Оце так вирішуйте? Позвикали в сірка очей позичати, а я напозичавсь. Чуєте? Напозичавсь!» Але той всесильний моноліт не чує голосу людини, він спресованою брилою тисне на душі людей, він кам'яним господарем іде по землі і топче мільйони, бо він бездушний і сліз не знає.

Кресафт не в силі позбирати каміння, яке в жнивну пору життя розкидав навколо нього моноліт, надто багато його на українському чорноземі, і тільки один біль пече Кресафта в судну годину, що ніхто не бачить цього страшного урожаю. А хто бачить, той боїться признатися, бо страх перед диктатурою заморожує уста. Он голови колгоспів безтурботно обідають у чайній після того, як обікрадено їх села, ще й Кресафту радять не боятися потовстіти, бо «голова без пуза — як справка без печатки». Сміються, «чи можна з гороху спекти українську паляницю», сміються там, де треба плакати або вдарити в дзвони. І дивним та нікчемним здається лепетання Першого, який наздогнав його на глухій польовій доріжці і намагався знайти слова виправдань за вчинене проти Кресафта беззаконня. Кресафт не став пояснювати, що справа не в його особі, він тільки краплина з покривдженому життєвському морі, де в жертву ідолові принесено нації і народи. Він тільки шепотів час від часу сухими запеченими губами: «Не в тім річ», — і це були його останні слова на землі, як одвічне гамлетівське запитання до світу — «бути чи не бути». «Вуса волочилися в пилюці шляху, а очі в небі тонули», хмари застигли на обрії, як його далекі фронтові Карпати, а негодований кінь тюпав полем і віз його в ті Карпати, які вже були тільки недосяжним маревом.

Та одинокий шепіт не розвіяло вітром у полях, а налило силою пшеничного зерна, що світило вночі бризками сонця. Силою хліба, за який він умирав, силою рідної землі, на якій виріс, яку захищав від ворога і якій у безмірній любові звиряв тепер свій заповіт. Шепіт той був тихий, як молитва, і святий, як молитва, тому він не міг розтанути в огромі світу, а мав долетіти до неба, як і та лебедина душа над

загубленою в морі косою, і будити совість живих світлом зір, шумом дощу, запахом хліба, а якщо вона зрадливо засне, то вдарити громом.

Шепіт Кресафта пропікає аж до глибин сумління кожного з нас своєю мукою, породженою в душевних боріннях і залишеною для покоління, і переростає у запитання «А в чім же річ?», і вимагає відповіді. І ми мусимо шукати цієї розгадки при світлі шматочків розірваного сонця, що вибухнуло з розпуки.

А може, той сповідальний шепіт планетарно оживе в дзвоні на прадавній дзвіниці коло собору в районному містечку? Дзвін передчуває біду, дзвін чекає небесного знаку, щоб нарешті заговорити, бо «давно мовчить, прикусив язика, не калатне і, здається, ось-ось впаде просто на голову Кресафтові». Заговорити і розповісти людям правду про все бачене і чує на своєму віку, а бачив і чув він з соборного піднебесся багато. Він і нині бачить, як іде на розп'яття український хлібороб від роду з біблейським ім'ям Кресафт, яке і досі для голів колгоспів дуже чудне, майже як прізвисько. Та й сам він, цей Кресафт, чудний, як і його ім'я, ніби не з сього світу, а з часів давноминулих, коли християн розпинали за віру і праведна душа далекого предка переселилася до нього через тисячі літ. Може, це небо послало його на землю розділити з людьми і поміж людьми хліб насущний. Іде він на розп'яття свідомо, бо «знає, чого його викликано», іде стривожено, йому «млюється в грудях від передчуття кари», іде впевнено з давно прийнятим рішенням, що «це мусило статись», іде, як ходив колись у бій, і був готовий на все, «ждав цього, не думав тільки, що покличуть так швидко».

Хо́да Кресафта сповнена епічної величі. Земля чує хресну дорогу свого сина і віщує, як мати, що йому не буде ні пощади, ні порятунку від людей, які розіп'яли колись самого Христа, і скликає на допомогу сили земні і небесні. Вони одразу збираються на поклик землі, і входять до новели з перших її слів разом з Кресафтом, і стають поруч в обороні, і супроводять його до місця страти, до «бюро» — того страшного символу диктатури, за ви́роками якого виморено голодом, розстріляно, перетворено в табірний пил десятки мільйонів людей.

Першими почули, що Кресафта викликають на розправу в район, «ворохи зерна, поналивані» на польовому току, і бачили, мов живі, як їх господар «важко стояв серед току, вуса висіли аж до землі». Хлібороб прощався з землею в таку благословенну мить, яку можна порівняти хіба з миттю причастя,— земля народила йому хліб насущний, вимолений Христом для людей в Господній Молитві ще дві тисячі літ тому, і тепер він за цей хліб ішов на кару.

Природа передчуває лихо, і попереджує Кресафта, і хоче врятувати його.

Степ довкола безлюдний і безмірний, ніби оце щойно вплив під небо із поетичних письмен легендарного «Слова» з живим видовом

природи та її віщих голосів: «Білий полудень навкруги, сорока скаче по верхах лісосмуги і весь час крикливо скрекоче до Кухаренка, мовби хоче вискрекотати йому якийсь слово, але не вміє... Вихор курявно, сліпо блукає по степу, перетинає дорогу, і далі тільки стерня переблискує, де він пішов, уже прозорий». Сонце як небесне знамення віщує праведній душі розп'яття, розливається «в небі розчавлене, сліпуче, як вибух». Вітер вихором падає з неба і перетинає дорогу, але він не звертає вбік. І не тому, що не може, бо «понад колючою посадкою іде», яка відгородила його шлях від степу, від волі, мов колючі дроти в тюремній зоні. Ні, він не звертає, щоб не зрадити собі і людям, не допустити примари боягузтва в зболене серце на схилі многотрудного життя. Зробити те, що давно, мабуть, поминив,— сказати правду тим, чий наказ жене його на розправу, сказати за себе і за тих, які сьогодні бояться слово спротиву мовити, і за тих, які ось так само були пограбовані до останньої зернини і вимерли з голоду цілими родами і селами і вже нічого не промовлять, хіба глибокої ночі застогнуть у цьому степу з безіменних могил, над якими немає і хреста.

Степова тиша насторожено слухає, випробовує своєю німотою Кресафта чи навчає, що краще і йому отак мовчати, як цей безлюдний розпечений сонцем степ, і безпечніше йому буде на білому світі. Але дорога для Кресафта пролягає тільки вперед, людина він рішуча в своїх діях, і «цокіт бідарки розламає полудневу тишу».

Дорога завершувала свій страдницький виток. Ось і районне містечко, «густо запарошене степовою пилюкою. Лежить тут і його, Кухаренкова, пилюка теж». Так, пилюка з полів, де вродив хліб, і з токів, де зерно очищають до сонячного блиску, і з далеких фронтових плацдармів, і з його дитячих стежок, які він протоптав босими ногами та й не раз полив сльозами. Мабуть, осів на цю землю і пил давноминулих віків і днів сущих, як пелена вічного степу, бо все поєднане в світі, де і пилінка, і росинка, і травинка — рідний край.

Вітри історії гнали хмаровища степової куряви через століття, губилися в ній долі, імена і дати, пилом припадали літописи і пам'ять, і навіть церковні дзвони задихнулись у пилюзі і замовкли надовго. Мовчить і цей дзвін на прадавній дзвіниці коло собору, не струсить пилюку зі свого веселого і чистого тіла, яке в добрі часи кожною клітинкою співало людям у дні свят на весь степ. А тепер дзвін важким мовчанням тільки посилює гнітючу тишу і тисне усією німотою величчю і стопудовою міддю, ніби закутий у горі велетень.

Образ дзвона, як і з'ява віщих знаків природи, набирає епічної сили. Він постає в новелі тільки двічі — насторожено, жодного звука не зронивши, зустрічає Кресафта в місті перед розправою і так само мовчазно проводить його надвечір додому. І так важко дзвоніві, могутньому і голосистому в своїй німоті, що він, здається, зірветься з піднебесся і впаде на землю. Дзвін зблискує на мить, але його блиск

освітлює новелу, як сонце степ, і прояснює темні літ минулих, і ви-яскравлює в них правду, і збереже цю правду в закутому мовчанні, а коли возродиться голос — понесе її в прийдешнє.

Дзвін зблискує на мить, як один мазок пензля в картині, без якого картина не оживе, а новела втратить глибинні корені, що дають їй життя.

Дзвонів присвячено в новелі всього кілька рядків, але питома вага їх така значна, ніби вони відлиті з небесної речовини. Це відкриває свою таїну новелістичне письмо, яке не має нічого спільного з прозою швидкою ремісничого побутописання, крізь яку бачимо життя в натуралістичній рамці. Слово Олеся Гончара постає перед нами побільшуючим склом. Слово чисте, як праведна душа, слово наповнене світлом, що струменить із духовних надр нації, слово поетичне, в якому живе і музика, і пісня, і дума народу, і талант давнього українського роду.

Я хочу зараз почути голос тільки одного слова — «дзвін», почути, хоч він і затято мовчить. Але чому цей дзвін мовчить? Він же має що сказати людям, він для того і прийшов у новелу з далекої історії і мовби випробовує нас, чи не поглухли ми від барабанного бою сфальшованої епохи, і чи не посліпили від пекельного блиску її лжепророків і відлитих у бронзі ідолів, що поганять святу українську землю, і чи ще не зачерствіла наша душа і чи здатна почути цю насторожену тишу...

Увійдімо до церкви, коли там тихо-тихо, не правитьсь служба, немає людей, а довкола тільки святість храму, величний спокій ікон і палахкотіння свічок. Явилася та благословенна хвилина, коли ви всім еством належите молитві, і в цьому царстві духу є лише «слова та голос — більш нічого»... І тоді ви почувете в тій райській тиші ангельські хори під блакитним куполом, подих далеких і вічних, як Біблія, світів, що в ореолі молитви глянули з ікон, приглушений стогін мучеників за віру, розіп'ятих на хрестах, людей, які тут на колінах просили кращої долі, і побачите гарячі сльози свічок, виплаканих за ними.

Увійдімо так само розмислено до храму слова і, опинившись на самоті з таємничістю слів, відчуймо, що вони живі, і послухаймо їх голос, і відкріймо невимовлене, як його відкрив для себе в кінці життя Кресафт. Він чув тиху сповідь дзвона, бо душа його, чиста перед світом і перед людьми, молилася в цьому соборі, і серце билосся лунко, брало на себе всі болі дзвонного серця.

А дзвін розповідає, що якимось чудом лишився живий в літа великої руїни, коли молоти революції громили храми, скидали додолу дзвони і плавили їх у печах разом із серцями. Лишився живий, але приречений на муки. Висить на прадавній дзвіниці, мов розіп'ятий. Бачив, як забирали в селян хліб до останньої зернини, як умирали з голоду цілі села в чорноземних степах, як розстрілювали невинних і

везли в Сибір. Сталеве серце плавилось від болю, а вдарити на сполох не могло — у дзвона, як і в його народу, забрали мову.

Стоїть пустою і руйнується собор, і тихо плаче над ним дзвін. Він такий важкий від горя людського і від сліз, що, здається, ось-ось відірветься, і впаде на землю, і накриє своєю стопудовою міддю і Кресафта, бо всі ми, живі, власним мовчанням схвалювали святотатство. Мабуть, Кресафт хлопчиком ходив колись з мамою до цього собору і дзвонив разом з хлопцями, щоб чути було на півсвіту, і співав з хором «Отче наш», просив в Отця небесного хліба насущного і молив порятунку од лукавого. Та прийшли лукаві і в дзвона вирвали серце, а в соборі потоптали молитву і з нею вимолений людством образ хліба, як і образ духу, названих людиною святими. І тоді впав на Україну голодомор...

Кресафт нічого не згадує про ту всенародну українську трагедію, якої не зазнала за всю історію людства жодна нація світу.

Він пережив те лихо і залишився, може, однісінький із всієї родини, бо в новелі нема згадки про його рід. Є тільки велика, невимовна туга за чимось дорогим, утраченим навіки, за світом веселим і щасливим, де є мати і батько, красивий рід, гуртова пісня і радісна мелодія дзвону над селом, і воля — велична, як степ, і висока, як небо. Може, це туга, а може, усвідомлення вини живих перед мертвими, яким і хресті не поставлено над безіменними могилами, і панахиди не відправлено за їх страдницькі душі, і тихого слова в пам'ять не сказано.

Мовчить дзвін, мовчать живі, страх скував їм мову, страхом кують і непокірність Кресафта. А він рве ці кайдани рішуче і жертвовно. Він людина небагатослівна, говорить мало, бо відчуває, що слова втратили вагу в тому світі, в якому він живе, і ніхто не зуміє зрозуміти його туги та істинної вини. І Кресафт замість слів сіє людям зерно, щоб повернути їм утрачену віру і щоб ніколи більше в їхні хати не посміла прийти голодна смерть. Він зробив те, що повинен був зробити господар цієї землі, а вона лишала по ньому найкращий пам'ятник — «високі бурти зерна, що і в темряві висвічували денним сонцем».

Новела «Кресафт», коротка за обсягом і широка за епічністю художнього письма, своїм мовчазним дзвоном розповіла правду про наш час і явила цілу епоху вишуканого насильства влади над людиною. А з степів мелодійним і ніжним дзеленчанням обізвалася тронка — саморобний дзвоник на шії вівці — і розбудила довге мовчання великих дзвонів. Новела, як мозаїчна фреска на стіні собору, викладена рукою майстра слово до слова так зріднено, як зерно до зерна в долоні сівача,— випаде одне слово — і зблідне фреска, випаде одна зернина — і збідніє земля. Новела як довершена глава українського епосу, в якому вже тисячу літ живуть собори і дзвони, мають живий дух і живий голос, і настає та година, коли вони промовляють із землі до неба і поминають усіх мучеників за Україну а між ними і Кресафта.

Дзвін у новелі ще мовчав, але його з'ява вже будила сумління, і невимовлені слова, мов світанкові роси, що так нагадують сльози землі, які висушить сонце, тремтіли на міді в ревному чеканні голосу...

А де ж пречисте джерело того слова, з якого розлився океан, і якою свяченою водою скроплене воно, щоб синові роду не забути в океані свого джерела? Хто запалив світло в соборі душі і помолився, щоб воно через роки спалахнуло сяйливо і навколо нього перед своїм прийдешинім воскресінням об'єдналась Україна? Найкращу відповідь на ці запитання як тиху сповідь перед пам'яттю роду дає сам Олесь Гончар:

— На фронті, потрапляючи в найбільші скрути, опиняючись у найнебезпечніших ситуаціях, я ніколи не почувався приреченим, просто не вірилось, як це я могу бути вбитим. І ця, хай, може, легковажна певність, живилася тим, що за твою грішну солдатську душу хтось далекий молиться... Перед очима тоді поставав образ бабусі, найдорожчої людини, що була для мене як образ самого народу. У дворічному віці я зостався без матері, вона померла молодою, і мене з дніпропетровського передмістя забрала до себе мамина полтавська рідня. Глибинне українське село, де люди не знали злодійства, де хати не замикались, де я бачив, коли вечорами збиралась у нашій хаті для репетицій церковна півча, такі просвітлені, одухотворені, такі прекрасні людські обличчя! То було моє оточення, мій народ. Бабуся була дуже релігійною, безмежно доброю до людей. Для вразливої дитячої душі була вона взірцем справедливості, її вплив на моє духовне формування був куди значнішим, ніж вплив будь-яких інших авторитетів. Бувши неписьменною, бабуся тим часом знала безліч пісень, казок, народних переказів та легенд, дарувала все це багатство й мені. Естетично сприйнятлива, вона підсвідомо відчувала оті чари й магію рідного слова, котре потім не втрачає для нас приваби упродовж усього життя.

Чарівна казко,— дитинство! Білі острови в райських садах,— дитинство! Вишневоцвітна цюотлива любове,— дитинство! Диво велике ти таїш у собі: чим далі пливе по небесному пружі наше золотаве сонце, тим ближче, аж до першої дитячої сльози, припливає блакитний світанок віку. І тоді являється тобі з далини літ як сяйво Пречистої образ мами, образ бабусі, образ України. Вони дали нам життя, слово і молитву, ми з ними просто і чесно пройшли гонами літ, ми з ними з пройдених доріг вертаємося в дитинство, як у священний храм, і стаємо на коліна, і молимося перед образом народу.

Пам'ятаймо в житейському морі своє джерело, зачерпнімо пригорщами його водиці і тоді відкриємо для себе: кожна краплина чиста, як дитяча сльоза, кожна краплина жива, як наша материнська мова, кожна краплина велика, як сонце, бо з її глибин світить Україна.

Україна — ось ідеал Олеся Гончара! Світло любові цього вічного ідеалу струменить із слова письменника через усе його життя. Це

слово поета, воно вирросло з пісні і думи, з колядки і молитви, з поезії і казки, з його генетики українця, воно соборно звучить для народу, щоб перемогти в жертво́ній праці для розбудови держави.

Навесні життя і літературної долі Олеся Гончара зійшла в українській новелістиці його новела «Черешні цвітуть» — і з неї вперше в білому цвіту глянула до нас Україна... П'яні білогвардійці порубали на дрова чудовий черешневий сад, оспіваний у піснях символ української нації. Тяжко пережив старий садівник Амвросій Полікарпович загибель саду, поскладав зрубані дерева і не зайняв для вогню ні однієї гілочки, прощався з ними, як з рідними... І ось знову прийшла весна, забували цвітом сади, а порубані черешні востаннє потяглися бруньками до сонця, віддаючи небові, світові своє біле цвітіння. Бджоли літали над ними, і брали нектар, і несли до вуликів, а черешні лишали землі останній знак гордої краси і нескореної сили. Вони самі салютували своїй пам'яті і посилали білим цвітом вітання майбутнім деревам, які прийдуть після них у світ, і додавали віри своєму батькові-садівникові в новий черешневий сад, який він має зростити для України... І так сталося: забував на землі цвітом новий сад Амвросія, і бачив старий садівник, як у молодих деревах «знов і знов відроджується краса молодих зрубаних черешень». І як ті молоді дерева, ішов землею України в слові Олеся Гончара народ-садівник то в образі Микити Братуся в однойменній повісті, то в образі Мурашка з роману «Таврія», який виростив серед степу оазис Асканію-Нову, то в образі Романа Винника з «Твоєї зорі».

Палила землю, сади і людей страшна війна, ішов її дорогами воїн Олесь Гончар і ніс із собою найбільший скарб, який зміг зберегти для рідної сторони, — «Й мою любов, і серця кров, і трепетні пісні». Так, трепетні ті фронтіві пісні, бо з їх тужливих і щемких мелодій світить Україна:

В країні скелястій, країні убогій,
У горах високих, найближче до Бога,
Де жити не хочуть і сірі тумани,
Де тільки гуляють вітри, та бурани,
Та гір цих самотніх самотня цариця
У небі ясному кружляє орлиця, —
Сьогодні, як видиво рідних степів,
Тебе я на скелі зустрів.
Косинка біленька, з пакетами сумка,
Подряпані руки в засохлій крові.
Втомившись, присіла, сухар собі хрумка,
Як білка горіхи гризе лісові.
Дивлюся на тебе, а бачу Україну,
Сміюся до тебе, а плачу в душі.
Усі мої втрати, і болі, і тайни
Ти в сумці принесла в ці гори чужі.

Минула війна, високі трави першої мирної весни вкрили ще свіжі окопи, боліли рани на тілі і на душі, ненависть ще ділила землю і

народи, як гостре лезо, а в українській літературі з'явилася новела «Модри Камень» — фреска про любов, яка не знає кордонів і єдне закохані серця всупереч війнам, заборонам і приписам чиновних вельмож. Людство після страшної світової розрухи поверталось до мирного життя, йому так бракувало тепер злагоди і любові. Новела Олеся Гончара про чисте кохання дівчини-словачки і українця-визволителя, ця «єдина ява у великій драмі війни», кликала людей до порозуміння. Кликala і промовляла до світу в повоєнній музиці часу останнім новелістичним акордом: «А небо над нами, весняне й високе, гуде од вітру, мов блакитний дзвін... Слухайте ж!»

Слухайте, люди, свої душі і відчуйте, як в їх обпаленій війною святості воскресає перша парость любові, і дайте цій парості розмаїтися на весь світ, і збережіть над землею, цим прекрасним собором, чисте небо, як дарований з раю блакитний дзвін. І ставала новела дзвоном — віщим дзвоном з України.

Та жаль, що саме вдома ревні охоронці чистоти соціалістичного реалізму кинулися глушити цей дзвін, суворо судити і письменника, і вистраждану в слові сяйливу і поранену війною любов. І тоді на захист Олеся Гончара і честі української літератури став незабутній Павло Тичина, який назвав учорашнього фронтовика «молодою славою нашою» і поставив його ім'я поруч з іменами української і світової класики. На пленумі Спілки письменників України у вересні 1947 року наш поет це утвердив: «Гончар як письменник має далекоглядне око, непомильний слух і високе патріотичне серце... його новели такі ж самі сильні, як і його більші речі. Наприклад, його новела «Модри Камень» багато чим споріднена з такими творами наших славних попередників, як «Макар Чудра» М. Горького, «Дебют» М. Коцюбинського, «Пісня пісень» Шолом-Алейхема».

Димом боїв ще пахнула солдатська шинеля, а пам'ять про полеглих побратимів будила совість, фронтова клятва над їхніми могилами стукала в серце: «Якщо залишуся живим — напишу», душі їх світили письменникові слово правди і доброти — народжувалася епопея-дума «Прапорonosці». Писав її Олесь Гончар у тісній «врем'янці» рідної сестри Олександри, писав удома, в Україні, яка в роки війни горіла в огні, писав про її синів і дочок, прапорonosців честі великого народу. «Це дорога для мене книга,— казав письменник під час зустрічі в Альбертійському університеті Канади,— вона про мою молодість, про друзів-фронтовиків. Це книга-реабілітація українців, яким весь час закидали, що вони продалися німцям. Своїм твором я прагнув зняти тавро зрадників з наших людей». І згадуються тут слова, почуті якось від Олеся Гончара в одній розмові. «Моя сестра розповіла, що мама вишила для батька, коли він був на війні, дуже гарний рушник з таким написом: «Щирою рукою рушник вишивала — щастя у Бога для тебе

прохала». Такою широю рукою усе життя писав Олесь Гончар нашої України і просив у Бога щастя для неї.

...Людство споконвіку перебуває на арені, де точиться смертельна боротьба, і літа за літами викликає на себе могутні сили, які таяться в природі. Історія дає людям страшні уроки, але це майже нічого їх не вчить, як перестерігає письменник в оповіданні «Корида»... Нашу делегацію, яка перебуває в Парижі, запрошують у кінці візиту відвідати кориду — бій людини з биками. Один з героїв вагається, у пам'яті його оживає спомин із далекого дитинства, коли він мало не поплатився життям за те, що кілька разів ударив бика, якого ж сам виростив з малого теляти. Жорстокість викликала жорстокість, Боже створіння гостро відчуло зневагу, у тварині прокинувся звір, дримаюча сила вибухнула несамовитою люттяю, і тільки виявлена в передсмертну мить лагідність і доброта до розлютованого бика врятували хлопчика... Це була сповідь-пересторога, але колеги не вдумались в її глибокий зміст і пішли на кориду, прагнучи видовищ, і були гірко покарані, як свідки кривавого побоїща, бо там поранено їхню душу. Поранено, бо вони — з України, де в звичаях народу споконвіку світить любов, де тисячу літ святиться християнство, де українська душа росла не в пекельній люті до жертви, а в родинній злагоді. Задумаймося над цим і спитаймо себе, що станеться з людством, яке вже розтривожило сатанинську силу атома, і викликало її на себе, і вишло на останню кориду — самовпевнене, сповнене гордині і саме незахищене, як жертва! Згадаймо нашого хлопчика з українського села, якому ангели нашептали в трагічну мить слівце для порятунку. Відвернімо свої погляди від арени жахів і не підтримуймо масового психозу довкола неї, бо вона і нас втягне в своє «чортове колесо», попереджує письменник, а вертаймося до джерел, до рідного дому, до України.

...Велика і красива наша земля, але ми, сини її, блукаємо просторами і не можемо відчути зрідненості з нею, як герой новели «Літньої ночі» (1953), етапної в творчості Олесь Гончара. Занудився в кабінеті найвищий обласний чин і вирішив уночі об'їхати свої володіння та нагнати страху підлеглим, але заблудився в рідних полях. Колись дідове чи батькове поле він знайшов би і найтемнішої ночі, бо там кожна стежина і стеблина були йому знайомі. А тепер тут усе його і нічیه, і нічого він не знає на цій землі — ні людей, ні доріг, якими вони ходять, сам нікчемний перед своїм людом. Заблудилися в рідних просторах сини України, ходять потемки, як сліпі старці, бо давно вони не господарі, а чужі наймити на рідній землі... Зійде сонце, буде ранок, але що покажуть людям і світові на занедбаних ними чорноземних просторах такі «господарі» України?

А в степах росте нове покоління, гряде молода сила в двадцятому столітті і прагне вийти з ночі до світла. І бачить із степів, що нашої України уже й не знають у світі, бо ми загубили її ім'я і вдома, і на

планеті. Та й не тільки не знають, а мають за якийсь дрібний уламок Росії. Тож голосом ровесників Тоня Горпищенко з «Тронки» гордо питає іноземних туристів у Новій Каховці:

— Україна подобається?

Так, Україна! Чуєте, світи, вона є на землі і буде! І Чумацький Віз і Чумацький Шлях вічно світитимуть над нею, як Боже благословення. Олесь Гончар приніс в українську літературу роман у новелах з дивною назвою «Тронка», приніс того самого року, коли була написана новела «Кресафт», яка могла б стати одним із розділів роману як самородок цього значного новелістичного епосу життя України. Тронка задзвонила з степу, де виростав, набирався сили в чорнозему, непокори у вітрів, світла у сонця, чистоти в просторів наш вільний дух, і її цілющий голос обійняв рідну землю і як знак неба віщував їй прийдешню волю. Віщий голос тронки єднав новели в епічне полотно. Дзвіночки зі степової вольниці зливалися в одну мелодію, як чисті джерела збираються в ріку і одразу являють силу.

Так повнилася силою ніжна тронка, вбирала в себе дзвіночки з степових вітрів, сонячних гонів і літописної задуми ковили, тривоги сивих віків, загрозливий гул полігонів і стогін перепаленого на вугіль чорнозему — і починала гудіти дзвоном, пречистого і пророчого кличу якого спрагло чекала в двадцятому столітті Україна...

А в народі вже родинно жила тронка, мов жива істота. І хоч її тільки ось-ось було почуто і названо таким невідомим і ласкавим, як дівоче ім'я, словом, здавалося, що воно відоме нам давно, мов ім'я сестри, а тремкий голос її чуємо від колиски.

...Пасе отару в степу старий Горпищенко. Предки його були чумаками і під світлою порошею Чумацького Шляху проходили через цей степ в дьогтярних сорочках, а дід уже став чабаном і передав онукові гирлигу як посох роду. Чабан Горпищенко низькорослий, проте в степу його видно далеко, і вилиняле степове небо цвіте в його очах, а в тому небі літає його син на таких літаках, від ревища яких аж стогне земля. Але цю благодатну землю вже перепалили вибухи на полігонах, від пекельних радіоактивних дощів і дикого реву згасає як свічка Оленка, маленька дочка начальника полігону Уралова, і народжуються скалічені ягнята, над якими побивається старий чабан, і пропали в небесах білі лебеді, хіба орел покружляє і гляне з високості на гострі ракети, націлені в небеса. Чабан гоїть рани вівцям і простригає їм очі, щоб вони бачили степ і шпичаки під ногами, але не полишає його тривога, коли ж прозріють люди, які гублять свою землю, і звідки явиться той голос, що об'єднає їх і виведе з п'ятьми ненависті. Чабан чистить глибокий колодязь, який викопали колись чумаки, чистить і викидає з нього залізяччя — після кожної війни і після кожної чорної бурі. Чистить і завжди знаходить те замулене джерельце, з якого пливе вода, як слюза, дає цьому джерельцеві волю. А тепер над криницею

червоніє торпеда. Її видно на весь степ, на всю планету, яка чекає порятунку, щоб не стати полігоном ядерної війни. Син степів чабан Горпищенко шукає рятівну силу то в глибині землі, відчуваючи душею в її чорноземних надрах живе джерело, то пильно вдивляється в блакитну безодню неба в надії, що ця безмежна вічність відкриє йому таку ж, як цілюще джерело, живу зорю. І хто знає, може, зоряне небо тихої ночі послало на землю з райського саду віщий знак порятунку — ніжний, мелодійний дзвінок, який почувеш хіба в церкві. Степ, як могутній орган, доніс музику того дзвінка до чуйного вуха чабана, і він прийняв її, як голос неба і землі, і, як душу, вклав у тронку, і повісив цю тронку на шию овечкам, і зберіг та подарував людям.

Природа, дитям якої був Горпищенко і весь його рід, вказала йому на вистріляну снарядну гільзу і дала сили зігнути її і з носія смерті перетворити у вістуну життя. І в цьому прекрасному перетворенні виростав великий символ часу, як єдина надія на спасіння людства: хай замість рокоту літаків і вибухів ракет дзвонить тронка «як голос життя». Тож коли юні історики, створюючи шкільний музей, попросили в Тоні, дочки Горпищенка, подарувати для музею тронку, вона відмовила: «Ні, тронки не дам. Без неї вночі нам ніяк не можна». Її однокласник Віталік, з яким у Тоні таке ж ніжне кохання, як оцей подарований небом голос тронки, похвалив дівчину: «І вірно. Чого їй там пилюкою припадати. Тронка простір любить».

Так, без тронки, цього віщого голосу степів, нації ніяк не можна, якщо не хочемо блукати в п'їтьмі історії. Задзвонила тронка на земних просторах, а ми, діти України, чуємо в її голосі спів колиски рідного дому і вічний небесний дух. Ніжне і сумовите дзеленчання тронки переросло в соборний дзвін, що мав ударити урочо і праведно. Вогонь віри і письменницької честі уже робив перший сплав для того дзвону із чистих слів свого народу. Україна читала «Тронку», а Олесь Гончар почав писати роман, який відкрив нову епоху в літературі. То народжувався «Собор» — сповідь про соборність духу народу і соборність держави; величальний хорал народному генію і козацькому зодчеству, яке в гроні дев'яти соборних бань підняло над степом горду душу; ридання над поруйнованими сталінщиною храмами і святинями слави, зірваними динамітом Михайлівським Золотоверхим і Десятинною церквою, які з дотатарських сивих віків сяяли на київських горах; суд над давніми і новітніми руйначами рідного дому і осанна соборові душі; освячення вірою, надією і любов'ю українського слова і свята молитва за Україну. І хоч мовчав собор і мовчали його дзвони, а весь він, обкладений про людське око риштуваннями, роками виглядав з-за них, мов довічний невільник через тюремні ґрати, його зачасну думу почув народ. Вона жила у величі святих стін, що виростили з серцевини отчої землі і віками підпирали небо серед степу, вона золотострунно переливалася в німій музиці поєднаних у гармонію дев'яти округлих

бань, що вдень нагадували сонця, а місячної ночі світили, мов з раю; вона святилася в урочистих літургіях і лунала в православних хорах, що поселилися під блакитними куполами; вона, ця одвічна дума собору, зачасно ждала, коли дзвони нарешті заговорять — вдарять у «литу, з домішкою срібла мідь».

І настав день, коли німим дзвонам отверзлися уста, і вони розповіли всю правду, як на сповіді, і пророчо провістили воскресіння народного духу.

Слово Гончара повернуло соборному дзвоніві мову, рука Гончара виліпила із святості слова собор України і піднесла його в небо нашої духовності, а в руці і в слові Майстра жили сила і мудрість його роду і народу. І не змогли збороти цієї сили набундючені вельможі, не заглушили дзвону слова погрози партійних бонз із найвищих трибун, не заслонили собору від світу чорні тумани брехні, не затьмарила його світла залізна завіса, за яку було кинуте роман, а на автора випущено розлютований смерч.

Дні були мирні, а Олесь Гончар мовби опинився на війні, в тих перших трагічних боях, в яких за Україну стояв на смерть його студбат. Чорна рать обступила собор, але не скорила його. Письменник мужньо вийшов на прю проти раті, та не один у полі воїн, бо з ним була пам'ять про полеглих у боях студбатівців, був рідний народ, була Україна. І сам він у ті дні нагадував то собор, який видно на цілий світ, то всесильний дзвін, голос якого відлунює по всій землі, тому фарисеї марно пнулися заховати його від очей і заглушити благословенне слово.

Христос колись сказав апостолові Петрові: «Ти — скеля, і я на цій скелі збудую мою церкву, і пекельні ворота її не подолають». Церква — людська душа, і якщо Христос виганяв осквернителів з храму, то він виганяв скверну і з людської душі, щоб пекельні ворота не здолали святої церкви, і навіть перед смертю на хресті прийняв каяття розп'ятого розбійника і навернув його до праведної віри.

А в нових часах український студент Микола Баглай, ризикуючи власним життям, вступив у єдиноборство із зграєю нечестивців і очистив храм від тих, що без соборів у душі... Але ж ні, він не був самотнім у цьому поєдинку — поруч з ним боронила собор душа Олесь Гончара, яка страждала за народ. Письменник після виходу роману в світ стояв, як і його герой Микола Баглай, в обороні собору душі і рятував нам храм від поганців, і хоч важко йому велося в борні, не зронив ні слова відречення, і пекельні ворота не здолали його. Після важких фронтів доріг, де втрачено в боях так багато побратимів і виплакано над їх могилами клятву пам'яті, після воєнних ран Олесеві Гончару довелося в мирний час пройти тернисту путь, і втримати у чистоті свій дух, і піднести його до висоти соборних хрестів — то посилала силу передковічна віра роду...

Слово любові, якою живиться українська література і являє світові

свою силу, народжене з молитви «Отче наш», що вже тисячу літ живе на нашій землі. Так, не «мій» а «наш», бо я не сам на світі, бо всі ми на землі творимо одну людську родину і всі відповідальні за долю нашої голубої планети. І саме це слово любові як молитву залишив нам у пророчому заповіті Тарас Шевченко:

«Воскресну я! — той пан вам скаже.—
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово».

І українська література, як явище в світовому письменстві, в своїх класичних зразках сповідує це пророцтво. Хочу знайти образ, щоб порівняти її з'яву на світ, і не можу скористатися для цього ні образами міфічної Афродіти, що виникла з піни морської, ні Фенікса, що возродився з попелу, бо це було їх миттєве воскресіння. Література ж наша родилася із землі разом зі своїм народом, родилася тяжко, пробиваючись крізь земну твердь до неба, як крем'яні гори, зате виросла на віки, має рідну материнську землю і вічне місце під сонцем. Література для української нації ніколи не була грою, а творінням роботящого ума і роботящих рук, і не ділиться вона на стару і нову, а неподільна, як нація, єдина, як її дух. Іван Франко справедливо називав її творців будівничими на риштуванні, кожен з яких, чи близько від землі, чи на самому вершечку, чесно робить свою справу — будує літературу, а отже будує націю, будує Україну. І як у горах бувають вершини більші і менші, так і в літературі є вершинні імена, зріднені з усією літературою і народом, який дав їм велику силу. Тож якою потугою мала володіти духовність нації, цієї великомучениці в світовій історії, яка народила світочів духу не з роду князів і графів, як у Росії, а з самого кріпацького пекла і з-під селянської стріхи і обдарувала такою любов'ю, щоб не згасла вона в поколіннях.

— Наша література — і класична, й сучасна — завжди жила Україною, творила в ім'я України,— сказав в одному з інтерв'ю Олесь Гончар.— З любові до України, зі співчуття до її мученицької страдницької долі народжувалось усе краще, що дало народові наше красне письменство. Ще з часів Шевченка, голосом Лесі Українки, Івана Франка, а пізніш голосами Тичини й Довженка наша література мовби хотіла догукнути до світу: ось є така зневолена земля на планеті, земля працьовитих, винятково обдарованих і красивих людей, що створили сотні тисяч пісень та епічних дум дивовижної краси й поетичності, земля, де народ, вдачею волелюбний і боголюбний, понад усе ставить свободу. А тим часом упродовж поколінь довелось йому жити в умовах самодержавних утисків, бути духовно й матеріально

пограбованим, звідати найтяжче приниження, коли народові відмовлено навіть у праві мати рідну школу, користуватись своєю рідною мовою... Двадцятье сторіччя було для України найтрагічнішим, і воно ж явило світові велич нації, дивовижний феномен її незнищенності. Доля народу спонукала до жертвної праці нашу творчу інтелігенцію, котра в жахливих умовах утисків і переслідувань звершувала свій синівський обов'язок. Саме їй, нашій інтелігенції, належить найактивніша роль в національному відродженні, що нині в незалежній Україні стає можливим.

Роздуми ці про нашу літературу викликають у пам'яті відомі слова Івана Франка:

Кожний думай, що на тобі мільонів стан стоїть,
Що за долю мільонів мусиш дати ти одвіт...
Як не вдержиш, не достоїш, захитаєшся, як тїнь,
Пропаде кривава праця многих, многих поколінь.

Слова ці звучать як кредо життєвої і творчої позиції Олесь Гончара, нашого сучасного класика, якому долею велено виконати в двадцятому столітті велику місію як заповіт незабутніх світочів духу — стати речником соборності України.

Пригадую, як під час однієї зустрічі письменника зі студентами Київського театрального інституту прозвучало запитання про відповідальність таланту перед народом та його історією. Роздумуючи над цією вічною проблемою, Олесь Гончар наголосив на гуманістичній суті таланту, як основі його життя. Історія знає випадки, коли на сцену виходив талант, позбавлений людяності, і починав служити ідолам, злим силам часу. Історія лишила нам сувору правду про долю таких талантів: зраджуючи людське, вони самознищуються, і факт це безсумнівний. Намагання відгородитися від людських тривог і болей — це анемія, деформація і загибель таланту. Тільки велика гуманістична мета дає змогу обдарованій особистості не змарнувати себе.

— Твір — це квітка, яка визріває із стебла, — Олесь Терентійович ділився роздумами про лабораторію письменницької праці. — Стебло росте, набирає сили, а приходить час — воно розвинеться, увінчається квітом. Талант теж виростає з нації, як та квітка з стебла, тому відірвати свою долю від долі нації — означає загинути. Душа моя протестує, коли в нас проявляються тенденції протиставлення старших молодшим. Ця недобра тїнь лягає на справи і в літературі, і в кіно, і в образотворчому мистецтві, і в театрі. Згадаймо уроки класиків. Вони не завжди згоджувались між собою, але завжди, коли йшлося про істотне, велике, про інтереси народні, — знаходили спільну мову. Талант покликаний будувати, а не руйнувати, в цьому творенні його суть, тому воедино маємо стати в обороні таланту.

Голос Олесь Гончара на захист України і її талантів як най-

ціннішого скарбу нації звучить так всесильно, як і на захист собору душі. Він б'є на сполох, коли святині наші нищить руйнач. Голос цей соборним дзвоном привітає і третє тисячоліття, та, на жаль, у голосі вільного духу, крім радості, ми чуємо синівську тривогу і біль, бо новітні яничари кидають камінь зневаги в Шевченка, Франка, Лесю Українку, Тичину, Довженка... Мати-Україна не простить безбатченків, їх тіні прийшли з п'їтьми в п'їтьмі і розтануть.

...Глупої ночі скутою ранньою голомороззю вулицею Москви ідуть двоє (новела «Двоє вночі», написана того ж 1963 року, коли мелодію пробудження на весь голос проспівала «Тронка» і почав єднати душі «Собор», коли застогнав розіп'ятий за людей український хлібороб Кресафт). Один — з високо піднятою головою і чолом генія, гордовитою поставою красеня, пасмом сивини, що просвічує з-під артистично одягнутого капелюха,— красивий, як Бог. Другий — непоказний, невисокого зросту, у шинелі, мовби закутий у бронзу, у військовому кашкеті, насунутому на низьке чоло, з побитим віспою лицем і тигрячими вусами, під якими ховається чи то зловтішна посмішка, чи то звіриний оскал. Митець і тиран, Довженко і Сталін... Ідуть Арбатом, голосно відлунюють у нічній тиші їх кроки по нахолодженому бетону і граніту, чують, як муштруються до параду військові колони, гупають чобітьми, аж земля стогне, та раз по раз будять сонне місто моторошним тисячоголосим «ура», віддаючи честь величезному портретові низькочолого деспота в кармазинах, портретові, що опирається вітрам на фронтоні будинку, бо вони пориваються звіяти його.

Нічною столицею ідуть двоє, і «з вигляду не скажеш, котрий з них владар, а котрий підлеглий», ідуть і ведуть тиху розмову, але її почує вічність — і тоді прийдешне відповість людству на вічне питання: хто перемагає в борні — сила влади чи сила мистецтва? Та вже навіть ця нічна розмова, яку радше назвеш сповіддю митця, перед правдою якої змалів вождь і в одну мить став схожим на прохача і розтанув у п'їтьмі, показує, що влада — справа минуща, химера, а мистецтво — вічне. Художник перемагає в цьому двобойі з тираном, перемагає його дарований Богом сяйливий талант, а свята сповідь звучить як вирок тиранії, яка просить у мистецтва захисту перед вічністю, але приречена на забуття. І хоч двобій ведеться в темряві ночі, в пекельній темряві, в якій шугають «чорні ворони», що несуть смерть людям, бо «світ їхній звузився до розмірів домовини», митець не боїться сказати деспотові правду. Не боїться, бо чує за собою силу, бо знає високе призначення таланту любити людину. Тому й перемагає. Він каже на прощання вождєві: «Я — схвильований». Це значні слова, і в них — ключ до розгадки нічного діалогу володаря в царстві духу і володаря в царстві влади. Довженко схвильований не виявом до себе найвищої уваги можновладця, а здобутим у борні щасливим просвітленням — перемогою над тираном і в його особі над усією тиранією, на руїнах якої

проріс пагінець милосердя до людини. І щастя цієї перемоги, не миттєвої, а здобутої на віки, він поспішає понести людям як заповіт непокори і любові.

Іде по Москві Довженко. Іде пружно і орлино, випростаний і дужий, з високо піднятою головою, сповнений сил, які дала йому перемога. Чути його ходу на рідних придеснянських луках, вона заглушила гуркіт танків на парадних майданах і гупотняву кованих солдатських чобіт, вона озветься в грядущих віках. Іде геній України через московську ніч, мов через багатівіковий темний тунель, і любов'ю до людини утверджує віру, що прийде день, коли в кінці того тунелю засяє світло.

Образ ночі, на тлі якої розгортається сюжет новели, набирає великого символічного значення. Таланти споконвіку світлом своєї душі розганяли темряву ночі, згоряли на жертвовному вогні любові до людей і світочами лишалися в пам'яті народів. А митець і тиран — це дві протиборні сили, як добро і зло, геній і пігмей, Бог і Сатана. Ідуть двоє вночі, ідуть у вічність, одному дорога сонцем устелена до храму, а другому — чорним прокляттям забуття.

...Безкраю пільму ночі долає в небесній високості пасажирський літак, а під ним темніє нескінченна безодня нічного океану. Малесенька зірочка, оточена суцільною темрявою, рухається в безмежному просторі, де немає ні землі, ні неба, тільки страшний морок. І на цій зірочці, відірваній від планети, іде життя — дримають або передумують щось найдорожче пасажирів, справно веде свою роль стюардеса. Летить до когось у гості молодий космонавт і згадує Ріку дитинства, через яку мати в дні війни перевозила на човні наших телефоністів з котушками, згадує свого дядька Леонтія, ревного охоронця земної краси, і космос, з якого видно прекрасну Землю в голубому ореолі і рідну Ріку України. Автор і космонавт, яких пасажирська доля звела поруч у салоні, виявилися краями і враз обидва відчували, що між ними є хтось третій, непомітний, полтавський краєнин, геніальний самоук, земний подих якого зріднив їх тут, під зорями. І вони назвали його «зоряною людиною», яка ще на початку віку накреслила на папері космічні траси, і почали вони слово до слова малювати його образ і шукати його слідів на землі, які загубилися між фронтовими окопами. І тоді незримо увійшов до салону лайнера «геній в обмотках» — піхотинець-зв'язківець, який через болота, ріки і зорані снарядами поля розкручував мовби із власного серця телефонний кабель, еднав батареї і полки, дивізії і фронти. Геній, який відкрив зоряну путь, упав, скошений кулеметною чергою, у грязюку з кабелем у руках, аж зірки здригнулися в небі. А кабель розкручувався і розкручувався, мов лінія життя, що не обірвалася на землі, а сягнула далеких планет і понесла думу земного генія в зоряні світи.

Геній в обмотках хоч і має прототипа, відомого в світі стратега польотів у космос Юрія Кондратюка, проте в новелі він безіменний

солдат. Названо його «зоряною людиною». І має цей геній «зоряну душу», що оце летить над океаном, живе незримо між нами. Хочу уявити його обличчя — і не бачу на очах сльози, а тільки зорі в них сяють, міради зір, бо він був серед землян до зірок найближчий і, може, вичитав по зорях долю України і першим з усіх сущих побачив у тільки йому доступному дзеркалі світів її грядущу волю і славу. Оце і була його «радість незнана, неземна», ореол «найповніших щасть, що їх він був позбавлений тут, у своєму короткому й загадковому житті», і які сподівався знайти на інших планетах — не для себе, а для свого народу-Прометея, прикутого до скали.

І бачу я в його очах світло радості. І ця радість така сяйлива, як очі матерів, сестер і дружин, які зустрічали рідних з війни, і така земна, як перший усміх дитяти. Безіменний геній в обмотках знайшов у всесвіті, де нічне небо в алмазах, свою зорю і впізнав у променях її свій рід і свого духовного брата на ім'я Кирило Заболотний, який прийшов у нашу долю з роману «Твоя зоря». І має він ще одне ім'я — «небесна людина».

Обох духовних братів — «зоряну людину» і «небесну людину» — виколисала і зростила одна земля, обом стелила під ноги шовкові трави, купала в чистих і тихих водах, а з романтичних піль дитинства учила дивитися в небо на ясні зорі, бо ж людство споконвіку виглядало щасливу зірку і ніколи не розлучалося з мрією відкрити таїну всесвіту. Обом пролягла дорога на війну — один упав від кулі на землю, а душа його з крилами ангела полинула до зір і провістила космічну путь землянам; другий — злітав до неба і падав з перебитими крильми на землю, і земля рятувала його і знову виряджала в небо, благословляла на політ і просила, щоб він набрався небесної сили і порятував її — рідну, зневолену у віках.

І так сталося: Кирило Заболотний вижив у боях, віра у визволення отчої землі, приреченої на муки, голод і кайдани, тримала його на крилах, і в небі він шукав для неї порятунку. І знайшов — у слові, началі всіх начал, у пророчому небесному слові, з якого почався світ і постане вільна Україна. Він захистив те слово в повітряних боях над Україною і освятив у рідних джерелах, щоб воно набрало земної сили, бо тільки в надрах слова скрита незнищенна духовна міць і живе одвічна доля держави. І ось те врятоване слово, винесене з пекельних боїв, засвітило мирної години в лебединій душі дипломата Кирила Заболотного під благословенням Мадонни. Її святий образ з дитям на руках явився з небес, а може, з райського саду в селі Тернівщина, змальований «художником ранкової зорі». Талант, який належав землі і небу, знайшов у квітах і травах України фарби для вічності. Художник говорив мало, але в полях — «у храмі із повітря і сонця» — та серед бджолої музики знайшов слово молитви і в сяйві ранкової зорі навічно поселив на устах тернівщанської Мадонни. І засяяло те

слово пророцтвом, — і «земна людина» — «небесна людина» Кирило Заболотний вирушив з пророчим словом Мадонни в останній політ.

Він передчував, а може, й знав, що йде на жертву заради нас і віддає себе на вівтар свободи України. Перед поїздкою в аеропорт, звідки мав відлітати на Чорний континент рятувати дітей, просив свого друга дитинства вітати Тернівщину, кожен стежку і кожен травинку, зорі вранішні і вечірні. А на запитання, звідки такий мінор, адже скоро і сам удома буде, відповів загадково: «Буду, буду, але вітай...»

Передчуття лиха гнітило і природу, і вона так само, як і мученикові Кресафту, перепиняла Кирикові дорогу, щоб він запізнився на той свій останній у житті політ. Першими почули біду бджоли і, може, перелетіли з України через усю планету та цілим роєм сіли на світлофор, обліпили його так густо, щоб найменша світлинка не блиснула — і вся сталева армада вмить зупинилась на розхресті доріг. Божий рій, як єдиний порятунок із неба, посланий синові на хресній дорозі.

Божий рій... Він колись давно, ще в дитячій палеоліті Кирика, упав на Тернівщину, як диво, прямо із сонця. Правда, мабуть, таки із сонця, бо ніхто не знав, звідки він прилетів і яку місію був посланий здійснити на землі. Теплим вуликом засвітила йому серед степу хутірська хатина садівника і бджоляра Романа Винника, пошта свіжим золотистим околотом, і бджоли поселилися там, де Художник вічними фарбами змалював Мадонну, де чистотою дитинства світили райські яблука з Романового саду, а садівник-господар, мов всемогутець, ходив по землі і по хмарах, і знав якесь таємниче слово, і обіцяв дітям колись його сказати, хай тільки прийде час...

Чарівне слово. Його час настав, і воно обізвалося до бджіл, і бджоли, почувши його, натягнули рятувну золоту нитку від України через усю планету — і вмить закрили своїми малими тілами велетенський світлофор. І може здатися, що то сам Роман-чародій воскрес із блакитної далечі дитинства і став на перехресті доріг, весь обліплений бджолами, «аж навіть білої сорочки не стало на ньому видно», і руки розвів, не пускає Кирика на той чорний рейс. Та путь синові неба рокована, бджоли не змогли рятувати його, вони прилетіли з рідного поля як прощання і як пересторога людству. І залишаючи заліплений тільцями світлофор, як химерний ієрогліф; «як знак ч о г о с ь», Заболотний прощався з нами, він весело кричав нам якісь слова з останньої путі, але ми їх не почули за ревом моторів, шаленим гулом хайвеїв і суєтною метушнею буднів. Що ж він хотів сказати людству з хресної дороги і не міг докричатись крізь розлютований гуркіт, який заглушив планету?

«Справді — що?» — тривожно запитує Олесь Гончар сучасників. Які слова залишав у заповіт землянам? Це була таємниця і загадка для усіх суших на землі, як і вічна таємниця, де він збезвістився, — з тих таємниць і з тих загадок, які можна розкрити і розгадати тільки з

вірою, надією і любов'ю. І тоді настане день, коли ці втаємничені слова, мовлені з усміхом як щасливе пророцтво, подолають оглушливий рокіт, проб'ють зачаровану завісу часу, отверзуть німим уста — і їх почує світ. Це мають бути великі слова, якщо небесна людина задля їх воскресіння віддала власне життя!

Він більше не вернувся на землю, розтанув у блакитній вічності, але не пропав безвісти, хоч його сліду шукали по всій планеті. Він перелетів світ і зупинився над отчим краєм. Сявав над ним зорею, падав дощами і росами, білів у хмарах, розсівав світлини духу і воскресіння. Його лебедина душа помолилася в раю, і засвітила над Україною, і подала віщий знак з неба — Божий знак: воскресне Україна!

Пророцтво несли нам у слові Олесь Гончара два духовні брати — «зоряна людина» і «небесна людина» — Предтеча і Спаситель. Вони прийшли в наш світ на початку вісімдесятих років, за десять літ до воскресіння держави України, прийшли в слові і провістили в слові волю України. То відкривала свої глибокі тайни інтуїція письменника, його творче щастя передбачати, його ясновидіння, властиве тільки великим талантам.

Роздумую про диво гончарівського слова, яке від самого народження уже проміниться світлом, а світло це з плином літ не пригасає, тільки дужчає серед нових овидів історії, і бачу невичерпне джерело його в українських глибинах — любов. Ця любов така велика, як сонце, і вічна, як сонце. Це та любов, з якої на землі під сонцем постають нація і держава. Цю любов, як причастя, приймали наші класики, її сповідував вірний їхнім заповітам Олесь Гончар.

«У кожного великого письменника,— писала Леся Українка,— є відома група ідей або навіть одна яка-небудь ідея, до якої він або періодично повертається, або ж не упускає її із виду ні в одному своєму творі; часто такі ідеї втілюються в одному типі, в одній улюбленій фігурі, котру письменник потім варіює безкінечно, надаючи їй кожного разу або нову рису, або нове становище, або нове забарвлення і таким чином створюючи кожного разу цілком новий світ на старому фундаменті».

Особливість таланту Олесь Гончара саме в тому, що він уміє в океані рідної мови знайти таке слово, яке несе в собі код нації, і засвітити його перед народом, піднести, як знамено, розгорнути, як епоху, вмістити в ньому степи, ясні зорі і тихі води України. І тоді те обране чи послане долею слово, возродившись із народних глибин, набирає враз сили отчої землі і вогню сонця, і дає ім'я новонародженому творові, і стає віхою в літературі, опиняється на чолі літературних лав і починає в мові свого народу нове життя. Одне слово, а в ньому— цілий світ, тож писатиму ці слова-символи з великої букви: Прапорносці, Таврія, Перекоп, Циклон, Тронка, Собор, Бригантина, Жайворонек, Кресафт, Полігон, Соняшники...

Слова — як лицарі з печаттю духу нації, і до їхньої когорти могло б ще стати багато слів з великої української мови. Додам тільки одне — Дзвін. Слово — як народна молитва. Письменник прошептав його на своїй літературній зорі, щойно вернувшись із фронту, й оглухла від вибухів земля почула цей шепіт, бо він кликав змучене війнами людство до любові. Відтоді Олесь Гончар, як і заповідала геніальна Леся, бережно ніс свій дзвін любові через роки і будив совість народів то в «Кресафті», то в «Тронці», а в «Соборі» на всю силу всенародного духу вдарив у дзвони з України — і планета почула його.

Бачимо на літературному небозводі двадцятого віку слово-зорю. Пошук його нагадує роботу творців українських пшениць, які серед міриад зерен вродженою інтуїцією знаходять таку зернину, яка здатна понести в собі ознаки сорту. Слова, як елітні зерна, творять таку ж елітну літературу, підносять престиж нації, виростають до символів держави.

...Як часто буває: живе між нами великий талант, а ми, сучасники, не завжди вміємо поцінувати його, зрозуміти, як багато важить його слово, поставлене на сторожі людини, відкрити силу його духу. Проблема ця не нова, але скільки непоправних втрат зазнала цивілізація через це невігластво за всю історію людства. Гинули непомічені сучасники генії в злиднях і забутті, згоряли на аутодафе і вмирили в муках на хрестах, а воскресали в ореолі ясновидства. І хоч могил багатьох з них не відшукати, живе їх незнищений дух. Та не було страшнішого пекла понад те, яке розвела на землі сталінщина, сплівши на голови праведників вінки із терня і колючого дроту, зіткнувши для вольного духу чорний саван смерті, який темними хмаровищами затулив білий світ України. То лютувала орда, топтала цвіт народу, молола розум нації у жорнах репресій. Вморила голодом мільйони братів і сестер, заморозила в сибірських морозах лебедині душі, але вбити не змогла. Довго, ще дуже довго будуть уставати з-під чорного савану тіні замордованих за Україну людей і показувати світові свої страшні рани від тортур, висушені голодом тіла, вигризені душі. Йтимуть через історію нескінченними колонами німих свідків, які без слів розкажуть усю правду і випишуть на полотні часу епопею народного горя. Від їх сповіді ми почнемо прозрівати, і видючими народжуватимуться діти нації, і молитимуться за убієнних, і те пізніше прозрівання стане початком воскресіння України.

А я враз чую, як із глибинних надр гончарівського слова, піднесеного до національної символіки, промовляє голос мого краянина з українського Покуття. То дід Гриць з однойменної новели Василя Стефаника щиро, як на сповіді, ділиться найзаповітнішим, звертається до нащадків із незлим тихим словом і пророкує нам воскресіння України: «То як мої діти не схотіли би пошенувати м о ї х с в я т и х, то купіть шкірену шкатулку та покладьте їх мені на груди. Кажуть, що шкіра не

гниє віками. Та ще одну просьбу маю. Лишаю букату поля, на кого вже ви тепер скажете, аби, як будуть згортати кістки наших стрільців у купи, то аби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвіте наша земля».

А хто ж ті святі, до яких молиться душа діда Гриця і називає їх своїми? Святі ці для нього, селянського аристократа духу, — Шевченко і Франко, а їхня віра — Україна. Дід Гриць із цією вірою прожив, цю віру не зраджує й на схилі многотрудного життя, цю віру заповідає прийдешній молодій силі нації. Та й сам дід Гриць хоч оглух і «зробив собі постіль між худобою», а «переродивси на молодого». То віра в Україну додала йому сили, то «все сонце, яке я двигав на собі три покоління, воскресло в мені».

І каже цей селянський мудрець такі слова, які й сьогодні будять нашу совість: «Встає Франко з таким ясным чолом, як сонце, спокійно вчить нас, бо він усе знає... Наші молоді вчені були коло него такі щасливі і ясні, як би він кожному поклав золоте колісце на голову... Ми росли, діти наші множилися, всі одного духа, та війна багато їх поклала в сиру землю, а всі, що лишилися, яких ми вігодували і що їх Франко навчив, зробили одну коменду українську, а коменда, каже, має бути Україна».

Та застогнала тяжко Україна, розп'ята на хресті історії. Душа діда Гриця — як у заваленій хаті. Тяжко йому чути, як довкола проклинають не ворога, а Україну та її святих, і тільки за них та страдницьоненьку болить його серце. «Боюси, що як вже буде по мені, то мої діти пообдирають стіни, та Шевченка, та Франка, та всіх наших вони повикидають на під. Вони їм діти помордували, вони на них дивитися не годні...»

Тож чи не чуємо ми, на жаль, і нині, в годину важкого народження і становлення нашої держави, подібних нарікань на самостійність, що є тяжким гріхом перед Україною і перед пам'яттю полеглих за її волю? Чуємо, і болять вони нам, як боліло дідові Грицю, цьому славному селянинові Грицькові Запаринюку з села Вовчківці Снятинського повіту, другові Івана Франка і Василя Стефаника, мудрому патріархові роду, що мав дарований Богом талант любити талант і лишив нам віру — «на тих костях зацвіте наша земля». Боліли вони сучасному класикові Олесеві Гончару, який слово своє поставив на сторожі святих наших Шевченка, Франка, Лесі та України, який ще замолоду звідав із стефаниківського новелістичного джерела, і ковток цієї свяченої води дав прозріння на весь вік.

Глибинний зріз синдрому зневаги до таланту і насильства над ним — успадкованої хвороби з часів лихоліть — зроблено в новелі «Пізнє прозріння». Рибалки приморського селища і всього льодовикового краю, де земля споконвіку родить хіба тільки каміння, де природа скупа й сувора, а люди щедрі й щирі, збиралися на велике свято,

перше в їхньому житті, — відкривали пам'ятник Поетові. Вони йшли урочисті і горді, бо знали, що їхня земля здатна родити великих поетів. Запросили на свято і начальника полярної експедиції Івана Оскаровича, щоб він розповів про своє товаришування з Поетом під час подорожі до Арктики. Зустрічали його — героя уславленої «Полярної поеми», а головне, Поетового друга, — як найдорожчого гостя, бо хотіли почути з його уст високі слова про їхнього талановитого краянину, поетичного самородка серед цього камінного посіву. Та, на жаль, твердокам'яна душа начальника експедиції не зродила цих слів ні тієї миті, коли студенти завершували карбувати на скелі профіль Поета і допитувалися, чи схоплено в образі його суть, ні тієї урочої хвилини, коли з пам'ятника спало біле покривало і треба було ставати перед Поетом на сповідь. «Начальник» ніяк не міг змиритися, що Поет уже давно вийшов з-під його влади і тепер належить тільки вічності. І після виступу на мітингу, де вихваляв жорстокість, без якої, мовляв, не можна було обійтись, де іронізував над фізичною квалістю Поета, він сам ураз змалів перед людьми, перетворився з героя в мізерного чоловічка, загубленого в натовпі і серед насуплених холодних валунів.

Тоді якийсь небесний спалах мовби осяяв його — чи то не лебедина душа пролетіла над сірим мовчазним камінням! — і він зненацька прозрів, перед його зором явилось все те, мимо чого він проходить у житті, не помічаючи. Відкрилося «дитинне ясновидіння» Поета, якого полярники з ніжністю називали «людиною сніжної чистоти». Виростала над часом, над буденними звітами прекрасна «Полярна поема», росла із рідної землі висока скеля і підносила на собі в небо образ Поета, і ніякі буревії не зможуть повалити її, бо і скелю, і людей тримає на своїх раменах отча земля. І дарма шукати на скелі ім'я автора поеми. Люди не викарбували його на камені, бо закарбували в своїй пам'яті і будуть передавати з роду в рід. А пам'ять у них міцна і щедра, як ця земля, що має силу родити скелі і поетів і не згубити ці скелі в тисячоліттях, а з льодовикових глибин винести до сонця. І буде виростати з тими скелями Поет, і світитиме своїм вічним профілем на землю, і ніколи не зітреється його ім'я, бо в тому імені живе народ.

Стоїть на краю землі пам'ятник Поетові — далі тільки море і небо. Душа Поета ясніє в небі, і погляд його звернутий до неба, мов зір загадкових кам'яних постатей в степах Скіфії і на острові Пасха. Стеже свою землю і пророчо виглядає рідному народові в небесному просторі щастя. І промовляє з вічності і до живих як живий, бо смертю смерть поправ, і судить жорстокість, що великодержавним кулаком громить хліборобів і поетів, і захищає Поет з неба свій люд.

Щаслива його доля, бо, хоч вік судився короткий, він спочив у землі, яка його народила, лишився навіки з своїм народом. А скільки таких талантів звіяли вітри з батьківських гнізд і занесли в чужі краї, замели снігами та вбили морозами, потопили в студеній біломорській

хвилі, що й зі свічкою всю Сибір неісходиму пройдеш, а могили не відшукаєш. А всіх їх, праведників з лебединою душею, народила біла українська хата, чисті шиби якої віками омиватиме сльоза за своїми дітьми. І це їй, нашій білій хаті, оселі батьківській з перетоптаним порогом, давно треба збудувати пам'ятник і поставити на сторожі землі поруч з вкарбованим у вічність Поетом.

«Славна то була українська хата... Жаль, що я не поет...» — так закінчує Олесь Гончар новелу «Ода тій хаті, що в снігах». Ті слова як болісне зітхання за дорогим, навіки втраченим світом доброти, милосердя і любові, яким була сповнена українська хата, слова як щемливий звук струни, на якій виспівано цю музично-поетичну оду-новелу, що обпікає гарячою сльозою пам'яті. А сама новела виросла в літературі пам'ятником, вищим за всі монументи. Цей пам'ятник поет Олесь Гончар вибудував із свого слова — сьайливого, мов серпанок, тремкого, мов музика світанкового неба, і дужого, мов створений давніми гончарями за тільки їм відомими рецептами той вічний матеріал, завдяки якому уже тисячу літ стоять наші собори.

...Губиться в снігах на далекому хуторі хата Івана Масича, посильного і нічного сторожа сільради в Тернівщині. Був це «кремезної статури хлібороб», «неговіркий, похмуристий, з вусами, якимсь непривітно навислими». Удівець, який сам ростив трьох синів. Для них батькове слово було святим. Сунув він сільською толокою, мов хмара, ішов; «ступаючи важко, натужно, здавалось, усі вітри нашого степу дмуть тому чоловікові навстріч, то й слобідські хлопчакки почували перед дядьком Іваном непояснений страх. А то ж ховався під суворою зовнішністю великий світ доброти, «врожденної делікатності» і самопожертви. Це він, дядько Іван, душею почув серед завивання завірюхи в степу — ні, не крик, а «знесилене скімлення!» — хлопчика, який уже замерзав у снігах, і кинув йому на краю небуття таке обнадійливе: «Іду! Іду-у!» Це він, дядько Іван, серцем відчувши, що «свій козак у снігах борсається», виніс із заметілі цього козака, малого Сашка-Олеся, і пригорнув рукою, що «повна шкарубкого тепла», і попросив бабусю «відігрівати, щоб душа не замерзла». І такою ж щедрою на тепло і добро, як душа, була дядькова хата. Вона стояла на видноті ближче до шляху і світила подорожнім вогником останньої надії, приймала всіх, гнаних недолею, голодом і війною, і зігрівала їх, і давала на дорогу краєць хліба. Час поруйнував увесь хутірець у степовому приярку, а хата трималася землі ще довго-довго і біліла на весь степ, і житейські бурі її не знесли, і вікон ніхто не повидирав. Хто знає, може, берегли її оті стежки-дороги, які схрестилися на гостинному порозі, а може, той знак на сволоку під стелею — випалене давньою в'яззю ім'я першого січовика, що поселився тут і заснував свій рід.

Берегла ця хата і рід свій, і звичаї, і вогонь життя, але налетіли чужі вітри і розвіяли давній козацький рід. Голодомор вигнав з дому синів, а

потім і батька, зістареного і висохлого, як смерть. Сини так і не повернулися додому — старший упав на фінській, другий лишився на Донбасі, третій ще десь знайшов собі притулок, а батько таки прибився до родинного гнізда і вернув йому дух життя. Покликала його до того клаптика української землі, де зійшов корінь роду, та пречиста лебедина вірність, через яку він не міг переступити і одружитися вдруге. Хоча, правду сказати, самітником він не був, бо людям завжди раділа його невелика хата, що прийняла за свій вік подорожніх більше, ніж будь-який розкішний палац, і всіх вона благословила на дорогу. Звідси і вивели поліцаї дядька Івана разом з його пригрітими ночувальниками і повели під автоматами в останню путь.

Упав від кулі господар — упала і його хата, тільки «купа руді глини лишилась там, де було людське житло». Та диво дивне творить людська пам'ять: чим далі відлітають роки, тим виразніше оживає постать дядька Івана, і вже належить вона вічності, а з нею і та біла хата, яку вітри замітали снігами, але не змогли засипати забуттям. І хто вгадає, якими ж то чарами володів дядько Іван, скільки світла ясніло в його душі, що образ його пробивався через фронти і являвся Сашкові-Олесеви «на фронті, в найскрутніші часи», і відвертав кулі, і рятував життя — така велика була сила його доброти, помножена на силу врятованих ним людей. Та й тепер, коли розгуляється нічна завірюха, чує Олесь через відшумілі роки голос рятівника з далеких тернівщанських снігів і слово як заповіт відданості людям — «Іду!».

Іду до людей, іду до рідної хати, іду до України. Іду в снах, у слові, в пісні, в мріях, у листах, іду через фронти і чужі континенти — і цей синівський порив любові було почуто крізь оглушливу завірюху війни, і щаслива дорога привела воїна Олесья Гончара додому. А в речовому мішку як душевна перепустка лежали написані між боями фронтові поезії, а між ними і ці думи про Україну.

Здрастуй, мій сонячний краю,
Ти снишся мені і тут,
Серцем щодня літаю
До тебе, за бистрий Прут.
Як пишуть листи солдати,
Тужливо стає мені,
Кому ж мені написати,
Якій догукнути рідні?

Той — мамі, а той — дружині,
Той — сестрам, а той — братам.
А я напишу — Україні!
Сонцю її і степам.

Сивим, як згадки, могилам,
Що тонуть в імлі голубій,
Шляхам, окутаним пилом,
Якими пішли ми в бій.

Бачу далекі вершини
В тумани повитих Карпат.
Може, моя то Україна
Біліє черідкою хат?

Слово, в бою огрубіле,
У тому краю забрини,
Де вишні в убранні білім
Мене виглядають з війни.

Складено оду Людині і Хаті, та вона все-таки має продовження. Вірю, що відродиться козацька хата, яка впала разом з козаком, як відроджується нині Україна, бо під руїнами її живе в глибині незнищений корінь січовика, бо десь живуть і внуки, і правнуки дядька Івана, і мусять нарешті пролунати віщий голос і покликати їх відкопати з-під руїни корінь роду.

Що ж то має бути за голос? Де набереться такої могутньої сили, щоб його почули далеко? Шукаймо цього голосу в оді-новелі, відігріймо його, замороженого північними вітрами і вкраденого сталінщиною в народу. Вкраденого, щоб наш люд блукав снігами, бродив у темноті і не зміг знайти один одного, і почути, і зійтися до купи.

Відігріймо голос і вернімо йому силу віків. І заграють над землею дзвони церков і соборів, і на їх клич вернуться діти додому, і не злякаються завірюхи, як не злякався піти самотою степом Сашко-Одесь, бо «додому дуже закортіло», і тепер уже не зіб'ються з дороги. Прості і великі слова, теплі, як мамина долоня, лагідні, як тверда батькова рука, — «додому дуже закортіло!».

Додому!

Будемо чекати соборних дзвонів у соборній Україні і слухати, як долинають до нас із снігової завії слова дядька Івана як всенародний плач: «Такої ночі колись у дзвони били в селі, знак давали тому, хто заблудився... А тепер і дзвонів нема, поскидали...» І то не хата біла дядька Івана, гостинно відкрита людям, тремтіла на північних вітрах у півній ночі — то Україна, ласкава і щира до всіх народів, лежала розтерзана на розпутті віків і голосу не могла подати, бо морозом страху сковано його, а дзвони з піднебесся скинуто в небуття. І чекає вона, коли дзвони дадуть знак тому, хто заблудився, і звернуть думи до Тарасового пророцтва — прийде час, коли з-під руїни «встане Україна».

Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну.
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Зоря рідної хати світила Олесеві Гончару з самого дитинства, ясніє в кожному слові його творів, бо це зоря любові до України. Вона зійшла ще в першому оповіданні молодого письменника «Черешні цвітуть», у якому чути дитинну тугу над пелюстками порубаних черешень, що просвічувались, мов вушка дитини. Бо ж черешня, як і оспівана Шевченком вишня,— символ України, і вона повинна жити, і буяти садами, і берегти її треба, як оте дароване долею «дитинне ясновидіння». Саме до дитинства, як до вічних берегів любові і райської чистоти, пливе Олесь Гончар під ясними вітрилами свого слова, що то виграє над його творчими глибинами музикою душі, то біліє лебединим крилом. І не дай, доле, перестерігає нас це слово, зрадити лебедину вірність дитинства, відступити від заповітів роду, зневажити батькову і мамину науку, забути їх пісню над колискою і першу молитву, бо життя покарає жорстоко.

Ця пересторога, як удар дзвону на сполох, пролунала за рік до чорнобильської трагедії в новелі «Чорний яр» — трагічній фресці про страшну катастрофу, яка спіткала Київ, коли намул з Бабиного Яру поховав під собою цілі квартали міста.

...Петро Гайдамака задумав спорудити в Чорному яру бетонну дамбу, щоб заповнити пульпою глибокі яруги, дати їй затужавіти і поховати навіки ці яри, урвища, кручі та провалля, а над ними закласти парк і розкрутити над святою материзною «чортове колесо». Він вважав цю велетенську гать витвором власного генія, коронною справою всього свого життя, здійснював задум твердо і невідступно, підім'явши під себе усіх супротивників і поламавши не одну долю. Не зважив ні на батькове осудливе слово (він не сприйняв тієї чорної споруди, що загрозливо нависла над зеленими долами і кварталами міста), не пошкодував і хворої матері, яка поволі згасала, сидячи цілими днями на ганку і благаючи хоча б маленького промінчика сонця, закритого цим бетонним марищем тепер навіки разом з небом і величавим собором. Не послухав і тихого внутрішнього голосу, який просив не ховати під намулом країну його дитинства з чистими джерелами, квітучими садками, купальськими ночами і міфічними русалками, не відгороджувати від себе той щасливий світ, де на світанку життя облік тебе біля струмочка перший поцілунок.

Ні, «не той зараз час, щоб жити джерельцями, розводити лірику, тішитись відшумілим...», треба порозганяти всіх тих забобонних щезників із ярів, жити бурхливим сучасним днем і будувати на віки,— і Гайдамака твердо наступив на серце дитинства, рішуче розрубав надвоє світ, звівши між небом і землею, соборами і народом, батьками і собою цю страшну сіру гать — мовчазний і понурий мур.

І тоді настала та трагічна мить, яка мала настати для відступника, що потоптав родинний і козацький звичай, любов батьків і віру, для яничара, який зневажив чесне ім'я роду Гайдамак і замість оборонця

народу став його катом. Чорний мур розлетівся на шматки — і смертельна лавина покотилася на людей, лютим ураганом змела все на своєму шляху, поховала під собою красивий, ясний і тихий світ, залишивши тільки сіру пустелю мулу і руїни. А високо на горі стояло в своїй вічній красі місто, виблискував золотими банями собор, світилося блакитне небо,— все «ніби з дитинства, ніби вдруге подароване матір'ю». І перед цим небом треба було впасти на коліна і просити прощення в нього і в пам'яті матері за тяжкий гріх, вчинений на землі.

Пізнє прозріння приходять через муки, блудні сини вертаються до отчого порога зі страдницької дороги, нації утверджують під сонцем власну державу після великих потрясінь і глибинного самопізнання. Цілі томи написані про Бабин Яр і Чорнобиль, які стали символами трагедії народу, названо десятки причин і науково обґрунтованих гіпотез всенародного лиха, а основної так і не розкрито.

Пошукаймо цієї правди в пророчому слові Олесея Гончара і приймімо її, хоч вона і сувора, і кличе нас на сповідь, і волає до покаяння. Сотворімо собори у своїх душах і освятімо їх, і тоді відійдуть у небуття чорні яри і чорнобілі, постріли в лебедів і розп'яття за хліб насущний, тиранія над талантами і сірі бездушні мури — і на землю та на людей спаде благодать. І так станеться! Велетенська бетонна стіна, ота «залізна завіса», яка будувалася на віки і мала відділити наш світ від епох давноминутих, заховати від нашого зору собори і хрести, не витримала світла часу і розлетілася вщент, як мур довкола табірної зони,— і людям відкрилося небо, і вдарили з-під намулу чисті джерела, і зацвіла папороть щастя купальської ночі...

Мрія про щастя давня, як людський рід. Вона народжується з людиною і живе з людиною, здається, поруч, тут, на землі, і манить за собою, і кличе жити, і просить торкнутися її рукою, а насправді вона далеко-далеко, як журавель у небі. А довірлива лебедина душа вічно в польоті за нею, щоб хоч раз у житті відчути швидкоплинну мить щастя. Живе ця лебедина душа в сповненому світла слові Олесея Гончара і летить за небесним журавлем вселюдської мрії — повернути щастя на землю, і не на мить, а навічно. Бачу її — від перших новел, фронтових поезій, повістей і романів, повоєнної новелістики до публіцистики і есе — як велику народну думу, з якої не викинеш жодного слова, щоб не зламати її досконалої соборної архітектоніки і не порушити краси музичного ладу. Творчість як безмірний океан життя з його красою і величчю, темними таємничими глибинами і відкритою зорові нескінченною водяною гладінню, дев'ятим валом стихії і рятувальним проблизком сонця. Пливе людина цим океаном чи летить над ним за мрією-журавлем. Їй так важко досягнути коротку мить щастя, задля сьайливого спалаху якої варто прожити ціле життя. Щастя як дарунок долі. Учімося дорожити ним, не плутаймо цю ясну мить з фальшивим

і холодним блиском, уміймо вистояти, коли цей журавель покидає нас...

Артилерист Сашко Діденко, син українських степів і вишневих садків, пройшов пекло війни, а на порозі мирної години, коли світ відкривався такий щасливий і зійшла зоря першого кохання, впав від кулі, обороняючи своє дитинно-чисте почуття («За мить щастя»).

Радість усміхнулася серед житейських незгод молодій парі — Галині і начальникові полігону Уралову, гнаному службою, як перекотиполе,— народилася їх ясочка дочка Оленка, їх найясніша земна зірочка, зблиснула і загасла під шаленим ревом ракет, бо полігон забрав її життєвий простір («Полігон»).

Весело і легко живуть на світі юні степовики Віталік і Тоня, усе тут їхнє — і земля, і небо, вони в безтурботності своїй на вершині щастя забувають, що серед розливу сонця в оазисі життя є ще залізні острови і бомби на полігонах падають і мирної години. Полігони розростаються, як марища, їм уже мало степів і родючих чорноземів, їм би покори-ти моря і океани. І серед білого дня, на очах безпечних степовиків запливає в чисті води іржавий корабель на свою останню пристань — мішень для бомбардувальників. Запливає у спокій людей і в щасливе кохання молодих сина і дочки степу і мало не погубив і його, і закоханих. Вони зненацька опиняються на краю загибелі, пізнавши важкий урок життя. Це урок для всіх нас, щоб не стала полігоном, залізним островом у всесвіті наша планета («Залізний острів»).

Промінь нежданого кохання саянув Ользі в просторі чистого степу, мить омріяного щастя, здавалося, була так близько... («На косі»).

Щасливі жнива прийшли до Кресафта, земля вродила щедро, люди з хлібом і держава з хлібом, але в найкращу мить відчуття цього щастя холодна рука підписала вирок («Кресафт»).

Ой, щастя-щастя, його й не наворожиш і не примусиш полюбити тебе, воно все буде кликати за собою у день новий і світити вірою, що завтра цей день настане ще кращий, і йтиме з тобою життям від колиски і першої дитячої любові, як лик вічного сонця («Магда»).

Пливе океаном життя наш корабель, як Ноїв ковчег серед світового потоку, крихітка суші у водяному огромі. Дивний ковчег-слово, в якому спресувався світ з його минулим і тривогою за день грядущий, тож заглянемо до нього на хвилику.

Парламентська делегація, членом якої є автор оповідання «Спогад про океан», пливе на сесію ООН розкішним судном «Куїн Елізабет», цим дивовижним витвором нової технічної ери. Вирушив в океанське плавання і геній ядерної фізики, творець страшної атомної зброї, загроза якої нависла над цивілізацією. Члени делегації охрестили його містером Ізотопом, людиною без імені, бо й сам він, паралізований і безнадійно хворий, уже перетворився в живу мумію. І все-таки цей немічний нині містер Ізотоп, мабуть, зберігає сатанинську владу над

людьми, бо він постійно перебуває в центрі уваги цього мандрівного люду, все на цьому кораблі крутиться довкола нього, мов електрони довкола ядра, і здається, що навіть цей рейс найкращого в світі судна організовано спеціально для нього. Свого хворого батька, який і душу, і геніальний розум запродав сатані, супроводжує дочка Ліззі з поневоленням у клітці рідкісним вінценосним журавлем, може, й останнім на планеті.

Подорож досить тривала, є доволі часу, щоби між звабою розваг і працею передумати прожите і поміркувати над майбутнім, а перед загрозою дев'ятого валу чи в сповідальну хвилю сказати собі правду про себе. І якими нікчемними перед безмірністю океану і неба здаються суєта, інтриги, чатування «недремного ока», що, на превеликий жаль, теж перейшли з материка на цей маленький острівець суші у водах всесвіту. І віряться, що десь у захмарній високості пливе разом з цим острівцем суші сповнений сонця собор — і маліс перед його святістю містер Ізотоп, цей геній зла, паралітик, покараний за злочин перед людством, і не може слова сказати на своє виправдання, і руки підняти, щоб перехреститися, і не вмис помолитися перед смертю.

Мандрує в нікуди ще один понівечений талант, який признався до своїх краян-українців і кризь затаєне душевне ридання виповів трагедію розтерзаної революцією долі. Батьки, народ, Україна дали йому і розум, і красу, і силу, щоб прославити рідний край, але все було кинуте під копита демонам революції, у дику пащу розгнузданої анархії, яка під чорними прапорами знеславила малинову козацьку славу. І пішло-покотилося манівцями через усю планету молоде життя, і немає тепер у нього ні степів, ні батьківської хати, ні друзів, тож дарма він чекає з небуття телеграми, де мають прийняти його, блудного сина, на останній спочинок. Звістка прийшла невтішна, його ніхто ніде не чекає. Трагедія людини, трагедія покоління, трагедія народу в цьому атомновибуховому двадцятому столітті.

І враз, як сонце над розбурханим життєвим океаном, устає в сподаді образ професора Дмитра Яворницького, козацького характерника, чаклуна, ясновидця, який не дав кинути свій талант на поталу ідолам часу. «Колись Яворницький, пам'ятаю, казав: усі ми, люди, народжуємось прекрасними...— згадує автор.— Звідки виростає нищитель, перевертень, покруч, забудь-батько і забудь-мати? Йому це коштувало страждань... А від себе я міг ще додати й таке, друже Петре: чому навіть два генії бувають такі протилежні своєю структурою? Один знаходить спільника людству, в народних переказах, у скарбах курганних відкриває силу мудрості, краси, взірці для життя, а другий тим часом із надр сліпої речовини видобуває силу несамовитих енергій, нерідко спрямованих проти нас усіх?..»

Дві сили — божественна і сатанинська — борються за людську душу від початку сотворення світу і до днів сущих. Ця борня вічна, вона

триває всюди, де ступає людина, тож поселилася з людьми і на цьому кораблі, який вирушив у безмежжя океану, але до пристані ще не прибув.

І бачиться мені, що то не найбільший у світі корабель, а людство пливе через тисячоліття і епохи, людство на окрайку материка, залитого довкола океанами, красивого і тремкого, як останній промінь західного сонця. Маленький поштовх землі — і вдарить хвиля, і кине цей материк, як трісочку, і поховає в мертвих глибинах, як це вже сталося в біблейські часи. Один айсберг серед глибинних вод — і ця краса всесвіту, вибудувана народним генієм, розлетиться, мов кришталевий палац, і миттєво пропаде в небутті, як легендарний і трагічний «Титанік».

Стогне розлютований океан, розбурханий вітрами від глибин до обігрітої сонцем хвилі, яка ще так недавно виблискувала на півсвіту міриадами сяйливих промінців. А тепер небо впало в океан і потонуло в його всесильній стихії, і корабель кидало як пір'їну в цьому апокаліпсисі, і на порятунок була тільки одна надія — воля Божа. І, може, це до Всевишнього послало людство в судну годину свого останнього вінценосного журавля, як споконвіку зневолену мрію про щастя, а нині як вісника покаяння і молитви до Спасителя про помилювання за вселюдський гріх перед катастрофою світу. І він почув клич і на очах злетів у небеса, ринув проти бурі, і віримо, що долетить.

Віримо, бо після того, як журавель виврався з неволі, на кораблі почав корчитися в передсмертній агонії Люцифер в образі містера Ізотопа. Він поривався на палубу пересвідчитися, чи вмирає разом з ним світ, який він прагнув убити протягом усього свого віку, і крикнути навздогін журавлеві, сатанинською волею повернути його. Та і журавель, і небо, і цей звирований нічний світ уже були поза межами його влади, і тільки крізь передсмертне марення він бачив, як його наздоганяє кара, — то замість білих чайок гналися за судом «збурені душі тих, чию долю він брався вирішувати на полігонах».

Пробила остання година для злого генія — і впала на коліна перед розп'яттям дочка Ліззі. Затихла буря, засяяло сонце з неба, а корабель розмірено пливе далі океаном. І Олесь Гончар залишає нам в останніх словах повісті запитання до всіх сущих: «Оце він, братку, океан... Суворий, загадковий. А чому ж на нього все хочеться дивитись і дивитись?»

Пливе в океані часу людська цивілізація в її найвищих досягненнях генія, пливе у безмірному всесвіті планета Земля, а на ній — людина. Її послало на землю небо і заповіло берегти, і немає для людини більшої відповідальності перед вічністю, як виконати цю святу місію. Саме до цього кличе нас слово Олесь Гончара, звертає пильні погляди сучасників до океану-життя, суворого і загадкового, але такого красивого і вічного, що на нього все хочеться дивитись і дивитись, бо жит-

тя — найдорожчий дар людині. Суть цих роздумів про долю планети і долю людини містко викладена в самій назві оповідання «Спогад про океан». Ні, це не стільки спогад про пережите, про розбуханий океан вічності, скільки стривожене застереження живим не забувати ні на мить, що на нашому красивому кораблі-планеті пливе у космосі пекельна зброя, націлена на життя. Пам'ятаймо цю засторогу, вернімося в своїх споминах до загадкових знаків на землі, які залишили нам загиблі цивілізації як страшний спогад про майбутнє світу, погубленого людиною, і захистімо цей ковчег серед океанської стихії, як останній притулок життя. Звільнімо своє серце від гордині, що споконвіку була гріхом і несла людям тільки зло та нещастя, не повторімо долі тих біблейських грішників, які заповзялися збудувати Вавилонську вежу і покорити небо, не піддаваймося спокусі стати вершителями доль народів і володарями світу.

Помолімося в соборах, якщо хочемо, щоб прекрасний корабель доплив до райської пристані. Послухаймо молитву неба над вселюдським кораблем і сивим океаном, випустімо з клітки свого вінценосного журавля — хай летить він до тихих вод і ясних зір, до лебедів, які в урочу годину розгорнули свою пречисту степову косу в небесно-сонячне знамено, до України, де в соборному слові Олеса Гончара живуть земні святі.

Ярема ГОЯН

Модри Камень



I

Бачу, як ти виходиш зі своєї гірської оселі й дивишся вниз.

— Терезо! — гукає тебе мати, а ти стоїш не озиваючись.

— Терезо!

А ти посміхаєшся комусь.

Вітер гуляє в Рудних горах. Дзвенить суха весна, гуде зелений дуб на згір'ях, і облизане каміння сміється до сонця.

— Терезо! Кого ти виглядаєш?

А ти здіймаєш руки, мов хочеш злетіти.

— Мамцю моя! Пан Бог видить, кого я виглядаю!

Високе небо над тобою гуде од вітру, мов блакитний дзвін.

II

Куди ти задивилась? У що заслухалась?

Було зимно і чужо, коли я постукав у твоє лісове вікно. Чув, що в хаті не сплять, але ніхто мені не відповідав. Там радились. З-за причілка било снігом і засипало мені очі. Білий вітер стугонів у порожнечі гір.

Я постукав ще раз. Обережно, так, наче й справді цей стук могли почути там, далеко внизу.

— Просім, хто ви?

Що мені казати? Хто ми?

— Свої,— кажу і не чую власного голосу. Третю добу замість води ми їли сніг.— Свої,— хриплю я щосили.

Тоді в хаті задзвеніло, мовби сонячний промінь зламався об шибку:

— Мамо, то руські!

Боязко й недовірливо відчинилися двері. Я зайшов до кімнати, тримаючи автомат наготові. Натиснув ліхтарик, і в смузі електричного сяйва завмерла біля столу злякана мати, а ти біля високого ліжка застигла в подиві, закриваючи груди розпущеними косами.

Я загасив ліхтарика і сказав завісити вікна.

Мати світила лампу, а сірник дрижав у її руці: Ти стояла на стільці боса, закриваючи вікна.

Я стидався дивитись на твої білі стрункі ноги, але, одвівши погляд, все одно бачив їх весь час.

Скочивши з стільця, ти стала навпроти мене. Тільки тепер я помітив, який подертий на мені був халат. Ти теж була в білій сукні, і на рукаві чорніла пов'язка.

— Так оце такі... руські?

— А якими ви уявляли?

— ...Такими...

Ти простягла мені свою білу руку. А мої були мокрі, червоні, незграбні, в брудних бинтах. Бинти нам правили й за рукавиці, котрі ми розгубили, митарствуючи в проклятих скелях.

— Хто у вас буває?

— Днесь нікого, пане вояку, — озвалася мати.

Вона стояла біля кахельного каміня і дивилась на мене сумно.

— А по кому ви носите траур?

— По нашему Францишеку, — каже мати.

— По Чесько-Словенській республіці, — кажеш ти.

Виходжу надвір, минаю кошару, в якій глухо гуркотять вівці, і тихо свищу. Від скирти сіна відділяється Ілля, білий, мов привид. Замерз, лається і питає:

— Що там?

— Можна.

— Брати й баян?

— Давай.

Знову заходимо до кімнати. Побачивши плитку, Ілля всміхається, ставить біля дверей свій «баян», обтрушується, здивовано вслухаючись у співучу словацьку мову.

— Так ми ж дома! — вигукує він вражений. — Я все розумію!

— Ми також вас розуміємо. Ми словаки.

— Нарешті кінчилось оте «нем тудом»¹, — каже Ілля. —

Ми наче знову на батьківщині.

Мати вказує на нашу скриню біля порога:

¹ Не розумію (*мадьяр.*).

— Що то маєте з собою?

Ти догадуєшся:

— Радіо.

— Радіо! — сплескує мати руками. — Просім пана — не треба, не треба його в господі! Ви будьте, а його не треба. Від нього нам усе зле. Воно забрало нашого Францишека.

Її син Францишек завжди сидів над своїм радіо до глухोї ночі. Слухав і Прагу, й Москву. Необережний, хвалився всім на роботі, що він чув. А прийшли собаки-тисовці, побили радіо та умкнули й Францишека. В минулий четверок розстріляли його на кар'ерах. Штандартенфюрер каже: партизан. Для них що словак, то й партизан. Скажіть, на ласку, який з її мужа партизан? Лісник собі, та й годі! А також взели з дому та погнали германам рити шанці. Просім пана, не треба нової біди.

— Мамаша, — втішає Ілля, — воно німе.

— Не треба, панове вояки!

Ілля бере рацію й волочить її з хати.

Тепла хвиля дихає на мене від каміна, варить, як спирт. Чую, як з дрожем виходить з мене той холод, що ми його набралися в горах. З обережності ми за три доби ні разу не розвели вогню. Ми то плазували в камінні, високо над шосе, то забиралися на самий кряж, звідки видно було ще далі — в тилу — всі батареї противника. Викликаючи час від часу «Симфонію», передавали їй, що треба. З обачності часто змінювали стоянки. Це нас катувало. Перекочовуючи в ущелинах між горами, особливо вночі, ми щоразу зривались у якісь прірви. Якби було менше снігу, ми, мабуть, поскручували б собі в'язи. А так лише пороздирали руки, позбивали коліна, подерли халати і, — що най-прикріше, — пошкодили рацію.

— Ось до чого доводять ці сальто-мортале, — сумно констатував Ілля, остаточно переконавшись, що рація не заговорить.

Але головне завдання все ж було виконане, і цієї ночі ми вирішили перебраться до своїх.

Ти налила в таз теплої води. Я розмотував свої руки, але заляклі пальці ніяк мене не слухались.

— Давайте я!..

Пальці твої були вправні й повні ніжного тепла. Зовсім не боліло, як ти віддирала закривавлений бинт. Віддерши його, кинула десь у куток, а мої руки, попарені і якісь легші, зав'язала своєю марлею, сухою та м'якою.

— Просім, панове з Руська, до нашого словенського столу,— каже мати.— Гаряча кава.

Ти подавала.

— Просім ще єдну квартиру,— казала ти, коли я випив.— Ми ж вас так довго чекали... товаришу!

І пильно дивилася в вічі, і я виразно чув, як ти входиш до мого серця.

III

Курино — спимо — хилимось.

Шістдесят годин ми не змикали очей.

— Спить, я стану на варті,— кажеш ти.

Ми сміємось і встаємо з канапи.

— Кам?¹ — дивишся ти благально.

— Не маємо часу, Терезо.

Мати, бліда й згорьована, щось шепоче, як черниця. «Молиться»,— думаю я.

— Мамаша,— каже Ілля,— ми ще прийдемо!.. З «катушками» та гарматами. Я поставлю вам новий приймач, і ви будете слухати весь світ!

— Дай-то Бог! — шепоче вона.— Террі, проведи панів вояків.

Ми виходимо в сліпу вітряницю, залишаючи за собою в кімнаті і світло, і тепло, і людську ласку.

Далеко вниз, як у підземеллі, гримить, не вгаває фронт. Туманні каламутні заграви жовтіють за Модри Каменем. Модри Камень — це по карті. «Мудрий Камінь» називають містечко бійці, бо довго не можемо його взяти. Праворуч і ліворуч нього стоять висоти, як bastiони.

Ти йдеш попереду, закутана шаллю, легко перестрибуючи з брили на брилу. Над шосе зупиняємось, мов над білою прірвою. Вниз, по дорозі, чорніють німецькі маши-

¹ Куди? (Словац.)

ни, і шофери стрибають довкола вогню, розмахуючи руками. Білі завії снігу вихряться при світлі багаття.

Ти розповідаєш, як краще добратися до млинів, і, скинувши рукавичку, подаєш руку на прощання.

— Як ви ся іменуєте?

Тонка рука, вся зіткана з чутливих живчиків, дрібно тремтить і гріє всього мене. Коли я глянув у цей момент на гори, на обшпугований вітром камінь, він уже був мені не такий чужий, як досі.

— Ми ще зустрінємось, Терезо. Ми не можемо не зустрітись!

Ти стояла задумавшись.

— Маю гадку, що це сама доля звела нас тутко.

— Ти будеш чекати?

— Хай пан Бог видить, що буду.

IV

Я вернувся.

Уже Модри Камень був наш, і шосе наше, і наші гори. Ще здалека я побачив, що на вашому подвір'ї нема нічого. Чорніло згарище, і голий димар підіймався над ним як сурма великого горя.

Підійшовши ближче, я побачив матір. Зігнувшись над попелищем, вона порпалася в ньому паличкою, витягуючи й перетрушуючи якийсь недотлілий мотлох. Зосереджено оглянувши його, тут же кидала і знову порпалася, і видно було, що думає вона не про нього, що ті огарки їй зовсім не потрібні, а вибирає та перетрушує їх лише для того, щоб бути чимось заклопотаною.

— Добридень вам,— сказав я.

— Добридень,— відповіла вона і знову зігнулась над своєю роботою. Вона мене не впізнала.

А коли я їй нагадав, хто я, мати видивилась на мене, і її зібгані безкровні губи засіпались. Вона похитнулась, схопившись рукою за кахельний камін, який тільки й зберігся від цілої хати. Виплакавшись, розповіла:

«Вони прийшли наступного дня вранці шукати мого мужа.

— Він утік від робіт,— кричали поліціанти,— і був уночі тут!

— Не був він тут,— відповіла Тереза.

— То зла неправда,— кричали ті.— Ми виділи ноги на снігу. Ти сама проводжала його з кимось до гостинця, бо лишила там і свої дрібні сліди! — Та й почали все перекидати і на горищі, і в хижі, і в кімнатах, потрошили посуд і знайшли той закривавлений бинт.

— Чия це кров? — прискіпались вони.

— То моя, пане поліцаю,— сказала Тереза.— Я була втяла собі руку.

— Кажі дурням! — залемтували вони.— Свіжа кров! Тут були партизани!

Як почув це слово старший шваб, що був з ними, то одразу сказав:

— Ходи з нами! — І повели Терезу на Мікулов.

Я ледве встигала за ними на гору. А вона йде перед них і не плаче, та тільки раз по раз оглядається.

— Вертайтесь, мамуньо,— каже,— бо вам тяжко іти горі.

А як зіходили на кряж, вона все частіше озиралася назад.

— Чого ти туди пнеш очі? — кричали ті.

— Я хочу надивитись на Модри Камень.

— Маш там каваліра?

— Мам.

І зійшли на самий хребет до шосе, де воно повертає на Мікулов, і вже ось-ось наша сторона щезне з очей. Стала моя Террі біла-біла і пильно дивиться сюди, в наш край. А вони гонять:

— Іди!

— Панове, хай подивлюся ще єдину хвилю. Хай візьму Модри Камень на пам'ятку з собою.

— Ти не на весніцу дивишся,— зауважили вони.— Ти в інше глядиш. Де ще маш каваліра?

Я теж бачу, що вона дивиться в інше.

— Ей! — раптом вжахнувся один, наче вжалений.— Вона глядить на Руське!!!

Та й ударили оба канчуками. А вона руками канчуки

відбороняє, а сама все глядить-глядить. А вже видно було звідси, як далеко внизу, на виднокрузі, стріляють руські...

Хопили її попід руки і кинули перед себе. Штовхали, та підганяли, та грозили:

— Не оглядайсь!

А вона мовчки втирає кривавицю з обличчя та все-таки оглядається.

— Гей, січи її! — крикнули ті і погнали бігцем.

А я спіткнулась, бігши за ними, та впала на камінь, та й ниділа там уже до ночі...»

V

Померкло, стерлося все. Навіть те, що звать незабутнім першим коханням. Чому ж ця випадкова зустріч, єдиний погляд, єдина ява у великій драмі війни, чому вона не меркне і, відчуваю, ніколи не померкне?

Ти — як жива. Бо далекі Рудні гори скрізь ідуть за мною, ближчають з кожним днем, щодалі ширше розгортаючись у своїй трагічній чарівності. Бачу вже їх не забиті снігами, а зелені, пишні, зігріті весняним сонцем, коли полонини, як сині озера, зацвітають тим першим цвітом весни, що по-вашому зветься — небовий ключ.

Ти виходиш на дерев'яний різьблений ганок у білій легкій сукні з чорною пов'язкою на рукаві і дивишся вниз, за Модри Камень, де колись пролягала наша оборона. Тепер скрізь уже поросла буйна трава. Вже через колишню нейтральну зону їдуть по асфальту словаки спокійними волами. Їдуть і дивляться, як підводиться з землі, пнеться до сонця, росте виноград, потопаний, розстріляний тоді.

В такі години ми часто зустрічаємося з тобою і, сівши на теплому камені, розмовляємо.

Т е р е з а. Де ви так довго були?

Я. Уже все закінчилось. Тепер я вже не піду від тебе.

Т е р е з а. Ніколи?

Я. Ніколи.

Т е р е з а. Як це гарно, що ми будемо завжди разом! Я так довго чекала вас після тої зимової ночі: мені здається, що не менше як тисячу літ!

Я. А мені здається, що я стільки ж ішов до тебе після тої ночі.

Т е р е з а. Нарешті ми знову зустрілись! Дайте мені вашу руку. Ви відчуваєте, як та тисяча літ перемістилась перед нас? Тепер вона попереду, правда ж? Наша тисяча!.. Доки зеленітимуть ці гори і світить сонце, ми будемо жити. Я задихаюсь від такого багатства!

Я. Нікуди тепер ми не будемо спішити, як тоді взимку. Тоді ми майже ні про що не встигли поговорити. Лютий вітер, шугаючи в скелях, заважав нам.

Т е р е з а. Зараз ми маємо час! Зараз я докажу вам усе недосказане тоді. Слухайте ж! Чуєте, як луцять зелені спини гір, гріючись на сонці? А небо над нами, весняне й високе, гуде од вітру, мов блакитний дзвін!.. Слухайте ж!

Весна за Моравою



Старшина батареї «сорокап'яток» Яша Гуменний, повернувшись вранці з переднього краю, наказав своєму кашоварові, котрого друзі величають просто Кацо, оббігти бункери і, зібравши мадярів, негайно вести до нього. Кацо, з автоматом поверх замашеного халата, козирнув на цей раз з особливою ретельністю. Очевидно, він бажав цим підкреслити, що й без пояснень розуміє всю складність становища.

На підвір'ї було пусто. Їздові, зваливши вночі ящики з снарядами посеред двору, поїхали в артпостачання за новим вантажем і досі ще не повернулись. Зоставшись сам, старшина деякий час стояв задумавшись над штабелем ящиків, потім втомлено присів на один з них і, роззувшись, став виливати з чобота рідку грязюку. Від неї тхнуло багвинням лісових боліт. Весь шлях, щойно проміряний старшиною від вогневої сюди, зараз ніби ввібгався в його чоботи вкупі з оцим болотним запахом.

Батарея Гуменного переправлялася цієї ночі разом з батальйоном піхоти, якому вона була придана.

За Моравою одразу починались ліси та болота, і противник, не зупиняючись, залишив їх, зачепившись лише по той бік дамби, кілометрів за сім від берега. Там був населений пункт, на околиці якого височіла цукроварня, укріплена від низу до самого даху кулеметами. Цілу ніч наша піхота, плутаючись у лісових хащах, бовтаючись у крижаній воді, продиралась вперед, ішла по п'ятах ворога. Місцями вода сягала пахв, і бійці брели мовчки, піднявши зброю над головами. Лише найменші на зріст іноді пошепки кричали, що тонуть, і тоді їм на поміч спішили вищі, правофлангові. Зрештою, на світанку вийшли до дамби і окопалися понад нею.

Артилеристи-сорокап'ятники, супроводжуючи піхоту, вимордувались протягом ночі до краю, — вони власноруч тягли в темряві свої гармати, раз у раз майже на руках виносячи їх. Коней, переправлених звечора, довелось залишити, бо, пройшовши кількасот метрів, вони зав'язли в багні, вибилися з сил і не могли далі зробити ні кроку. Похмуро зустрічали бійців заморавські ліси!

Крім легких «сорокап'яток», ніяка інша артилерія не переправлялась на цій глухій ділянці фронту з важкодоступним протилежним берегом. Кілометрів за десять ліворуч будувався міст, і важка артилерія подалась туди, як і весь полковий транспорт.

Тому зараз у цьому селі, крім обозу Гуменного та батальйонних кухонь, не було нікого. Гуменний теж цілу ніч брѣохався з батареєю до самої дамби, щоб знати, де була вогнева. Туди він мусив тепер доставити боеприпаси. Доставити... Попробуй їх доставити, коли трапилось так, що всі люди в роз'їзді і він сидить посеред двору сам-самісінький на своїх снарядах.

Виливши з чобіт грязюку, старшина видер сухі онучі і знову обувся. Над приморавськими лісами підіймалося сонце, велике, ласкаве. Гуменний, забрѣоханий по пояс, парував і спати хотів нестерпно. Борючись із сном, що налягав усе дужче, Яша, наче крізь сновиддя, бачив, як у воротах з'явився Кацо, енергійно й широко ступаючи, за ним підтюпцем поспішав гурт мадярів у чорних фетрових капеляхах з порожніми мішками в руках.

Гуменний підвівся їм назустріч, нетерпляче вислуховуючи кухарів рапорт. Потім, звертаючись до іноземців, запитав, хто з них розуміє без товмача. З гурту вихопився наперед жвавий, поморщений, спечений сонцем дідок.

— Я був руський плен,— заговорив він.— Тамбовська губернія, Єкатеринославська губернія...

При цьому дідок спогорда поглянув на своїх односельчан. Він явно зараз пишався тим, що був колись у російському полоні.

— Земляк, виходить,— зауважив старшина.

— Земляк, пане офіцер...

Мадяр називав старшину офіцером, мабуть, на тій підставі, що з-під кашкета в Яші вибивалося пишне русяве пасмо чуба, а рядові, як відомо, мусять бути острижені.

За річкою, в районі дамби, вдарила батарея; вдарила якось по-весняному лунко, голосно і зовсім не страшно.

Проте Гуменний здригнувся на цей звук.

За першим залпом пролунав другий, і батарея змовкла.

Гуменний знав, що тепер там залишилось тридцять вісім снарядів. Мало!

Старшина коротко пояснив через дідка мадярам, чого він хоче. Він просить, щоб вони допомогли нести снаряди його канонірам на фронт.

Мадяри деякий час стояли мовчки. У своїх блискучих чоботях і вузьких штанах з круглими, як труби, холошами, вони нагадували табунець цибатих, тонконогих журавлів. Покашлювали, переминалися з ноги на ногу і мовчали.

Знову вдарила далеко батарея. Гуменний мить стояв непорушний, наставивши вухо за Морава. Мадяри теж усі прислухались.

— Шваби...— нарешті сказав дідок-«катеринославець» і погрозив кулаком за річку.— Герман, стерво, вшітко забрав!

Мадяри дружно загули, засвідчуючи, що це дійсно так. Одначе на пропозицію старшини ніхто з них не відповів ні згодою, ні незгодою. Вагаючись, вони презиралися поміж себе, а Гуменний, дивлячись на їхню нерішучість, ледве стримував у собі закипаюче роздратування.

— Так ви не згодні допомогти моїм канонірам?

Тоді наперед виступив ставний мадяр років на тридцять, з білою шиєю і красивою чорною бородою, що стовбурчилась уперед якось задеркиувато й гоноровито. Кацо шепнув старшині, що це їхній учитель, «пан професор», як називають його селяни. В його квартирі всі стіни заставлені книгами. Мадяри дивились на вчителя з неприхованою пошаною і, видно, всі чекали, що він скаже.

Учитель похмуро глянув за річку, потім обернувся до своїх односельчан і сказав їм коротку, в суворому тоні промову, з якої Гуменний розібрав тільки два слова — демократія та цивілізація.

«Тільки й чуєш від них про це,— сердито подумав старшина про вчителя.— Менше б слів, а більше діла...»

І саме в цей момент учитель обернувся до нього і величним жестом розгорнув, наставив розкритий мішок:

— Клади!

Гуменний відкрив ящик і наклав учителеві снарядів.

Другим підступив дідок-«катеринославець» і, підморгнувши старшині, теж наставив свій «сак».

— Гоп, мої гречаники,— примовляв він до кожного снаряда словами давно завченої пісні.— Гоп-гоп-гоп!..

Наклавши всім, Гуменний наклав і собі повний ранець і скомандував:

— Марш!

Переpravлялись по трое маленьким човником. Гуменний сів перший і взяв весло. Яка це радість взятися вперше весною за весло, коли ріка перегортається в сонці, повногруда і свіжа, сповнена сил і здоров'я! Могутня ріка зносила малого човна, хотіла нести його за течією вниз, у далеку тишу берегів, у м'яку оживаючу весну, до самого Дунаю. А Гуменний гріб напереріз, беззвучно розколюючи веслом тонку блакить весняного неба.

Переpravившись, він лишився чекати на березі, а назад човна погнав один з мадярів. Мадяр, видно, був теж вправний рибалка, орудував веслом артистично, і старшина, стежачи за ним, сповнювався до гребця повагою, яку завжди викликали в ньому люди-трудівники.

Морава ласкаво плескалася в береги. Дерев дрімали на сонці. Втоmlений за ніч, Гуменний присів на трухлявий вологий корч, дивлячись на той бік, де Кацо керував посадкою. На високому березі з обшитою каменем набережною стояло село, красиве, не зруйноване, мирне. Білі будиночки сміялись до весняного сонця, старшина згадував землянки на батьківщині, викопані на згарищах. Цілі села там перейшли жити під землю. «Набудуємо і в нас таких будиночків,— думав він.— Не без кінця ж буде тягтися війна. Закінчимо, повернемося додому... Візьмемо в руки сокири, рубанки. Запахнуть свіжі стружки...»

В човні, що наближався до берега, сидів «пан професор», зіщулившись, і його борода цього разу була вже не така задериковата. Вона ніби поменшала.

Коли переpravились усі, Гуменний ще раз перерахував носіїв, і вони рушили в ліс вузькою просікою.

Влітку, може, дехто з них їздив тут волами по сіно, а зараз просіка, як і весь ліс, була затоплена весняною

сніговою водою. Снігова вода ще пахла гострою свіжістю, як перші проліски.

Дерева стояли голі, але вже відчувалося, що їм хочеться зазеленіти. Було тихо, і сонце мирно лежало на водяних галявинах.

Передова мовчала.

Старшина ішов зі своїм ранцем попереду, розгортаючи ногами в'юнливу воду, що сягала вище колін. За ним журавлиним ключем розтягнулися мадяри. Гнучись під своєю ношею, вони зрідка перекидалися невеселими словами.

Учитель уже забрюхався по вуха, важко дихав, плутаючись по підводних корчوماках.

— Дьорше!¹ — погукував старшина, коли хто починав відставати. Він ішов попереду легкою оленячою ходою, і було йому й на серці легко та свіжо, бо весняна купіль розігнала втому, бо до того ж батарея мовчала, — значить, там усе було в порядку, а весна навколо бродила в лісі понад озерами, невидима, але відчутна фізично, і бадьорила дух.

Коли траплялась незатоплена місцина, Гуменний давав кілька хвилин перепочинку. Сідали на протряхлій землі, що, здавалось, грала-бродила під ними в глибинах, мов запущена дріжджами та хмелем. Старшина частував малярів тютюном, і вони мовчки пожадливо курили, думаючи кожен своє. «Пан професор» уже не мав бажання виголошувати промов. Сидів на пеньку, важко віддихуючись молодим черевцем, якого раніше не було навіть помітно. І обличчя його набрало понурого виразу. Лише дідок, що побував у Катеринославській губернії тоді, коли Гуменного ще й на світі не було, не впадав у розпач. З втішним фіглярством він розповідав Гуменному, які там, у далекій губернії, були хороші дівчата, які молодичі. Одна з них — якась Маруся-Марічка — ще й досі сиділа в серці дідка, колишнього цісарського вояка.

— Тепер вона вже бабуся, — зауважив старшина. Але

¹ Швидше! (Мадяр.)

мадляр не хотів цього чути. Маруся-Марічка залишалась для нього вічно молодю.

Чим ближче було до передової, тим погляди носіїв хмурнішали, а старшина, навпаки, веселішав. Коли стало чути віддалене татакання кулеметів, носії, як зацьковані, почали озиратися в різні боки. Гуменного тільки розважала ця безпідставна передчасна тривога, і він погукував ще енергійніше:

— Дьорше!

Зненацька вдарила ворожа батарея.

Високо над лісом у прозорості весняної атмосфери просвистів невидимий снаряд і гримнув, вибухаючи десь далеко в деревах.

Носії одразу зупинились, заметались нажаханими поглядами і нарешті звернули ті погляди на старшину, ніби він, цей бешкетно рішучий юнак, якому вони звірили свою долю, міг дати їм порятунок.

— Далеко! — засміявся Гуменний. — Марш!

— Давай-давай, — сумно пожартував якийсь вусатий гуморист, цибаючи у своїх вузьких штанях.

І раптом у районі дамби знялася шалена стрілянина. Забахкали гвинтівки, зацокотіли автомати, зачахкали міномети. Гуменний одразу став серйозний і напружений. Чув, як тонко зітхнула його батарея. Рахував її постріли, легко відрізняючи їх від пострілів фашистських гармат. Здається, голос своєї батареї він упізнав би серед тисяч подібних.

Забриніло, вібруючи, повітря.

Вибухи застугоніли зовсім близько, вода піднялась фонтанами, весь ліс затріщав.

— Лягай! — скомандував Гуменний мадярам.

Але його ніхто вже не чув. Засліплені жахом, з перекошеними обличчями, мадяри обернулись назад і кинулись навтьоки.

Бігли мовчки, випереджаючи один одного, перечіпаючись, падаючи, метаючись від кожного вибуху то в один, то в другий бік. Гуменний погнався за ними.

— Стій! Стій! Зупинись! — гукав він, але ніхто не зупинявся. — Лягай!

Ніхто не лягав. Старшина бачив, що противник уже переносить вогонь далі до річки, і мадяри, тікаючи, потрапляють саме під нього. Але як їм це пояснити? Як розтлумачити, що вони біжать на власну загибель, що єдиний порятунок для них цієї миті — кинутись кидком саме вперед, до передової, або принаймні залягти на місці? Наздогнавши «пана професора», що хекав позаду всіх, Гуменний з розгону вхопив його за загривок, збив з ніг:

— Лежи!

Наздогнав другого, третього і теж силоміць змусив залягти просто в баюрах. Шквал вогню вже шаленів на шляху їхнього відступу, і решта носіїв метнулась назад. Лайкою і погрозами Гуменний поклав їх на землю і наказав чекати команди. Мадяри лежали, хто де, витикаючись головами з води. Вираз безпомічності і відчаю проступав на їхніх обличчях. Видно, вони вже кляли ту мить, коли зголосились іти до передової з цими снарядами для радянських канонірів. Гуменний з задоволенням відзначив, що боеприпасів ніхто не кинув. Можливо, що в паніці люди просто забули про них і руки їхні мовби самі собою прикипіли до мішків, не випускаючи їх.

Гуменний лежав, гостро вслухаючись, як клекоче передова. І ще не встиг розійтись газ від вибухів, як він встав і скомандував іти. Носії слухняно рушили за ним. Тепер до свідомості іноземців уже, здається, дійшло те, що своїм порятунком вони завдячують цьому юнакові. Вони бачили, який смерч вогню загуляв саме там, куди вони тікали всім табуном. І коли б старшина не зупинив їх і не вклав силоміць на місці, то, напевне, зараз вони не дорахувались би з-поміж себе багатьох. Тому тепер вони дивились на свого вожака з щирим подивом і довір'ям. Коли Гуменний прискорив ходу, вони теж прискорили ходу, наче боялись відстати від нього і загинути.

Тепер вони всі стежили за його рукою, як оркестр за паличкою диригента. За його сигналами зводились, лягали і знову зводились.

— Він, цей юнак, більше цивілізований, ніж ми, — несподівано заявив «пан професор» сусідові, витираючи з

обличчя піт.— Він краще нас бачить, краще розуміється в цьому содомі.

Новий артналіт знову поклав їх. Гуменний рахував глухі постріли ворожої батареї і по цьому знав, скільки має бути вибухів. Але, мабуть, на цей раз не все він почув у суцільному гуркоті. Бо тільки схопився з багна і розкрив рота, щоб дати команду рушати, як несподіваний бурун полум'я і грому затопив перед ним увесь світ. Його ніби вдарило якоюсь каменюкою в груди і повалило горілиць. Коли дим розплився, він побачив над собою синю яснину недосяжного неба і обсмалене, розщеплене верхів'я дерева. Воно ще димилось. «А мене, мабуть, гілкою повалило»,— спокійно подумав Гуменний, пробуючи встати. І цієї миті відчув, як щось тепле й неволюче розпливається в нього на грудях. Глянув на фуфайку, побачив вискублену вату і обмацав дірочку. Вона була невелика.

«Дрібний осколок»,— подумав старшина, заспокоючись. На спині не вийшов, бо під ранцем не чути було крові.

В цей момент крізь гарячу пальбу стрільців і кулеметні черги Гуменний знову почув залп батареї. «Рідна, невтомна!..»

Він одразу став на ноги. Скільки в них ще залишається снарядів? Старшина уже збився з ліку.

В грудях шпигало за кожним подихом. Старшина оглянувся на людей, яких він вів, намагаючись відгадати по виразу їхніх облич, чи бачили вони, що його поранило. А обличчя ті були перепуджені й замкнуті, як і раніше. Видно, вони нічого не помітили, і це чомусь заспокоїло старшину.

— Марш! — скомандував він, рушаючи.

Якимось дитячим первісним жестом послав руку в пазуху, намацав гарячу пульсуючу ранку і міцно затиснув її, щоб не сходити кров'ю. Йому здавалося, що вдихнуте повітря за кожним разом видихається прямо на грудях крізь пальці.

Перев'язувати було нічим і ніколи. Та й хто зробив би це тут? Він не хотів, щоб іноземці бачили його ранку. «Що, якби мене вбило?» — раптом подумав Гуменний, і жах охопив його. Адже всі вони, напевне, кинули б снаряди і

повернулися назад. Бо ж тільки він знає шлях до переднього краю. А передова гримить і гримить. Він уявляє, як комбат стоїть навколішки перед самим насипом і командує, ніби суворо молиться комусь: «Вогонь! Вогонь!» Він командує, знаючи, що снаряди будуть, і всі обслуги знають, що будуть... «А якби вбило?»

Гуменний оглядається, і йому здається, що носії йдуть швидше. Він не помічає, що, навпаки, це він сам іде повільніше. Ранець дедалі важчає. «Намок,— думає старшина,— снаряди намокли»,— і одразу ж сам помічає, що верзеться йому нісенітниця: хіба снаряди можуть намокнути? Йому хочеться пити. Скинув кашкета, зачерпнув на ходу в себе з-під ніг води, сивої, як дим, і випив усю. Надів мокрий кашкет, голові стало гарно, свіжо, а все навколо сивіло й сивіло, як дим.

Навіть чиста голубінь неба стала сивою. Оглянувся. Чорнобородий вчитель іде зовсім близько. Ніби бреде крізь тремтливий густий туман. Чого він спішить? І чого він так дивно дивиться на Гуменного? Дивиться не кліпаючи, прямо, і очі в нього великі, круглі, ніби вони вставні.

Ось він, здається, скаже старшині: «Дьорше!» — і зарече в вічі.

Гуменний рахує, чи всі йдуть, чи ніхто не шугнув у ліс. Всі. Йдуть і уважно дивляться на нього. І не так ніби кречуть, і не так полохаються, коли десь падає важка міна в тріскучих деревах. Невже вони бачили, що його поранило? І чекають, поки ослабне. Тоді вони кинуть все, розбіжаться по лісу, повернуться до своїх лігвищ. А вороги захоплять дамбу, і переб'ють біля змовклих, ще теплих гармат його батареїців, і, розсипавшись по цих лісах-дебрях, потоплять батальйон у Мораві.

«Хоч плазом, а лізтиму,— думає старшина, обмацуючи пістолет.— Тільки б вистачило крові, щоб не знепритомніти».

Він оглядається знову, важко дихаючи. Ідуть усі. Довготелесий у штанях-трубах... Веселий «катеринославець»... А вчитель просто наступає Гуменному на п'яти. Він уже не так пріє і сопе, ніби йому цей похід не відбирає сили, а навпаки, поступово додає їх.

Старшина майже не почуває болю. Йому тільки дедали важче дихати, і він хапає повітря, ніби позіхає. Ніяк не може напиться так, щоб загасити спрагу. Вода горнеться до самих колін, нахилитись би до неї, проте він уже боїться нахилитись, щоб не впасти... Бреде, змучений, палений спрагою, і хоч навколо вода, і так вона вабить, спокушає, але він відгонить спокусу геть. Не дивиться на неї, а тільки чує, як вона хлюпає внизу.

Він міцно затискував рану, проте кров, гаряча й липка, розтікалася вже попід пахви, по животу, просочувалась попід ременем до холош. Дедали важче було підіймати ноги. «Може, це вже в холошах повно крові, що вони такі важкі?..» Підводного переплутаного корінняччя стало дуже густо, хоча він тут легко, залюбки йшов, повертаючись вдосвіта з передової. Який тоді ліс стояв дзвінкий та веселий, по пояс у воді!

Тихо, сонячно і мляво, а дерева гойдаються від верхів'я до самої води, стрибають, мов на якомусь фантастичному екрані. Чи, може, це тільки їхні відображення ходять, гойдаються в воді, зламаний брижами? Хочеться сісти, зануритись у воду по саму шию — пити і спати, спати і пити.

Все навкруги туманіє, розмлявилось, ніби пригнічене важкою літньою спекою.

А батарея була вже зовсім близько, десь он за тими деревами. Де вони дістають снаряди? Гуменний уже нарахував більше пострілів, ніж було снарядів на вогневій. Дивна річ. Чи він лічить уже й постріли противника та все складає докупи?

На глибокому зачерпнув рукою води. П'ючи, він бачив, як «пан професор» обернувся і щось сказав мадярам. Гуменний краєм ока стежить за вчителем, за його блискучою голеною потилицею. Знову «демократія», знову «цивілізація». Що він їм натуркує? Чи не намовляє часом кинути геть снаряди та вертати за Мораву?

— Давай! — хрипить старшина, оглядаючись на них з підозрою. — Давай!

Він блідий, уже змучений до краю: видно, втратив багато крові. Мокрі пасма чуба безладно звисають на очі, і він з натугою підіймає руку, щоб відкинути їх.

Батарея б'є і б'є, кличе його, мов жива: швидше, швидше, старшинко, бо мені тяжко.

Ідуть.

А вчитель знову щось говорить за спиною до своїх. Гудуть, гомонять і кивають вусами. Старшина обертається і бачить, як насувається прямо на нього учителява борода, насувається «катеринославський» дідок і той довготелесий здоровило в штанях-трубах. Що вони хочуть робити?

«Катеринославець», розмахуючи своєю череп'яною люлькою, починає до нього мову. Він каже, що «пан професор» пояснив їм усе. Вони знають, чому «тувариш старшина» тримає руку в пазусі!.. Адже за ним по воді весь час лишається кров. Вчитель каже, що це для них ганебно, щоб руський юнак ішов з шрапнеллю в грудях, лишаючи за собою криваву стрічку, а вони б не допомогли йому. Не можуть вони спокійно дивитися, як мучиться він, як оце, може, їхня свобода розцвітається по воді юнаковою кров'ю... Іген!¹

Отже, вони заберуть зараз снаряди у «тувариша старшини» і нестимуть самі. А він хай вказує дорогу.

Старшина дивиться на носіїв і тримається зусиллям самої волі, щоб не схитнутись на ногах. Його вражає, що обличчя, які напливають зараз на нього, ніби крізь мряковиту млу,— не похмурі й не злі, а якимось по-справжньому, по-людському добрі.

Розстебнули ранець у Гуменного на спині і розібрали снаряди.

Двоє взяли Гуменного попідруки. Знову рушили. Не було на світі нічого, крім водяної дороги, що світилась попереду. Він бачив її між деревами, бачив, задихаючись у гарячій млі.

— Сюди,— говорив час від часу.— Сюди...

Дерева ніби стискували його з обох боків.

Невдовзі з'явилася дамба.

По дамбі чорніли окопи, сушилися розстелені на сонці

¹ Так! (Мадяр.)

сірі шинелі, перекликались бійці, визираючи з окопів то тут, то там.

Внизу, під дамбою, стояли батальйонні міномети і «сорокап'ятки». Коли мадяри, ведучи під руки Гуменного, вийшли з-поміж дерев до батареї, хтось із бійців гукнув:

— Гляньте: старшина!.. І цивільні!

Дідок відповів:

— Нем цивіль.

— Санзай! фельдшера! — окликнув свого ординарця командир батареї, відразу зрозумівши, в чім річ. — Фельдшера миттю! — А до малярів привітався: — Здрастуйте!

Замість привітання, вони відповіли різноголосим хором:

— Спасіба!

Без звички вони ще плутали слова подяки та привітання і часом вживали одне замість другого.

— За що вони дякують? — здивовано запитав командир батареї. І, обвівши поглядом своїх бійців, ще раз повторив: — За що «спасіба»?

Знесилоного старшину товариші посадовили на землю, мовчки почали роздягати. Він витяг з пазухи руку, судорожно затиснуто в кулак.

Кулак весь обкипів кров'ю.

1947

Березневий каламут



Ще один воскреслий із мертвих — та чи цим тепер особливо кого й здивуєш? Ще один. Лейтенант Валуйко Максим, або ж просто Максюта, як звали його в полку. Той двадцятирічний безстрашний шибайголова з рум'яними повними щоками, що завжди першим ліз у вогонь і що загинув напровесні сорок п'ятого на плацдармі за Гроном, де під час одного з боїв увесь взвод його був відрізаний у полі й перемелений ворожими танками.

Бої на тому плацдармі були для нас чи не найтяжчими зі всієї війни. Намагаючись будь-що прорватися до оточеного Будапешта, ворог скаженів, в одну з ночей висадив на станції Комарно щойно перекинуті з Арденн танкові дивізії й, вибравши момент, пішов у наступ таким броневим валом, що ледве всіх нас не перетопив у Гроні. Тяжкий, пекельний то був плацдарм. А найтяжче було, може, тому, що вже весніло, сонце пригрівало, розбухали річки, наливались водою низькодоли в полях та пролегли через плацдарм балки. Наші глинисті траншеї теж наповнились талими водами, в усій природі почувалось оте велике бродіння-відродження, що в нас має назву березневий каламут... До того ж перемога була не за горами, близькість її ми почували кожним нервом, почували, як подмух вологих південних вітрів, як тепло сонця, що крізь серпанки хмар уже звисока світило нам у білих весняних вітрах.

Дотавали сніги, вся Придунайщина була рябою, поля набрякли водами, бійцям доводилось стояти в траншеях де по коліна, а де й по пояс у глинясто-рудій крижаній каламуті.

Оборону ми перед тим будували кілька тижнів, вросли в землю і були певні, що ворог не зрушить нас з місця. І не зрушив би, якби не оті армади «фердинандів» та «королівських тигрів», несподівано кинутих проти нас.

Навіть на передовій, як відомо, є найпередовіші, ті, що їх висунуто вперед на саме вістря позицій. З-поміж них був і лейтенант Валуйко із своїм взводом. Бути на тому вістрі — то далеко бути. Бо коли удар, то їм першим приймати бій, бо коли тоді «тигри» вдерлися, то найпередовіших

отих вони з ходу змели, перемололи, розтягли гусеницями по полю...

Загинув. Так вважалося. А він ось сидить переді мною — голова біла, як у молоці, очі в променях зморщок, у цих очах і досі — відвага молодості. Це таки він. Такий же відкритий погляд. Така ж статурність — груди випнуті, і орден Червоної Зірки якось особливо випукло поблискує у нього на грудях, на чорній сукняній гімнастерці. Сивий, сивий зовсім! Квітуче колись обличчя давно, видно, втратило юнацьку свою повнощокість — схудло, вилиці різко випирають, з'явилася в рисах його якась нова твердість, мужня карбована різкість.

Валуйко каже, що він тут проїздом, їде от сюди (добуває з кишені запацьорену карту й показує на ній — куди), має на тамтешнім заводі одержувати, вірніш, вибивати якусь дорожню техніку.

— Я тепер дороги будую, уяви собі. Маю справи з щебенем, піском, гудроном, з різною дорожньою технікою і бюрократами... Коли відвалявся вісім місяців по госпіталях і постало питання: куди? — дай, думаю, піду в дорожньо-будівельний технікум, дороги будуватиму: вони ж у нас ще дуже погані. І відтоді будую. На Кавказі будував, на Саратов тягнув, а зараз між районами будую. Бо ми варвари, розумієш? Бачив, що восени робиться в районах, коли зайдуть дощі, а буряк треба вивозити?.. Яку техніку рвемо, які машини губимо! Стільки за один сезон техніки гробимо, що на ті кошти можна б уже не гудронові — золоті дороги побудувати!

Почувається, як кипить у ньому пристрасть, нуртує оте наболіле, і як він стримує себе, щоб не розійтись аж занадто.

Він закурює.

— Життя як? А життя як життя: то недовиконуєш, то перевиконуєш, сьогодні виносять догану, завтра дають премію, а там знову загризешся з начальством — знаєш же, як це в нас... Та, мабуть, і у вас так само? Одному не те сказав, другому не догодив, того на зборах покритикував, бо не личить нашому братові очі на брехню заплющувати, де б вона не була, правди від тебе ждуть — ти ж гвардієць!.. Ну а потім чуєш: важко з ним, характер у нього псується...

Міцний басовитий голос фронтовика стає неспокійним, Валуйко й не помічає, як знову кидається в ту рідну свою стихію із гудроном, нарядами, бюрократами, в той клопітний світ, де він живе, воює, де треба «давати комусь прикурити», когось виводити на чисту воду, роздраконювати на зборах, бо хіба ж це нормально, що мусиш кидати все і їхати на завод вибивати техніку — знає, що й там доведеться з кимось братись за петельки...

Ні, це таки Максюта, я впізнаю його волю, впертість, темперамент, і все ж — хоч я його уважно слухаю — мене не покидає почуття неймовірності його появи тут, його повернення звідти, з небуття. Адже він зник був для нас остаточно, безповоротно, героєм поліг на полі бою, відійшов у минувшину, і полк саме так згадував його — як одну з невіджалованих, хоча й неминучих на війні втрат. Нове ж поповнення, те й зовсім безболісно слухало згадки про нього та про його взвод — полеглий у димах плацдарму, полеглий загадково, майже легендарно.

І оце він звідти. Звідти, де весніло, а потім враз заскреготів залізом увесь наш плацдарм і враз перетворився в пекло, де мокра, щойно розмерзла земля мішалася з кров'ю, з розбризканим людським мозком, і вирував той залізний ураган без найменших пауз, і не сонце життя, а сонце смерті латунно, ненависно блищало нам крізь серпанок хмар.

— Як же все-таки ти воскрес?

Він нахмурюється. Темне, землисте обличчя його ще дужче темніє.

— Воскрес я, брате, один. А взвод? Взвод же весь поліг, — очі його блиснули спідлоба сірим недобрим блиском. — Ви так і не знаєте правди всієї. Полягли. А як? Вінок героїв на них, та й по всьому... А я ось двадцять років живу і двадцять років мучуся цим: так наче я їх навмисне погубив. Ти ж знав моїх гвардійців — що за люди були! Чаплієнка пригадуєш? Веселий, співучий, страху не відав... А Багрій? Орел! А Божедар, що все дітьми хвалився... А Юров? Ну, отой зовсім молоденький. Вася Юров, телефоніст... Той, що все сміявся та казав: «Нічого не боюсь! Війна для мене — як маскарад!..» Я їздив нещодавно в його

краї, з батьками бачився, і наречену його показували мені — вже літня жінка, має свою сім'ю... А я досі ніяк не можу забути той його погляд, коли танк на нього наїжджав — погляд-благання, погляд-крик, юний, майже дитячий погляд, яким він зі мною прощавсь... Всюди ношу його в собі і знаю — носитиму до кінця днів моїх...— Валуйко схвильований, очі його вологішають, він ще запалює цигарку.— В тім-то й річ, що пережиті драми — вони не вмирають, вони — в людині. Буває, що приглухне, а тоді знов вибухне, опалить, опече, і ти вже місця не знаходиш, несамовитієш від того, що було...

Те, що було! Для нього воно, здається, справді ніколи не вмирає, знову й знову в ньому відроджується, оживає, як цей березневий каламут.

— Розумієш, наче всі їхні душі в мою переселились і оце ганяють мене по світу, бунтуються, не дають заспокоїтись.— Гримаса болю пробігає по суворому Валуйковому обличчю.— Ми ж могли не загинути в тому бою — ось що терзає найбільше. Смерть наша там була непотрібна, в цьому я переконаний. І уяви моє становище перед взводом в тій, передсмертній уже ситуації: я їм командир, старший над ними, їхнє життя в моїх руках, і все ж я мушу губити їх і себе — губити безглуздо. Трагедія вся в цьому, що безглуздо! Досить було одного слова, одного розумного розпорядження, і взвод був би врятований без будь-якої шкоди для справи... І той, хто це слово міг сказати, був з нами якраз, стояв поруч зі мною...

— Хто ж це?

— Ну, хай уже я міг не зорієнтуватись,— мовби не розчувши запитання, в замисленні вів далі Валуйко,— молодий був, гарячий, сам на рожен ліз, бо, крім усього, ще й хвастонуту любив, та й орденів кортіло — не стану брехати... Але ж він, він! У батьки не одному б із нас годився: і не дурень же, бачив, як ситуація складається... У відкритому ж полі ми, нічим не захищені, в нас і окопів путніх ще не було. А за кількасот метрів, за спиною в нас — траншеї повного профілю. Хіба під захистом тих траншей ми гірше билися б з танками? Капітан Хлюпань, трясогуз старий,— на ньому, на ньому весь гріх!

Он воно що! Капітан Хлюпань, отой скрипучий, лайливий сусід наш... Мав ніби ж репутацію бездоганного служачки... Ні, це щось не схоже на нього. Бували в нього з Валуйком сутички, це вірно, але щоб аж так...

— Наче ж він непоганий командир був.

— Я теж так думав до того нашого смертного дня. Вмиратиму, не забуду ранок отой. Сонце в тумані. Ми шойно поспідали, стоїмо гуртом на вогневій, і Хлюпань з нами — він тієї ночі в нас ночував... Ворог не стріляє, ми теж, веселі стоїмо, диво наше солдатське розглядаємо: на землі, під крижинкою тоненькою — весна зеленіє! Водичка під тією крижинкою, і в ній так яро, іскристо зеленіє травка якась... І в цей час чуємо далекий гуркіт. «Що це?» — глянув на мене капітан Хлюпань, і я бачу, як він зблід. І одразу ж ми почули, як і за пагорбом, і в балках, в одній, другій — всюди в тумані танки гуркочуть. На фланзі метушня, піхота з бойової охорони уже перескакує до головних траншей. Я не мав сумніву, що капітан Хлюпань дасть і нам наказ відійти, бо кому ж це було потрібно, щоб ми з своїми мінометними трубами залишалися тут — адже в нас і протитанкових гранат було всього лише кілька штук. Міни, але ж міна «тигра» не бере, це він знав, гад старий. Гуркіт танків посилювався, вже били по них наші артилеристи, треба було щось вирішувати, і капітан Хлюпань заметушився, скрипучим своїм голосом гукнув ординарця, — бачу, зараз чкурнуть.

— А взвод? — питаю.

— Вам із взводом — лишатися тут!

— Але ж піхота, гляньте!

— Мовчать! Без паніки! Ні кроку назад...

І наказав мерщій знімати зв'язок.

— Я був просто ошелешений, — помовчавши, вів далі Валуйко. — Бо якщо перед цим ще можна було думати, що він не розібрався, не встиг як слід оцінити становище, то тепер, коли він наказав забирати зв'язок, усім нам ясно стало, що він просто нас кидає, жертвує нами, свідомо нас прирікає на смерть.

— Нащо ж зв'язок забираєте???

То лунає чийсь крик з вогневої. А він ніби не чує. Ще

лютіше квапить ординарця і, нагнувшись, сам шарпнув, зриваючи, нитку польового телефону. «Товаришу командир! — як виріс перед ним, виструнчився наш Юров, наш прекрасний Юров-телефоніст. — Дозвольте й мені зостатися тут, із взводом».

І той старий черствяк, душогуб наш, глянув на Юрова холодними своїми баньками, скривився й, відвертаючись, махнув рукою, пропашо якось махнув: зоставайся, мовляв, якщо життя набридло... Котушки звелів ординарцеві взяти, а коробку польового телефону сам вхопив — так з апаратом і потрохикав, потрусив своїм задом у тил... А я стояв такий злий, що хоч би і вбило. Добре, думаю, я таки виконаю наказ, але знай, що ти вчинив з нами підло, підло!

Ми деякий час мовчимо. Чути, як гуркоче кватиркою вітер весняний.

— Неясно, для чого це було йому потрібно?

— Як для чого? А доповісти хазяїнові про такий подвиг! Піхота відійшла, піхота драпонула, а мої, бач, трималися до останнього, погинули всі, вирішили краще вмерти, а не відійти. Відзначте їхній подвиг, та відзначте ж заодно й мене, бо це ж мої, це я їх так вигартував. Ще, скнарюка, й телефонний апарат прихопив, тож, думав, побачить командир полку, похвалить: «Оце командир... голки на полі бою не кине». А що кинув нас напризволяще, на убій кинув — то хто про те знатиме? Не думав же, що правда колись впливе... Звісно, ми билися до останнього. Коли протитанкових не стало, із звичайними гранатами, з мінами в руках кидались мої хлопці на танки! Шмаття летіло з їхніх десантів, бо і наша артилерія, й міномети полкові били по них з прямої наводки, та й ми не безславно вмирили: танки йшли на нас геть забризкані поганою фашистською кров'ю... Ну, а потім...

І Валуйко буденно розповідає, як накрило його снарядам, як падав, і в ту секунду навіть сонце було йому як снаряд, що вибухнув серед неба й застиг. Осколків понаганяло — і в плечах, і в легенях сидять.

— Був уже там, в антисвіті, аж уночі опритомнів, — тіло, видно, на сирій землі відійшло, натягло весняної сили. А вдосвіта, вже при наступі, сусідній полк мене підібрав...

Стара географічна карта, добута Валуйком з кишені, знову з'являється на столі.

— Ось тут він живе, наш колишній Хлюпань, в оцьому містечку на Поліссі. На півтораєта кілометрів гак зроблю, а таки заверну до нього, доберусь, потривожу його у ведмежому його лігвищі...

— Він знайде, чим виправдатись.

— Знаю, формально до нього не підкопаєшся. Але я хочу глянути йому в вічі. Побачити хочу, якою стає людина після такого, і чи зрушилось хоч що-небудь у бездушній його душі? Чи мохом обріє та так і живе? Ні-ні, шановний, ми з тобою поговоримо... Все тобі скажу, все викладу. Що саме скажу? А те, що людиною треба бути. Завжди. За будь-яких обставин.

Я уявляю собі їхню зустріч, їхню розмову, коли з Валуйком увесь взвод його буде, взвод молодих, веселих і відважних хлопців. Ще раз постануть вони перед ним у своїй невмирущості, із своїм чистим сумлінням...

— На орден цей хай гляне, що ним мене посмертно за той бій нагороджено... І про Юрова хай дізнається, як цього юного лицаря танк розчавив на моїх очах. Просто волав до мене поглядом: допоможи, рятуй! А шо я міг? Хоч би йому, своєму улюбленцеві, Хлюпань не дозволив був залишатись, а то ж дозволив, занапастив...

Валуйко важко дихає, аж хрипить легенями, де ходять осколки. Знаю, ніщо його не зупинить, він доб'ється свого, тисячочерстий гак зробить, а прийде до того на поріг — людина з воскреслих, людина-розплата.

— Двадцять років клав я дороги, і ось одна з них таки приводить до нього. Ні, провідаю неодмінно. Повинен знати він, як хлопців на моїх очах перемелювало, як кров та нутроші бризкали з тих, що годину тому ще жартували, сміялись... Ще танки нас не розтоптали, а він уже душі наші потоптав своєю підступністю й неправотою. Ти мене в багнюку затовк, а Батьківщина мене й звідти видобула, з того багна, з того кривавого місива війни підняла!

Валуйко різко підводиться, поправляє гімнастерку тим, ще гвардійським рухом.

За якусь годину він уже прямує до вокзалу. Ми про-

щаємось на вулиці. Сивина з-під його кашкета снігом сріблиться, біліє далеко, ніхто з зустрічних і не подумає, яким буйночубим, золотисто-русявим був цей гвардієць, що й сьогодні мовби несе в собі необоримий дух свого легендарного взводу... Відкрите мужнє обличчя, тверда хода. Такий він є. Таким віддаляється в своєму цупкому дорожницькому плащі з нарядами в кишенях, із запацьореною картою, де видавлено олівцем лінії збудованих і ще не збудованих доріг. Віддаляючись, Валуйко ще раз обертається, і ще раз зблискує мені його прощальна усмішка, повна почуття, повна тепла, і згадок, і смутку...

Маша з Верховини



Сюди, на корчування дніпровських плавнів, приїхала вона по оргнабору з партією закарпатських лісорубів, яких трималася й зараз, хоча й не була нікому з них ні дружиною, ні коханкою.

Маша-венгерка — звали її в плавнях. І коли після роботи хлопці-лісоруби з урочища Темного, що приходять купатись до плавневої річки Бузулук, жартівливо заводять на тім березі:

Ой венгерко, венгерко, венгерко,
Позич мені люстерко, люстерко...—

то кожному, ясна річ, неважко догадатись, що це співається про неї, про Машу з верховинського лісохімзаводу.

Найближчою людиною їй тут була її подруга Стефа, обважніла блондинка з гніздом кіс на голові, з якою Маша в один день і завербувалась на дніпровські роботи. Більшість завербованих познайомились між собою уже в дорозі, коли розбитий і хвалькуватий вербовщик правив їх залізницею у Запоріжжя, в трест. Побуряковілий від безконечних стограмівок, він усю дорогу похвалявся перед дівчатами, що вдарить ось телеграму і зустрінуть їх з музикою, але на місці ніякої музики не виявилось, у тресті їм довелося довго чекати якогось начальника, а коли він, нарешті, прибув, то вийшло так, нібито вони ще й винні.

— Фронт робіт вас жде, а ви тут марнуєте час, стільки людино-одиниць втрачаєм!

Маші не сподобалось тоді це слово «людино-одиниці», і вона лукависто запитала, що воно має визначати, але така вільність образила начальника, і він, нахмурившись, сказав, щоб поменше балачок, і звелів негайно відправляти всіх на місце розробок.

На автобусній зупинці місцеві люди з шанобливою цікавістю оглядали їхнє лісорубське знаряддя, карпатські тайстри, вишивані кептарики та чорні гірські капелюхи-кресані на чоловіках; а коли автобус підійшов, то всіх верховинців з їхніми топірцями та гнучкими пилками в руках люди пропустили вперед без черги, мов яку-небудь делегацію.

Наступного дня вони опинилися в плавнях, на далекім глухім урочищі Вовчиха. Щоправда, Вовчихою воно звалось раніше, а зараз в нарядах «Ліспромгоспу» значиться просто як «квадрат вісімнадцятий». Пуща, глушина. Ах, попався б тут Маші під руку отой пропийдуша-вербувальник, що золоті гори обіцяв, вербуючи дівчат на новобудову! Обіцяно було казкове електричне місто над Дніпром, життя культурне та веселе, а замість того — годуй плавневих комарів та слухай щовечора жаб'ячі концерти.

«І в оцій ямі жити? — не раз думала Маша, нудячись, згадуючи гори, живицевий смоляний запах рідного заводу.— Здуріти можна!»

Дивно, що досі не втекла звідси. Якби втекла, мабуть, полегшено зітхнув би товариш Писанка, майстер дільниці, який з кожним днем все більше зазнає прикростей від оцієї норовливої карпатської доброволки. Як скаже, як утне щонебудь — перед усіма з тебе посміховисько зробить. Ось вона йде йому назустріч поміж наметами, поблискуючи очима, викрасовуючись у своїх жарких на смаглявій шії коралях.

— Слухайте сюди, товаришу майстер!

— Слухаю, Машо.

— Тягати колоди — то не є добре для жінки, а ще такої тендітної, як я,— при цьому вона грайливо поводить плечем.

— А для кого ж добре?

— То було би добре для вашого живота.

Пирскають, визираючи з намету, дівчата. Майстер, поглянувши на округле своє черевце, що тяжіє донизу, ніби запхнутий під сорочку гарбуз, змушений теж посміхатись.

— Дався тобі мій живіт.

— Не про нього мова. А що на тяжку роботу більше не йду, то це кажу вам певно.

Товариш Писанка розводить руками:

— На важку не хочеш, то йди на легку.

— І на легку не бажаю: на легкій ніц не зароблю.

— О напасть! — чуває потилицю товариш Писанка.— То куди ж мені тебе послати?

— Хмиз палити пошліть, ще я там не була. Я люблю ватри розводити.

І хіба їй відмовиш? Хай іде, бо, правду кажучи, хочеться майстрові, незважаючи на поважні його літа, щоб ця клята верховинка була ним вдоволенна.

Де тепер найвищі в плавнях вогнища, то — її, венгерчині. Палить з дівчатами начухраний хмиз та корчомаччя, і, мабуть-таки, по норову прийшлася їй ця робота, бо до табору повертається в піднесеному настрої і ніби зовсім не втомлена.

Викупавшись після роботи у чистій плавневій річці і, як для танців, вирядившись у свої модельні, он вона, весело-ока, неквапом походжає поміж наметами, все ніби жде когось. Навіть товаришеві Писанці приємно дивитись, як вона отак походжає — і постать, і хода в неї якась зваблива, дівоча... Незрозуміло, кого вона жде, для кого виряджається в оцей надвечірній час? Бо хоч залицяльників тут не бракує, проте Маша не раз уже привселюдно давала одкоша то одному, то другому, особливо буфетникові, дебелиму чолов'язі з амністованих, що найупертіше в'язнув до неї.

У присутності Маші він завше заводить мову про те, що хотів би, нарешті, збудувати свою власну міцну сім'ю, і при цьому багатозначно поглядає на венгерку.

— Будуйте, хто ж вам не дає, — зауважувала на це Маша. — Але чи то правда, нібито не одні вже аліменти за вами ганяються?..

Регіт знімався серед лісорубів, бо всі знали, що це таки факт: ганяються.

Одного разу одержала Маша лист, був він з трикутним штампом польової пошти на конверті. Обрадувана, просяяна, збігши до річки, взялася його читати, та, видно, лист виявився не таким, на який сподівалась: прочитавши, гнівно подерла, на дрібні пелюстки посікла його й пустила за водою.

В ту ніч — чули дівчата — плакала Маша в наметі.

— Чого ти? — підсіла до неї Стефа. — Ще плакати за ним... Та я б на твоєму місці!.. З твоєю вродою! Вони б у мене плакали, а не я!

Маша ковтнула сльози, зітхнула:

— І оце мені в віддяку від нього за всі мої переживання?

Брудна лайка та глум? Повірив у брехні! Ну коли так — не бачити ж йому більше мене!

— Ще знайдеш по серцю, Машо. О, скільки їх! Чуєш, он і зараз за Бузулуком співають, пісню до тебе залицяються.

За річкою справді чути було жартівливі голоси про венгерку: то горланили хлопці з урочища Темного, що, незважаючи на пізній час, прийшли аж сюди, до Бузулука, купатись.

— Жартують,— сказала Маша, вслухаючись.

— Хто жартує, а хто й ні. Хіба мало до тебе залицяються?

— Що ж, хай. Вільна віднині я, і кожному вільно до мене залицятись.

* * *

Серед свіжого відкритого порубу далеко видніється наметами Писанчин табір: віковий ліс із його зеленою прохолодою уже відступив, і з кожним днем він відступає все далі, відходить у небуття Великий Луг, — одні товстелезні колоди лежать безладно розкидані по ділянці, мов полегли на полі бою. Місцевий плавневий лісник, що іноді завертає сюди, переслідуючи бакенщикових кіз, похмуро дорікає лісорубам:

— Ага, сплюндрували? Дорубались, що й холодка над головою нема? Стривайте, ще не раз пошкодуєте.

Бакенщикові кози й зараз тут, їм теж жарко, і вони, шукаючи затінку, забралися в намет, призначений під червоний куток, і звідти крізь віконця в наметі визирають їхні козині цікаві мордочки.

Сонце стоїть майже в zenіті, земля гаряча, здається, й голубінь неба над плавнями розігрілася теж.

Край наметів, під нашвидкуруч збитим дерев'яним навісом, гаряче пахне борщем — люди обідають.

За прилавком буфету владарює буфетник — огрядний бритоголовий дядюга з чорними вусиками. Над ним висить обліплена мухами липучка, і, випростовуючись, він щоразу торкається лисиною об неї.

Неподалік час від часу пронизливим залізним вереском

озивається точило: доки люди мають справу з борщем, то-чильник відточує їм інструменти.

В одну з пауз, коли точило, зупинившись на мить, перестало верещати, вухо товариша Писанки, який саме обідав, вловило інший звук — віддалений звук директорського глісера на річці. Схопившись з-за столу, майстер підтрусом подався до берега, патлатий помічник його з фотоапаратом і набитою фотографіями польовою сумкою (він цим підробляє тут) кинувся слідом за майстром.

Із-за повороту річки справді вимчав ліспромгоспівський глісер. Навпроти табору він зробив крутий віраж, збивши над собою світлий вихор водяної пилуки, аж невелика рай-дуга зблиснула, заграла в ній.

Коли глісер зупинився, на берег, крім моториста Мишка, зійшов ще один чоловік, якого тут мало хто знав: високий худорлявий юнак у льотчицькім кашкеті й розстебнутім кітелі без погонів.

— Інструктор райкому Шелюженко, — шепнув Писанці помічник.

— Ні, вже не інструктор, — розмашисто збігаючи від берега на пагорб, посміхнувся приїжджий і, здоровкаючись, відрекомендувався як новий голова робіткому.

— Здрастуйте, здрастуйте, будь ласка, — вдавшись до своєї вітальної медової формули, люб'язно усміхався Писанка. — Просимо оглянути. Бачите, як живемо: в полотняних хатах!

Вогнем пашіло від брезенту наметів; у декотрих наметах брезент із боків було піднято, виднілись там напівголі люди, що вже спочивали після обіду.

Біля вітрини з пожовклим номером газети «Лесная про-мышленность» Шелюженко на мить затримався, потім у супроводі Писанки зайшов під навіс.

— Здрастуйте, товариші!

— Здрастуйте.

Стало тихо. Застиг у настороженості буфетник, поклавши м'ясисті руки на прилавок; зацікавлено примовкли лісоруби, які, щойно вставши з-за столу, курили в холодку під навісом; стихли й голоси дівчат, які ще хвилину тому щебетали й сміялися біля своїх мисок.

Край столу над мискою з гарячим борщем сиділи Маша і Стефа, чекаючи, видно, доки вичахне. При наближенні Шелюженка Стефа з неприхованою жадібністю стала розглядати його, а Маша тільки скоса блиснула на нього своїми білками з-під чорних вигнутих брів, явно невдоволена тим, що приїжджий застав її за таким прозаїчним заняттям — біля миски з борщем, за грубо витесаним незграбним столом.

Товариш Писанка, стоячи збоку, бачив, що погляд приїжджого, як і погляд кожного, хто вперше приїздив сюди, мимоволі затримався на Маші, на її суворому, густо-смаглявому обличчі та чорному розкішному волоссі, що спадало хвилями аж на плечі. Загоріла красива рука недбало лежить на столі, пальці знічев'я пощипують надірвану пачку з печивом «Українське».

— Що ж це ви, дівчата: борщ із печенням їсте? — запитав Шелюженко.

— Доводиться, — буркнула Стефа. — Солодко живеться.

— А де ж хліб? — обернувся Шелюженко до майстра.

Писанка поспішив пояснити, що — не секрет — перебої з хлібом бувають, хоч і не його в цьому вина.

— Але ж і не моя, — сердито подав голос із-за прилавка буфетник.

— Може, покуштувати бажаєте? — запропонував Писанка, помітивши, що Шелюженко уважно розглядає вичахаючу перед дівчатами страву. — Ви ж не проти, дівчата?

Стефа, витерши ложку, мовчки поклала її перед Шелюженком. Маша так само без слова посунула до нього надірвану, розцяцьковану орнаментом пачку з печивом.

Узявши ложку, Шелюженко глянув на Машу:

— Беріть же й ви.

Вона скинула на нього очима, глибоко, серйозно, ніби зважувалась на щось особливе. Потім обережно взяла пальцями ложку.

І вони почали їсти. Це схоже було на якесь причащення, так неквапливо, урочисто орудували вони ложками, мовчки, з якоюсь значущістю несучи їх у повітрі до губів, надкушуючи потім крихке солодке печиво під то серйозними, то насмішкуватими поглядами присутніх. Тихо було довко-

ла них, і, лише коли вони, відклавши ложки, переглянулись, майстер дозволив собі пожартувати:

— Знаєте, товаришу робітком, яка в нас тут, у лісорубів, прикмета існує?

— А яка?

— Коли двоє отак посьорбають з одної миски, то майстрові вже метикуй: уже думай про окрему палатку для них...

Маша аж потемніла з рум'янцю, стала як мулатка.

— Ніж отак говорити без толку,— кинула сердито,— ви б краще кіз отих з червоного кутка повиганяли: всю вашу агітацію пожують.

Лісоруби та дівчата засміялись, а майстрів помічник і справді кинувся виганяти з намету кіз, для постраху заміряючись на них зачохленим фотоапаратом.

Щоб венгерка не додала чого-небудь гострішого — адже від неї всього можна чекати! — майстер сам поспішив заговорити до Шелюженка, голосно вихваляючи перед ним своїх лісорубів. На совість, мовляв, працюють, підганяти не доводиться. Майстри, нічого не скажеш...

— Особливо оці закарпатці,— він вказав Шелюженкові на гурт стовплених під навісом лісорубів, що, незважаючи на спеку, не розлучалися зі своїми кептариками.— Люблять працювати. Ніяк тільки до гонга їх не привчиш, самі собі режим дня встановили.

— В чому ж він полягає?

— А в тому, що, тільки зоря зазоріє, уже їх нікого не застанеш в наметах: рубають, поки не жарко. Удень же, коли спека, сплять у лісі, висипляються за те, що вночі не доспали. А увечері потім знов рубають, до темноти, і на гонг не зважають. «Ми,— кажуть,— не гратися їхали сюди».

— А то таки справді не гратись,— зауважив один з лісорубів, літній уже, красивої гірської статі гуцул.

— Яць Дідук, вожак нашої найкращої бригади,— відрекомендував його майстер.— Замість чотирнадцяти кубів по двадцять дає, а то й більш...

Шелюженко з повагою глянув на гуцула, що з незалежним виглядом попихкував великою різьбленою люлькою.

— Обвиклись тут уже в нас?

— Атож. Щоправда, вербоматку валити тяжче, ніж сме-реку чи навіть бука, але ж платня красна...

— Заробляєм по-шахтарському, — весело відгукнувся з гурту молодий гуцул з орлиним носом.

— Чи не тому й цигарки всі «Шахтарські» палите? — глянувши на молодь, пожартував Шелюженко.

— Палимо «Шахтарські», бо інших в буфеті не буває, — стали пояснювати лісоруби. — «Верховини» хіба що кому жінка посилкою пришле.

Шелюженко дістав блокнот і став робити в ньому якісь помітки.

— І про кіно запишіть, — раптом сказала Стефа, стежачи за його олівцем. — Ніколи кіна не буває.

— А в суботу чого не поїхали? — заперечив їй мастер і, обернувшись до Шелюженка, став пояснювати про той суботній випадок. — Вимагають, дайте, мовляв, машину, поїдем цілим культпоходом у кіно в Покровське. Дав їм машину. Так, думаєте, поїхали? Набилося в кузов стільки, що ресори тріщать. Якби на порон з'їхали, то й порон потопили б... Шофер вимагає — встаньте хоч декілька! Але хто ж встане? Ні той не хоче, ні той. Так весь вечір і простояли на місці.

— А чого не дадуть сюди пересувку? — стояла на своєму Стефа. — Що ми, дикуни які-небудь? Загнали нас у хащі, корчуй і корчуй, ніби в цьому все щастя.

— Таке виробництво, — зауважив майстер.

— Виробництво! — передражняючи, сказала Маша. — На виробництві і клуби, й кіно, і волейбол, а тут... Вечорами тільки й чуеш, як жаби квакають.

— І від комарів рятунку нема, — виходячи з намету, зауважив заспаний, закудланий шофер Самарський. — На п'ятнадцятій дільниці хоч розчином якимсь намети оббризкали, а в нас, скільки не кажи, все як об стіну...

Зацікавлені розмовою, з наметів один по одному вибиралися з заспаними обличчями трактористи, електрики і все густіше обступали Шелюженка. Він помітив, як осторонь кілька немолодих лісорубів, оточивши Дідука, енергійно умовляють свого бригадира сказати ще щось, певне, дуже для них важливе.

— Про вагони скажи, про вагони! — чулося відтіль.

Шелюженко запитав, у чім річ, про які вагони йдеться.

Гуцул, ступивши наперед і з довірою дивлячись на Шелюженка, став викладати суть скарги. На запрацьовані гроші вони, лісоруби, закупають хліб у тутешніх колгоспах і хочуть організовано відправити його додому, до Мукачєвого.

— Закупаємо не тому, що дома безхліб'я, — пояснив гуцул, помітивши здивований погляд Шелюженка. — Просто пшениця тут дуже файна, колгоспи охоче нам лишки свої продають.

Ще коли вербувались, обіцяв їм вербовщик, що для відправки хліба їм тут допоможуть дістати вагони, а тепер ніхто не хоче собі сушити цим голову.

— Директор обіцяв, заступник обіцяв, а тепер ось до вас, — мовив гуцул. «Ще й ви, — мовляв, — пообіцяйте», — так зрозумів Шелюженко те, що лісоруб хотів сказати, але з делікатності не сказав.

— Гаразд, — у цьому ми вам допоможемо, — подумавши, відповів Шелюженко.

Доки він, схилившись край столу, робив запис, Маша через стіл допитливо, серйозно дивилась на нього, на вилинялий льотчицький його кашкет, на зосереджене білоброве обличчя з хлоп'ячими ямочками на щоках. Дивно було їй, що навіть зараз, коли він не сміявся, хлоп'ячі оті ямочки все не сходили, все ніби всміхалися на щоках.

Крізь гурт лісорубів до Шелюженка проштовхувався буфетник.

— Питатиме зараз, чи має він право будувати тут свою сім'ю, — почулося серед дівчат.

Але не встиг буфетник заговорити, як десь від річки пролунав дзвінкий голос моториста Мишка:

— Гляньте: шуліка! На рибу полює.

Усі висипали з-під навісу на сонце, зупинились на кручі. За річкою в порожньому білястому небі самотньо кружляв великий плавневий шуліка. Ось він стрімголов шугонув униз, на плесо річки, черкнувся води і вже знову знявся у височінь з вихопленою з води живою рибиною: вона ще билась, тріпалася, виблискуючи у нього в дзьобі.

— Ого якого коропчука вхопив! — вигукнув майстер і став розповідати Шелюженкові, як днями отут розігралася була ціла баталія: шуліка, шугонувши отак згори, загнав пазурі в шуку, але шука виявилась таких розмірів, що, тонучи, потягла і пернатого з собою у воду. Згодом виринули обоє клубком: те втопилось, а те сконало в пазурях.

— Довоювались,— похмуро сказав літній гуцул, прикурюючи в Дідука з його різьбленої люльки.

Неподалік Шелюженка, не втручаючись у розмову, стояли в обнімку Маша і Стефа. Задумливі погляди їхні розтеклися в повітрі, де вже й шуліки нема, самі лиш шершні, сліпці та прозорокрили цикади танцюють... Мовби піддавшись їхньому настрою, їхній замріяності, Шелюженко теж задивився у той бік, у порожнє небо, що вже по-серпневому тьмарилось, южилось на обрїях.

Десь біля буфету вдарив гонг — пора було на роботу.

* * *

Усі розмови цього вечора в таборі точилися довкола відвідин «білявого робіткома», як назвала Шелюженка Стефа. Чи виконає він свої обіцянки, чи не забуде про оті свої помітки, що ставив їх у блокноті?

— Хіба він перший приїздить? Хіба йому першому скаржимося? — презирливо кривився буфетник під час вечері.— Наївний народ. Для нього ви людино-одиниці, й не більше!

Буфетників приятель, шофер Самарський, теж настроений був скептично. Копійки, мовляв, не варті його обіцянки...

— А дядько Яцько ось ще й вагонів від робіткома жде,— глузливо казав він, киваючи на Дідука.— Ждемо ж, вуйку?

— Жду,— твердо відповів гуцул.

Маша сама — проти звичайного — участі в цих розмовах не брала, сиділа на пеньку біля свого намету, аж ніби чимось присмучена. Можна було подумати, що їй до цього всього байдуже — і до робіткомових відвідин, і до Дідюкових вагонів, і до в'їдливих пащекувань буфетника та Самарського. Просто сидить і дивиться на згасаючий за плав-

нями захід. А насправді їй чомусь дуже хотілося, щоб Шелюженко таки дотримав свого слова, щоб він заткнув горлянку оцьому амністованому буфетнику та його підспівувачу. Коли ж вони надто вже розійшлися в нападках на Шелюженку, вона не втерпіла, вигукнула з якимсь ревним почуттям:

— Годі вам молоти язиками! Що ви знаєте про людину?

Вранці — ще до схід сонця — в табір прибула машина з гарячим, щойно з пекарні хлібом. У час обіду привезли свіжі газети. І хоч це, може, просто так випадково збіглося, але Маша одразу приписала все Шелюженкові: це він, він!

І відчула в душі щось схоже на гордість за нього.

А коли незабаром на дільницю було одержано ще й волейбольну сітку з м'ячем, то тепер і зовсім не залишалось місця для сумнівів, тепер навіть Стефа мусила погодитись, що це його, робіткова, турбота. Увага, виявлена Шелюженком, стосувалась, звісно, колективу в цілому, одначе Маша сприймала його дії так, ніби він хотів усім цим — і усуненням перебоїв з хлібом, і газетами, і волейбольною сіткою — виявити увагу їй, Маші, особисто, їй насамперед. Чомусь вірилось, що й серед безлічі своїх робіткомівських клопотів хоч коли-не-коли та й згадає він її, згадає, як причащались вони отут борщем з одної миски, закушуючи його солодким печивом «Українське».

Волейбольну сітку Маша взялась напинати сама, бо їй здалося, що хлопці роблять це надто повільно, а коли сітка була напнута, Маша гайнула по наметах, і всіх, навіть вайлуватих, розколошкала:

— Грати!

Товариша Писанку теж витягла з його ханського намету і так, як був — простоволосого, — поставила на майданчику собі в супротивники.

Що за весела була тут гра! Товариш Писанка то заплутувався в сітці, мов карась, то, бравуючи, пробував відбивати м'яч навіть головою, а одного разу, на втіху глядачам, він крізь сітку потрапив просто в обійми розпаленій Маші-венгерці.

Інші гравці мінялись, а Маша, здавалось, заповзялася всіх переграти, її міцні загорілі ноги зблискували то на

одній половині майданчика, то на другій, жаркі циганські коралі так і танцювали на шиї, здавалось, вони ось-ось обірвуться і розсиплються по землі.

Мабуть, грала б до ночі, але приїхав касир, і всі кинулись одержувати зарплату.

— Багато гробонула? — запитав буфетник, коли Маша, одержавши гроші, жужмом зачихала їх у свою маленьку міську сумочку.

— На мене стачить.

— Якщо не вистачить, звертайся до мене.

— А ти мені хто: чоловік чи кавалір?

— А що, не файний був би кавалір? — буфетник з хвацьким виглядом торкнув пальцем чорну щіточку своїх вусів.

— Ніхто не каже: файний. Мов кіт, роз'ївсь, тільки мишей не ловиш...

І вона, помахавши йому сумочкою, пішла поволеньки поміж наметами, як по проспекту.

Діялось це в суботу, і багато хто з місцевих, одержавши зарплату, роз'їхались додому. З усього дівочого намету зосталося їх у таборі тільки двоє: Маша та Стефа.

Перед сном Маша, взявши тліючу головешку, обкурила в наметі димом, щоб повиганяти геть комарів, але незабаром їх знову налетіло повно. Влежати не можна було: великі, болотяні, вони так і впивались в обличчя.

Роздратована комарами, Стефа знов завела розмову про те, що було їхньою не раз уже обміркованою таємницею: тікати! Ще до приїзду Шелюженка між ними вирішено було, що діждуться получки і одразу ж тікатимуть звідси. Безсовісно ошукав їх той пропийдуша-вербувальник: буде вам і те і се, а де воно? Подадуться в Каховку чи на іншу новобудову або ж до себе в Карпати — домовились твердо. І ось тепер, коли получка їхня, складена до купи, лежала в Машиній сумочці, Маша раптом приголомшила подругу несподіваним закликком:

— Залишаймось, Стефонько, ще!

Стефа аж підвелася в темряві на своїй постелі.

— То чому? Вже передумала?

— Вже.

— Але чому, чому? Що оце в волейбол награлася? Що

кіно обіцяють? Але ж пуца, дебря як була, так і є! Десь оце музика, танці, веселощі, а наша з тобою тут молодість одцвітає — серед комарів!

— А я вже якось призвичаїлась. І робота мені до смаку.

— Чи й не щастя. Все норму давай, все корчуй та корчуй, а плавням тим і кінця не видно.

— Ех, Стефонько! — Маша, схопившись, стала знов викурювати головешкою комарів.— Не норми страшні... Якби могла одного чоловіка в себе залюбити — ніщо би не злякало!

* * *

Середина серпня. У плавнях цвіте синім васильковим цвітом залізняк. Останнє, з чого бджоли мед беруть. Вранці, тільки розжевріється схід, у небі над плавнями, знявшись десь із степового аеродрому, вишуговують реактивні. Пролітаючи швидше власного звуку, вони, мов блискучі алмазні голки, прошивають небесну блакить, залишають за собою сліпучо-білі димові тасьми, і коли Маша виходить уранці з намету, щоб іти на роботу, зір її найперше звертається туди, в небо, до реактивних. Вона думає про відважного льотчика, що ото вимережує небо, і все він їй постає чомусь в образі білявого в льотчицькім кашкеті робіткома Шелюженка.

Земля о цій порі уся в росах — рясних, крапельистих. Синій цвіт залізняка, папороть, квасець, заячий холодок, густа, мов ліанами перевита, плавнева зелень і навіть кабель, що вужем тягнеться в траві від пересувних електростанцій, — усе аж плющить в цей час від роси, і коли Маша йде лісом, то їй лісоруби кидають жартома вслід:

— Пішла Маша по пояс у росах.

І мовиться це нависпів, майже коломиїкою.

А вдень палить спека, вищать всюди електропилки, з важким шумом падають вікові дерева. Прощається Україна з Великим Лугом. Все далі відступає плавневий ліс, все більшає відкритих вирубаних ділянок. У двобої з Великим Лугом перемагає сокира та пилка зубата. Останнім часом у плавні нагнали багато техніки, на лісових річках набудува-

ли поронів, і тепер уже всюди можна проїхати, пройти. Лісовози не встигають вивозити розкризоване дерево, і його тут же, на лісосіках, вкладають у штабелі, кріплять кіллям або в'яжуть в плоти, готують до майбутньої повені. Щоправда, плавневий ліс своєрідний, на будівельний матеріал він мало годиться, і тому лише частина його йде в складометри, решта ж — у вогонь.

Надвечір усі плавні оповиваються димом, на всьому їхньому просторі пахне гаром та розігрітими за день теплими озерами. Горять облиті мазутом корчوماкуваті, такі, що їх і ліквідувати важко, так звані н е л і к в і д н і верби, горить начухраний хмиз, і там, де багаття розкладає Маша, полум'я виметує вище осокорів. Вона любить, щоб вогнище її було найвищим, їй здається, що той, кого вона жде, по цьому буйному високому полум'ю неодмінно вгадає, де працює вона.

Якось через їхню ділянку ішло вантажне на урочище Темне, і на підніжжі його, вхопившись рукою за дверцята kabіни, стояв Шелюженко. Біля дівчат авто зупинилось.

Шелюженко підійшов до гурту і, не помічаючи ревнивого й настороженого погляду Стефи, яким вона провела його, по-дружньому звернувся до Маші:

— Я так і знав, що це ваше вогнище.

— А як ви знали?

— Примітне. І водій каже: «Ото де найвище, то її, венгерчине».

Маші, видно, аж жарко стало від цих слів.

— А чому вас так довго не було?

— Та все обминав, соромно було, не добувши вагонів.

— А нині — невже добули?

— Добув.

Маша була мало зацікавлена в тих вагонах. Це більше турбувало її літніх хазяйновитих земляків, у них діти, а їй... що їй — самотній? Одначе звістка, що вагони є, що він, дотримавши слова, таки десь вивоював їх для лісорубів, порадувала зараз Машу так, що аж дівчата були здивовані.

Робітком розмовляв з нею всього кілька хвилин, потім, ставши на підніжку п'ятитонки, він поїхав далі, а Маша сміючись кинулась до Стефи, стиснула її в обіймах.

— Ось побачиш,— гаряче шепнула,— він приїде знов!

Він приїхав ще того ж вечора, повертаючись із суціднього урочища. Лісоруби, пошабашивши, зібралися в цей час біля озера, яке ще недавно було лісовим, а зараз лежало серед відкритого порубу, обміліле, висихаюче. У ньому було повно риби, і, щоб добро не пропадало, майстер організував колективний вилов. Робилося просто: засукавши холоші, лісоруби на чолі з самим майстром забродили в воду і, добре скаламутивши її, запускали руки в теплу озерну гущу. Здалеку можна було подумати, що то вони вибирають з каламуття великі білі чашки лілей в подарунок дівчатам, які ходили по березі, одначе лілеї були бродіям ні до чого, вони, бродячи, топтали їх байдуже, а замість лілей на берег летіло щось важке, опецькувате, мов качани, по березі раз по раз тільки й чулося: шльоп! та шльоп! та шльоп!

То була риба. Вона вже купами билася на сухому, і дівчата, підбираючи улов, одразу ж заходились чистити ще живих в'язів та лінів на юшку.

За цим заняттям і застав їх Шелюженко, скочивши з машини і наближаючись до озера пішки.

— Ваша доля не вмирала,— гукав майстер до Шелюженка, ще здалеку помітивши його.— Юшка буде перший сорт!

— Раз вагони є, то тепер і юшка нам смакуватиме,— вибираючись із води, привітно заговорив до Шелюженка бригадир лісорубів Дідук.— Ради такого випадку й по келишку випити не гріх. Ви ж не відмовитесь підтримати компанію?

— Остання, може, юшка в цих плавнях,— заговорив Писанка, вибравшись услід за лісорубами з води, і, доки дівчата клопоталися біля казана, став розповідати, як прибув він сюди навесні із жменькою своїх найперших «десантників», як буйно все тут було залито повинню: не одразу навіть острівець знайшли, де можна було б пристати та вивантажити перший трактор, електростанцію, намети.— А тепер останні ось на очах озера висихають — і плавням скоро кінець, а який же був рай,— у голосі його забриніло щось схоже на смуток.

— Самі рубаєте, самим і шкода? — запитав Шелюженко.

— А таки шкода,— погодився майстер.— Якби на мене, я б його й зовсім не рубав. До того ж хіба це ліс? Більше у вогонь його йде, ніж у складометри. А для клімату, в боротьбі з посухою, цей ліс незамінну службу служив. Яке роздолля було тут усьому живому: і звірині, і птаству, і риbam... Це ж, по суті, єдиний отут наш південний ліс, заповідним би йому бути, а він під сокиру йде.

— Але ж водозборище наказано будувати.

— Ніхто не перечить: будуй. Тільки ж необов'язково, будуючи одне, все інше нищити. Вирубати — це найпростіше, найлегше. А щоб отак помізкувати: від Атлантики, від океану, людина зуміла дамбами відгородитись, уся країна, як, скажімо, Голландія, під дамбами, нижче рівня моря живе. А ми? При такій силі, при такій техніці, коли земснаряди за добу гори землі намивають, і не застосувати дамбування, не врятувати нам ці ліси? Ні, не по-хазяйському це...

Дамби, дамбування — це було щось нове, те, над чим досі не задумувався Шелюженко. А що, коли оцей Писанка, який при першій знайомстві так неприємно вразив його своєю запобігливістю та чинопочитанням, що, коли саме він міркує зараз як справжній господар, душею вболіваючи за народне добро? А ми, часом не розібравшись до ладу, спішимо, женемо, рубаємо з плеча тільки тому, що так проектувати зручніше та нібито обійдеться дешевше...

— Юшка готова, просимо! — сказала Маша, і Шелюженко, глянувши на неї, був вражений незвичайним, радісно-розпаленим блиском її очей.

Тільки почали розсідатися біля казана з юшкою, як, де не взявшись, лащачись до лісорубів, підбіг знайомий пескудлай, а вслід за ним підійшов і сам господар — лісник Кушугум. Суворий, статечний, з рушницею на плечі й, незважаючи на літа, дивовижно стрункий — стрункий, як цівка отої рушниці, що в нього на плечі. Все на ньому підтягнуте, добре припасоване, борода й вуса акуратно підстрижені, спереду на картузі виразно поблискує лісницька емблема у формі двох золотих дубових листків. З його появою на мить усі відчули себе ніяково, наче він застав їх на місці якогось злочину. Його теж стали припро-

хувати до юшки, але він, як німий, не відгукнувся. Постояв, подивився на багаття, на розпотрошену рибу, яку навіть не всю використали для юшки, і мовчки закрокував далі через Писанчин поруб, де всюди, тут і там, темніли в надвечір'ї колоди неліквідних верб.

— Чудний чоловік,— промовив після мовчанки вслід лісникові шофер Самарський.— Давно б уже йому переселитися на вищу горизонталь, а він усе кружляє тут, ніяк не може розлучитися з учорашнім днем. Від шулік козаччину стереже!..

— А тобі легко було б? — заступилась за лісника Маша.— Стільки літ тут прожити, все життя цей ліс берегти, а тепер...

Постать лісника вже ледве маячила на згасаючій тлі заходу. Скоро вона й зовсім зникла, потонувши в синіх плавневих димах, що низько стояли над землею.

— Дівчата, ну сідайте вже! — гукнув Писанка, старшиноючи.— За вами затримка.

Стефа, всівшись першою, ревниво стежила, де сяде Маша. А Маша, веселим поглядом окинувши товариство, сміливо наблизилась до Шелюженка і, всміхнувшись, сіла біля нього.

* * *

Був після цього повний місяць у небі, і білосніжні лілеї на озері, і далеко линули в плавневу безгомінь задушевні гуцульські пісні...

Потім поступово стали розходитись — хто до табору, хто поза табором, і край озера незабаром зосталось стояти їх лише двоє: Маша і Шелюженко.

Це був їхній вечір!

Це було те, що мовби судилося їм: оця ясна, повіта місячним маревом ніч, оця сповнена чарами плавнева безгомінь... Не так від чарки сп'яніли за вечерею, як впивались тепер від щастя бути разом, від самої можливості, нарешті, вільно відчувати свою близькість, гаряче хвилювання одне одного... З пристрасною, нежданою для самої себе відвертістю Маша розповідала йому про себе, про гірке

своє дитинство, що минало в карпатській колибі, про батька-бокораша, що на Білій Тисі загинув.

А він, Шелюженко, відчувши раптом потребу розкритися їй, розказував, як недавно ще був «приписаний до неба», літав штурманом на літаках і бачив усі оці плавні Великого Лугу звідтіля, з високого — куди там пташиного! — польоту. Буруни сріблястих верб, гаї, ліси, несподівані серед степового краю то яскраво-зелені, то ніжних оливкових відтінків, помережані світлими дніпровськими рукавами острови, урочища, будиночки бакенщиків та лісників — вони правили йому за своєрідні орієнтири, немало їх було позначено на його штурманських картах.

Незчувся, як навіть мрією своєю відкрився їй: ось розчистять плавні, розіллється тут море, і стане він тоді, як і старший його брат, водником, водитиме флот по затоплених оцих урочищах. Місця все це рідні йому з дитинства, досі в пам'яті та ніч, коли малим їздив до дідуся на пасіку в плавні... Звичайно, жаль дивитись і знати, що залізник над Бузулуком востаннє цвіте, душа болить, але життя є життя... Голос його бринів довірливо, майже інтимно. Вдома не відкривався в таких речах, а їй, ще вчора майже незнайомій, все виповідає.

Було десь за північ, коли вони підійшли до наметів, уже повитих сном, окутаних місячним маревом.

Писанка ще звечора запросив Шелюженка ночувати до себе, і Маша чула це, але тепер, коли вони вже стояли біля Писанчиного намету, вона раптом заступила йому дорогу, поклала руки на плечі:

— Не пуцу!

— Чому?

Вона сміялась до нього очима і була вся якась аж дика, аж небезпечна.

— Тікаймо звідси!

— Що ти говориш, Машо! Куди?

— Куди завгодно, — вона рішуче стріпнула головою, — аби лиш разом, аби лиш удвох: ти і я.

— Це неможливо, Машо. В мене сім'я, в тебе чоловік десь...

— Був, та не є!

— Як це «не є»?

— А так! Доки був в армії, все його ждала і сюди ось, може, з туги по ньому вербувалась... а він... Вбив собі в думку таку підозру, що не сама я сюди завербувалась, що інший хтось спить тут зі мною в палатці! А зі мною тут — як на сповіді оце говорю — ніхто ще не спав. Не вірять, паплюжить, всякими словами обзиває мене в листах. Ну, а коли за таку мене маєш, то яка тут любов — іншу собі шукай! А я теж вільна тепер, і вільно мені кого схочу кохати! Ось хоч тебе!

— Мене?

— Так, тебе. Тебе одного хотіла би я в себе залюбити. Ой, як би хотіла!

— Але ж не вільний я, Машо.

— Вивільнись!

— Не так просто.

— Чому ні? Адже і я тобі подобаюсь... Кинь її, ти мені найлюбіший! Усе мені в тобі таке миле: і очі, і голос твій, і оці ямочки на щоках,— вона погладила його долонею по щоці.— Чи, може, ти мене боїшся? Над хмари не боявся злітати, а мене боїшся?

— Не боюсь, Машо,— він міцно пригорнув її до себе.

— Так чому ж? Хай буду твоя. Куди хоч за тобою піду! А то навіть тут, у плавнях, житиму з тобою, буду тобі як коханка!

Її запальна чистосердечність, готовність іти на все щиро захоплювала його, і присоромлювала водночас, і відгукувалась гіркотою в душі. Дивився на Машу, на її збуджене, ще вродливіше, ніж удень, обличчя і розтерзував себе думкою-болем: чому, чому не зустрілась ця любов тобі раніше, коли ти ще був вільним і міг би так само розкуто й чистосердечно відповісти їй своїм почуттям? А тепер?.. Чим міг він відповісти їй тепер? Краденим плавневим коханням, що принижувало б їх обох?

І хоч нічого їй не відповів, вона його зрозуміла. Впала головою на груди й забила у гарячій риданні. Він ще ніжніше пригорнув, приголубив її до себе, цілував запашне її волосся, цілував шию, що пахла сонцем, чув солоний смак її сліз на губах.

Зоряний шмат неба видно крізь дірку в Писанчинім наметі. Лежить горілиць Шелюженко на постелі з лугової трави і, дивлячись на той зоряний шмат, з гіркою думкою про те, як, по суті, невдало склалось його родинне життя. Одруження його було випадковим, власне, навіть легко-важним. Та, яку взяв собі в дружини, виявилась людиною важкою, грубою, сварливою. Вона була старша від нього на кілька років, першим чоловіком мала льотчика з їхнього авіамістечка, який загинув при нещаснім випадку. Різниця у віці не давала їй спокою, вона весь час підозривала Шелюженку в якихось сторонніх зв'язках і після влаштованих йому сцен сама ж бігла на нього скаржитись то командирові, доки був у частині, то секретареві райкому, коли після демобілізації став працювати в тутешнім райкомі. Вона вимагала, щоб Шелюженко кохав її, і наївно думала, що до цього його зможуть присилувати, хоча сама давно вже втратила до нього справжнє почуття і якщо й трималась Шелюженка, то більше, мабуть, ради звички, ради його зарплати й становища.

Мають вони сина — хлоп'я шести років, — але й для нього в неї не вистачає материнської ласки, вона охоче збуває дитину з рук, і дитина місяцями живе в дідуся та в бабусі — Шелюженкових батьків. Вона вважає Шелюженку невдахою, і те, що його перекинули на роботу сюди, в глухий, занедбаний «Ліспромгосп», є найкращим, мовляв, цьому підтвердженням.

Місто, повернутися в місто — це було її настійливим домаганням. Зараз вона мешкала з сином тут же, в плавнях, у ліспромгоспівському «плавучому санаторії», як жартома прозвали на розробках водницьку брандвахту, що її з початком робіт було одержано від дніпровського землечерпального каравану. З місяць тому цю брандвахту по дніпровських рукавах водники провели в глибіню плавнів, і тепер вона використовується під квартири ліспромгоспівського начальства. Брандвахта стоїть на якорі в мальовничому місці: ліс, вода, чудове повітря — інші жінки почувають себе там справді ніби в санаторії, а вона й тут уже

встигла з усіма пересваритися, і коли Шелюженко повертається додому, щоразу доводиться йому ніяковіти перед сусідками за її грубість, лайливість. Брандвахту вона називає не інакше, як гауптвахтою, і для самого Шелюженка брандвахта з часом таки й стала схожою на гауптвахту.

І, може, якраз тому, що такою гіркою була для нього брандвахта, він з особливою спрагою пив зараз цілющий прекрасний напій почуття, напій, що його повним через вінця келихом піднесла йому оця так несподівано зустрінута Маша. Маша! Йому здавалося, що в юності він мріяв саме про неї, і ось тепер, хоч запізно, нарешті, зустрів, відшукав її. Щира, жагуча, відкрита душа, яким щастям була б вона йому в життєвій дорозі... А може, ще не пізно? Може, якраз вчасно зламати, перебудувати все, що було так невдало збудоване, і, давши собі волю, безоглядно кинутися в клекотливий вир почуття? Все, що було найкраще в його душі, Маша сколихнула, пробудила своїм бурхливим освідченням, своїм запальним пристрасним закликом, що так незвично, так сміливо пролунав серед цієї місячної плавневої ночі. Одразу стало ясно, що досі він жив не так, як треба, що мусить жити інакше. Та варто було йому уявити, які скандали підніме дружина при першій його спробі йти на розрив, скільки наклепницьких заяв посиплеться в різні інстанції, і на серце лягав тягар, і все мовби оберталося проти нього, все вже складалося так, що потерпілою буде вона, а винуватим зостанеться він один. Але, може, варто і через усе це пройти? Пройти ради того, що буде...

В уяві постала Маша: мабуть, так само, як і він отут, лежить горілиць у своєму наметі й, ковтаючи сльози образи, думає про нього, про його відмову на оте пристрасне, самозабутнє: «Тікаймо!» А що, коли ти даремно не послухавсь її, що, коли ти своєю відмовою, своїм, може, хибним розумінням обов'язку втрачаєш зараз щось таке, за чим шкодуватимеш потім усе життя?

Мов у невилазних хащах плутались, бились думки, нових шляхів шукало розтривожене серце, і все ж навіть у цьому стані повного сум'яття й розбентеженості Шелюженко почував себе незмірно — як у перший виліт у не-

бо — щасливим. Почуття щастя виповнювало його від одного усвідомлення, що зовсім близько, за кілька кроків від нього, в сусідньому наметі, є людина, готова йти за ним хоч на край світу, людина, про існування якої він зовсім недавно ще навіть гадки не мав і яка раптом ось стала йому такою близькою, жаданою, найдорожчою. Вийди тільки, стиха обізвися — і вона тої ж миті з готовністю випурхне до тебе з-під свого низького росяного намету, і вже високе зоряне шатро неба вінчально розкинеться над вами, над вашою любов'ю.

* * *

Термінове відрядження в управління новобудови змусило Шелюженка наступного дня залишити «Ліспромгосп». Відрядження забрало в нього більше тижня.

Маша весь цей час була сама не своя. Не стало чути в таборі її заливистого сміху, відпала охота грати у волейбол, вечорами приїздило кіно, але навіть і це не приносило їй відради. Рано вкладалась до сну, хоча — чути було — не спить. «Закохана!» — перешіптувалися між собою дівчата, тільки ж більше горя їй з цього кохання. Табірний люд, знаючи це, співчував венгерці, лише буфетник при її появі усміхався злорадно. А коли він кидав услід їй давній лісорубський жарт: «Пішла Маша по пояс у росах», — то це звучало зараз у його вустах негарною двозначністю і натяком на ту місячну ніч, що її верховинка провела в папоротях біля озера в парі з Шелюженком.

Наче після хвороби, змінилася Маша. Схудла, сині тіні лягли під очима, але працювала з такою ревністю, як ніколи до цього. Надвечірні багаття її стали ще вищими, відмітними з-поміж інших — розкладала їх так, ніби хотіла, щоб видно було їх за дальні озера, за темні урочища, аж туди, де був він у цей час, її милий...

Якось після роботи запропонувала вона Стефі пройтися, як раніш. Давненько не прогулювалися разом, усе чомусь не випадало, і ось, нарешті, зібралися... Пішли й пішли поміж пеньками й незчулися, як опинилися на чималій відстані від табору.

Сонце було при заході, а з півночі підіймалась, заходила темна туча. Незабаром і сонце пірнуло в хмари, і там, де було ясно, зосталось палахкотіти лиш одне розвирване провалля вогню. Облиті полум'ям хмари рвано, кошлато звисали над смугою потемнілих плавневих лісів, над пустинними пенькуватими зрубами, навіваючи якусь неясну тривогу.

— Коли дивлюсь туди он на захід, щоразу так сумно-сумно стає,— заговорила Маша йдучи і, зітхнувши, запитала несподівано: — Скажи Стефо, могла би ти стати матір'ю не своєї дитини?

Стефа здивувалася:

— До чого це ти?

Маша наполягала:

— Ні, скажи: могла би?

— А ти?

— О, я би її так тішила,— вимовила Маша нависпів, з ласкою в голосі.

Поруб кінчався, за ним далі шуміла, билась на вітрі вербова гущавінь, крізь віття проблискувала вода. Місце було незнайоме, і Стефа запропонувала вертатись. Маша, одначе, йшла далі.

— Тут десь у протоці їхня брандвахта стоїть,— сказала вона, і по ній видно було, що приходить сюди не вперше.

— Нащо тобі брандвахта? — здивувалася Стефа.

Маша, не відповідаючи, пробиралась вперед.

Невдовзі крізь нависаюче віття верб прозирнула на воді незграбна, обвішана пелюшками брандвахта, більше схожа на плавучий барак. На березі бавились діти, грали в піжмурки, то з галасом збігаючись, то знов розшмигуючись по кущах.

— Глянь, яке славне,— схвильовано вхопивши Стефу за руку, вказала їй Маша на біляве кругловиде хлоп'я, що, помітивши їх, застигло неподалік.— А які ямочки на щоках, дарма що не сміється... Хлопчику! Як тебе звати, хлопчику?

Хлоп'я, нахмурившись, позадувало до брандвахти.

— Ну, скажи ж, як тебе звати? — схвильовано перепитала Маша, йдучи за дитиною і не зводячи з неї очей.

— Гей, ви там! Чого до дітей пристаєте? — раптом почувся з брандвахти грубе, невдоволене.

Гукала якась гладка жінка в квітчастому халаті, що саме вийшла, видно, збирати розвішану на брандвахті білизну.

— Своїх треба мати,— продовжувала вона так голосно, ніби між ними був кілометр відстані,— а то, як зозулі, заглядають до чужих!.. Отакі якраз сім'ї й розбивають!

Іще вона говорила щось грубе, образливе, але Маша, здається, не чула тих слів. Відступивши до Стефи й ніби шукаючи біля неї захисту, вона прикипіла на місці вражена й невідривно розглядала крикуху. «Вона! — в очах Маші з'явився раптом якийсь недобрий, суперницький блиск.— Та, що має законне право на нього, та, що коли завгодно може бачити його, називати своїм! За що, за що їй таке щастя?!»

Жінка не вгамовувалась. Розмахуючи ганчір'ям, усе картала тих, що зазіхають на чужих чоловіків, замість того щоб шукати собі телепнів нежонатих.

— Ідіть собі! Нема вам чого тут підглядати! — долітало все лютіше з брандвахти.— Забирайтеся геть.

— Ходім, ходім,— Стефа, палаючи з сорому, вже шарпала Машу за руку.— Хочеться тобі слухати цю скандалістку. Хай вона щезне, ротата!

Так і відступили в гушавінь, супроводжувані її лементом, який усе ще лунав над брандвахтою.

Туча швидко насувалася, і їм довелося поспішати. Вже коли наближались до табору, Маша раптом промовила, наче подумала вголос:

— І оце він на все життя до неї прикутий... Такий орел! Навіщо воно так, Стефо!

Дома намети аж гули од вітру: їх тіпало, шарпало, зриваючи з місця.

Робітники, збившись під навісом біля буфету, дивились на бурю, що йшла над плавнями, та слухали свого юного гармоніста Стася — він недавно придбав собі гармонь і тепер не випускав її з рук. Весь вільний час він цигикав і цигикав, виграючи одне, а наспівуючи зовсім інше:

Ще два рочки ту полегінюю,
Потім на венгерці я ся оженю.

Веселився безжурно люд, чути було пісню і жарт, одна тільки Маша весь вечір стояла осторонь, аж під крайнім стовпом навісу, не беручи цього разу участі в веселошах. Усе наче ждала когось. Вже й розходячись по наметах, робітники бачили біля стовпа її високу, сумовито похилену постать.

* * *

Усю ніч вітер бив, виляскував брезентом наметів, усю ніч гнав хмари по небу, а дощу так і не нагнало. Тільки курява розпорошених польових ґрунтів піднялась у повітрі така, що й наступного дня суцільним хмаровищем стояла над степом, над плавнями.

Пилюка скрипіла Шелюженкові на зубах, коли він у зав'язх куряви примчав мотоциклом до переправи і взявся за трос, щоб допомогти поронникові гнати порон на той бік. Сталевий, у колючках обірваних струн трос боляче врізавсь Шелюженкові в руки, проте він тягнув і тягнув, аж в очах темніло від напруги, бо щось тривожне підганяло його, веліло швидше добутись на той бік. Там Маша, там деь вона жде його, жде! Звідти всі ці дні блищали йому її очі, оті збуджені, нічні. Блиск її очей уночі — не міг він його забути в поїзді, це стало найкращим, що бачив він будь-коли в житті.

З твердим вирішенням, з невідступним наміром їхав сьогодні Шелюженко на урочище: на цей раз зустрінеться з Машею, щоб більше вже з нею не розлучатись. Вирішення прийшло якось само собою під час поїздки, під час розлуки, коли він так багато передумав про Машу і ще гостріше відчув те щастя, яке вона йому принесла.

Уже збираючись повертатись додому, Шелюженко випадково зустрів на новобудові свого давнього друга-льотчика, який ще по авіамістечку добре знав теперішню Шелюженкову дружину і був щиро здивований, що Шелюженко досі з нею не порвав.

— Я був певен, що ти давно скинув із себе цей баласт! — вигукнув товариш, співчуваючи Шелюженкові. — Нестерпна ж людина!

Вони довго розмовляли про це, і підтримка з боку товариша ще більше упевнила Шелюженку в його вирішенні: друзі його розуміють, друзі теж підтримують його почуття! Отже, так, і тільки так!

Уже коли порон пристав до берега і Шелюженко взявся викочувати мотоцикл, помітив раптом, що руки його в липучій крові, обранені, порізані тросом.

— Стривайте, — кинувся поронник кудись понад берегом. — Подорожника треба прикласти.

Але він не став ждати. Все та ж і радісна і чомусь тривожна нетерплячка змушувала його квапитись, гнала вперед. Маша гарячим своїм поглядом протинала відстань і кликала, кликала...

Мотоцикл підстрибуючи мчав по розбитій дорозі, що вела на 18-й квадрат. Чи ті це плавні? До невпізнання все змінилося за час його відсутності. Поруби поширшали, ліс відступив десь у закутки, в порубаних просвітах стало видно Дніпро, потойбічні горби, далеке місто, а по цей бік, на піщаній косі, стало видно хатину бакенщика з червоними конусами сигнальних знаків, розвішаних біля неї, а там он генген забіліла на узліссі хатина лісника, що досі, як гніздо, ховалася в гущавині, а тепер раптом опинилася на белебні. Сюди й туди йдуть трактори, лісовози, заблищало знайоме озеро, тільки дими чомусь не димлять на узліссі. Чому вони не димлять?

Не видно вогнищ, немає плавнів, але, як виявилось... не було й Маші!

— Шукай вітра в полі, — з якоюсь винуватістю промовив зустрінутий на узліссі Писанка. — Ще вчора була, а сьогодні... Порожня постіль зосталась у наметі після неї та Стефи.

— Де ж вона може бути? — запитав поблідлий Шелюженко, наближаючись до Писанки.

Майстер розвів руками: хто його зна. Може, ще сидять оце з своєю Стефою на станції без квитка, бо вирвалася ні з чим, навіть касира не захотіла ждати. А може, в Каховку подалась? Стефа якось нібито призналась дівчатам, що хотіли б вони з Машею вивчитись працювати на отому високому, що як журавель, на екскаваторі тобто. «Ми ж

верховинки, то любим високе», — жартома казала вона в наметі.

Шелюженко повернувся до мотоцикла, важко поклав свої в зашерхлій крові руки на кермо. Заведений мотор ревноув, ніби хотів розірватись. За хвилину за мотоциклом лише курява звихрилась: помчав до станції.

Станція — це вже в степу, на узвишші, і курява мела тут ще більша. У запилюженому скверику під акаціями, що аж дзвеніли на вітрі своїм жерстяним листям, куняли на клунках якись жінки, і Шелюженко кинувся до них. Вони злякано відсахувались, коли він заглядав їм в обличчя. Не було Маші в скверику, не було й на пероні. За відкритим semaфором зникав хвіст товарняка.

У кімнаті буфету, куди забіг з перону Шелюженко, сидів, схилившись над кухлем пива, одним однісінький пасажир: лісник Кушугум.

Шелюженко від порога кинувся до нього з запитанням, чи не бачив він тут двох пасажирів, плавневих дівчат.

— Що — втекла? — лісник глумливо повів кушуватою бровою. — Втримати не зумів? Погано, значить, тримав. Чи, може, це тобі, як ото баби наші кажуть, за гріх?

— За який?

— Ще й за який. Такий ліс під ніж пустити. Півторасти тисяч гектарів лісу виплюндрувати в наш час! Чи це тобі що? Кушугум насаджував, беріг, за стільки літ жодного лісопорушення не мав, а тепер самі ви та ваші інженери таке лісопорушення вчинили. Нових машин, кушорізів нагнали, всі топольки мої, що позаторік насаджував, зараз, як косарками, косять. А я ось поїду і доб'юсь, усім розкажу, як ви тут хазяйнуєте, — в голосі його почулась погроза.

З тяжким серцем залишив Шелюженко приміщення станції, сів на мотоцикл. Далеко вниз, у величезній, як море, западині, лиснілися плавні, скупо освітлені сонцем з затьмареного, по-серпневному заюженого неба. Юга сухою хмарою над краєм куриться, та чорні шуліки шугають у повітрі...

Маша. Де ж її тепер шукати? На яких квадратах, під якими зорями?

З'явилася, щоб збурунити його душу, сколихнути життя

і знов залишити його віч-на-віч з окутаними курявою плавнями, віч-на-віч з важкою брандвахтою, що стоїть десь отам, ланцюгом заякорена на тихій плавневій річці Бузулук.

* * *

Вода, вода, вода!

До найдальших степових балок наповнився нею весь плавневий край. Там, де були річки, переправи, де шуміли правічними вербами урочища Вовчиха, Темне, Скарбне, всюди тепер розлилося неприродне степове море, бушуючи на вітрах, викидаючи під час штормів на берег величезне корчомаччя неліквідних верб. Море і море — каламутне, сердите, ненависне Кушугумові... Лише подекуди — нагадуванням про світ відгрімий, недавній — стирчать із води кущі, потемнілі залишки плавнів, яких тоді, видно, не встигли дорубати й спалити.

З ранньої весни й до глибокої осені йдуть серед просторів штучного моря каравани суден з рудою, зерном, камінням з дніпровських кар'єрів.

Другу навігацію на буксирі «Відважний» ходить помічником капітана Шелюженко, водить по нових судохідних трасах баржі-рудовози. Навіть у темну, осінню ніч, коли крута, піднята степовими вітрами хвиля запліскує аж на палубу, не шкодує він, що обрав собі цей нелегкий фах. Стоячи на містку і стежачи за вогниками бакенів у розбурханому нічному мороці, згадує, як будувалось тут море, як горіли плавні й надвечірніми димами затягувало ділянки порубів, урочища, озера.

Давно вже розформовано «Ліспромгосп», десь на інші розробки подався з лісорубами Писанка, а Маша... Маша-венгерка, де вона? Пройшла стороною, промайнула зірницею мовби лиш для того, щоб освітити йому його власне життя й, кликнувши до іншого, назавжди звільнити його від кайданів брандваhti.

Живе Шелюженко тепер з батьками, разом з ними вихоує сина — влітку вже бере його з собою в рейси.

Траса його лежить через знайомі урочища, де палали колись розкладені Машею багаття. Щем та журба обранюють серце, коли проходить тут, по знайомих місцях, що їх

ледве не торкаються днищами його важкі баржі-рудовози. «Верховинка, вона любить високе...» Минають роки, а Шелюженко все не може забути про неї, все не втрачає надії якимось чудом зустрітись...

Крізь штормовий вітер йому немовби вчувається її голос десь із глибини затоплених плавнів, з просторів підводних урочищ. Десь там, у глибинах, як і в його власному серці, продовжують жити і маревні місячні ночі, і теплі озера, і жаркі високі вогнища, що вона їх розкладала в надвечірній час.

На косі



Далі вже нічого нема — самий простір, саме безмежжя. Смушка суші — вузька необжита коса, відділившись від степу, простяглась у відкрите море. Крізь обрій, крізь небо пронизалася й далі пішла — не видно їй кінця. Загубилася в імлах.

Місцями коса зовсім вузьенька, взимку під час штормів її хвиля перехлюпне, а зараз вона суха, в сипких палаючих пісках, у буркунах, у лементі птаства.

Безліч пташиних гнізд, яких ніхто не руйнує; океан повітря, не отруєного нічим; гармонія буття, де відчуваєш себе тільки часткою чогось великого — часткою цього безмежжя, цієї синьої вічності.

Найкрайніший край землі, заповідність, чистота.

Стоїть людина на самім краю, на межі реального — кільцює птахів. Маленька дівоча рука один по одному бере з кошика легкі алюмінієві персні, надіває на пташину ніжку, ловкенько пристібує на ній — як амулет, як знак спілки людини і птаха... Лети!

Закільцьованих пускаєш з руки в роздолля моря й небес, в оту безкордонну синяву та блакить, пускаєш і таке маєш враження, що не буде їм смерті, твоїм птахам, що злітають вони з твоєї долоні на вічне життя.

Улюблена праця, душевна рівновага, добрі люди, і ця безконечна бура коса із вітром, із сонцем, із дикими пісками та міцним присмаком свободи. Чи не про щось таке мріялось у п'ятні студентського гуртожитку, коли після шарпаніни дня падала вночі на подушку, не знаходячи і в постелі рятунку від навали роздумів, млостивих студентських рефлексій, коли горіла душа від палаючих кривд неподіленого кохання? Змучено, зіспраглено ждала: швидше б кудись! Опинитись би десь!

Після біофаку, як відмінниця, залишена була в столиці, та це тривало недовго, бо так потім склалося, що пішла з квітами до Пам'ятника, коли сказано було не йти, після чого оглянулась аж тут, на краю землі, де тільки птахи мітингують.

Що ж, іноді і в такий спосіб збуваються мрії. Після напруг та перенапруг міського життя, з його карколомним

темпом, чадом, гуркотнявою, нарешті ти чуєш тишу, впи-
ваєшся простором, починаєш виходити з очманіння.

Ранком вийдеш — сонце сходить, на березі моря робиш
гімнастику, стоїш, як мама вродила, вітрець пестить тіло
пружке... Ніщо тут не обмежує тебе, ніхто нікуди не
підганяє. Інший плин часу, інші виміри, інші абсолюти. Є
тут вічність. Вічність у вигляді чистих, ніким не заплыва-
них пісків, вловлюєш її в струмуванні вітру, і в спокійному
леті птахів, і в неквапливих вишумах моря, що і вночі не
змовка.

Щоранку стоїш віч-на-віч із сонцем — ти по цей бік
моря, воно — по той бік, — робиш свою студентську фіз-
зарядку, а перед тобою по густій морській синяві — кучу-
гури білого сяють! То — лебеді! Не вигадані, не намріяні, а
справжні, живі, що дихають з тобою одним повітрям,
гніздяться у твоїх володіннях і не полохаються тебе. Лебе-
дині, сніжно-білі кучугури, — мабуть, тільки в дитячих
снах можна побачити щось таке. А для тебе вони реаль-
ність, вранішня насолода, здоров'я і чистота світу. Мабуть,
лише тут і зосталася така неполохана чистота.

Фрегати хмар, вранішніх, біло-перламутрових, по
обріях тихо, величаво стоять. Ідеш на них. Одежу прихо-
пиш на руку і пішла собі, мов Єва цих білих безлюдних
пісків. Чуєш на тілі пестоці ранкового вітерця, під ногами,
де збігла хвиля, аж пружинить вологий пісок, а на його
тужавості тане біле мереживо піни морської. Кілометри
можеш іти отак, роздягнена, вповдовж коси, не ризикуючи
нікого, крім птахів, зустріти. А твій одяг зостається лежати
купами по узбережжю — там черевики, там плаття, — хоч
і цілий день так лежатиме, ніхто його не торкне.

Михайло Іванович далеко на березі, в степовій частині
заповідника, сіно скиртує: він на скирті сіно вкладає, утоп-
тує, а знизу йому вилами подає дружина його, Парасковія
Федорівна, вірна подруга його заповідної самотності, яка
для них, здається, самотністю і не є. Задичавлені, правда,
трохи обоє, як і всі тутешні сторожі, спершу навіть трохи
відлякувала Ольгу їхня мовчанка, думала, чи не сердяться.
А вони їй не сердилися. Просто не люблять зайве балакати.
А ще більше не любить Михайло Іванович писати. З нього

посадою вимагається, щоб вів щоденники, — бо це ж заповідник! — щоб в усіх подробицях записував до казенної книги пташині прильоти та відльоти, фіксував найменші зміни тутешнього життя, усі примхи природи, а він накарлює за два рядки і ставить крапку. Йому зауважуєш, тлумачиш, як птахів спостерігати, як треба вести записи, він же у відповідь тільки терпляче спливає у вуса ніяковою усмішкою.

— А що про них писати? Що треба — мені й так про них відомо. — І справді, знає він птахів не гірше вченого-орнітолога: голови не підймаючи, скаже, який саме птах над ним пролітає, яке пернате створіння цієї миті ріже над тобою повітря своїм крилом.

Зараз щоденник і зовсім, здається, в забутті, бо в Михайла Івановича — сінозбирання. Буває, що в цьому ділі практиканти йому допомагають або радгосп який людей пришле, а поки що Михайло Іванович пореє сіно сам. Іноді, замість зарядки, Ольга теж бере вила в руки. Нанизує сухе запашне сіно і навильник за навильником туди, вгору, де Михайло Іванович мовчки і якимось круто втоптує його, щоб не затекло й від обложних, осінніх дощів.

Одного ранку Ольга працювала на скиртуванні. Нахилившись, саме нанизувала вилами сіно і раптом якимось десятим чуттям відчула: лет! Десь тут, десь зовсім близько. Підняла лице — так і є: лебеді! Все небо заповнене сяйвом величезних, ритмічно працюючих крил. Птахи — просто гіганти і йдуть так до неймовірності низько! Михайло Іванович, який стояв на скирті, здається, міг би рукою їх дістати. А він і голови не підвів, продовжував далі втоптувати сіно. Неквапливі, царственні, пролітали вони просто над Ольгою, над скиртою, над чорним, засмаглим Михайлом Івановичем і, нічим не злякані, поволі потяглись над лимани, десь там спокійно сіли за косою на воді. Сліпучобілі їхні підкрилля, шелест повітря, зрушеного величавим вимахом крил, мудра ота нелякливість, довіра до людини — все це розбурхало Ользі душу, цілий день потім була під враженням лебединого лету. Дружині Михайла Івановича і сторожам з інших пунктів все переповідала збуджено, як вони летіли:

— Ось так над головою! Ледь рукою не дістала! Чути було навіть шурхіт крил!

І ще сміючись додавала, як Михайло Іванович, топчучись на скирті, і вусом в їхній бік не повів.

— Та ні, я таки бачив їх, — виправдовувався Михайло Іванович з соромливою усмішкою, — навіть і полічив. А ось ви, Ольго Василівно, полічити, мабуть, і не догадались?

А вона таки й не догадалась, це правда, бо вся була поглинута тим сліпучим видовищем, бо вперше ж у такій близькості бачила розпростерті на півнеба живі лебедині крила, сяєво їх наближалось, як сонце, — вперше так зблизька спостерігала дію тих крил, на власні нерви відчула чар і поезію лету.

Такий це край. Живі лебеді з-за плеча в тебе вилітають, а завтра, може, з'являться над хатиною сторожа і рожеві африканські фламінго, прошумлять, пропахлі тропіками, над його кролятником та над цією прозаїчною скиртою сухого, як чай, заповідного сіна. Впиваючись духом його, вчорашня студентка уже встигла переконатись, яка запашна ця її незрівнянна планета.

Заїхав того дня агроном із сусіднього господарства. Верхи на кобильчині пузатій, у брилі сомбреро, схожий на ковбоя із прерій, неголений, у рудій щетині (таке враження, що він ніколи не голиться). На radoщах Ольга і йому стала розповідати про лебедів, а він з-під свого сомбреро хмикнув недбало:

— Чи й не диво! На Перше травня в райцентрі у нас вони над самими трибунами пролетіли, весь майдан їм аплодував... Ото був номер!

Приїжджий, не встаючи з коня, все на скирту сіна поглядав, розпитував Михайла Івановича, чи не чув, коли приїдуть заповідницьке сіно розподіляти.

— Тут важливо не прогавити, — пояснював він Ользі. — Та ще ж яке сінце! Зелене, пахуче... Аж сам би їв.

Принюхувався, м'яв у руках те сіно, жартома задобрював Михайла Івановича:

— Якщо нам цю скирту відпустите — могорич буде!

— Кому скажуть, тому й відпущу, — гув Михайло Іванович у відповідь. — Я за могоричами не женусь.

— Майте, майте на увазі, а то води не дамо! — гукнув агроном, від'їжджаючи.

Колодязя на косі нема, давно вже обіцяють вибити артезіан, та все «тільки язиками б'ють», як каже Михайло Іванович. Поки що ж йому доводиться їздити з бочкою по воду до радгоспного артезіана. Сьогодні по обіді він теж зробив таку подорож, а разом з ним побувала в радгоспі й Ольга: їй треба було на пошту.

Нічим пошта дівчину не порадувала, і, повертаючись до себе, на косу, Ольга сиділа на підводі сумна, скоцюрбившись біля бочки, в якій важко перехлюпувалася вода.

Десь на півдорозі зустрівся їм вершник. Може, що настроїв в Ольги був такий чи сама душа ждала чого небуденного, тільки, коли верхівець той вимчав із-за обрію, вимчав, ніби десь із татарщини, із козаччини і швидко став наблизатися, серце дівчини забилося незрозумілим хвилюванням. А той уже надлетів, і весь був смага, мужність, обвітреність! Круто осадив свого коника перед незграбною хурою Михайла Івановича, блиснув білозубою усмішкою, аж дівчині жарко стало враз: звідти він, звідти! З часів лицарських, далеких... Профіль орлиний, і сам — як орел! Тільки й бракує, що шаблі при боці та шапки-бирки на голові... Та хоч і був він мовби прибульцем з далекої минавшини, проте сигарети цілком сучасні вживав: наблизившись, став «Шипкою» Михайла Івановича частувати. Закурюючи, хвалився, що знову в них на Байрачому мисливське господарство організовується, щойно оце вирішено в районі, і його вже егерем призначено.

— Егер, це ж звучить?

І очі його, усміхнено-примружені, невідступливі, змусили Ольгу зашарітись.

— А ви стережіться, — мовив до неї. — Ходите понад морем в костюмі Єви... Безлюдно, думаєте... А воно ні. Сонце світить, далеко видно. І хтось, може, по той бік лиману в комишах приліг та — в бінокль... У нас люблять красу!

І знову блиск усмішки, і вже кінь здибився, вигнувся, вїгнув курявою, помчав свого вершника, наче його й не було.

Але ж він був. І залишився при ній! Бо як пішла увечері уже перед сном купатись до моря, то чомусь не одразу зважилась скинути одяг із себе. Весь час почувала очі того легень на собі, з по той бік лиману, з нічних комишів вони на неї пильно, жагливо дивились. А ніч була ясна. Місячна доріжка стелилась по морю у далеч планети. Щось русалкове було в цій ночі, чарами її весь світ був повитий, її прозорістю й тихим місячним царюванням над морем і степом. Так гарно, так розкішно було, що дівчина, навіть почувавши на собі той сторонній погляд із комишів, усе ж стала роздягатись. Повільно, значливо, ніби перед шлюбною ніччю, скидала із себе все, залилася тільки в місячне сяйво зодягнута... Любуйся, любку! Для тебе ця смага, ця чистота і святість тіла...

І ось він уже наблизився, як там на дорозі, коли з «Шипкою» нахилився, і вийнуло від нього на дівчину гарячим духом коня, поту, пилу, духом дороги і вітру...

За кілька днів приїхав і той, від кого, здається, залежав розподіл заповідницького сіна. Рідко автомашина пробивається сюди через піщані кучугури, через грузькі солончаки поміж лиманами, а цього разу пробилися аж два газики й «Волга». Зацікавлених у сіні було багато, прибула ціла компанія керівників близьких і віддалених степових господарств. Купалися. Обідали, потім знову купалися. І весь час не вшухали суперечки про сіно, про худобу, якої вже порозводили стільки, що і в скотарнях не вміщається, скоро, мабуть, зимуватиме просто неба. І не осуджувала їх Ольга за голий практицизм цих суперечок, за бурхання пристрастей навколо таких буденних тем, бо неважко було їй збагнути, що тема сіна, худоби, зимівлі, годівлі тут найголовніша, вона для цих людей саме життя, адже з цим зв'язані всі їхні радощі й прикрощі, від цього залежить благополуччя сім'ї й становище господаря, а часом і сама його людська честь.

«Чи, може, це вузько? Може, їх заїдає практицизм? Чи не доживуся коли-небудь і я до того, що мені вже навіть на лебедів буде ліньки голову підняти? Вони летітимуть, а я топтатиму сіно, втупившись під ноги...» Так думала і все дошукувалась у собі виправдань, аргументів, що промов-

ляли б за цих людей, за їхнє життя, бо такі ж не ти, а вони всіх постачають і всіх годують!

Той, від кого залежав майбутній розподіл сіна, хоч і мав прізвище хвацьке й веселе — Танцюра, насправді виявився чолов'ягою похмурим, був чомусь у присмутку, протезом скрипів, очей не показував, коли з кожним із присутніх за руку здоровкався. Був доволі сивий уже, з сірим пригаслим обличчям. Лише за обідом він ожвавів, виявив увагу до Ольги, розпитував про столицю, про навчання і як їх міністерство розподіяло, а коли дізнався, з яким перескоком потрапила вона сюди, то навіть посміхнувся з поблажливою зверхністю:

— Життя, воно навчить... Навчить калачі з маком їсти.

— Нічого собі калачі, — сказала дружина Михайла Івановича, для якої Ольга була не інакше, як жертва чиєїсь помсти. — Мати хвора, мати сама, а дочку куди посилають... Був би дядько в міністерстві — сюди б не послали!

— Нічого, — казав гість, — тут теж наша земля, наші люди.

— Ми дублені, звикли. А як їй тут зимувати? — стояла на своєму господиня. — Зайде зима — хоч вовком вий. Дощі, бурани, море аж до хати добиває... Господар мій на баркас та на ніч по рибу, а я вдома цілісіньку ніч не сплю, бо думки всякі, бо, може, його вже й живого нема. Вранці прибереде — весь льодом обмерзлий, одежа на ньому торохтить, з лица аж чорний і слова не може вимовити... Таке наше життя,

— Отже, є де сталити характер, — казав гість до Ольги. — Сподіваюсь, ви ж за цим прибули? Характер сталити?

«Чого я прибула — це не ваш клопіт, — нахмурювалась Ольга. — А що мужність, крицевість душі кожному потрібна, то це правда, життя, воно таки, мабуть, більше навчить, ніж деканат...»

Про що і з ким би не говорила Ольга, весь час їй думалося своє: чому його тут між ними нема? Здається ж, мусив би бути? Ні разу не бачила його після тієї зустрічі в степу, і хоч тільки у вимрійках з'являвся ночами, хоч тільки у видавах місячних наснувалося їй оте русалкове щось, оті обійми на березі моря і пестощі жагливі, — і все ж вони

ніби й насправді були, бо дедалі ближчим, жаданішим ставав він для неї...

Танцюра ніби вгадав Ольжині думки:

— Де ж егер? Чому не бачу тут мого друга? Послати по нього мої колеса!

І послали.

Після обіду купалися; Танцюра купався трохи осторонь від товариства, і по вологому піску узбережжя було видно глибоко впечатаний слід його важкого протеза.

Потім усі гуртом пішли вподовж коси по бережечку, і так було тут гарно, вільно, роздольно, що й сперечальники, нарешті, перестали сваритись за сіно, перейшли на тихі анекдоти. Танцюра, світячи сивиною, рішуче кульгав попереду, скрип його протеза і скрик чайки були чи не єдині повноголосі звуки довколишнього світу. Танцюрі, видно, подобалось бути в ролі вожака, він ішов повеселілий, ведучи вперед товариство, протез його вгрузав упевнено, він його аж вкручував у пісок.

Море випліскує хвилю за хвилиною, миє й миє косу, що простелилася пластома в синяву моря. Десь аж там, на вістрі її, мав бути морський маяк. Якби не мла, білу вежу його було б видно й сюди — ясними ранками вона блищить, біліє на обрії. Одначе й зараз, хоч млисто було, крізь марево спеки всі поглядали вперед: чи не забовваніє часом десь там, край неба, біла вежа маяка. Люди суші, а чомусь їх не покидала така цікавість.

Повно було дикого птаства. Клекотіло в повітрі, спочивало табунами на воді, жовтіло безпомічними пташенятами в бур'янах, де всюди валялись шкаралупи — покинутий одяг тих, що вже повискакували на волю. Лебеді білили далеко в морі, набагато далі, ніж вранці. Їх розглядали у бінокль, передаючи його один одному.

Заглибились далеко на косу, коли їх догнали ще двоє: Ольжин шеф, зсутулений кандидат наук із контори заповідника, та цей самий чубатий парубок-егер... Ольги він начебто й не помітив. Сягнуто ступаючи у своєму потертому егерському галіфе, все пряв очима вперед, і в руці у нього була — Ольга очам не повірила — мисливська руш-

ниця. Що це? Хто йому дозволив? Ольжин шеф у відповідь на її осудливий погляд пояснив з кривою усмішкою:

— На косі, крім корисної живності, як відомо, водяться й хижаки...

Егер підбігцем поспішив до вожака.

— Вікторе Павловичу, — покликав він Танцюру. — Ану дуплетом... Як там, на Байрачому!.. Дуплетиком! Ви ж умієте, як ніхто! — І в голосі егеря з'явився такий мед, така холопська запобігливість, що Ользі стало до болю соромно за нього, — соромно і тяжко.

Рушницю було передано Танцюрі. Він взяв її, обдивився з обізнаністю мисливця. Скинув очима на розчервонілу сердиту Ольгу, і зникла в його погляді привітність, що була до цього, очі стали враз холодні, почужілі. «Чого ця дівчина тут? — мовби питав присутніх. — Навіщо нам тут ці її прискіпливі осудливі очі? Не цікавлять мене її чесноти, скоріше дратують. Я хочу бачити звичні, прийнятні для мене очі оцього парубка-егеря, відданого й меткого. Влаштує мене й догідливе поблискування скелець ваших окулярів, товаришу кандидат наук... І навіть нейтральна агрономова веселість приймається... А ось вона...»

Нічого й сказано не було, проте всі відчули, що ця вчорашня студентка тут зайва. І сама вона це відчула теж. Зосталася стояти на місці, не пішла з ними далі, коли вони, обминувши забитий чорною морською травою лиманчик, знов поважки почваланали уподовж коси.

«Невже буде постріл? — чаїлась Ольга, звіркувано дивлячись їм услід. — Невже буде натиснуто курок? Усе залежить від цього: буде постріл чи ні?»

Вся коса мовби насторожилась. Тиша стояла якась неспокійна. Світле безмежжя здавалось склянисто-крихким...

«Все, все залежить від цього, — не давала спокою думка. — Може, навіть саме майбутнє, і цінність твоїх ідеалів, і всі оті диявольські вибухи, жахіття, про які тепер стільки пишуть, говорять, думають, — усе якимось найтоншим зв'язком зв'язано з його рушницею бракон'єра, з тим — буде постріл чи ні?»

Очолена Танцюрою ватага майже сховалась у вибалку

за чагарями. Легінь твій, віддаляючись, весь час упадаючи біля Танцюри, забув навіть озирнутись до Ольги, пустельно стало на косі. Чорніє купами камка, сіль на ній закипає. Ольга, зітхнувши, повільно побрела додому. Все чомусь згадувалась фраза, кицута Танцюрою за обідом: «Пошліть по нього мої колеса...» Себто машину пошліть. І ці безглузді колеса тепер довбали їй мозок: «Пошліть по нього мої колеса...»

І знов бачила догідливо-похапливу метушню егеря, знов почувала пекучий сором за його оту патоку в голосі, що так не пасувала до бравої статури цього-таки ж легеня, красеня степовика! Що й казати, не лицарем гідності й незалежності постав перед нею. Зовсім не таким ти його собі вимріяла, не таким уявляла! Наче обікрав у чомусь тебе, глибоко покривдив...

І враз — як удар по нервах — аж вона вся здригнулась, і пруг обрію наче здригнувся: постріл! Десь там, у глибині коси, пролунав постріл...

Надвечір, коли товариство повернулося до хати Парасковії Федорівни, в Танцюри велике щось біліло під пахвою.

Лебідь-шипун білів.

Важучий, з білим пухом, з обвислими метровими крилами, з мертвим паліччям ніг.

— Маєте, Федорівно, на вечерю, — з підкресленою веселістю, яка Ользі здалася напускною, звернувся Танцюра до господині.

Але господиня не прийняла дару. Випросталась, підняла груди ображено:

— Ця птиця свята... У нас її не їдять.

Танцюра спробував був передати лебедя дружині іншого сторожа, що сьогодні прибула сюди з чоловіком та дітьми погостювати, але й вона відмовилась:

— Вам же сказали — птиця свята. Не їдять такої в нас.

І пригорнула до себе дітей. Діти — двоє дівчаток і хлопчик — тільки сопіли, неприязно позиркуючи з-під матеріної руки на Танцюрин протез, що тупцявся біля них.

Ніхто не захотів лебедя, повідмовлялися під тим чи іншим приводом усі. Кандидат наук сказав про себе навіть,

що він вегетаріанець, хоч не далі як за обідом уминав кролятину. Ухилився від дарунка й агроном, пожартувавши, що дільничий міліціонер штраф йому припече і не повірить ні в які виправдання.

Один тільки єгер упадав коло Танцюри, втішав:

— Додому повезете, гостинець буде перший сорт.

Ольга тут уже просто зненавиділа єгеря, зненавиділа і власний спалах сліпого почуття до нього, з жахом подумала, що цей гнучкоспинець, холоп, вислужник міг би бути обранцем її серця!

Кинуту було лебедя в машину, і рушницю поверх нього теж було кинуту, як непотріб.

Увечері перед від'їздом, вже сівши у машину, Танцюра підкликав Ольгу:

— Осуджуєш? Гріх я великий вчинив? — запитав з недоброю посмішкою. — Плану недовиконаєш, одним менше заکیلцюєш?

Ольга мовчки кусала губу. Очі стали маленькі, злі.

— Може, збираєшся донести на мене?

— Цим не займаюся.

— А чого ж надулась?

— Чого? Знати хочу: невже ви так непохитно увірували в право своє — бити? В право робити те, що рішуче заборонено іншим? Чому вважаєте, що вам вільно переступати закон?

— Все? Висловились?

— Чому ви поводитесь так, ніби ви — останній на цій землі? А ви ж не останній! Після вас — будуть!

Холодним став його погляд. І обличчя в сутіні було сірим, як попіл.

— А може, всі ми останні? Чи ти, така розумна... сподіваєшся повторити цикл? Два життя збираєшся жити?

— Ви цинік. І ваші міркування цинічні! І гидка мені ваша філософія браконьєрства!

— Стривай... Не мітингуй, як біля Пам'ятника. Тобі шкода цього лелеку? — Він навмисне називав лелекою лебедя, мабуть, щоб зневажливіше було. — На! Візьми! — І підняв з півсутіні машини купу того білого, важкого, просто за шию підняв. — А то кролів тут порозводили, наче в Австралії, норами все перерили. Бери, бери, не соромся. М'ясо в нього солодке.

Лице дівчини пашіло обуренням.

— Цей птах... Він і для мене святий! А де ваші святині? Чи ви вже звільнили від них своє життя?

— Що ти знаєш про наше життя, — зітхнув Танцюра. — Звідки тобі знати, як воно нам ребра трощило і як нині ішачить наш брат... Кого ще так вимордовує робота... Інші на рибалку, в театр, а ми до ночі, на телефонах... Хоч і з температурою, хоч як ниють рани. До півста не дотягнувши, інфаркти хапаєм! — І сердито дверцятами хряпнув.

До пізньої ночі ходила Ольга по косі. Небо в зорях було, небосхил розтанув, лінія обрію зникла. Справді, мов на краю планети. Далі там, за небосхилом, — уже тьма і безвість. І мовби на краю душі людської стоїш — душі дотеперішньої, знаної, дослідженої. А далі що? На що буде звага? До чого порив? Які запаси добра і зла в її арсеналі? І чому, опинившись на межі зла, людина так легко й безболісно межу ту переступає? «Начиталася тих! — чує вона чиєсь заперечення. — Глибока філософія на мілких місцях!» Але це кажете ви, ті, хто не бачив сьогодні його рушниці, його самовпевненої рішучості (як він тим протезом землю викручував, усвердлював у неї кожен свій крок, кожен свій притуп!).

За тижнів два в недільний день, ніби проїздом кудись, знову завершило в заповідник знайоме товариство. Танцюра, на диво, добрий якийсь, надміру балакучий, хвалився сторожівським жінкам і мовби, крім них, ще комусь:

— Ледве з дому не вигнала дружина із тією здобиччю. Тільки побачила мого лелеку — теж у крик! От жіноцтво, всюди однакове... Наче з вами змовлялась: «Навіщо в квартиру приніс, це ж птиця свята!» Навіть сусіди повідмовлялися. Насилу помічникові своєму накинув. Чоловік темний — прийняв за гусака...

Усім ніяково було слухати, а Танцюра ніби й не помічав загальної ніяковості, знов повертався до теми «лелеки», та що встрілено його було майже випадково, та що він, невдаха мисливець, шкодує тепер, зарікається бити більш. Суворі, обсмалені сонцем люди слухали його; понурившись, слухали; а вірять йому чи ні — важко було по їхній замкнутості догадатись.

Крсафт



На польовому току, де ворохи зерна поналивані, сказали Кухаренкові, що його викликають у район. Важко стояв серед току, вуса висіли аж до землі, такий був похнюплений. Легкова в ремонті, міг би взяти одну з вантажних, що возили зерно на елеватор, але соромно брати вантажну для такої поїздки. Під рукою була бригадирова однокінна бідарка — нею й поїхав.

Понад колючою посадкою їде. Білий полудень навкруги, сорока скаче по верхах лісосмуги і весь час крикливо скрекоче до Кухаренка, мовби хоче вискрекотати йому якесь слово, але не вміє.

Степове безлюддя повите спекою. Далеко ходять комбайни. Бовваніє на обрії мурована вежа елеватора. Вихор курявно, сліпо блукає по степу, перетинає дорогу, і далі тільки стерня переблискує, де він пішов, уже прозорий.

Цокіт бідарки розламає полудневу тишу.

Кухаренко знає, чого його викликано. Млоїться в грудях від передчуття кари. Це мусило статись. Ждав цього, не думав тільки, що покличуть так швидко.

Районне містечко густо запорошене степовою пилюкою. Лежить тут і його, Кухаренкова, пилюка теж. Поопускали вуха садки. Коло чайної п'ють ситро знайомі голови, гукають Кухаренкові:

— Кресафте, сюди!

Ім і досі чудно, що ім'я в нього Кресафт. Воно для них ніби прізвисько.

Проїздить мимо не зупиняючись. Дзвін на прадавній дзвіниці висить насторожливо. Давно мовчить, прикусив язика, не калатне, і здається, ось-ось впаде просто на голову Кресафтові. Навпроти знайомого будинку біля конов'язі — цілий наїзд. Отже, викликано багатьох. Конов'язь обгризена: доки люди засідають, коні акацію гризуть.

Прив'язав і свого: гризи, брате. Бо, мабуть, аж уночі дійде наша черга.

Проте, його одразу й погукали. Поза чергою. Це не віщувало добра. Секретарка в приймальні, що раніш зустрічала його усмішкою і своїм настроєм мовби застерігала й підбадьорювала для наступної розмови, цього разу глянула з су-

мом на Кухаренкові вуса, на його опущені запилюжені плечі. Подивилася так, мовби на нього впало невідворотне лихо.

У кабінеті людно, сидять, засідають. Духота, а вікно не відчинене жодне. Молодий Перший на своєму керівному місці.

Кухаренкові не було місця, він став біля столу.

— Розкажи, скільки роздав.

Кухаренко, чорний від засмаги, ще більше потемнів:

— Не роздав, а видав.

Цього наче тільки й ждали.

— Розбазарив — ось як це зветься!

— На поводі пішов, демагогам піддався...

— Це такий ти передовик? Такий «маяк»?

Під обвалом слів плечі йому ще дужче опали. Найлютіше насідав Другий. Наче й не приїздив на коропи. Наче й не розказував анекдоти. Побуряковів, розбух від обурення. Очужілий і гнівний, мовби не впізнаючи Кухаренка, він уже не кликав його по імені та по батькові, він уже кричав йому «Ку-га-ренко!», бо мав звичку перебріхувати всі прізвища, хоч працює в районі вже не перший рік. Прокурор теж сікається, щось цідить про злочин. Під їхнім обстрілом Кухаренко починає себе так відчувати, ніби й справді вчинив злочин, хоч злочину й не було — він певен у цьому в глибині душі. Він просто дотримав слова, — видав по півтора кіло, як це й було обіцяно людям на зборах у присутності цього ж Другого. Видав, скільки обіцяли, — ні грамом більше.

— Ну як ти міг? — доскіпується прокурор. — Хто тебе підбив на це?

— Ніхто не підбивав.

— Сам? — в іронічному подиві звів брови Другий. — Такий герой.

Кухаренко зітхнув важко, ледве чутно видавив із себе:

— Ну, а як же в очі людям дивитись?

— А план? На нього давай будем дивитись кризь пальці? Тільки нам він мусить боліти, не тобі?

І знову злива слів. Обвал звинувачень.

Уже йому втовкмачено, якого це набуло розголосу, які це може мати згубні наслідки для району. І в такий час,

коли жнива в розпалі, коли тільки починають виконувати план... Піддався споживацьким настроям... Поставив під загрозу... Зривник... Саботажник.

— Пропоную виключити, — кинув у стіл Другий.

Кухаренко мимохіть повів рукою до серця. Ніхто цього руху й не помітив, чи вдали, що не помітили: зрештою, в таких випадках не один тут хапається за серце... Тільки жінка, третій секретар, налила йому склянку води, підсунула. Однак він не став пити.

У Першого обличчя гіпсово-біле, аскетичне. Губи прикушені. Очі пригашені. Зникли під нахмуреністю брів, не дивляться на Кухаренка. Видно, він остерігається агресивності Другого. Після того, як Другий крикнув «виключити!», він ніби хотів щось сказати, але не сказав.

Прокурор тим часом переглянувся з Другим:

— Голосувати.

І руки було піднято. Не всі, правда. Утрималась жінка — Третій. Перший руку підняв, але якось знехотя. Утримався ще голова виконкому, висуванець з тридцятитисячників. Перед цим зауважив був, що на заводі, де він працював, за роботу мають звичай платити. Отже, чи такий уже й злочин вчинено тут... Та до нього не прислухались.

З Кухаренком було покінчено. Уже викликали когось іншого, а він вийшов на ганок. Спустошений був. Сонце розливалось в небі розчавлене, сліпуче, як вибух. Горбилися акації по той бік майдану. Коні люто гризли зубами конов'язь, хоча насправді вони й не гризли.

Відв'язав, поїхав. Зупинився біля чайної; зайшов, сів плюхом край столу і довго сидів там в оточенні знайомих голів. Мух було багато. Втішань було багато. Духота душила. Щоб розвеселити, розважити його, Шкарупа розповідав, як одного колись отак скубли на бюро, а він рукою до серця, а ті й злякались: може, годі, мовляв? Бо за серце хапається... А після всього приятелі запитують того, скубленого: чого за серце хапавсь? Справді, закололо? Та ні, — каже, — пляшка самогону в кишені відіткнулась, так пальцем заткнув, щоб духу не почули.

Був регіт, припрохування:

— Їж, Кресафте, не бійсь потовстіти! Голова без пуза — як справка без печатки.

Ще вони гомоніли після цього про горох, міркували з сміхом, чи можна з гороху спекти українську паляницю. Заохочували до жартів і Кресафта, але він мовчав, чманів понуро, думки його були все про те, як обіцяв людям на зборах у присутності Другого і як йому повірено було тоді. Очі його оточували, всі оті чесні, довірливі очі, жіночі, чоловічі, дівочі, хлоп'ячі, що він їх бачить щодня і що в них він щодня повинен дивитись. Вони й зараз ждуть його там на токах, де гори хліба сухим червоним сонцем пашать. Невже він справді вчинив злочин? Перед ким? Одне треба, а друге хіба не треба? Чи, виходить, мусив би стати перед людьми брехуном?

— Не хили голову, Кресафте, — долинає до нього, ніби крізь товщу води. — Сьогодні так, завтра інак. Звідки вітер війне... Хоча ти таки поспішив.

— Ну а як же людям в очі дивитись?

— Не будь наївним, Кресафте, — засміявся товстючий Мамлій, голова з «Перемоги». — Ти як дитина. Простодушний ти, жертва власної совісті. А совість — це така культура, що в теперішніх сівозмінах не значиться, не кожен її культивує в наш час. Дехто забув, по якому попереднику цю культуру й сіють!..

Кресафт більше не обмовився й словом.

З чайної вийшов надвечір. Ще спека була, духота. Дзвін пашеку свою розкрив із дзвіниці, і коли проїздив Кресафт мимо собору, знову верзлося в якомусь очманінні, що дзвін той ось-ось упаде і накриє тебе своєю стопудовою міддю, станеться так, що й задихнешся під нею. Свіжого повітря ковтнути б, а воно і в полі, за райцентром, було ще гаряче після спеки дня.

Повільною ступою, знехотя віз його кінь. Перехняблювалась бідарка під важким Кухаренковим тілом. Вуса волочилися в пилюці шляху, а очі в небі тонули. Небо його було над ним велике, як завжди. Блакитніло без краю. Тільки на обрії, десь на сході, ледь помітно проступали вершечки хмар. Стояли, як далекі Карпати його фронтіві. А кінь його, негодований, похнюплено тюпав і тюпав у ті недосяжні нереальні Карпати.

Понад лісосмугою шлях. Сухо й колючо в гушавині. Акація, гледичія переплелись, а низом трава сухими вруна-

ми вилягла, блищать якісь солом'яні кубла, консервні іржаві бляшанки.

«Ех ви... Оце так вирішуєте? — звертається думка до когось. — Позвикали в сірка очей позичати, а я напозичавсь. Чуєте? Напозичавсь!»

Глуха була ця доріжка польова, ніхто не зустрічався, ніхто не обганяв. Потім десь із лісосмуги, ніби навперейми, вискочив знайомий газик. Зупинився попереду бідарки, з-під брезентового нап'яття з'явилося обличчя Першого, бліде, непроникне і ніби ще більше схудле. Він вийшов з машини, переचेкав, поки розсіялась хмара куряви, що, наздогнавши їх, обкурила і повільно-довго танула.

— Лютишся, Кресафте Петровичу? — підступив Перший до бідарки.

Кухаренко не дивився на нього, уникав його погляду, почував себе перед ним ніби винуватим. Наче ошукав його, підвів, завдав йому неприємності, а він же любив його — Першого всі любили в районі за молодість і чесність.

— Маєш образу на мене?

— Не в тім річ.

Перший стояв якусь хвилю в задумі, спрямувавши погляд у колючу гушавінь посадки. Потім заговорив про його, Кухаренкове, життя. Він дасть йому роботу. Забере його в сільгосптехніку. Та й взагалі ще, може, їх звідти, згори підправлять... У тоні його чулося виправдання. Говорив про сільгосптехніку, про Кухаренкову майбутню роботу, а чулося під цим щось інше, ніби щось таке: «Я на твоєму місці, можливо, вчинив би так само. А що не заступився перед Другим за тебе, то...»

— Складно все це, Кресафте Петровичу. Сам розумієш... Одначе що ж. Сталося. Будь.

І газик помчав. При першому ж повороті звернув своєю халабудою на поля «Перемоги», проїхав трохи по забутому межівнику і незабаром знову повернув у бік райцентру. Кухаренкові стало ясно, що не якісь господарські клопоти пригнали Першого сюди і що Кухаренка перестрів він у цьому надвечір'ї не випадково: хотів, видно, хоч трохи залагодити вчинене, заспокоїти розтривожене сумління...

Ось так: будь, Кресафте. Будь, то й будь...

А Кухаренків кінь тюпав собі далі на ті хмарні крайстепові Карпати, що вже обіймали небо.

У дорозі застав його й смерк, синій, вечірній. Віжки, намотані на грубу Кресафтову руку, обвисли, висіли знеможено. А друга рука, така ж важка, в набряклих жилах час від часу торкалась грудей, наче там пекло, наче там у грудях горіло під прокипілою потом та пилукою сорочкою.

— Таж не в тім річ... Не в тім річ, — час від часу шепотіли сухі запечені губи.

Пізно вночі на збезлюднілий уже тік нечутно вкотилась бідарка. Сторож підійшов до неї і аж вкляк, збагнувши, що це ж головине тіло лежить у бідарці — важко, безжиттєво. Сторож заходився розплутувати віжки, міцно намотані на задубілій уже руці. Кінь, що привіз господаря на тік, тривожно похропував на високі бурти зерна, що і в темряві висвічували денним сонцем.

Магда



Там, де одна з доріг веде із Тернівщини, через виярок перекинуто невідомо ким і невідомо коли дерев'яний місток. Дошки на ньому завжди грають, зяють дірками так, що аж дивно, яким чином через хистку цю споруду вдається перебиратися влітку величезним гарбам із снопами. Біля містка внизу з давнього часу рипить журавлем громадський колодязь, а ліворуч балкою зеленіє чимала галявина, нічийний клапоть землі — він у нас зветься Клиничик. Особливість цієї території в тому, що вона нікому не належить, тобто вона всіхня, будь-чия коза може собі тут вільно пастись. З узбічних схилів та круч сюди збігають талими та дощовими водами всі рівчаки, наносять мул, і тому трава тут гарно росте, яро зеленіє, навіть у літню спеку. Від Клиничика й далі за село тягнеться широка балка, вся вона розподілена на смужки, на так звані підмети, де здавна сіють коноплі, там за кожен вершок землі, за кожную хоч на долоню зсунуту межу часом зчиняються сварки та гвалти, ворогуючі сторони посилають одна на одну страшні прокляття, найзавзятіші, буває, хапаються за істики або й за вила-тройчаки. Зелена латочка Клиничика тим часом вільно собі гуляє, в дружбі живуть тут кучерявий спориш та сестра його біла конюшина, подорожник під ноги м'яко стелиться, а лопухи ростуть над калюжами більші, ніж будь-де. Посеред галявини старий колодязь з потемнілим від одвічної вологості зрубом скрипить та скрипить журавлем, напуваючи водою всіх — і сільських, і проїжджих, за колодязь у нас ніколи не сваряться, він теж всіхній, кожен, кому з руки, приходь і черпай цебром чистої, джерельної з глибини. Хай яка буде спека, а води тут ніколи не меншає.

Нас, хлопчаків, Клиничик просто магнетизує, притягує своєю вседоступністю. Він для нас мовби для моряків міжнародні води, де кожному кораблеві дорога відкрита і простори належать всім. Тільки зазеленіє напровесні першою травичкою ця наша територія, уже ми тут як тут із своїми саморобними м'ячами, що їх виготовляємо з коров'ячої шерсті, коли корова линяє, тим-то й м'ячі (розміром з

тенісні) у нас всякої масті — руді, бурі, а то й чорні, кожен під колір тієї, яка в кого лияла.

Хлоп'яча галасня на Клиничку не вщухає з ранку й до вечора, ніде нашим юним борцям так азартно не борюється, як тут, та все ж роль Клиничка в нашому житті зовсім цим не вичерпується, справжнє його покликання в іншому — в тій неминучій події, яка щоліта і щоразу значна, мов дивне й невідмінне явище природи, звалюється на нас і на кілька днів чи й тижнів зовсім порушує часоплин рівного тернівщанського існування.

Шатра циганські з'явилися на Клиничку!

Крім дівчорі, не було тут нікого, і раптом якогось там дня, частіше всього надвечір, на одній із наших степових доріг з'являються ті, кого ми ждемо й водночас побоюємося, від кого дорослі велять нам, малим, триматися осторонь, бо можуть дитину вкрати й завести світ за очі; будеш вік у шатрах й ніколи не побачиш своєї Тернівщини... І все ж ми нестерпно чекаємо їх, тих, що наближаються шляхом...

Вільні люди! Люди в шатрах, у шарабанах! Цигани з циганками, з циганчуками та з циганчатами. Коні притомлені, пилюка димком з-під коліс, чорноброві жінки з немовлятами кубляться в кибитках, всміхаються до нас, мов до знайомих, чоловіки поважно йдуть побіля возів у чоботях закіптюжених, поблискують срібними перснями на руках, поляскують батіжками плетеними, і всі вони, бородаті й безбороді, поглядають на нас весело й приязно, кине котрийсь жарт та ще й підморгне! Одне слово, зовсім ці люди не такі, щоб нам від них тікати, ховатись чи почувати до них ворожість.

Прямують зі степу валкою, усім своїм гомінливим табором наближаються до нашого Клиничка, наче заздалегідь знають, що ніхто їх звідси не прожене, що це якраз той клаптик землі на світі, де має право зупинитися кожен. Адже й колодязь, і травичка, і ринва, щоб напувати коней, — все тут, як і оте небо та сонце, призначено для кожного подорожнього, звідки б він не з'явився і хоч хто б він там був.

Дивом було саме це, що не питались, чия земля, чия

вода, чи можна отаборитись. І нашим людям також нікому не спадало на думку боронити їм ставити шатра.

Вільні люди, де вони кочували, де мандрували від минулого літа із своїми шатрами? Чи це ті самі, що й торік мали тут своє стійбище, чи вже інші? Десь були, ворожили, міняли коней, мали якісь пригоди... Одначе ніколи від них не чуємо ні зізнань, ні скарг про пережите в нетутешніх краях, серед інших людей, і все ж чувається, що бачили, ой як багато бачили циганські ці очі на своїх вічних шляхах! І ось тепер повертаються до Клиничка, повертаються з набутком невідомих нам радісних чи гірких пригод, несучи на обіддях коліс і пил доріг, і безліч своїх таємниць.

Доки на Клиничку дорослі напинатимуть шатра, а наші смагляві ровесники-циганчуки пускатимуть розпряжених коней на пашу, вся Тернівщина — до найдальших балок, до нижніх і верхніх кутків — буде оповіщена, аж навшпиньки ставатиме в нечуваному пожвавленні, у веселому переполосі:

— Ворожки он уже йдуть по селу!

— І в нашу вуличку йдуть!

— Чи це не ті, що торік у мене курку видурили?

— А мені циганка ой яке ж тоді набалакала! Таке гарне, що я сама їй кринку сметани віддала...

Складалося враження, що жінкам тернівщанським було навіть приємно, аби ці веселі, бистроокі ворожки ошукували їх, вводили в оману, щоб знову в якомусь зачаруванні дівчині або молодіці випало почути від котроїсь із тих, що зникне в двір:

— Ой красуне, где тебе радість велика! Той чорнявий, що в дорозі, він-бо ж за тобою, горличко, сохне, ось-ось має з'явитися, виглядай!

Думай потім, що то за чорнявий, і в якій він дорозі, і що то за радість, яку тобі віщує циганка.

— А бодай тебе, більше не ворожитиму, — схаменеться потім котрась із ошуканих дівчат чи молодіць, але чи надовго?

Наступного літа, коли з'являться на Клиничку шатра, все повториться знову. Поодинці чи цілими гуртами знов гайнуть по селу ці меткі, повні життя циганки в рясних

спідницях, в золотих та срібних сережках. Галасливі, зіркоокі, радісно збуджені, шастатимуть з двору до двору, щедро розсипаючи свої ворожбитські примовки, обіцяючи кожній з дівчат неминучу любов, піддаючи наше жіноцтво солодким спокусам. Мов які-небудь богині, котрим все доступно, циганки сміливо даруватимуть тій чорнявого, тій русявого, навіть Галі кривенькій циганка шепне щось таке, що дівчина враз спалахне, зашаріється до сліз у своїй по-таємній надії.

— Дай руку, красуне, тобі я без плати поворожу...

І вже й незчується молодиця або чиясь наречена, як трепетлива її рука самовільно опиняється в циганчиній вольовитій руці, схвильовано замре довірлива тернівщанська душа, стежачи за відкритою для циганки своєю долонею, де всі ж стежечки твоєї долі перехрещуються ось так та ось так і читаються, мов у книзі:

— Жди, голубко, в житті перемін!..

Навіть нас, дівчату, циганки зачманюватимуть чарами своїх бистромовних ворожбитських балачок, вдаватимеш із себе, що нічому не віриш, а сам аж бринітимеш хвилюванням під вогнистим циганчиним поглядом, і все в її лепетливих недомовках-словах притягуватиме своєю недоступністю і якоюсь, може, правічною таїною.

Тиждень чи й два білітимуть латані шатра на Клинчику, і щовечора там спалахуватиме велика яскрава квітка багаття, і всі ті дні й вечори Тернівщина наша буде в якомусь душевнім піднесенні, буде розбуркана й ніби вивільнена бодай тимчасово від своїх звичних одноманітних клопотів, і очі її, мовби під дією гіпнозу, знов і знов звертатимуться до того дивного, втаємниченого життя, що отаборилось на Клинчику.

До нас з'явилось мовби якесь інше, зовсім не знайоме нам людство. Як рештки давніх кочових племен, як найменші їхні блукаючі іскринки, переміщались вони, гнані вітрами, у просторі, рухаючись невідомо звідки й невідомо куди. Для нас, малих тернівщан, залишалось нерозгаданою загадкою: що ж було для циган спонукою в цьому їхньому одвічному русі?

Здавалось, ці люди не знали ніяких хвороб і дух їхній

ніколи не відав занепалості. В кучерявих банькатих парубків із шатер завжди був жарт на устах, коли їм зустрічався біля колодязя гурт тернівщанських молодичь, а всіма шанований ватаг циганського табору, осадкуватий, літній уже кремезняк зі смолисто-чорною бородою ассирійця, здобув визнання трудової Тернівщини тим, що цілими днями кував коней біля нашої кузні. Малі й дорослі сходились, щоб подивуватись силі його та вмінню, коли він, затиснувши між коліними кінське копито, вправно й спокійно брався його розчищати. Про деякі гріхи, що водяться за циганським племенем, Тернівщина, звичайно, знала, хоча й були все це гріхи якогось веселого штибу, вони не лякали, а більше давали поживу для сільських наших гумористів, майстрів створювати різні смішні історії, що ким-небудь будуть записані колись як народні анекдоти. Знана всіма бурхливість вдачі людей із шатер, здатність їх, скипівши від найменшої образи, постояти за себе, не ставилась тернівщанами їм на карб, скорше зустрічала схвалу й розуміння. Кожен із нас мав не забувати, що самолюбному цьому племені пальця в рот не клади, скривдити його не смій, бо дістанеш здачу таку, що вік пам'ятатимеш. Якщо ж ти парубок, навіть і найбаламутніший, то щодо молодих жаркооких циганок будь, хлопче, обачним, лицятись до них остерігайся, бо скільки ж чувано про силу ревнощів та гордощів тих людей: завданого їм безчестя вони нікому не прощають.

Все ніби й знаєш про них, однак ці люди й далі залишались для нас повиті в свою мандрівницьку загадковість. Чому вони не прилаштуються жити, скажімо, у нас, зліпивши собі хату з саману, — адже глини тут не купувати? Де вони зимують, рятуючись від завірюх та хурделиць шалених? Чи моляться якимось своїм богам? Або де ховають, коли вмре дитинча чи ще хто? Іноді здавалось, що серед них не буває померлих, що ці люди живуть вічно, не знаючи ні хвороб, ні смертей. Трудно було повірити в таке, бо ж кощобнуть від холоду, як і ми, дрижать під осіннім дощем і, мабуть, застуджуються, адже взувачки в їхніх дітей ніякої, декотрі з наших самі бачили, як на ярмарку в Козельську позаминулої зими циганчата, посинівши від холоду, босі танцювали на снігу... Вслухаємось, коли вони

перемовляються між собою, але ніхто з нас їхньої мови не розуміє, і можна тільки догадуватись, що криється в ній, гнів, ласка, чи осторога, чи якесь необхідне житейське напуття.

На нашому Клиничку ці життєлюби з'являлись здебільшого в пору найкращу, коли в балках та левадах все повниться зеленню, коли всюди тут рай. Обнишпорять їхні цокотухи село вздовж і впоперек, наворожать нашим тернівщанам повні міхи щастя, навіщують довгих літ і по своїх заяжолених картах, і по лініях руки, дівчатам женихів з дальніх доріг наобіцяють, а хто недужий лежить та кашляє — порадять йому, яким зіллям неодмінно вдасться повернути снагу та здоров'я. Відбудуть свій неспокійний циганський день і надвечір уже звідусіль шелестять рясними спідницями просто через городи, гомінливі та життєрадісні, поспішають до Клиничка, хваляться роздобутками, обдаровують гостинцями своїх ніби завжди триманих надголодь циганчат. А представники чоловічої статі тим часом поважки повертатимуться від кузні, ведучи за повіддя гнідих своїх та вороних, що блискають сизими, мовби ще гарячими, підковами; приведуть коней ці табірні ковалі й ковальчуки, пустять на пашу, а самі посідають довкруг вогнища, запалять люльки.

А ми, дітвора, всі тут, аж трепещемо від збудження, і коли після вечері полине спів і вдарить котрийсь із циганчуків задьористо в долоні, лясне себе по халявах, тоді, ніби шалом якимось охоплені, їхні парубчаки й піддівки ринуться в коло, підуть з вихилясами, а разом із ними і найдрібніша дрібнота пуститься в танець, глянеш, а вже й наші тернівщанські дівчатка та хлопчаки захоплено пригупцюють, дріботять збоку, підбадьорювані схвальними вигуками від циганського розпалахкотілого вогнища.

Ех, стати б циганчатами! Ех, навчитись би отак приляскувати себе долонями по п'ятах та йти вихилясами, а якогось там дня разом з ними опинитись би в їхніх, хоч і драних, шарабанах, і хай несуть нас тоді густогриві кудись у степи далекі, аж сині, й чимось такі заманливі, що, певне, сильніші за самі циганські чари. Степ, воля, дороги, що їм немає кінця, — мабуть, нелегко від цього відмовитись, як-

що ти народивсь у шатрі. Могли б, здається, зостатись ці люди на витовченому нашому Клинчику осідло, вистачає ж тут сухих кізяків, щоб розводити багаття, і людських долонь вистачає для ворожіння, а от же знімуться й полетять, нікому не сказавши навіть «прощайте»...

Ворожки їхні — чи молоді чорноброві циганки, чи старі та щербаті, закудлярні, мов відьми, — вони полюють насамперед на тернівщанське жіноцтво, легко відмикають серця молодиць та дівчат, а от чоловіків табірним цокотухам схилити до ворожіння не вдається, тут їх ждуть тільки насмішки, тим-то, загледівши чоловічий гурт, ворожка краще його обміне. Дітвору сільську віщунки також не чіпають, хоч нам, звісно, кортить піддатися чарам їхніх віщунвань, дізнатися про свою долю, почути, якою вона буде, куди поведе.

І ось одного дня, коли старші циганки з веселим гелготом пішли собі по дворах промишляти, засягаючи найдальших кутків і нікого не минаючи, ми, гуртик дітвори, зібравшись на Клинчику, спершу гралися з циганчатами в довгої лози, а потім стали просити нашу знайому з крайнього шатра:

— Потанцюй, Магдо!

— Так вогнища ж нема...

— А ото? — вказали ми їй на розсяяне сонце над головою.

Магда усміхнулась, і далі упрохувати її не довелось...

Маленька та тендітна була ця Магда, але коси в неї врунились, як і в дорослої циганки, чорні, аж лискучі, розплетені, пущені на всю спину, вони теж пританцьовували, коли дівчинка, і так і сяк вигинаючись, ішла по колу й сама собі щось приспівувала та час від часу приплескувала в долоні. Погляду було не відвести, дивлячись, як запилюжені, смагли її ноженята навдивовижу легко та вдатно дріботіли по споришу, змигували так, що й око ледь встигало за ними встежити. Не знаючи втоми, дівчинка вихрилася в танці, і що далі вона, ця весела циганочка, літала перед нами з своєю негаснучою усмішкою, з рухами ластів'ячої прудкості, з оченятами, що так привітно до всіх зорили, то ставала вона для кожного з нас все гарніша й гарніша. А

коли нарешті танок її скінчився і ми ще сиділи на траві, Магда пішла перед нами, сміливо підставляючи за своєю циганською звичкою фартушка, нагадуючи кожному: по-золоти ручку, мовляв... І кожен із нас винагороджував її хто морквиною, хто огірком, а хто хоч кислицею, мені ж, коли черга дійшла до мене, залишалося тільки почервоніти. Я ладен був навиворіт свою кишеню вивернути, аби дівча упевнилось, що справді, крім якоїсь крихти, нічого в ній нема.

— Давай хоч що-небудь, — засміялась вона грайливо.

Зняковіло озирнувшись сюди-туди, я зірвав, хапнув перше-ліпше зіллячко, що трапило під руку, й поклав просто в простягнуту Магдину долоньку. І тієї ж миті пошкодував, бо гадав, що дівчинка образиться, викричне щось гнівне, лайливе, шпурне мені те зілля межі очі (дарунок мій виявився листочком подорожника та білою квіточкою конюшини), Магда, однак, невдоволення не виявила, ба навіть подивилася на мене своїми великими, враз посерйознілими очима якимось особливо пильно й проникливо, ніби завдяки саме цьому невмілому дарунку вперше помітила мене й вирізнила з-поміж інших.

— Хочеш, я тобі так, без нічого, поворожу? — сказала Магда.

Острах пройняв мене, жарко стало, аж сліпо якимось, і я ніяк не зважувався подати їй для ворожіння долоню, хоч циганочка ждала. Не було вже в її очах сміху та сонця, як під час танцю, стали вони задумливі і майже по-дорослому вабили до себе гарячою дитячою щирістю, — певне, якби мав я сестричку, саме такий погляд був би у неї.

— Без нічого, за так, — повторила Магда.

Товариство примовкло, всі вичікували, чим це кінчиться, треба щось було їй відповісти, я ж тільки супився й чув, як вуха в мене червоніють.

— Не бійся, я злого тобі не наворюжу, — мовила Магда довірливо і сама взяла мою руку.

Дітлашня наша при цьому й зовсім завмерла, ніхто й дихнути не смів, доки циганочка, нахилившись, вдивлялась в мою долоню, пильно-пильно розглядала на ній оті лінії-

павутинки серед подряпин, ледь помітні рисочки, що на них ніколи мені й не думалось звертати увагу.

— Що там? — запитав котрийсь із хлопців, не втерпівши.

— Тихо, не заважайте, — владно мовила Магда, і гуртик наш знову занишк.

Щось малорозбірливе, майже сумовите, шепотіли Магдині уста, звертаючись до тих природою даних ліній, до тих павутинок на долоні, де пишеться людська судьба. Оченята змружились, повненькі губи ворушились суворо, щось вимовлялося про дальні дороги, які тебе ждуть, і про казенний дім, що його не минути, і про горе, що його конем не об'їдеш, після якого, однак, жде тебе шлях великий, перебіни щасливі, бо як же людині без них.

Рука моя так гарно почувалася в руці малої ворожки, я весь горів, палаючи від ніяковості й від свого дитячого сум'яття, від того, що Магда виділила мене і з такою ось щиросердою уважливістю, нічого не вимагаючи взамін, на-ворожує мені прийдешню долю.

Більше нікому не стала вона того дня ворожити, дарма що хлопці звідусіль кинулись до неї з своїми долонями, і розважати танцем нас теж більше не стала. Помітно змінилась Магда після того ворожіння, стала якась задумлива, зосереджена й, підтримуючи у фартушку зібрану за свій танок данину, пішла до шатра, зникла в ньому, і хоч ми її ще якийсь час чекали, вона не з'явилась.

Увечері ми, ясна річ, знову були коло вогнища, і циганська молодь після вечері, як водиться, знов розважалася танцями, співом та борюканням, малолітки їхні віддавалися забавам разом із дорослими. Тільки Магда чомусь трималась осібно, сиділа біля свого шатра, зіщулившись так, ніби її морозило, хоч вечір був теплий та зоряний; щулилась там і тільки час від часу зиркала спідлоба у бік нашої дитячої ватаги, і мені здавалось, що то вона мені шле свої позирки. Присмучені очі Магди наче щось хотіли сказати, чимось таємним мені відкритись, — чи це так лише малювала моя уява?

Допізна тривали розваги, вогнище то пригасало, то знов розгоралось, коли циганчуки підкладали в нього сухих ко-

ров'ячих та кінських кіз'яків. Мабуть, ми гультаювали б там і до півночі, якби матері не стали загукувати нас по домівках. Та коли ми, віддаляючись, спинились на горішній вулиці, нам і звідти видно було серед Клиничка патлатий яскравий вогонь і постаті людей, що сиділи біля нього кружка, освітлені полум'ям. Неголосна пісня долинала звідти, і нам так хотілося, щоб те вогнище на Клиничку завжди було, щоб мали ми до кого щовечора бігати, а моїй руці так праглося ще раз побувати в отій маленькій ворожчиній руці. Ще й дома перед сном чувся мені приглушений до шепоту Магдин голос, її ворожбитські примовки, що хоч і незрозумілі, а западали в саму душу. Все думалось, як старалась Магда при ворожінні, як бровенята зводила в напрузі, припадаючи до тих твоїх рисочок на долоні, і все тільки для того, щоб прозирнути в твою долю, щоб своїм проникливим, аж болісним, словом-заклинанням накликати тобі добру прийдешність.

Вранці, коли я, за звичкою, вискочив на пагорб нашого кутка, щоб глянути на Клиничок, моє серце обмерло: порожньо! Ані духу! Жодного шатра! Згодом могли ми з хлопцями розглядати лише попіл після циганського вогнища та ямки, де ще вчора стирчали кілочки, до яких було напнуто шатра. Мовби і не гомонів тут щовечора табір цих непосидючих людей, знялись удосвіта, десь уже далеко в степах куриться тепер курява з-під їхніх коліс — спробуй вгадай, у якому напрямі вони рушили, куди повела їх дальня дорога і чи хоч раз озирнеться Магда зі своєї халабуди на нашу Тернівщину?

Десь на інших Клиничках яскравітимуть їхні вечірні вогнища, комусь іншому Магда ворожитиме, викликатиме долю, а от чи хто-небудь наворожить, навіщує долю її самій?

Вже після війни довелося почути, як ловили фашисти циган на дорогах і потім винищували їх цілими сім'ями; якось показували мені на околиці Козельська страшні ті глинища, де було розстріляно весь численний табір цих зібраних до купи мандрівних людей, серед яких могла бути й Магда.

— За що ж їх розстріляно? — питав я людей.

— А ні за що. Тільки за те, що мали звичку здавен жити по-своєму, жити вільно, в дорозі...

Ще бачив декотрих з них у Сибіру: лютої зими шатра циганські розкинулись просто на снігу поблизу нашого госпіталю. Згодом, коли ми, вже виписані, в палений мороз виходили на лижах з полкової школи тренуватись на Єнісей, з якогось там шатра світилися здивовано навздогін палахкі юні очі — мені здавалося, що то Магдині...

Життя людське — це, власне, дороги й дороги. Одного разу в Бомбеї, де пізньої ночі приземлився наш літак і довелося в аеропорту перебути кілька годин, чекаючи подальшого рейсу, вийшли ми з товаришем глянути на незнайоме місто. Ніч бомбейська — певне, як і завжди — була тепла, парка, вулиці темніли удалеч майже безлюдні, зате в аеропорту, в яскраво освітленому залі для пасажирів, куди ми невдовзі повернулись, панувала тиснява, і серед зморених дрімотою людей око завважило в кутку чималий гурт циган, що їм, видно, було не до сну. Повдягані досить тепло, як на цей клімат, у синтетичних куртках, вони, відтиснувши тих, що куняли, створили для себе такий собі клинчик, вільний для танцю; в центрі його стояло в рясній спідничині палкооке, на личку браве дівча, вислуховуючи дорослих, які жваво підохочували маленьку танцівницю показати їм своє мистецтво. Вона не одразу відповіла їм згодою, виявила гідність і належну витримку, і аж тоді, коли її ще дружніше стали упрохувати, неквапом пішла по колу, попливла так легко, грайливо й граціозно, як пливла-літала колись Магда по наших тернівщанських споришах. Ішла в танок ніби знехотя, спроквола, а потім розійшлась, запалилась, відчувалося, що їй подобається ось так підлетом кружляти, дріботіти, ледь торкаючись ніжками цієї немітої, затоптаной пластикової підлоги. Комусь, може, й дивним чи навіть недоречним міг здатися простодушний танок маленької циганочки, яка взялась потішати дорослих навіть о цій опівнічній порі, в залі аеропорту з жарким спертим повітрям, однак дівча ніби й не помічало, що більшість пасажирів куняло довкола, кляте дівча, заохочуване підбадьорливими погуками спів-

племенців, кружляло в танці самозабутньо, а мені в думці так і зринали: Магда, Магда!..

Та ось її рідня, видно, помітила, що якийсь сторонній, притомлений після далекого перельоту дивак-пасажир, зупинившись біля закритого кіоска, зі щирою цікавістю спостерігає танок цієї смаглявенької ясноокої невтомниці.

На мить чиясь рука торкнулася дівчинки, щось було їй сказано однією з дорослих циганок, мабуть, піди он до того сивого пасажира, що, очей не зводячи, все дивиться сюди,— він наче щось хоче запитати. Урвавши одразу танок, дівча, розшаріле, ніскільки не знічене, сміливо підбігло до сивого незнайомця й, звівши погляд догори, в подиві запитало щось — невідомо що...

І почуло у відповідь лагідне:

— Тебе звати Магда?

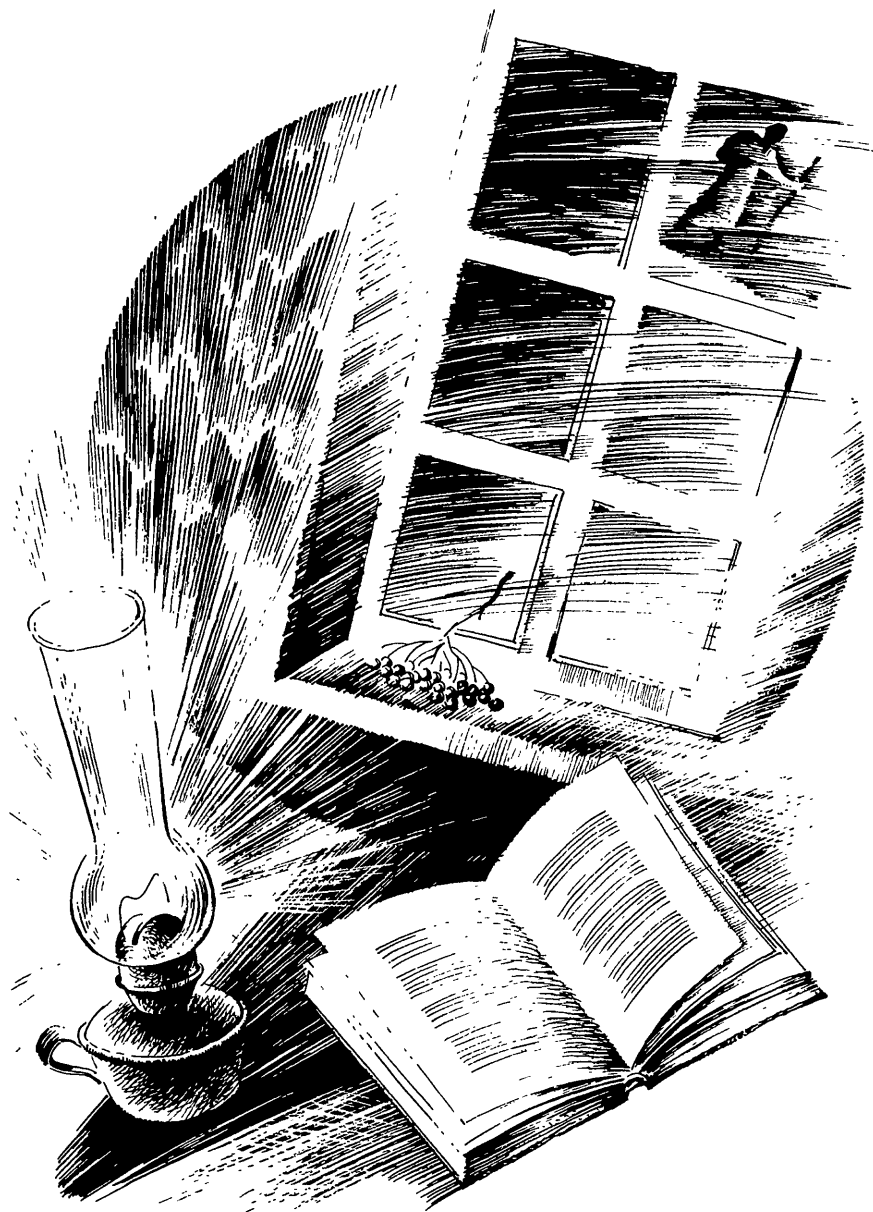
Дівча засміялось, видно, ні слова не втямивши, й шарпко простягнуло руку:

— Бакшиш! Бакшиш!..

Може, це й справді вона, та, що колись тобі ворожила, що танці свої дитячі так охоче людям дарувала біля веселих тернівчанських вогнищ? Ти посивів, а вона зосталася вічно юна, бо ж ворожки, певне, непіддатні літам!

Діставши якийсь там бакшиш, дівча, ніби у віддяку, взяло велику, в набряклих жилах руку незнайомого пасажира, повернуло долонею догори й, прихилившись, стало зосереджено розглядати павутинки ліній, відшукувати лінію життя. І що далі вглядалося та розшукувало ту, яку треба, лінію, то більше хмурилось, суворо зблимкувало на незнайомця, а потім враз сяйнуло вгору до нього усмішкою, щось вигукнуло своє, циганське, чого цьому пасажирові було ніяк не розшифрувати, й, війнувши чорними, вільно розпущеними кісками, підстрибом знов гайнуло туди, до своїх, до свого пластикового бомбейського клинчика.

Ода тій хаті, що в снігах



Кожного разу, коли розгулюється нічна завірюха, чомусь згадується людина, якій ти так багато чим зобов'язаний і чий голос, ледь чутний, ніби долинає з глибин пам'яті, з далеких тернівщанських снігів...

Десь там дядько Масич — виконавець — іде, крізь завірюху пробивається до сільради на своє нічне чергування.

У Тернівщині ми лише зрідка бачимо його, коли він, кременної статури хлібороб, удівець із хутора Масичі, приходиться за чимось у слободу, скажімо, до кузні чи до крамниці. Неговіркий, похмуристий, з вусами якимось непривітно навислими, ось він, з'явившись зі степу, йде толокою поважки, суне, мов хмара, і хоч ми, слобідські хлопчачки, ні в чому перед ним не завинили, щораз при його наближенні почуваємо непояснений страх. Чи не тому, що зі своїми синами дядько Масич Іван поводився, як нам здавалось, понад міру суворо, за найменшу провину котрогось мовчки, без зайвих балачок так усмажить батогом, що зів'єшся, — ще після цього й не плач. Усі його трое хлопців ходили до нашої школи, і після уроків їм, звісно, теж кортіло разом з нами погарцювати на толоці, поборюкатися зі слобідськими силачами. Та яке ж то для них лихо було, коли траплялось, що з тих борюкань котрийсь із братів вихопиться з розпанаханою сорочкою, на якій і гудзики всі пооблітали... Похолоне хлопець, торопіючи від жаху: що ж це буде? Що батько скаже? Нічого, здається, грізнішого на світі не існувало для тих Масичів, аніж батькове слово.

З відстані літ часом думається тепер: а якщо за тих умовин життя й не можна було інакше? Може, щоб хлопці не розбестились, виростаючи без матері, ледацюгами не стали, якраз і потрібна була на них ота своєрідна батьківська педагогіка? Неважко тепер збагнути, яким нелегким було життя в того Масича, які клопоти щодень його обсідали, від чого вираз суворості та хмарної задуми ніколи з його обличчя не зникав. Адже про кожного з хлопців, батьку, подбай, зодягни всіх і нагодуй, та ще й про їхню майбутню долю помізкуй як слід. Мав дядько Масич цілі ночі для роздумів, бо все якимось так випадало, що чергувати йому в сільраді доводилось частіше за інших. В усяку негоду, тільки звечоріє, уже він і вирушає від своєї хати навпро-

стець до Тернівщини, йде, ступаючи важко, натужно, здавалось, усі вітри нашого степу дмуть тому чоловікові навстріч.

Одначе якогось там літа тернівщанська наша чотири-класна кінчається, лунає останній дзвоник, і доля спрямовує кого куди. Мені, скажімо, щоб далі навчатись, випало ходити в Байрачне, велике, колись волосне село, де існує єдина на всю округу школа-семирічка, до якої потрапити вдається не кожному, лише найщасливіші та найзатятіші топчуть до тієї школи стежки з довколишніх сіл і хуторів. Від нашої Тернівщини Байрачне аж за трьома хуторами, добуватись туди неблизька даль, та все ж, піднявшись удосвіта, хоч-не-хоч пускаєшся в путь, і так упродовж цілої осені, під усіма її мжичками, дощами-туманами.

А коли зазиміло і день став зовсім короткий, довелося шукати притулку в Байрачному, домовлено було з добрими людьми, що до весни дадуть мені в себе куток. Тож на рідну свою Тернівщину вдається тепер вихопитись лише раз на тиждень — на вихідний. Жду не дждусь того суботнього дня. Після уроків забіжу на хвильку до своїх господарів, залишу книжки і, не гаючись, мерщій на Тернівщину, доки ще не стемніло. А втім, я й затемна опинитися в дорозі не боюсь, адже ніч застає мене вже в наших степах, де земля під ногами своя і кожен стовпчик придорожній — то твій знайомець.

Одного зимового дня, коли цей малий квартирант забіг, як водиться, перед дорогою до господарів, щоб розвітатись, то замість звичних у таких випадках порад та напучувань, він почув застережливе:

— Ой хлопче, не пускався б ти в дорогу сьогодні... Хіба не бачиш, завірюха зривається?

— Яка там завірюха — сніжинки пролітають...

А втім, за маленькими, напівзатуленими околотом вікнами справді було неспокойно, ніби вже навіть вечоріло (такі короткі дні пішли), і віхолу гнало навскоси якомсь гостро, щоправда, у бік Тернівщини, отже, вітер тобі буде в спину, допомагатиме йти.

Господарі знов із засторогами:

— Це ж негода, з нею не жартуй... Вночі хіба ж' таке може розгулятись...

Та коли намірився — хіба мене зупинити?

— Доки розгуляється, я вже дома буду! Прощавайте, я побіг!

Шлях знайомий, вітерець у спину, тож завірюха й наздогнати мене не встигне.

За селом темніють у полях гуртики знайомих школярів, ті подались на Худенки, а ті на Улинівку, один гуртик я навіть наздогнав, це телятниківські. «Давай з нами за компанію, — гукають, — разом веселіше буде йти». Однак товариство подорожнє невдовзі тоне, той звертає на ген ті хутори, а той — на інші, і зрештою ти, як найдалший мандрівник, залишаєшся самотою, з вітром наодинці. Ось тоді й помічаєш одразу, що довкола зовсім уже сутеніє і вітер повернувся, а перед тобою степ у зав'ях, у хвищі, сніг льодяними скалками січе межі очі, аж не бачиш, куди йти, аж згадуються тобі сьогоднішні застороги, на які ти не зважив. Борючись із стрічним вітром, мимоволі поспівчуваєш у думці тим, кому обов'язок велить кудись вирушати й проти ночі: їхати до млина або на станцію, долати відстані в будь-яку негоду, в завірюху, в буран.

Хутори, між якими пролягає твій шлях, майже знепримітились, потонули в завірюсі. Ось ти їх і зовсім минув, і тепер до самої Тернівщини не трапиться тобі жодної хати, ніякого житла чи гайочка, піде відкритий степ і степ.

Власне, це потяглись уже наші степи, і хоч відомо, що вовки в нас не водяться, ніякого звіра, крім зайця, людини в полі не стрінеться, але чому тобі стає тут якось лячно, аж моторошно? Спонуціло раптово, одразу. Очі сліпить снігом, руки без рукавиць коцеліють дедалі дужче, а головне — зникла дорога. Геть зникла, розчинилась у сніговій каламуті. Спершу по стовпчиках та по узбічних кураїнах її впізнавав, забиту снігом, а потім враз не стало жодної примітини, ніякої кураїни ніде, все вихриться та каламутиться довкруг в суцільній круговерті. Озирнешся — вовки не женуться, однак чому ж тобі так непевно й моторошно, чи це вже справжній страх заповзає в душу? Наддаєш ходи, спішиш, але ноги плутаються, ось ти, провалившись у кучугуру, падаєш, і руки занурюються по самі лікті в пекучий сніг... А довкола, куди не глянь, всюди однаково...

Невже заблудивсь? Та ні, ондечки, коли прихилитись,

помітно, як темніють під обрієм тополі,— то біля тернів-щанської школи шерега тополь, тримайся їх, не загуби з очей, бо інакше біда. А тим часом уже спочіло зовсім... Крутить, мете звідусіль, ти весь час мовби перебуваєш посередині вихору, того скаженого відьмацького вихору, що влітку ганяє куряву по степу, і якщо кинеш йому в самий крутіж складаний пастушачий свій ніжик, то потім, коли він промчить, так і знай, що ніжик твій лежатиме на землі, забризканий кров'ю. Тож чия на ньому буде кров? Вихорова чи того невидимого, хто цим вихором крутив? А тут не пилюкою, хмарами снігу крутить, вітрюга шарпає, січе, очі від гострого снігу сльозяться,— напівосліплий ідеш. Дослухаєшся, чи не озоветься де півень на хуторах, чи не загавкають собаки, бо ж там мають десь бути людські хутори — Ярові, Масичі... Проте ніщо живе не подає голосу нізвідкіль, чуєш тільки повсюдне виття ночі, темне лютування стихії та зрідка серед завірюхи знов ніби тополі попереду виступлять, ледь помітно замаячать. Ідеш на них, провалюєшся глибоко, однак очима бережеш своє видиво, щоб не зникло, потім, нагнувшись низько, ще пильніше вглядаєшся під обрій, та — о жах! — уже їх нема, тих тополь! Вже перемістилися темними купами геть далі, пересунулися по обрію, заманюють тебе в майже протилежний бік, і ти, спотикаючись, тонучи в снігу, бредеш під інше крайнебо, ловлячи поглядом міражду оману інших розв'южених тополь. Вони ж невдовзі знов розтануть перед тобою, розтечуться, зникнуть безслідно, лишивши тобі тільки сніг, сніг, безмір цих звированих, непробивних снігів.

Вмерла надія. Але й знов ожива... Ще одні тополі зовсім виразно затемніли з-під неба, оце нарешті вони, оце вже наші, шкільні, справжнісінькі. Однак розтанули й ці.

Заблудивсь! Заблукав! Несила йти. Так хочеться сісти й посидіти, перепочити... Вкрай знеможене тіло опускається в сніг і більше не хоче підводитись, сніг тебе ніби аж гріє, ти втягуєш голову в комір, руки, що заніміли від зашпорів, ховаєш у рукава, і по всьому тілі розтікається літеплом заспокійлива хвиля, налягає солодка змореність, дрімота... «Стривай, це ж та, остання, дрімота,— застережна думка б'є тебе сполохано,— остання, остання!..» Не раз доводи-

лось чути, що коли людина замерзає в снігах, то її найперше зборює отака підступна дрімота, нехить іти, людині смертельно хочеться спати, спати, тіло само, як у постелю, занурюється в сніг, щось тебе заколисує, і тобі стає тепло, сніг навіть гріє, і то вже край. А навесні, коли сніги спливуть, знайдуть орачі на ріллі кістячок скоцюрблений у перетлілій одежі й по якихось дрібничках упізнають того нещасного школярика, що його взимку вночі замело в степах... Ні, ні! Зляканий видом власного небуття, зникнення, схоплюєшся, кричиш у нестямі кудись у вітер, у ніч, у глибіню завірюхи. І голосу свого зірваного не впізнаєш, та й чи можна вважати голосом це школярське знесилене скімлення, що зливається з суцільним завиванням вітру.

О ні! Тільки не піддатись... Пробиєш іти далі, зморено падаєш раз у раз, знову виборсуєшся, ледь плентаєшся кудись навмання, картаючи себе за самовпевненість, за непослух, за те, що не зважив на застороги старших людей, дав серцю волю, а воно ось куди тебе завело... Можливо, це навіть не тернівчанські вже степи, може, це інші якісь, чужі, ті, що з вовками! І ніколи ніхто тут не їздить, не ходить, ніхто тебе тут не знайде, розпачливого голоска твого не почує. Провалюючись у снігу, падаючи без сили, ти, однак, знов і знову натужуєш голос, подаєш у завірюху дитячий благальний свій крик, невідомо до кого звернете волавання. Передихнеш і знову кидаєш у темряву свій страх, тугу свою невідкличну, може, передсмертну...

Та ось, як сама неймовірність, із глибин завірюхи тобі раптом відгукнулось виразно людське:

— Іду! Іду-у!..

Скільки житимеш, не забудеться потім тобі, яке це незмірне щастя — почути на краю небуття голос людський, чийсь гук обнадійливий.

Шугаючи снігами тобі навпереріз, час від часу подаючи голос, наближається до тебе із сніговерті хтось невідомий. Ти ждеш, ти боїшся, що той хтось теж, як міражні тополі, розтане, зникне в завірюсі. Та по якійсь хвилі, мов самий образ рятунку, впливає із сутіні, із завії образ людини, зовсім реальний її силует. Величезного зросту чолов'яга, в шапці кудлатій, у важкому кожусі, насувається на тебе

ведмедем, але тобі не страшно, ти бачиш зовсім близько нахилене, з обмерзлими вусами людське обличчя, і воно тебе не відлякує, бо воно каже:

— Стривай, та ти хто? Це ти, Сашко?

— Я,— прохрипілося не своїм, зовсім страченим голосом.

— А мені спершу подумалось, чи не вчувається... Хто б міг думати, що там людина... Ну, давай руку.

Мабуть, тільки потопаючі так судорожно чіпляються за когось, як я вчепився в ту рятівну руку дядька Масича,— це був він. Рятівник мій, певне, гадав, що з його допомогою я спроможен іти, але ноги в мене підламувались, підкошувались, я жалюгідно волікся, повиснувши на його могутній правиці, і тоді він сказав:

— Доведеться, хлопче, отак...

З горючим соромом я відчуваю, як опиняюся в повітрі: вихопивши із снігу, він бере мене просто на руки й, пригорнувши полою кожуха, несе, як малого, крізь цей, уже не страшний мені, вітер та сніг. Ступає поважки, я відчуваю, що йти йому нелегко в заметах, і мене ще більший сором проймає, що я став йому таким тягарем. «Навіщо він несе мене? — мучусь від власної безпорадності й розпачу.— Навіщо я йому? Я ж для нього ні родич, ніхто...»

— Пустіть, я сам ітиму...

Ступивши ще кілька кроків, дядько Масич ставить мене на ноги, ставить поруч себе:

— Ось ми й на дорозі. Ти зовсім недалеко од неї відбився.

— Але без вас би...

— Чого ж ти, парубче, пускався в таку хурделицю?

— Додому дуже закортіло... Думав, проскочу.

— Справжній буран... Такої ночі колись у дзвони били в селі, знак давали тому, хто заблудився... А тепер і дзвонів нема, покидали... Зашпори тобі в руки, мабуть, зайшли? Давай снігом їх потremo, щоб не відморозились.

Нахилившись, дядько Іван жменями бере сніг і міцно, до болю, розтирає руки мені, одну й другу, і вони, що перед тим зовсім були отерпли від зашпорів, задубіли, зараз, натерті снігом, знову стають гарячі, горять.

— Тепер ходімо. Удвох нам і вовка не страшно.

Цим голосом, найкращим, найвеселішим, найпрекраснішим у світі, озивається до мене зараз той, хто колись, приходячи на слободу, всіх нас відлякував своєю мовчазною понурістю. Дядько Масич Іван, сільрадівський виконавець, яким він виявився добрим, відкличним на чужу біду,— мабуть, сама доля мені його послала цієї погибельної ночі... Упевнена дядькова хода, і цупкий цей, з овечим духом кожух-зимогрій, і рука, що повна шкарубкого тепла,— все мені зараз у ньому любе. А якби він не трапився цього вечора в степу? Припізнився, видно, йдучи до сільради на нічне своє чергування, забарився, а мені це врятувало життя. І як полудськи зі мною повівся, не дав навіть відчутти, що я для нього обтяжливий, здається, дядько Іван навіть радий, що набрів на мене і зміг порятувати. Знову чую від нього, як йому аж не повірилось, що жива людина із завірюхи голос подає, подумалось, чи не вчувається, може, просто вітер скиглить, а воно, бач, свій козак у снігах борсається... Дядько Іван, здається, усміхнувся при цьому.

Виявилось, що після всього я і по дорозі майже не здатен іти, раз у раз застряю або ловлю сторчаки, вітром мене заносить до кураїн придорожніх, які дядькові Іванові, певне, були вірними позначками, куди йти.

— Ніяк не отямишся? — поспитав мій рятівник, помітивши, що мене тіпає якимось нервовим дрожем.— Ну, давай сюди...— І тоді моя рука знов опинялась у його дужій теплій руці.

Незабаром крізь снігову каламуть заблискотіли вогники — то вже Тернівщина світилася нам навстріч своїми маленькими вікнами.

До нас у хату мій рятувальник мене просто-таки вніс, геть знесиленого, і бабуся від печі аж зойкнули з переляку:

— Ой Божечку, та що ж це з ним?

— Не в той бік пішов хлопець Тернівщину свою шукати,— пожартував дядько Масич.— Відігрівайте, щоб душа не замерзла.

А в хаті натоплено, затишно, наші саме збираються вечеряти, і гість наш, припрошений до столу, влаштовується на ослоні навпроти ясного полум'я, що весело готить у печі. Воно освітлює дядька Масича і руки його, що тепер

спочивають, складені на колінах. Як я судорожно чіплявся за оту його темну, загрубілу в роботах правицю, як боявся загубити її серед хуртечі, відчуваючи в ній єдине своє спасіння! О рука людини! Ти можеш убити, відкинути в прірву, буваєш несправедною й жорстокою, але ж ти можеш і зарятувати, як ця — тепла, добра, найласкавіша у світі дядькова Іванова рука!..

Коли вже сиділи за столом, бабуся, ставлячи перед хутірським гостем гарячий куліш, мовила до нього лагідно:

— Віддячиться тобі, Іване... Сказано ж: кинь добро назад, то воно опиниться попереду в тебе.

До людини, якій завдячуєш життям, в душі назавжди залишиться почуття особливе. Принаймні відтоді при випадкових і нечастих зустрічах з дядьком Іваном я ще звіддалеки почував бажання підбігти до нього, привітатись, зовнішня його суворість вже не була для мене суворістю, щораз мався перед ним так, ніби після пережитого він мені доводився родичем, чи що. Та й він мене відтоді чимось виділяв, виокремлював з-поміж інших підлітків, мабуть, і я для нього став не байдужим.

При зустрічах, бувало, на подив лагідно запитає мене що-небудь, скажімо:

— Ну, як?

І я, червоніючи, відповідав без зайвого:

— Та нічого...

Хоч я певен, що під час зустрічі обом нам думалось про те ж саме: про тяжку пригоду серед хуртовини в нічному степу. Дядько Іван, одначе, ніколи не нагадував про той прикрий для мене випадок, мабуть, щоб не вразити мого самолюбства. Пізніше я не раз думатиму вдячливо про цю його вроджену делікатність.

Потім настав той важкий для Тернівщини рік. Був я тоді, після голодної весни, вже трудовлаштований у райцентрі, де ми з товаришем після роботи мали чи не єдину розвагу — ходити надвечір на полустанок, щоб провести очима поїзд, котрий раз на добу зупинявся в нас на дві-три хвилини, аби потім далі мчати за своїм незмінним, ніби вічним розкладом. Скине мішки з поштою, постоїть належні свої

хвилини і знову рушає, стукотить по рейках, вилискуючи вікнами вагонів, полишаючи мені й товаришеві щемливе якесь почуття...

Та ось одного осіннього дня, коли вже рано сутеніло і вітер гнав уподовж колій мокре листя станційних осокорів, перед прибуттям поїзда зустрівся нам край перону самотній зсутулений пасажир із клунком через плече. Я ледве впізнав у ньому дядька Масича Івана, так він постарів, усохся, сама шкіра та кістки, як після тяжкої, виснажливої хвороби. Виявляється, він жде проходящого, зібрався оце їхати на Донбас до старшого сина.

— Дмитро там влаштувався на шахті, братів забрав під час голоду та й мене кличе,— пояснював він мені чомусь напівпошепки.— Зобиджено нас, Сашко, так тяжко зобиджено...

Душа в мене краялася від бажання йому допомогти,— але чим, як?

Підійшов поїзд, і дядько Іван на диво жваво розігнався до найближчого з вагонів, але дорогу йому перегородив пикатий провідник, що стояв на східцях.

— Куди лізеш? Тут повно.

— Та я... та мені...

Дядько Іван заговорив до провідника незвично благально, аж запобігливо, такого тону я раніше ніколи від нього не чув. Ми з товаришем теж пробували усовістити провідника: як вам не соромно, мовляв, казати неправду, адже ж у вікна видно, що у вас місця є... Та наше втручання ще більше розлютило вагонного цербера, і коли дядько Іван потягнувся був, щоб вхопитися за приступку, то провідник грубо відштовхнув його ногою в груди.

Не ставши сперечатись, дядько Масич кинувся мерщій до сусіднього вагона, але й там провідниця його не пустила, відвернулась, стала до нього спиною, і він зі своїм клунком подався уподовж вагонів далі. Ми з товаришем теж бігли поруч нього, розлючені на власне безсилля, не знаючи, в який спосіб людині допомогти.

Поїзд тим часом, зі скреготом смикнувшись, уже тихо зрушувався з місця, аж мене острах пронизав, що дядькові Іванові так і не вдасться сісти. Але в одному з вагонів, на щастя, знайшлася добра душа, йому дозволено було вхо-

питись за поручень і стати на східці. Тільки тоді мені полегшало, коли я побачив дядька Івана в дверях вагона, випрошеного вже, з просвітлілим обличчям. Щось він догукнув нам на прощання і дивився бентежно, адже й сам не знав, чи випаде йому коли повернутися в ці рідні, такі немилосердні до нього краї.

Одначе незадовго до війни він все ж повернувся на свою Масичівщину. Від усього хутірця, що колись ховався хатами у степовім приярку, власне, й уціліла якимось чудом одна Масичева хата, хоча вона й стояла якраз на видноті ближче до шляху, біліючи на згірку на весь степ. Справді дивно було, що час її пощадив, не поруйнував, що житейські бурі її не торкнулися: вікон ніхто не повидирав, і сволок усередині під стелею зберігся, на якому було випалено давньою в'яззю ім'я того першого січовика, що від нього пішов рід усіх інших Масичів, аж до цього дядька Івана з синами. Коли господар з'явився додому, ця пустка знов ожила, забіліла причілком і з півночі була тепер підперта сохами. Облаштувався та й жив собі. Щоправда, жоден із його хлопців так сюди й не повернувся — старший поліг на фінській, другий прикипів на Донбасі, третій ще десь зачепився, зоставивши батька самого сторожувати дідівщину біля цього битого шляху. Самітником жив тепер зістарений дядько Іван у своїй обвіяній степовими вітрами хаті, а працювати він влаштувався дорожником — в його обов'язки входило підтримувати в належному стані чималий відтинок грейдерної ґрунтівки, нової дороги, що пролягала тепер майже попід його вікнами. І коли я, вже будучи студентом, опинявся в Тернівщині, то найчастіше заставав його з косою край дороги, де він обкошував узбіччя, а про себе казав із самоповагою:

— Я тепер від шляхвідділу.

А потім настали найстрашніші часи. Люті окупаційні зими впали на цей край. Крізь бурі та завірюхи без кінця тягнувся грейдерним шляхом різний безпритульний люд, що його тоді було так багато, — рухалися впряжені в санчата заводські люди із міст, сподіваючись виміняти в глибинних селах які-небудь харчі за мило та саморобні запальнички, пробиралися до лінії фронту втеклі з концтаборів

військовополонені, мандрували під виглядом старців якісь невідомі, що пізніше серед них виявляться досвідчені люди підпілля та партизанські зв'язківці...

Йдучи тяжким страдницьким своїм шляхом, люди ще далеко питали:

— А чи далеко та дідова хата, що людей прихищає?

І йшлося то якраз про Масичеву хату.

І хоч по селах окупаційною владою було якнайсуворіше наказано ночувальників без дозволу старости й на поріг не пускати, однак ці розпорядження ніби й не стосувались дядька Івана.

Всупереч заборонам, хата його й далі була пристановищем для змучених людей, знов і знов, коли тільки зайде ніч, у Масичевій оселі покотом вкладаються на долівці якісь обшарпані, мов старці, перехожі.

Німецькі посіпаки знали, що Масич нехтує їхніми заборонами, пускає подорожніх ночувати, не раз тягали його до управи, насідалися з грозьбою:

— Ой, діду, дограєтесь! Знову ночувальників була повна хата?

— А де ж людям подітись? — дивився він. — Чи з дітьми на шляху замерзати?

— Хай замерзають, — була відповідь.

Та дядько Масич був про це іншої думки, бо хоч за кілька днів знов його покликали в управу, одного разу навіть бито було старого і в кутузці тримано дві доби для острашки, однак вдачі його це не змінило. Опинившись вдома, він і далі правив своєї, давав, як і раніше, притулок нічним подорожнім. Нікого з них ні про що не допитувавсь, звідки та хто. Коли постукає людина у вікно, встає дядько Іван з лежанки, безбоязно відчиняє двері, мовчки впускає одного чи й кількох подорожніх, буває, що й з дітьми, а потім теж мовчки вносить оберёмок соломи, стелить на долівку: оце вам перина.

Не знати чому, але навіть на фронті, в найскрутніші часи, не раз поставав мені перед очима образ дядька Івана Масича, людини, котра так просто й природно робила добро, робила за потребою душі, не ждучи за це ніякої віддяки. Він, мабуть, був би навіть здивований, якби його

послуги людям, ці звичайні для нього речі, хтось поставив йому в заслугу.

Коли я після війни опинився в рідних краях, Івана Масича серед живих уже не застав. Розповідали, що перед самим визволенням поліція вдерлася вночі до його хати, забрала обшарпаних дідових ночувальників, забрала і його самого. Пішов по допитах, по смердючих районних підвалах, звідки він так і не повернувся.

Здавалось би, після цього зникне Масичева хата з пам'яті людської. Однак виявилось, що не забуто її, що якісь наші льотчики, котрим, після того, як було їх підбито, дядько Іван дав у себе притулок, нанесли його хату навіть на своїй карті, позначивши її як важливий об'єкт. І невідомо, чи ті самі льотчики, чи вже їхні товариші в перші ж дні визволення з'явилися у небі над дідовою хатою, зробили в повітрі коло пошани і консервів старому скинули у цупкому лендлізному лантусі, а відлітаючи, ще й привітали помахом крил хату-рятівницю та її господаря, котрого, певне, вважали живим.

Одного літа в наші краї приїхав машиною якийсь грузин, льотчик високого чину. З'явившись у сільраді, став розпитувати про того нашого земляка, що над дорогою жив, що «одинцем отам, у степу, його хата стояла, забита снігами». Ясно, що йшлося про хату Івана Масича, іншої ж там не було.

Виявляється, доля цього грузина склалася так, що він був теж у числі тих безіменних, котрі в люті зими окупації проходили цим шляхом, тож і його, мов старця якого-небудь, та степова хата прихистила в скрутну годину, — можливо, навіть своїм життям він завдячує їй.

Разом із тернівщанським учителем-краєзнавцем та головою сільради побував заїжджий на місці Іванового хутірця. Купа руді глини лишилась там, де було людське житло.

— Оду скласти б тій хаті, що колись тут стояла в снігах, — сказав прижурено до своїх супроводців грузинський гість. — Славна то була українська хата... Жаль, що я не поет...

Літньої ночі



Пізньої години мчить нічними полями авто. Далеко на обрії зрідка погуркує грім, звиваються блискавиці, охоплюючи хмари тремтливим голубуватим світлом. У повітрі чується паркість, запах близької грози.

Машина була з тих, що вдень вражають сільську дітвору своїм зовнішнім блиском і білими кругами в колесах. Проносячись селами, вона здійсмає куряви більше, ніж інші машини, і діти довго біжать за нею, захлинаючись пилюкою, очманіло вигукуючи:

— ЗІМ! ЗІМ! ЗІМ!

У цей день машина була вся закіптюжена. На скаженій швидкості пролітала селами, прошмигувала мимо польових таборів, майже ніде не зупиняючись. Лише надвечір зупинилася в рибартілі й простояла там під вербами в холодку до самих сутінок. Зацікавлені селяни здалеку бачили, як шофер доливав у радіатор води, а рибалки розкладали на березі вогнище.

Зараз у машині, розрахованій на сімох пасажирів, сиділо всього троє: шофер за кермом, праворуч нього — обважнілий мужчина, що, видно, куняв, а за спиною в них у темряві причаївся ще хтось третій. Цей останній подавав ознаки життя лише тоді, коли його окликали.

Обважнілий, безперечно, куняв. Це видно було по тому, як опали його плечі, як низько сидить на лобі напіввійськовий білий картуз, і по тому, який байдужий він до всього навколишнього: до своїх супутників, до численної комашні, що мерехтить, наче віхола, у світлі фар і, б'ючись, заліплює скло, до степових пташок, що, сполохані машиною, раз у раз свічками йдуть угору, у височінь.

Бокове скло біля шофера спущено, і чути, як свистить розітнуте машиною польове повітря.

У самій машині панує тиша. Всі дверцята причинені щільно, не бряжчать, мотор працює рівно — ніякого стороннього звуку. Лише час від часу звичну тишу зненацька порушує дивний свист, короткий, переривчастий (зовсім не схожий ні на свистіння вітру за склом, ні на писк якої-небудь пташини, нагло піднятої з трави). Часом навіть той,

що куняв, різко прокидався, намагаючись второпати, в чім річ.

— Жухарев, це ти свистиш?

З глибини машини шанобливо відгукувалось:

— Пробачте, Іване Петровичу... Це не я.

Зітхнувши, обважнілий ще нижче насував на лоба кар-туз і знову схилив голову, ніби в глибокій задумі. Загойда-ний ресорами, він швидко заспокоювався.

Однак минала хвилина-друга, і повторювалось те ж са-ме: знайоме посвистування якимось чином знов оживало, близьке, набридливе, дратуюче. Іван Петрович, прокинув-шись, круто повертав голову назад:

— Перестань ти, нарешті, свистіти, Жухарев! Ти що — навмисне вирішив мені на нервах грати?

— Клянусь честю, Іване Петровичу! — винувато, з під-леглою задуманістю долинали з темноти. — Я навіть ма-лим цього уникав, а тим паче зараз, при обов'язках...

Здається, повіривши в невинність одного, Іван Петрович покосився на другого — на шофера, густо обдавши його коньячним духом:

— Чи це, може, ти?

— Що — я?

— Свистиш... ти?

— До вашого відома, Іване Петровичу, — ображено буркнув водій, — я за баранкою ніколи не свищу. І спирт-ного в рот не беру.

— Це що — натяк? — промовив Іван Петрович. — Ну, ну, давай, критикуй, я не проти... Але ж усе-таки дивно: і ти ні, і Жухарев ні... Тим часом я ж явно чув свист. Отут, біля самого вуха, посвистувало... Не коник же польовий, не цикада. Наче міліціонер підкрався і потихеньку: сьрр... сьрр... сьрр... Невже ви не чули?

Жухарев на цей раз промовчав, а водій відповів за обох:

— Чому ж не чули? Чули.

— То що це, по-твоєму? Святий Дух? — похжавів Іван Петрович. — Чи й справді, може, таки міліціонер, як ан-гел-хранитель, на самім плечі мені всівся?

— Який там міліціонер... Ваш власний сигнал.

— Тобто як?

— А так: мабуть, протягло біля води в березі, ніс вам за-
клало.

— Ну, це ти кинь... Щоб я своїм носом... Бути цього не
може!

— А ось ви попробуйте ще раз задрімати... Одразу й сюркає.

— Жухарев, це правда? — запитав Іван Петрович суво-
рим тоном.

— Пробачте, я не дочув, про що ви?..

— Це ось він заливає, — недбало кивнув Іван Петрович
на шофера. — Каже, нібито я сам себе розбудив власними
своїми руладами... Га?

— Боюсь, Іване Петровичу, чи й справді у вас не не-
жить... У них там вогкість у рибартілі, а ви біля тієї юшки
поповозились, до підтяжок роздяглись...

Іван Петрович спробував втягти носом у себе повітря.

— Справді, здається, трохи закупорило...

— В мене пеніцилін у таблетках є, — нахилився з тем-
ноти Жухарев. — Може, дати під язик?

— До дідька, — відмахнувся Іван Петрович і смачно
позіхнув. — Як ти гадаєш, Жухарев, буде сьогодні дощ?

— Згідно з прогнозом, не повинно.

— А блискавки ото чого крешуть?

— Блискавки — на дощ...

— І хмари все небо облягли.

— То, може, пора про ночівлю подумати?

— Не глиняні — не розкиснемо, — бадьоро відповів
Іван Петрович. — За скільки часу вирвались, нарешті, в
низи, а тепер щоб під стріхою десь ховатись? Ні-ні, жени до
переможного кінця!

Іван Петрович нахилився до шкали приладів:

— Бензину вистачить?

— Та ще півбака...

— Ну й жени... Коли що, то десь і під копицею сіна
заночуємо. До труднощів нам не звикати.

— Здається, далеко вже заїхали, — спробував був запе-
речити Жухарев, але Іван Петрович обірвав його насміш-
куватим окриком:

— Що значить далеко? Від чого далеко? Від «Авангар-
ду»? Не один ще буде попереду «Авангард», і скрізь нам

треба встигнути... А якщо ти про ночівлю, то не дрейф, Жухарев: всюди нас приймуть, всюди ми, як то кажуть, «в рідном своем отечестве»...

В одному місці при виїзді з села дорога була перекопана ровом, збоку горіло вогнище, від якого схопилось хлоп'я у міліцейському — видно, батьківському, — з переламаним козирком кашкеті й, хоробро кинувшись на шлях, замахало напередими машині руками:

— Ящур! Ящур!

І з погрозливым виглядом вимагало зупинитись.

Усім стало на мить весело від войовничого вигляду хлоп'яти, від того, з яким запалом і старанністю несе воно свою нічну службу. Отже, треба було виходити дезинфікуватись. Водій уже стихив хід, проте Іван Петрович недбало кивнув головою набік:

— Обминай...

Хлоп'я, якому, мабуть, не вперше тут доводилось мати справу з порушниками, не особливо, видно, й сподівалось, що ця з білими колесами машина зупиниться на його вимогу. І тому ще не встигла вона звернути вбік, як хлоп'я вже, нахилившись, зірко приглядалось до номера.

— Записав! Записав! — погрозово загукав малий вартівник навздогін, коли машина, обминувши рів, знову помчала далі.

Невдовзі у глибині поля заблискотів вогник трактора. Вибравшись десь із улоговини, він став повільно рухатись пагорбом, і було таке враження, що рухається він далеко, по самому обрію, поміж низько навислими грізними тучами та блискавками, що раз у раз охоплювали тремтячими спалахами півнеба.

Відстань між машиною і трактором швидко зменшувалась. Несподівано виринув край шляху силует польової будки трактористів. Ось уже летюче світло фар ковзуло по ній...

— Ану, стоп!

Зупинились, вийшли з машини.

Біля будки загавкав собака. Стоїть парокінна підвода з бочками пального, двоє дядків покурюють осторонь, зблискуючи вогниками цигарок. Мабуть, сторож і під-

водчик, возій пального... Не підходячи до них, Іван Петрович одразу попрямував до трактора, що з гуркотом наближався з глибини поля.

У спалахах блискавки раз у раз освітлювалася огрядна постать у білім парусиновім костюмі, що крокувала ріллею обважніло, майже сердито. То йшов Іван Петрович. Раз чи двічі він спіткнувся на скибах свіжої ріллі, але це не зупинило його, простував у своїх хромових чоботях далі з таким рішучим і войовничим виглядом, наче йшов на подвиг. Здається, він був певен, що той, кому треба, зараз бачить, як він крокує вночі по ріллі, не спить, цікавиться станом справ на місцях.

Жухарев тим часом подався попереду, легкий, сухорлявий, скакав по ріллі з проворністю людини, що звикла багато бігати в житті. Доки підійшов Іван Петрович, Жухарев владним жестом уже зупинив трактор.

На тракторі сиділа дівчина, кругловида, закіптюжена, у засмальцьованім комбінезоні, в червоній, як шмат полум'я, косинці. Поклавши руки на кермо, трактористка здивовано ждала, поки підійде той, ради кого її зупинили.

Іван Петрович підійшов, важко дихаючи.

— Ну що це тут? Ореш?

— Доорюю.

— З парами все ще возитесь?

— Не возимось, — поправила трактористка, — а підіймаємо.

— Гм... підіймаєте. А зведення дали, що все вже, до останнього метра, піднято!

— Такого ми не давали.

— Очі, виходить, замилюєте, га?

— Не знаю, хто вам замилював. Ми зведення точні подаєм.

— А голова де ваш?

— Де ж йому в таку пору бути? Вдома, біля жінки.

— Гаразд, я з ним ще поговорю. Ну, а ти ж як тут?

Трактористка вже з явною неприязню дивилась на цю обважнілу постать у парусиновім кітелі, з блідим, одутлуватим, якимось риб'ячим обличчям. «З тих, видно, що більше з кабінетів керують...»

— Чого мовчиш? Скільки виорала, доповідай...

— Усе, що бачите, виорала... Та стривайте: хто ви, власне, будете?

Іван Петрович мовив поблажливо:

— Одразу видно, що на обласній нараді передовиків не була.

— Якраз була, та ще й виступала...

— І мене не впізнаєш?

— Ні!

— Погано ж ти керівників своєї області знаєш... Не годиться, не годиться так,— по-батьківськи пожуривав Іван Петрович трактористку і з недбалою скромністю додав: — Іван Петрович я.

На дівчину це не справило ніякого враження.

— Чула?

— Ні, не чула.

І раптом якась догадка звеселила дівчину, на губах її заграла зухвала усмішка:

— Стривайте, та ви якої області?

— Як якої? — аж відсахнувся від трактора вкрай оторопілий Іван Петрович. — Жухарев, скажи ти їй, будь ласка!..

Жухарев сказав, і дівчина голосно, щиро розреготалась.

— Чого ти регочешся?

— Ах-ха-ха-ха!.. От уже діячі!.. Галопом по Європам... Та ви ж... не в своє вскочили! Ви ж зовсім не з нашої області!!!

Іван Петрович зблід. Догадався. Як на смертельного ворога, визвірився на вірного свого Жухарева:

— Ти куди дививсь?

— Та ми ж...

— Покладись на вас... Довірся... Ну, я ж вам цього не прошу!

Обернувся і, втягнувши голову в плечі, люто спотикаючись, покрокував до шляху.

Зухвалий дівочий сміх лунав йому навздогін, дзвенів, здавалося, на все поле. Сміялось на тракторі, сміялось уже й біля будки, біля підводи — аж какхотіло, аж закашлювалось.

Жухарев, обігнавши Івана Петровича, вилетів на шлях, крикнув шоферові мерщій розвертати машину.

Хряпнули в машині дверцята, одні й другі. Знову посунув полем трактор, знову помчала межівником — тільки вже назад — блискуча машина, зі свистом розтинаючи повітря, полохаючи посунулих пташок.

— То це ти навмисне завіз мене в чужу область? — заговорив через деякий час Іван Петрович до шофера. — Щоб оконфузити?

— О, тепер ще я буду й винен...

— А хто ж, по-твоєму, винен?

— Та хто ж... сом.

— Сом? Який сом?

— Той, що з нього юшку сьогодні варили...

І хоч говорив шофер ніби серйозно, проте почувалося, що і в нього повні груди сміху, як у тих, що сміялись отам на все поле.

— Ось вернемось, я вам покажу сома... Я вам дам юшки.

— Я ж вас питав — куди, — не здавався шофер, — а ви все жени та жени, куди очі стоять... От і гнав.

У машині запанувала гнітюча тиша. Не чути було дихання Жухарева, наче вмер десь у темноті позаду. Іван Петрович, посопуючи, уп'явся поглядом у вітрозахисне скло, за яким гинула, розбиваючись на льоту, степова комашня.

Зблискувало, погуркувало все ближче. Спалахи голубою повинню розливались по хмарах. Повітря пахло передгрозово.

Корида



При слові «корида» виникає перед очима щось жарке, несамовите, щось суто іспанське, вируюче сонцем і кров'ю екзотики; та, виявляється, це ж рідкісне видовище можуть запропонувати вам і тут, у стародавньому поетичному місті південної Франції, де вже кілька днів гостює наша маленька, з трьох осіб, делегація.

Опинились ми тут як учасники днів поріднених міст, приймають нас вельми гостинно, нами опікується мерія, — живемо в атмосфері суцільної приязні й привітності. Вже нагороджено кожного з нас, навіть Ганну Адамівну, рицарським Хрестом Лангедока, показано нашій делегації середньовічну давнину й сучасні авіаційні заводи та мікрорайони, — програму, власне, вичерпано, завтра надвечір маємо виїздити на Париж, однак господарі чомусь посміхаються загадково. Нас, виявляється, чекає ще один сюрприз, він — як найвищий жест гостинності — прибережений господарями насамкінець:

— А ще ж корида!

Господарі наші, ці чемні хлопці з мерії, видно, сподіваються почути від нас не просто вияв негайної згоди, цього їм мало, їм потрібна буря захвату, ентузіазму, однак той, кому зараз належить перше слово, шановний наш Михайло Михайлович, керівник делегації, з відповіддю не квапиться, почуття його поки що замкнуті на всі замки, і лише невиразна, котру можна трактувати будь-як, усмішка блукає на його загадкових устах. Як завжди в таких випадках, керівник делегації (він у нас великий демократ) звертає свій погляд на Ганну Адамівну: дама, за нею, мовляв, пріоритет...

А Ганна Адамівна вважає за потрібне насамперед уточнити:

- Корида — це що воно таке? Здається, бій биків?
- Можна й так сказати, мадам.

— Я думала, цим видовищем розважаються тільки в Іспанії...

— Уявіть собі, мадам, ми теж не позбавлені диких інстинктів...

— Щодо мене: я — за!

— Можете бути певні, мадам: вас чекає море задоволення!

Наші господарі, видно, й думки не припускають, що гості їхні можуть знехтувати коридою, не скористатись такою нагодою.

Та мало вони знають нашого Михайла Михайловича. Опецькуватий, лобатий і постійно мовби трохи насторожений, він і зараз якусь мить сторожко хмурить своє сократівське чоло і, все ще невиразно всміхаючись, дає уникливу відповідь:

— Треба подумати.

А коли застаємось у вестибюлі самі, коли й Жанетта-перекладачка з делікатності відходить убік, про щось там знічев'я перемовляючись із порт'є (відійшла, ясна річ, щоб дати змогу нашій трійці вільніше порадитись між собою), керівник наш, зітхнувши полегшено, каже:

— Ну то як будемо з цією коридою? Ми ж обіцяли подумати...

Ганну Адамівну наче гедзь який укусив:

— А що тут думати? Щоразу мулимось та вагаємось!

І, гостро звівши свої стрілчасті брови, Ганна Адамівна махнула рукою з виглядом готової на все відчайдушниці:

— Дивитись так дивитись!

— Оце розгулялась наша скромниця,— здивовано відзначає Михайло Михайлович.— Ще день-два тут погостюємо, і наша Ганна Адамівна нічних барів забажає, на стриптиз нас потягне... Ну, а ви? — звертається він до мене.— Чи ви... теж?

— Звичайно, теж! — кажу у відповідь.— Хемінгуей, той спеціально їздив до Іспанії на такі видовища. Жодної кориди не пропускав, з матадорами дружив, а чим гірші ми з вами?..

— Та я ж у принципі не проти кориди,— м'якшає наш лідер.— До вашого відома, в дитинстві мені доводилось у

нашій Обухівці бачити такі кориди, що вам і не снилось... Тільки ж то вдома, а тут...

— Не бійтесь, — втішаю жартома Михайла Михайловича. — Чого тривожитесь? Трибуни від биків відгороджені надійним бар'єром...

— Я не за себе, а ось за неї, — мружить керівник до Ганни Адамівни хитруваті свої оченята. — Дама ж. Нерви. І ви, дорога Ганно Адамівно, перш ніж зважуватись, гарненько подумайте... Видовище не для ніжних створінь, не для ваших жіночих нервів.

— Мої нерви не таке витримували, — каже наша дама. — Ви краще подякували б людям за їхнє запрошення. Пропонують таке рідкісне диво...

— То ви рішуче за?

— Я не з тих, що вічно вагаються, власної тіні бояться...

Отже, вирішено: йдемо. Справді, чого вагатись, чого непокоїтись? Надобережність нашого керівника здається нам тепер вартою хіба що того, щоб над нею покепкувати, і коли ми дозволяємо собі цю невинну розвагу, шановний лідер навіть не ображається, сірі оченята його мружаться до нас вдоволено, з веселою ситістю. Життєлюб і гурман цей наш Михайло Михайлович. Досі він остерігався суто французької каверзи від господарів, вірніше, від кухарів тутешніх: вважав за цілком можливе, що ось-ось за обідом чи вечерею — під виглядом, скажімо, перепілки — нам ради жарту підсунуть... смажених жабенят!.. Адже в них, мовляв, це делікатес, а до того ж господарі наші — народ веселий і, знаючи, що наша душа такого не сприймає, навмисне можуть подати, щоб самим же після всього з нашою переполоху й посміялись.

Тема жабенят не раз уже обговорювалась у нашому товаристві. Ганна Адамівна, щиро лякаючись, просто віри не йме, що господарі можуть вдатись до такої підступності щодо гостей. Михайло ж Михайлович запевняє, що такий варіант цілком можливий, адже ми в країні, де звички панують свої, — «всякий імеєт свой ум голова!». Жабеняток сюди вони нібито літаками перекидають аж із гирла Дунаю, валютою платять за такі делікатеси, — то, може, й справді варто скуштувати?

— Ой, мені, тільки уявлю, одразу стає погано,— крутить головою Ганна Адамівна.— У нас такого ж навіть у голод люди не їли!..

— А лелеки? — мружаться іронічно Михайло Михайлович.— Згадайте, чим вони живляться.

— Лелеки все їдять. Один підраний у нас у хаті зимував. Як тільки сідаєм обідати, то й він тут: приймайте, мовляв, до гурту. Ділились по-чесному: що нам, те й йому... Красунчиком ми його звали...

Голос Ганни Адамівни відчутно теплішає від самої згадки про того птаха її дитинства, що, скалічений, при людях прижився і виявився створінням не тільки на диво кмітливим, але і вдячним: коли, підлікувавши, випустили його на волю, він потім — уже в парі з своєю — ще дві весни на Полісся повертався, робив коло пошани над їхньою хатою та голос із неба подавав своєю лелечою мовою, озивавсь до людей, давав знати, що не забув їхню ласку.

— Це все добре,— каже Михайло Михайлович, вислухавши розповідь,— але коли станеться так, що жабеняток смажененьких нам все-таки подадуть, то як, вважаєте, маємо їх спожити: із соусом будем, з гірчичкою чи без? Чи, може, їх подадуть — як карасів — у сметані?

— Та годі-бо вам,— сердито кидає Ганна Адамівна, вона не любить цих жартів.— Ректор інституту, культурна людина, могли б і дотепніше щось придумати.

— Більше не буду,— обіцяє Михайло Михайлович і від своєї улюбленої теми, від тутешньої кулінарської підступності з тими смаженими жабенятами, що він їх, як мені здається, жде не діждеться, повертається знов до кориди.

— Не обернулась би вона для нас конфузом... Ох ці хлопці з Лангедока! Ви бачили, як у них очі сміялись, коли вони запрошували нас на кориду?

— То вам здалось,— кажу.— Навряд щоб вони гостей дозволили собі виставити на посміх.

— Добре, коли так... А якщо розіграш який-небудь? Якщо ми — смішні, комічні? А тут преса? Фотокамери? Розголос, сором на всю Європу!

Підходить Жанетта-перекладачка, вважаючи, певне, що пора б нам між собою й домовитись.

— Панове, то яке ж ваше вирішення щодо кориди?

— Ми б і не йшли,— з серйозним виглядом відповідає Ганна Адамівна,— але керівник наш виявився великим любителем бою биків, а його воля для нас закон...

— О? — робить симпатичну, здивовану міну Жанетта в бік Михайла Михайловича.— Ви не байдужі до кориди?

Лідер наш сидить у фотелі, замкнений на всі замки недоступності, і після роздуму мовчазним, кривуватим усміхом дає зрозуміти, що так воно і є: кориди — його хобі.

— Куди голка, туди й нитка,— з бешкетною іскрою в вічу веде далі свою гру Ганна Адамівна.— Михайло Михайлович у нас, звичайно ж, голка, і хіба могли б ми лишити його на кориді одного? Тож пропозиція, Жанетто, приймається одноголосно, а за увагу — мерсі.

Жанетта радісно сплескує в долоні:

— Браво, друзі! — Йй, без сумніву, приємно бачити всіх нас у доброму гуморі перед коридою, вона, як завше, темпераментно запевняє, що ми не пошкодуємо, що нам, коли вже казати відверто, просто пощастило з цією коридою, адже це видовище у них буває ледве чи не єдиний раз на рік!.. Потрапити туди — мрія для багатьох, особливо для іспанців, а їх тут у місті десятки тисяч на заводах. Уявіть собі: на повітрі, просто неба...

— Крім того, це ж близько, можна пішки пройтись,— підбадьорює нас Жанетта.

— Умовила,— каже Михайло Михайлович.

Справді зручно, що все це має відбутись зовсім неподалік, за два кроки від нашого готелю: досить буде перетнути по діагоналі міський, розімлілий в ці спекотні години парк — і вже перед очима постане величезна бетонна чаша кориди...

Перекладачці не треба буде навіть заходити за нами, краще хай вона, впоравши свої домашні справи, зустріне нас коло фонтана в парку, де ми вчора кидали в воду монетки на щастя. Для Жанетти таке вирішення найкраще, і неважко догадатись чому, Жанетта наша, дарма що виглядом дівча, насправді вже мама, вдома в неї грудна дитина, отже; кожною хвилиною молодій мамі доводиться дорожити. Ганна Адамівна, зважаючи на таку ситуацію, від пер-

шого дня взяла над перекладачкою своєрідне шефство, при найменшій нагоді виявляє Жанетті свою дружню протекцію, іноді й зовсім її увільнює від обов'язку перебувати з нами:

— Біжи, біжи вже до свого французика, до крикунця — там уже, мабуть, усі пелюшки під ним мокрі...

Ганна Адамівна дає Жанетті «відгули» своєю волею, без якихось погоджень з керівником делегації, мовби це саме та сфера, де лиш вона, Ганна Адамівна, без будь-чиїх дозволів має право порядкувати. І диво дивне, що й Михайло Михайлович, котрий взагалі вельми чутливий щодо посягань на його владу, у випадках, коли йдеться про Жанетту, цілком довіряється Ганні Адамівні, без найменшого спротиву визнає за нею право великодушно відпускати перекладачку будь-коли й будь на скільки.

Отже:

— Можеш іти, Жанетто, ми тут і без тебе якось дамо собі раду.

Відпустивши Жанетту, Ганна Адамівна невдовзі теж залишає нас — їй, як ви розумієте, перед коридою треба причепу-ряться:

— Піду, трохи марафет наведу! Хоч брови мушу підщипати, авжеж?

Нам із Михайлом Михайловичем доведеться чекати її тут, у вестибюлі готелю, де, крім нас, лише зсутулений, з посрібленими скронями порт'є невідлучно чатує за своєю службовою конторкою. Знаючи, куди ми зібрались, він привітно й заохотливо кидає звітти до нас:

— Корида — о! *C'est très bien!*¹ Корида! Люкс!

І, схопивши з конторки звичайну канцелярську лінійку, з виглядом погрозливим, з якимось незрозумілим нам вигуком енергійно робить випад лінійкою кудись у куток, що має означати випад матадора проти розлюченого бика.

У вестибюлі затишно й прохолодно, а там, надворі, пашіє спека. Аж не віриться: невже і в таку нестерпну жароту люд збереться на бій биків?

¹ Це дуже добре! (Фр.)

Вільно розсівшись у фотелях, переглядаєм журнали з тендітними, довгоногими, схожими на нашу перекладачку красунями, законодавицями мод наступного сезону.

— Нам це, власне, ні до чого, — зауважує Михайло Михайлович і, відсунувши від себе переглянуті журнали, позирає вгору: чи не спускається звідти Ганна Адамівна (вона любить сходами, без ліфта).

Якщо висловитись метафорично, то, звісно ж, Ганна Адамівна — добрий дух нашої делегації. Для нас вона порадниця в речах практичних, а коли виникає потреба під час застілля чимось істотним перед тутешнім людом похвалитись, то Михайло Михайлович, як керівник, має змогу виставити її за живий взірць: не з себе, не з мене почне він промову, а щораз неодмінно на переднім плані в нього буде Ганна Адамівна; її він відрекомендує першою, людину з цеху, просту, рядову робітницю, чия доля сама про себе говорить... З багатодітної сім'ї вдови-солдатки, з поліської болотяної гущини дівчам колись прийшла до столиці на відбудовні роботи, і якщо, панове, котрі-небудь ваші, може, й французькі, кореспонденти, що клацали тоді апаратами серед київських заводських руїн, були достатньо уважні, то навряд чи могли пропустити їхні об'єктиви поstattь чорнявої дівчини, що, у ватянці й кирзових чоботях, з важким сталевим ломом у руках, лагодила разом із заводським жіноцтвом таку потрібну для життя заводську вузькоколіяку... Така була! Чорноробкою починала, а нині — майстриня.

Густо, до сизості, червоніє Ганна Адамівна, коли Михайло Михайлович під час застілля щедро отак почне уславляти її перед людьми тутешніми, пломеніє, бідолашна, аж до столу схилившись своєю темною короною кіс, одначе й заперечувати не стане, бо які ж заперечення, коли все то чистісінька правда.

Після трудних перших літ поступово життя вирівнялось, тепер усе місто знає її, знатну ткалю-майстриню, шана звідусіль іде. Неприємно тільки, коли в кабінетах питають:

— Так і живеш удовицею?

— Так і живу.

Бо з тим, кого кохала, кого віддано й палко любила,

недовгим було спільне подружнє життя. Молодий електрик із сусідньої ТЕЦ, славний та веселий Івась, був він тяжко понівечений ще з фронту, часто нездужав, знемагав від незаживлених ран, хоча всі знають, як дбайливо молода дружина його лікувала: по всьому Поліссю вишукувала йому різне травозілля, та втримати в нім життя не змогла — пішов під зозулине кування, залишив свою Ганнусеньку з двома у колісці.

— Ще молода,— казали,— ще іншого знайдеш...

— А іншого й не шукала,— призналась вона якось нам.— Бо знала, що другого Івася не буде, такий зустрічається раз на віку... Спасибі, що хоч діти попідростали, уже тепер поміч матері є...

Всі журнали переглянуто, а Ганни Адамівни нема, нас навіть нетерплячка бере: скільки можна міняти те вбрання? Щоправда, вибирати їй є з чого, одежі натузувала у валізи, мов у кругосвітню подорож, напхала і костюмів, і хусток японських та індійських, і взуття на низькому каблучі й на високому, тобто на різні випадки життя, на негоду й погоду, на дощ і на сонячну днину. І все це разом із сувенірами, з пакунками косівської кераміки та петриківськими шкатулками дивним чином таки вмістилось у її двох напхом напханих валізах, які тягати до кінця поїздки маємо честь ми з Михайлом Михайловичем, бо так велить рицарський обов'язок. Недарма ж і вшановано нас тут рицарським Хрестом Лангедока!

Хоча, признатись, багаж Ганни Адамівни для нас ніби й неважкий, оскільки вона з свого боку вміє виявити нам свої щоразу доречні послуги — тому щось підгладить власною дорожньою праскою, іншому допоможе свіжу пляму вивести на костюмі, одне слово, якби вона оце була з нами, у Михайла Михайловича на жилеті не бовтався б, звисаючи з черевця на одній нитці, отой блискучий гудзик. Будь тут Ганна Адамівна, вона, з місця не сходячи, привела б нашого керівника делегації до пристойного вигляду,— завше маючи голку при собі, вона миттю йому пришила б того нещасного гудзя, що він його навряд чи й до кориди на ниточці донесе.

— З цими жінками зв'яжись,— стиха ремствує Михайло

Михайлович.— Ну що там можна стільки робити? Хоча, правду кажучи, нам з вами, я вважаю, неабияк пофортунило... Що я маю на увазі? А те, що дали нам у супутниці особу без претензій, просту, товариську, а могло ж бути зовсім інакше... Могли підкинути нам таку цяцю, вередуку канцелярську, та ще й з мужем номенклатурним десь звідти,— Михайло Михайлович киває вгору, на плафон.— Тоді, мабуть, не з валізами мали б справу, а довелось би сундуки тягати, куті залізом та міддю... Одначе, скільки можна їй там чепуритись? Через цю Ганну Адамівну, бачу, лясне наша корида.

— Ви ніби й справді болільник?

— А то ж як... Дісталось тих корид ще в нашій Обухівці... Ні, це я вам мушу розповісти,— звеселившись, Михайло Михайлович зручніше всідається в кріслі.— Уявіть, що був цей солідний ректор колись просто Мишком-хлопчаком, бігав по фермі старшим куди пошлють, найчастіше крутився біля доярок, мух відганяв під час доїння... А то якось усміхнулась мені кар'єра. «Віднині,— каже наш кульгавий бригадир,— довіряю тобі, Михайле, сурйозне діло: пастимеш Султана на капустищі... Бугай наш поплохішав останнім часом, культурним став, одначе ти все ж не забувай: звір перед тобою... Звір, хоча й з кільцем у носі...» Красень-симентал світло-полової масті, гігант ростом із мамонта — такий-то був наш Султан... Німців до себе не підпускав, так вони під час втечі зі злості стріляли по ньому з пістолетів, мстились, що не захотів із їхньою бандою відступати на Захід. Стояв у загорожі, доки рани йому загоювались, і нас, хлопчаків, вільно до себе підпускав, давав себе розчісувати та між вухами чухати, йому це дуже подобалось — від задоволення він аж очі заплющував... Так-от, через того Султана довелось тоді мені побувати в ролі матадора...

— О, то ви таки з досвідом!..

— Був наш Султан здоровенний, а мені, малому, він взагалі здавався більшим за слона, більшим за доісторичного мамонта... Однак страху я перед ним не почував, пасу спокійно, слухається мій мамонт мене, в контакті живем. Та якось у балці, де городина ще не вся була зібрана,

Султан забрів у шкоду й давай гризти цілу голову капустину... Я до нього та, мов дресирувальник, батіжком по вухах: стьоб! стьоб! Бугай підвів голову, мовби не впізнаючи в мені малого свого повелителя, а коли я ще раз цьвохнув, гігант мій кинув свою капустину, засопів і посунув на мене... О, то, я вам скажу, була корида!

Сцена уявляється нам комічною, ми розвеселились, навіть портє глянув здивовано у наш бік: що це нас так насмішило?

— Кидав мене Султан по капустищу, як футбольний м'яч,— розповідає далі Михайло Михайлович.— Одне було моє щастя, в Султана роги назад. Не знаю чому, але роги в нього вирости якось кумедно, мовби й не по-скотячому — не вперед, а назад. І в тому виявився мій порятунок! Якби роги йому вирости під іншим кутом, Султан мене з перших ударів розтерзав би, а так лише лобом по капустищу котить і котить...

— Треба було за кільце хапати,— нагадую,— в нього ж кільце в носі...

— Добре вам тут давати поради. Та я до того кільця й доторкнувшись боявся... Наче якби доторкнувся, воно б мене струмом убило... Не відпуска Султан свого матадора. Придавить до землі, потримає і котить поволеньки далі,— не знаю, ким я йому здавався, може, жабеням болотним, адже була на мені якраз курточка жаб'ячого кольору, що її сестра мені тієї осені пошила з німецької маскувальної парусини...

— А хіба-таки не можна було влучити хвильку та вихопитись з-під нього?

— Пробував. Але тільки стану підводитись, він знову хмарою наді мною: лежи... І гукнути нема кого. Один я на тім капустищі, зібгавсь, мов мишеня, зіщулився, а наді мною видима смерть моя, цей мамонт запінений в образі Султана. І дедалі більше, бачу, розлючується. «Султанчику, любий, не сердься,— аж заскімлити мені хочеться.— Це ж я, Мишко. Ти ж мене впізнавав, ще вчора давав чухати себе, а зараз...» Досі лишається для мене загадкою: чому він таки не розчавив мене, не розтерзав, хоч сто раз міг би? Притисне лобом до землі в рівчаку між капустою і

сопе наді мною, ніби роздумуючи, що ж це за істота під ним і яку над нею кару вчинити. Перебував я тоді в буквальному розумінні між життям і смертю... Сопе наді мною Султан, піну пускає, ніби трохи попустить, та тільки спробую чухати йому підгорля, примовляючи: «Бицю, бицю!..» і стараючись тим часом відповзти навкарачки назад, як — е, ні-ні, голубчику, не спіши, розмову не закінчено, і я знову під ним. Ніяк не може горда тварина забути мені тієї образи, що я їй завдав, стьобнувши по вухах батіжком. Помічаю, що котить мене Султан якраз у напрямі до копанки — бетонним кільцем сіріє та копанка-колодязь унизу, серед капустища. Ось там, думаю, буде тобі й край: котити далі стане нікуди, придавить тебе звірюка лобом до бетону, і... хтось інший був би тепер керівником вашої делегації...

— Ну, а як же все-таки ви з ним порозумілись?

— Навряд чи й повірите. Перебуваючи на межі буття й небуття,— вів далі Михайло Михайлович,— коли Султанів лоб на мить застиг на моєму лівому передпліччі, я, ніби осяяний думкою, праву руку з-під себе враз випростав і... злегка-злегенька торкнув, почухав Султана під волом! І що ви гадаєте? Тварина ніби задумалась, чекаючи, що ж далі буде, а я, осмілівши, вже обома руками став ніжити, пестити страшну свою смерть... Чешу, виніжую і белькочу, аж плачучи: «Султанчику, Султанчику, це ж я!..» І вірите, нічому не піддатна ця сила, ця страшна жива гора сліпої люті, ніби втямивши дитяче благання, нарешті зжалилась над малою своєю жертвою... Упізнав мене Султан! По знайомих раніше доторках-пестошах упізнав! Чешучи обома руками йому під волом, я обережно підводжуся, стаю на ноги і все ще не вірю, що наді мною змилосердились, що життя мені подаровано... А мамонт мій стоїть, уже приспокоївшись, і дивиться на мене оком прояснілим, знов бачить, видно, в мені того, хто, аж під черевом у цього мамонта пролазячи, рани йому щодня промивав та сінцем годував із руки...

— Може, й справді ваша ласка йому пригадалась?

Михайло Михайлович сидить, похнюпившись у тривалому роздумі.

— А що ми знаємо про них, братів наших менших? —

каже він, зітхнувши.— Нічого не знаємо або майже нічого...

Нарешті з'являється Ганна Адамівна. Музики б треба, герольдів до її виходу, бо це не поліщуківна наша, а скорше герцогиня якась із тутешніх замків сходами пливе, без ліфта спускається, всміхаючись нам навстріч! У золотавих, неймовірно мініатюрних черевичках ступає, кожен крок робить просто-таки граціозно, підбравши пальчиками свою розкішну, з темно-синього оксамиту, сукню! О ця сукня! Ми й не підозрювали, що в тих валізах Ганни Адамівни жде свого часу ще й така розкіш... Сукня довжелезна, матеріалу вистачило б на трьох, і пошита зі смаком, та ще й декольтована досить сміливо, на гарній оголеній шії Ганни Адамівни коралів разочок червоніє.

Не забула наша королева і прикрас прихопити в дорогу. Але ж ця сукня великосвітська, вона нас просто вбиває!

Керівник у розпачі:

— Ганно Адамівно!

Вона ставить брови круто, дугами:

— Що — Ганно Адамівно? Чимось не догодила? — Добрий дух нашої делегації,— вона з усміхом повертається і сяк і так, виблискуючи перед нами в своїх темно-синіх, як осінні озера, оксамитах.— Хіба вам не подобається? А черевички?

— Все чудово,— збентежено белькоче наш лідер,— і черевички золоті, і цей ваш панбархат... Тільки ж усе це вечірне. Треба було це вчора — в мерію на прийом!

— Вчора я не зорієнтувалась,— Ганна Адамівна обеззброює нас своїм чарівним усміхом,— а сьогодні вирішила пофорсити... Невже накажете неторканим додому везти таке добро? Дома за клопотами нема коли покрасуватись, то хоч тут...

— Але ж етикет, зрозумійте, Ганно Адамівно,— аж стогне лідер,— сукня — вечірня, а надворі, гляньте, сонце яке!

— Сонце Провансу,— в тон докидаю і я.

— То ви теж вважаєте, що це буде недоречно? — Ганна Адамівна кидає на мене посуворілий погляд.

— Ні, я так не вважаю. З модами та етикетами я не в

ладу, однак ясно бачу, що ці оксамити вам до лиця... Суто жіночий виріб. Хто ткав таке чудо, певне, уявляв наперед, як, переливаючись, плавко тектиме цей оксамит по жіночій статурі... Темно-синій, мов вода на осінніх озерах...

— Чуєте? — Ганна Адамівна, підтримана моїм жартом, знову вдається до керівника делегації.— Звідки ви знаєте, що на кориду в такому не можна? Жанетта казала, що на умовності у них взагалі не зважають...

— А преса? — вигукує Михайло Михайлович.— Преса, вона тільки й шукає, до чого б уцепитись!..

— Ну якщо ви вважаєте, що я осоромлю делегацію,— з тінню образи в голосі мовила Ганна Адамівна,— то я зараз піду й заміню: буду, як вчорашня...

Перспектива нового перевдягання лякає Михайла Михайловича ще більше.

— Ні, ні! Що ви! — стривожено вигукує він.— Якщо підете в номер, отоді вже точно наша корида лясне!

— Та й Жанетта, мабуть, давно чекає,— нагадую я.— Ходімо, нічого страшного...

І ми виходимо нарешті з готелю. Нас огортає гаряче повітря, дихати легко, нам сміється згори розпашіле сліпуче сонце Провансу.

Як і було нам розтлумачено, прямуємо алейкою через парк, між рядами листатих, розмілліх на сонці платанів, зустрічаються очам ще якісь дерева та кущі субтропічні, а далі, по той бік парку, ледь чути гомін глухий, наче від далекого водоспаду,— то вже корида гуде...

Алея парку не асфальтована, лиш посипана крем'ярами, жорствою морською, кожен камінчик здається нам розпашілим до нестерпних температур: до Ганни Адамівни ми переймаємось навіть співчуттям, коли вона, підібравши кінчиками пальців важку свою сукню, сторожко ступає по тих крем'яках своїми золотими черевичками, що явно їй тиснуть,— видно, як кісточки пальців аж випинаються крізь імпордне золото... Однак поки що ні разу вона не спіткнулась і рицарської підтримки приймати не бажає, подану руку відсторонює, ступає вперед, балансуючи по розпеченій жорсткості зі спритністю віртуоза. Коса на голові викладена тугою короною,— Ганна Адамівна вчора сама казала, що хоче

здаватися вищою, «хоч би трохи «підрости», і зараз вона — та ще на своїх шпильках — справді стала вища, і це їй теж пасує...

Що глибше в парк, то ревище долинає до нас гучніш: то вирує корида. Ганна Адамівна, пробираючись, мов через брід, по камінцях, не минає нагоди поцікавитись:

— А з якого сторіччя беруть початок у них ці кориди?

Запитання стосується передусім мене, бо, за уявленням Ганни Адамівни, я для неї тут — мов ходяча енциклопедія. Їй все треба знати, в усьому впевнитись — така вона. Бувши в музеях, не розлучається із своїм дамським блокнотиком, слухаючи гіда, щораз і мене перепитує, стиснено уточнює хронологічні дати, імена історичних осіб — все, що торкається цього Провансу, викликає в неї посиленій інтерес. Роки панування Анжуйської династії, альбігойські війни, точна дата ліквідації вольностей Провансу — все Ганна Адамівна невтомно фіксує до свого блокнотика... А тепер ще це: з якого часу існують кориди?

— А біс їх знає, — кажу не досить чемно. — Може, ще з римських часів... Коли замість биків людей випускали на арені...

Михайло Михайлович, прикривши лисину газетою «Фігаро», іде прихнюплений, піт з нього ллє ручаями, його, котрий несе відповідальність за делегацію, все ще непокоїть думка: якою буде реакція публіки на цей панбархат нашої дами? Зокрема, що заспіває Жанетта? Може, стане наполягати, щоб повертатися якнайхутчіш до готелю змінювати вбрання, бо куди ж у такому явно вечірньому туалеті йти на залиту сонцем кориду?

А втім, Жанетта, зустрівши нас в умовленому місці — біля фонтана, виявила притаманний француженці такт.

— О, це навіть оригінально! — вигукнула вона, оглядаючи нашу даму зусібч. — Яка розкіш... І так підкреслює талію!..

Михайло Михайлович спідлоба пронизує перекладачку гострим, недовірливим поглядом: схвалює, а чи щиро? Себто в спеку полудневу вирушати в цих важких вечірніх оксамитах на кориду Жанетта вважає виявом оригі-

нальності, а сама? Сама вона — в ситчику, худенька, легенька, аж не віриться, що вона вже мама.

— Тільки чи не жарко буде? — турботливо запитує перекладачка нашу супутницю.

— А я спеки не боюсь, — відповідає Ганна Адамівна спокійно. — У нас у цеху ще жаркіш...

Це нам відомо — на комбінаті, де вона працює, стукотнява верстатів не вщухає протягом цілої зміни, і повітря завше нагріте понад міру, робітниць окутує вологе, майже тропічне тепло, — його вимагає сама технологія виробництва.

— О, біля цього фонтана ми вчора були! — радісно впізнає Ганна Адамівна найбільший із паркових водограїв. Тільки звечора він був різноколірно освітлений і біля нього на помості виступали естрадні співаки.

Певне, й сьогодні тут готуються до свята, адже день недільний, всюди так сонячно, на узвишші помосту дівчатка-танцівниці, всі в білому, виряджені нареченими, тремлять перед виступом, усміхненим летючим гуртиком линуть вони одна за одною у ніжних своїх серпанках, навіть увагу Михайла Михайловича привертають ці повітряно-легкі, ніби з піни морської зіткані, юні феї Лангедока. Публіки поки що тут не густо, всі на кориді, проте учасниць виступу це, видно, не засмучує, не знаючи втоми, плывуть і плывуть вони лебединим колом, невагомі в своїх серпанках, і почувається, що мають істинно високу від цього насолоду.

— Славно танцюють дівчатка, — похвалила Ганна Адамівна. — Іч, які журавки... Аж не хочеться йти звідціль...

Одначе йти треба, треба стрибати по камінчиках далі, адже нас чекає корида, корида!

Десь звідтіля, з ще невидимих сюди трибун, дедалі гучніше долинає до нас потужний, замкнутий у бетоні гомін... Мабуть, уже почалось, там, певне, всі погляди на арену, де шаленіє двоборство, бій людини з биком, бій, що, як нам пояснювали, доносить до нашого часу рештки якихось прадавніх культів, тих загадкових, грізних, кривавих, що вимагали неминучої жертви.

Трибуни переповнені, глядачів — море...

На арені, однак, ще нікого: ні бика, ні людини, хоча

всюди по амфітеатру панує напруга й неспокій, вирує збуджений перегук охоплених нетерплячкою численних болільников, які всі до єдиного жадають, щоб усе сталося швидше, сталося якомога жорстокіше, з шаленством, з найгострішими небезпеками, з влучними ударами, з кров'ю такою, щоб аж бризкала з арени увсібіч, в самі очі трибунам!

Жанетта проводить нас до заброньованих для нас місць, на панбархат ніхто не звертає уваги, ще здалеку нам енергійно подають знаки хлопці з мерії, і поруч них привітно махає рукою сивий, гарної постави чоловік — голова місцевого відділення Товариства дружби, наш добрий знайомий, з яким ми вже встигли заприятелитись за дні перебування тут. В минулому він військовий льотчик, це саме від нього почули ми надзвичайну історію, що стала свого часу в полку «Нормандія — Німан», де й наш знайомець не раз здіймався в небо, щоб битися з фашистськими літаками. Ось тоді й стався випадок, що про нього добре було б дізнатись усім цим дедалі дужче шаленіючим болільникам, рицарям кориди... Мав би кожен із теперішніх бачити, як десь летять у небі двоє, хоч наземні служби вважають, що летить там один... Бо коли під час наступу льотчики полку брались переганяти свої літаки вперед, хіба ж не траплялось такого, що, скажімо, П'єр, всупереч правилам, без відома служб, іноді прихоплює з собою на борт і свого наземного механіка, буквально «упаковуючи його у фюзеляж», як висловився цей наш знайомець за вечерею напередодні. А потім, коли потрапили під зенітний обстріл, коли струменем гарячого мастила вдарило тобі в обличчя і крізь дим та племінь чуєш уже по радіо із землі наказ покинути літак, скориставшись парашутом, то хіба ж ти міг покинути, знаючи, що поруч тебе, довірившись тобі, закупорений у фюзеляжі, без парашута летить твій механік і друг Іван Полтавець? Сіли-впали на ріллю, і хай поламани, потрощені обоє, але не знищені, zostалися разом для життя...

— Ото дружба, — тільки й сказала вчора Ганна Адамівна, вислухавши під час прогулянки розповідь французького ветерана. Цілий вечір були ми під враженням

почутого, а сьогодні ось і друг наш постає перед нами мовби інакший, і на кориду він з'явився без туги та горя в очах, мабуть, це сонце, це небо блакиті — рідкісної, дивовижно світлої, ці вируючі життям трибуни — разом усе, видно, навіває нашому другові настрої далекий від учорашнього, втягує в іншу стихію, де всі прагнуть видовища, де людині хочеться бодай трохи забутись, звільнитись від тисяч і тисяч своїх буденних напруг... Чи можна це кому ставити на карб? І чи не такі ж і ми тут зараз стаємо, де хміль життя нас також починає п'янити, де ця дика, весела, тисячолітня корида так владно збудує душу кожному!

Хлопці із мерії вже біля нас, Жанетта, доручивши нашому сивому другові льотчикові бути на сьогодні при Ганні Адамівні кавалером, сама тут же швиденько й залишила наше товариство, бо їй, як відомо, не до кориди, їй знову треба бігти годувати малого.

На арені відбуваються останні приготування, з'являються молоді люди в якомусь дивному, ніби ще середньовічному вбранні, в кожного з них своя роль і свої обов'язки, наш месье П'єр намагається делікатно пояснити Ганні Адамівні і нам, непосвяченим, найелементарніші речі, ми чуємо такі словечка, як бандерилья, тореро, але мало що здатні второпати. Мабуть, щоб кориду втямити, треба не один рік відвідувати ці трибуни, в екстазі вигукуючи разом з іншими оце несамовите, незрозуміле нам:

— Оле! Оле!

«Оле» — це на кориді, очевидно, вигук підбадьорення, він, здається, означає «браво!», короткий вигук, а як він гуртує, злютовує в єдиній пристрасті, у вибухах азарту ці десятки тисяч людей, що тиснуться зараз на трибунах, темпераментно перекрикуючись у неприхованім збудженні, у напруженім чеканні дійства. Крім французів, тут, кажуть, багато іспанців, а також прибулих на сезонні роботи італійців, і всіх їх на трибунах урівнює, єднає оте шалене, вимогливе:

— Оле!

Поступово й ми проймаємось настроєм цих наелектризованих трибун, наростаючим їхнім жаданням розваги, для

нас теж зараз з усього на світі мовби найважливішим стає оцей момент — вихід бика на арену.

Ні, це не Султан-симентал, що толочив колись по капустищу нашого теперішнього керівника делегації,— красень чорний, струнконогий, молодий вибігає звідкись, ніби з тунелю, й, вибігши, різко зупиняється посеред поля, граючи м'язами, що на ньому аж лисніються чорно,— став і жде: ану хто годен зі мною зітнутись?

— Ах, який він,— захоплено шепоче поруч мене Михайло Михайлович,— зуміли ж вихохати...

Красень і справді такий, що очей не відведеш, він із биків тутешньої породи, що їх у гирлі ріки на вільній воді вирощують спеціально для боїв на арені. Кров давня, порода вдосконалювалась віками, збираючи в генах цю силу, і відвагу, і стать. Вихохала природа й цього десь там, у гирлі розлогої Рони, вільним сином її виростав у плавнях, під небом вічноблакитним, не знаючи ні пут, ні ярма, аж доки тутешні ковбої білими кіньми відбили, відділили його від гурту й гоном прогнали через усе містечко, кам'яне, з вузькими середньовічними вуличками, де публіка ревіла від захвату, діти й жінки аж нетямались, мовби цей смоляночорний плавневий красень, набігаючи, мав би змінити всю їхню долю. Коли задиханий бик, ескортований верхівцями на білих конях, пробігав вуличкою поміж ґанками та балконами, місцеві хлопчаки й навіть жінки-городянки, розбурхані в почуттях, сатаніючи від радості, намагались схопити цього бика за китицю піднятого вгору хвоста, бо це вважалось тут щасливою прикметою,— ради одного такого доторку варто ризикувати хай навіть і життям!.. Та ось уже щодуху протурлили його через містечко, загнали в надійне бетоноване стійло, дали віддихнутись, причепурили, підготували до бою, і зараз він, гладіатор із племені биків, вимчавшись, застиг посеред арени, сильний, струнконогий, грудастий, в очах у нього, ей же ей, вгадуються гордість, відвага, безстрашся, звернені до трибун...

— Є в ньому навіть козацьке щось,— чую жартівливу репліку поруч себе.

А й справді-таки є, як у того пращура нашого, що виходив колись полем Килиїмським погуляти та, по-лицарськи

викликаючи супротивника свого на герць, жартував до нього, примовляючи: «Гей, татарине старий, бородатий, що на двох конях лисавих за мною уганяєш, та не буду ж я злий такий на тебе, як ти на мене, як ти мене хотів брати та, зневоливши, червінців за мене шликом в Килії набирати...»

— Оле! Оле!

Трибуни ревуть... Сила-силенна людей надривається в криках, людей, засліплених пристрастю, жагою видовища. Звідусіль шалено підбадьорюють вони тих, що на арені саме роздражнюють бика, бо лють його здається їм недостатньою, учасники бою хочуть викликати в ньому лють ще більшу, дику, звірячу. А що самі вони при цьому ризикують собою, то це надає всьому дійству особливого присмаку, найжаданішої гостроти.

Дражнять його кольором, вигуками, жестами, вже ставлєві гарпуни впиваються там йому в тіло... Чорний плавневий красень відповідає неохоче, він зберігає гідність, він, здається, ладен витерпіти все.

Ганна Адамівна невідривно стежить, як люди, оті жевжики в панталонах, увиваючись біля бика, настирливо дражнять його, як спритно відскакують, уникаючи ударів, завдаваних биком мовби нехїтьма, зрідка, але таких, що, здається, ось-ось котромусь із учасників гри вкоротять життя.

Нарешті їм вдається його роздражнити. Бик звіром кидається на людей, нагнувши голову, поривається сюди й туди, женеться на арені то за одним, то за другим жевжиком, а найбільший захват трибун викликає та мить, коли найпричепливішого з них бик таки підхопив рогом і кинув у повітря кудись геть аж за арену, хоча, можливо, що небезпечний цей трюк було так і замислено.

— Трудний і в них хліб,— каже Михайло Михайлович, маючи на увазі аренних тих хлопців, а Ганна Адамівна, до котрої він звертається, лише хмуристь чоло та нервово сти скає в кулачку свою змокрілу, напахчену паризькими парфумами хусточку.

Справді, дедалі скрутніше доводиться тим, кого бик ганяє по полю, але й сам він, лицар хоробрий, дедалі мовби важчає, зморюється, кров з нього скапує густо, бо вмілим

ударом загнана шпага — глибоко загнана! — уже тремтить йому у загривку. Ні, він таки помітно підупадає на силі, все частіше спотикається, женучись за котримсь із тих, що його дражнять, знов і знов розбуркуючи в ньому звіра. Виморений уже так, що раз у раз у ноги під ним підломлюються, одначе й тепер він непереможений, хоча іноді аж падає від виснаги, впаде на передні ноги і знов підводиться, щоб далі, з останніх сил вести цей нерівний бій, що й був задуманий як нерівний... Насупившись, важко йде на супротивців, а кров із нього, змокрилого, скапує й скапує, здається, вся арена вже червоніє, скапається перед нами тією жаркою, відважною кров'ю.

— Та зупинились би нарешті, навіщо це все? — чую зболений голос Ганни Адамівни, а пальці її ще нервовіше жмакають і жмакають хусточку, а обличчя її смутнішає, стає аж злим, здається, вона чимось глибоко ображена, очі виказують внутрішнє страждання.

— Оле! Оле!!! — видихають трибуни ще дужче, мовби єдиними грудьми, мовби весь світ зараз заповзявся підбадьорити тих спритних і жвавих хлопців, що так уміло й методично на очах у публіки домордовують бика. Чи, може, те розкотисте «оле!» підбадьорень не потребує, бик, як і раніше, повен відваги, ні тіні страху в жодному його русі, тільки в якусь мить передишки, знемагаючи, він понуро зводить погляд до трибун, мовби щоб запитати: «Ну, задоволені ви? Але хіба ж я тільки для розваги народжений? Може, мені теж хочеться волі та життя!..»

Дедалі трудніше йому зводиться, та ось він, закривавлений, піднявши себе і мовби зовсім не почувуючи болю, знов поволі рушає назустріч тим, котрі зі шпагами: одначе, спіткнувшись на рівному, раптом падає, звальюється на коліна і одразу ж натужно силкується звестись, а тим часом іще одна шпага летить, вцілює, вганяється йому в тіло глибоко, весь час тремтячи!

— Ні, з мене годі...

Це Ганна Адамівна. Вона вже встала. На арену більше не дивиться, її розчервоніле, аж ніби набрякле обличчя вражає нас виразом болю, покривдженості й страждання... Не звертаючи уваги на чийсь невдоволені репліки, Ганна

Адамівна протискується крізь суцільне людське ревище між рядами, гнівна й сердита, спускається східцями вниз до виходу, а хвостом за нею недбало волочаться по середньо-вічнім камінні припилюжені її оксамити.

Ми встаємо теж — щоб супроводити нашу даму до готелю.

— Ви могли б і залишитись,— сказала, коли ми опинилися в парку.

— А ви?

— А я не для того сюди їхала, щоб дивитись на це смертовбивство.

Надвечір наша делегація вже у вагоні, їдемо на Париж. У Ганни Адамівни все ще не сходить з обличчя вираз смутку і ніби затамованої образи. Щоб розважити її, товариш ректор вдається до випробуваного жарту.

— Так і не випало,— каже він,— скуштувати тієї дунайської живності... Може, хоч у Парижі дадуть?

Ганна Адамівна лишається невідкличною до цих дотепів, до спроб розважити її. Вона дивиться у вікно. Іноді, ховаючись, прикладає хусточку до очей. Що їй згадалось? Може, похоронка на батька? Яюсь розповідала про те, як дід поштар приніс і їм до хати «чорнову»... Чи, може, сплигло в пам'яті, як повоєнні голодні діти гуртом годували крихтами того нещасного лелеку? Чи чого вона раптом втратила самовладання?

— Ще ваших сліз нам тут бракувало,— насуплюється раптом головний наш.— Що подумують... Чого ви? Після тієї кориди ніяк не отямитесь?

— Пробачте,— мовила Ганна Адамівна винувато і, одразу ж заховавши хусточку до свого японського ридикюльчика, знов звертає погляд у вікно.— Гляньте, небо яке...

Небо справді було краси незвичайної. Весь захід повен світла ясного, зелено-блакитного, а понад ним, вінком розкинувшись на півнеба, купчасті хмарини пелюстками рожевіють, цвітуть...

— Краса яка,— тихо каже Ганна Адамівна.— Коли бачу

таку красу, сльози чомусь самі навертаються... Здушують, аж несила стриматись... Пробачте.

Поїзд рухається нешвидко, деколи навіть зупиняючись у полях, нам видно по-вечірньому сліпучі озера, птахи над ними летять... І ще літак величезний важко поліз небом угору, хтось із пасажирів гукає:

— «Конкорд»! «Конкорд»!..

І знову поля, озера, плеса поміж очеретів сяють дзеркально, якимось урочо. А на ближньому озері, не боячись поїзда, білий лелека нездвижно стоїть. Самотній, застиг посеред вод, ніби у диві, у чарах якихось, і дивиться сюди, на нас, а ми дивимось не надивимось на нього.

— Скільки, по-вашому, лелека живе? — запитує мене Ганна Адамівна, наче я справді мушу знати все.

— Якимось навіть не думалось...— кажу.— Мабуть, лелеки живуть довго. А може, вони живуть вічно?

Ганна Адамівна змучено усміхнулась:

— Якби ж то.

Гений в обмотках



Космонавт уже з першого знайомства вразив нас дивовижною своєю здатністю миттєво впадати в сон. Міг це робити навіть на замовлення, просто щоб розважити присутніх та ще показати виняткову свою натренованість. Ось ми чекаємо рейсу в аеропорту, космонавт, сидячи на лаві, веселить товариство новенькими анекдотами і раптом, в якусь одну мить він, бачимо, вимкнувся з цієї реальності, стрижена «їжачком» голова звалилась на плече, очі заплющились, і зоряний брат наш уже рівно, глибоко засопів, з насолодою віддавшись у владу Морфеєві.

Дивимось на нього, мов на чудо небесне, перед нами ніби звершується якийсь космічний фокус.

Сусідка моя, не зводячи очей з космонавта, жартує стишено:

— Це він, мабуть, після орбіти ніяк не виспитья... З ходу отак пірнув у райські сни.

— Навряд чи в райські,— кажу.— Інакше, чому ж він хмуриється?

— Справді, дивне перетворення... Щойно сміявся, не було в очах ні тіні дрімоти...

— Рефлекс спрацював,— пояснює професор, теж член нашої делегації,— і, як бачите, спрацював безвідмовно!..

Минає дві чи три хвилини (залежно від того, наскільки космонавт запрограмував себе на сон), і ось він уже прокліпнувся, вибачлива усмішка освітила юне повнощоче обличчя, в прорізах очей ожили іскринки гострого, веселого розуму. Пригладив рукою свого русявого «їжачка» і — без особливої підготовки:

— А то був у нас на полюванні ще такий випадок...

І в'ється виток нової історійки, схожої на анекдот.

Ми летимо далеко, під нами довго темнітиме безодня — нічний океан. Більше навіть відчутний, ніж помітний в розсіяному світлі, що йде від зірок; і хоч довкола нас комфорт, спокій, однак підсвідомо весь час почуватимем: під нами — океан...

Коли стюардеса, прибравши гарненьку позу, стане демонструвати на собі водонепроникливе рятівне спорядження і щебетливо пояснюватиме, як нам слід користуватись

ним на випадок лиха, то погляд її найчастіше буде звернений до космонавта, хоч їй поки що й не відоме зоряне його минуле, для неї він просто один із пасажирів цього салону — симпатичний, стрижений «бобриком» юнак, котрий, уважно стежачи за її рухами і весь час мружачись веселими щілинками очей, іноді перепитує по-англійськи, яке призначення ще отієї лямки чи отієї кнопки. Ситуація дещо комічна, якщо зважити, що перед стюардесою людина з орбіти, той, кому, певне, з набагато складнішими лямками та кнопками доводилось мати справу, але ж знають про це тут одиниці, а для решти всіх, і для стюардеси також, він тільки старанний учень-пасажир, котрий хоче засвоїти все до дрібниць у тих її химерних причандаллях. Строкате плем'я пасажирське ніяк не втямить до пуття, що й до чого в тій рятівній амуніції, пояснення супроводиться жартами з крісел, іронічними зауваженнями, хоча потай дехто, мабуть, і здригнувся мимовіль перед перспективою вимушено приводнитися серед нічного океану, серед його розбурханих льодяних бурунів.

Після сеансу пояснень космонавт знову на якусь хвилю купорине в сон, звичайний чи запрограмований, спатиме з усмішкою, як дитина, а прокинувшись, одразу звернеться до мене через круте своє плече, оскільки ми сидимо поруч:

— Ну, як він там, океан? На місці?

А сам і не стане нахилитись до ілюмінатора.

На моє запитання, як подрімалось, зізнається з веселою ніяковістю, що він таки цього діла любитель і згоден із тими, хто ставить сон на перше місце з усіх дарів природи...

— А на орбіті поспати вдавалось?

— Скільки дозволено розкладом...

— А сни доводилось бачити?

— Звичайно.

— І які ж вони, космічні сни?

— Ніяких абстракцій... Земні все. Теплі...

— Можна позаздрити вам. Споглядати планету свою зі сторони, в голубім ореолі, надивитись на неї звідти...

— Надивитися — неможливо. Щоразу інша...

— Гарна?

— Мало сказати: прекрасна.

Він умовкає, ніби до чогось прислухаючись. А потім щілинки його очей знову веселішають, видно, згадалось моему сусідові щось смішне. Виявляється, він мисливець, та ще й завзятий, любить краї неполохані, оскільки ж рідний дядько його працює багато літ охоронцем у енному заповіднику, то можете уявити, яка це спокуса, коли тебе кличуть: приїдь та приїдь, рибки на озерах половимо, подивись хоч, як зоріє-світає в наших угіддях...

— Дядько Леонтій у мене суворий, лицар свого діла, вічно він воює з тими, що вдираються в його володіння. А нищителів цих розвелося до біса: лишують після себе купи битих пляшок та цілі снопи почорнілих, зів'ялих лілей, яких вони натягали з озера не знати й навіщо. Лілею зірви, вона одразу тобі й зів'яне, це ж відомо (ти вбив її), — одначе слухати цього не хочуть, лізуть, висмикують у воді з корінням, геть спустошують озера, наче щось чуже...

— А діви їхні не соромляться, приймають ці варварські дари... Бере, щоб одразу ж і викинути.

— Отож ні страму, ні совісті. Дядько Леонтій називає різних отих балбесів міських не інакше, як неандертальцями. Все їх лякає моєю особою: ось, мовляв, приїде у відпустку небіж-космонавт, так він за вас візьметься, він вас, стоклятих неандертальців, навчить, як природу любити... Тож уявіть, якими очима глянув наш незмирений Леонтій Іванович на свого космічного небожа, коли цей, з'явившись власною персоною, гордо видобув із чохла іменний розцяцькований «зауер» шістнадцятого калібру. Нічого собі гість, гарненько приготувався до зустрічі з беззахисними створіннями, що саме ось лопотять крилами в небі! Хтось їх уже наполохав, тікають світ за очі, сподіваючись, видно, знайти спокійніші місця десь на інших озерах, куди ще не добрався цивілізований розбійник...

«Невже й ти такий, як оті, що за річкою передчасно зчинили пальбу?» — чи запитав, чи лише подумав Леонтій Іванович, глянувши спідлоба на мій піжонський «зауер», але я просто згорів на місці від сорому, ладен був крізь землю провалитися перед ним. Справді, невже і я такий, як ті зарічанські браконьери з ліцензіями та без ліцензій, що, й відкриття завтрашнього не дочекавшись, уже зняли вечірню

канонаду? Ні, я не такий, принаймні не хочу бути таким!.. — запевняю його і себе водночас. Але по ньому бачу: не вірить мені мій родак, говори, мовляв, та балакай, знаємо вас... Для чого ж ото цілу торбу патронів приволік? Аж тоді змінив гнів на милість, коли гість після певних рефлексій, повагавшись якийсь час, раптом з розмаху зафутболив із урвища в озеро весь свій боезапас!

— За це хвалю,— сказав дядько Леонтій, і очі його потеплішали, заблищали по-іншому, і враження було таке, ніби ми завдруге породичались у ці ось хвилини, коли дивилися обидва, як у тім місці, де булькнуло, поволі знову сходиться на воді зелене латаття.

— Якби й інші,— кажу,— прийняли ваш спосіб полювання...

— Щось не спішать,— відповідає мій співрозмовник.— А перепона якась потрібна, бо достобіса розвелосся любителів усе живе брати на «мушку»... Он у газеті пишуть: сорок тисяч рушниць лише на одну область. І кожен шукає здобичі. А моторних човнів? Леонтій Іванович мій вважає, що від них зла найбільше. Глушать рибу, рушать береги, вийди у вихідний на річку — гуркіт стоїть сатанинський, на воді солярка, масні плями, в повітрі — хмаровища диму, загазованість вища за всякі дозволені норми... А, власне, яка потреба? Чому неодмінно моторка? Хочеш прогулятись — сідай на весла і гайда, нарощуй мускулатуру... Ні, давай йому катер, та ще й швидкохідний!

— Щоб рибінспектор не наздогнав...

— Отож-бо. На березі жінки з дітьми, люди цілими сім'ями вибрались на природу, а він промчавсь, нагуркотів, начадив, ну й дихайте... Головне, щоб мені було добре, а вам... Дивно, як часто ми дозволяємо собі ставати рабами власного егоїзму... Невже таки невиправна природа людська?

Космонавт хилить голову, поринає в задуму. Я мимовільно розглядаю вперте його чоло, коротко стрижений чубчик, мене в цій людині цікавить буквально все. Адже це той, кому випало зазнати на орбітальних трасах найскладніших випробів, він працював у невагомості, бачив планету в барвах та освітленнях неземних. Одначе, коли я згодом запитую, як же воно там, на орбіті, сусід мій ухиляється од відповіді, певне,

такі розпитки чує не вперше і, треба думати, вони достатньо йому надокучили.

— Не ображайтесь,— каже по якійсь хвилі,— на все потрібен настрій... Коли, бувало, сидимо біля вогнища з Леонтієм Івановичем, то хоч про що б зайшлося, а він, дядечко мій, найперше має вдовольнити свою цікавість: «Ну, як воно було тобі у тій гойдалці? Чи хоч трохи нас видно з орбіти?»

— А справді, чи видно? — домагаюся і я.

— Ну, дядька Леонтія, звичайно, розгледіти не випадало, хоч він особа й колоритна,— жартує космонавт.— Не випало зафіксувати і його супротивників, з котрими він веде свою тридцятирічну війну... А от срібну ниточку нашої Ріки в місячну ніч, будши людиною сентиментальною, я таки щоразу впізнавав... Бачив, здається, не тільки блиск води, а й верби, що дивилися в неї.

Уява моя малює той момент, коли космонавт, огинаючи планету, потрапляє в рідні широти, як жде, доки вирине з місячного сяйва найжаданіший сектор планети, уявляю, з яким хвилюванням вглядається цей син Землі в ілюмінатор, намагаючись розгледіти серед безлічі земних об'єктів щось своє, найдорожче, хай і змінене відстанню... Справді, все на світі відносно: адже те, що для нас, землян,— могутня повновода Ріка, для нього з космосу буде лиш далека, ледь помітна в місячних маревах срібляста ниточка.

— Ну, а коли пролітаєте над нею, щось таки ж, мабуть, тенькне в душі?

— Ще б пак! Річка, на якій виріс... Яка виколисала тебе... Хіба її забудеш, річку свого дитинства? Справді-бо, хвилює при будь-якій погоді!.. Завжди кажу нашим педагогам: частіше показуйте дітям Дніпро. Хай побачать його вдень, коли він перед вами сяйвом тече, повен сонця й блакиті. Покажіть їм його і в синю місячну ніч, відкрийте юним душам оті чари, гру світла, мерехтливу невловність і таємничість, що їх міг, здається, передати лиш Гоголь у своєму натхненному слові та ще «геній світла» Куїнджі, чия художницька магія досі є загадкою у світовому мистецтві...

— І звідти Ріка, звичайно, бачилась вам «при тихій погоді, коли вільно і плавно...»?

— От і ні! Мені чомусь особливо торкає душу якраз ріка осіння, холодна, сувора... Ось і зараз так виразно бачу те осіннє надвечір'я, коли наші війська підійшли і з ходу, тієї ж ночі, давай переправляйтесь на той бік, на плацдарми... Зовсім пацанок був, а ситуацію розумів — аж дивно тепер... Перші, під вогнем переправившись, зачепились на правім березі, створили плацдарм, але ж їм підмога потрібна, щоб не загинули!.. Наші односельці кинулись до нічної переправи, пропонують свої послуги, навіть діди, не лякаючись обстрілу, підганяють до шельюгів рибальські душогубки: сідай, хлопці, двічі не вмирати!.. Мама моя теж сіла на весла, їй першим рейсом довелось перевозити телефоністів з котушками, і коли вона, лишивши мене, малого, в шельюгах на березі, відчалила і разом з іншими човнами зникла в темряві, то... можете уявити мій стан?

— Справді, таке важко забути.

— Сиджу, ловлю дрижаки в темряві, вітер шумить очеретом, всюди — то далі, то ближче — стрілянина не вщухає. З півьми протилежного берега раз у раз випорскують струмені трасуючих, вогні ракет шугають у бік ріки — моторошно стає від них. Думав, помру, поки мами діждусь, та чи й діждусь? — всяке тоді бентежило дитячу душу... А мама, повернувшись, обійняла мене похапцем, підбадьорила і знов у рейс, мені ж наказала сидіти в куцах і не плакати, ждати її. Цілу ніч не спала переправа, всі трудились, мама до самого досвітку не кидала весел... Як боявся я за неї, одначе вона без єдиної подряпини вибралася з-під вогню, згодом ще й медаль їй видали за переправу... «Можже, це ради тебе, сину,— казала потім,— річка пощадила мене».

— Хто б подумав, що синові її доведеться спостерігати Ріку з орбіти... З-під самих зірок нагледіти світленьку оту звивину на планеті, земний той капіляр — це ж яка сильна апаратура потрібна...

— Найсильніша апаратура — ось тут вона,— з легким усміхом космонавт кладе руку до серця.

І, може, щоб далі не вести мову про це, він знову склеп-

лює повіки. Бриж лягає на його крутому міжбрів'ї і вже не зникає. «Молодий, міцного покрою, а тягар пережитого залишив на ньому свій карб,— думаю про сусіда.— Перевантаги, перенапруга нервів, та ще самота, безмежна космічна самота... На орбіті, як і в окопі, мабуть, найстрашніша людині самотність».

Стюардеса, проходячи салоном, торкаючись сюди й туди поглядом пасажирів, трохи більше затримала свої сині на космонавтові, котрий ніби дрімав, напівзаплющивши очі, хоча обличчя його й зараз зберігало веселий вираз. Дівчина пристояла, певне, очікуючи якогось запитання від нього чи жарту, як було перед цим, коли він забавляв її казочками про свою фантастичну везучість у різних азартних іграх; не діждавшись цього разу ніякої реакції, дівчина стенула плечем, сама собі посміхнулась і далі поплила по салону з виразом на обличчі злегка ображеним. Можливо, й вона помітила, що сон космонавта не справжній, вдаваний, що крізь напівспущені вії він усе бачить? Дівчині хотілось би, видно, більшої уваги від нього, адже, здається, вона вже дізналася, якого пасажира має на борту, згадати могла його навіть по фотографіях тих часів, коли він був ще в скафандрі, був для всіх нас, планетян, істотою майже позаземною, а тепер ось він як звичайний пасажир летить під її наглядом і, як усі, недотямлює, в який спосіб користуватись рятівним жилетом...

Лайнер іде на великих висотах, але й тут уже ніч. Світло в салоні пригашене, залишилися де-не-де тільки слабенькі сигнальні світлячки, зокрема й ті, що позначають запасні аварійні виходи. Стюардеса роздала бажаючим легкі, мов пух, просто невагомі ісландські пледи, щоб пасажирів, закутавши ноги й відкинувши крісла, могли спокійно відпочивати, доки десь там, за тисячі й тисячі футів під нами, пропливає майже невидимий, але від того не менше грізний океан.

Спокій панує в салоні. У кріслах, зручно відрегульованих, люди напівлежать, і своїми неприродними позами вони й самі зараз трохи схожі на космонавтів, якими їх деколи нам показує телевізія. Час тече рівно. Пасажирів салону притихли, певне, вже сплять, а до нас із сусідом сон

чомусь не йде. Космонавт вовтузиться в кріслі, якась там у нього незлагодя: то подушечка випадає з-під голови, то плед сповзає, ніяк не вдається перетворити його в спальний мішок. Я свій плед ще не розгортав, спати не вкладався, мене знову тягне до ілюмінатора, хоча за склом зараз небагато побачиш: п'ятьма і п'ятьма, неохопні глибини темряви, і лиш далеко-далеко внизу око вловлює грізний колхкий полиск океанних вод.

Сусід ніяк не вмотиться на своєму прокрустовому ложі, перекидається з боку на бік, то відкине плед, то знов кутається, ось він нарешті влігся, полегшено зітхнув, питаю, чи добре влаштувався, одначе відгуку нема.

«Не йде на зближення, — думається мені. — Наче й відкритий, доступний, а все-таки...»

Скільки ось уже часу поруч, а крізь вузькі щілинки в гострих його очах лиш коли-не-коли проблісне краєчок душі, трохи лукавої, невловної, заповненої тим, що не розголошується. Звідки на ньому цей покрив таємничості, несхожості з безліччю інших земель? І чи завжди це в ньому було, чи з'явилось, відколи побував там, де нам не довелося, відколи звідав те, чого іншим планетянам ще не випало звідати? Поріг нового пізнання, він його переступив... Погомоніти охочий, однак до певних меж, зайвого не скаже, хлопець собі на умі. Таке враження, що він чогось не домовляє, з чимось остерігається, постає перед тобою не у всій відкритості. Кажуть, це в усіх у них так. І ті, що були на Місяці, після свого повернення також нібито не все розповідають із того, що їм відкривалося там, хоч бачили ж, мабуть-таки, щось надзвичайне, були вражені чимось, може, й розуму людському не піддатним, інакше-бо чому ж декотрі з них повернулись на Землю в стані крайнього потрясіння?

Сидимо поруч, а відстань між нами не меншає, жаль, звичайно, адже нагода така — ближче зійтись з космонавтом — трапляється не щодня. Зараз він приспокоївся, видно, остаточно налаштувався на сон. Однак по його диханню чути, що ні, не спить він. Коли ж сусід мій, поправляючи плед, знову заворушився, я, влучивши хвилину, ще раз пробую загомоніти, переступити межу віддаленості.

— Пробачте,— кажу стиснено,— може, вам цікаво буде знати, що один із предтеч космонавтики доводиться мені досить близьким земляком...— І, витримавши паузу, додаю: — Це той геніальний самоук, чия уява ще в роки громадянської креслила на папері такі сміливі траси для вас...

З півслова збагнувши, про кого йдеться, космонавт миттю вивільнився зі свого ісландського скафандра. Натиском кнопки підняв крісло, нахилиється до мене — чоло до чола.

— То ви родом з Полтави? — зазирає допитливо в вічі.— Чи, може, з Малої Виски?

— В усякому разі з тих країв, і дещо із земляцьких переказів про нього до мене докочувалось... В наших краях чимало людей ще пам'ятають із літ молодості того дивного чоловіка. Для декого з нас він справді був зоряною людиною...

— Ви самі знали його?

— Особистим знайомством похвалитись не можу, але те, що чув із людських уст...

— Розповідайте все-все,— близько нахилившись, гаряче підохочує мене космонавт.— Це ж якраз те, за чим я давно полюю! Нічого не минайте, важлива тут кожна дрібничка, найменша крихітка фактажу... Адже ми ще так мало про нього знаємо! Для нас він — загадка!

Власне, й мені про свого дивовижного земляка небагато що є розповісти, до того ж не завжди й розрізниш, де маєш справу з фактами, а де з легендами...

— Кочегаром він був на цукроварні у нас,— пригадую від когось почуте,— потім механіком... А до неба він завжди мав потяг. Впорається у паровичній, тобто в котельні, вилізе на дах і до пізньої ночі Місяць розглядає в саморобну підзорну трубу... так розповідають...

— Ну, а собою який він був? Що диваком його вважали, це відомо, а ось як людина... Скажіть, яким його малює народна уява?

— Був то, згідно з переказами, високий чубатий юнак, веселий, товариський... Дарма що після тифу, а все в роботі, все, було, щось мудрує, вигадує, і руки мав золоті. Якщо допомогти треба комусь із товаришів по цукроварні,

відгукнеться одразу, не чекаючи потім ніякої віддяки за це. Взагалі, все матеріальне він мав за ніщо, побут власний для нього нічогісінько не важив... Зате в чому-небудь посприяти іншій людині, хай і малознайомій, чимось зарадити їй, о, тут механік наш давав волю своїй винахідливості!.. Квартирні хазяйки, в котрих він мешкав, і діти їхні досі не нахваляться своїм квартирантом: стільці, лави, каструлі, швейні машини — все, було, поремонтує, полагодить власними руками. Першу-ліпшу річ, яку тільки око заглядить, одразу бере на випроб, приміряється сяк і так, шукає, як би штуківину цю вдосконалити, в чім би поліпшити, щоб людині з нею легше було, зручніше. Досі згадують, які він добрі жорна людям робив, бо ж часи були трудні, щойно кінчилась громадянська... У паровичній дотепно влаштував пристрій для полегшення праці кочегарів, запропонував пневматичний спосіб прочищення димогарних труб... Одне слово, то людина, видно, була з рідкісних, одержимих натур — самий дух невситенності грав у ньому, дух постійних, вічних шукань...

— Пригадайте, будь ласка, що-небудь іще, — просить мене космонавт. — Нам, ясна річ, відомі його публікації, але ж то праці іншого, пізнішого періоду...

— Ідеями зореплавства він захопився, ще будучи гімназистом, не розлучався з ними, відколи прочитав фантастичний роман про спорудження грандіозного тунелю під Атлантикою, під оцим ось океаном, що десь там бурунить під нами внизу. Надпотужний тунель, що з'єднав би два континенти, йому зовсім не здавався чимось недосяжним. Однак де ж було взяти колосальну кількість енергії для будівництва такого розмаху! Саме тоді йому сяйнула думка спроектувати шахту, спрямовану до центру Землі, щоб здобути звідтіля потрібну для трансконтинентального будівництва енергію надр, а далі він планував ту ж таки теплоту земного ядра використати для реалізації ще сміливішого задуму — для польотів до сусідніх планет Сонячної системи...

— Спокій би дали хоч іншим планетам, — чуємо знацька десь із-за спин голос стюардеси, яка, наближаючись від задніх рядів, встигла, певне, щось почути з нашої роз-

мови.— На Землі стільки проблем, а декому інші планети спати не дають.

Останні слова вона кинула нам уже без усякої делікатності, мовила їх, віддаляючись, майже гнівно, аж ми з сусідом презирнулись в непорозумілості: чого раптом ця симпатична особа розсердилась? Може, що всі сплять, а ми розмовляємо? Посміхнувшись, космонавт зауважив, що гнів цю дівчину красить.

«А зрештою, хіба ж і не має вона права на таке, хай і не досить тактовне, зауваження? — подумалось мені.— Справді, пекучих проблем на планеті безліч, проблем сьогоднішніх і завтрашніх, а ми тим часом... Тягнемось до зірок, а дорогу до себе, до власної душі декотрі зовсім забули!.. Скільки з'явилося таких, що навіть не цікавляться, хто вони, звідки, — ніби на гідропоніці вирости...»

— Неймовірно, що в ХХ віці, в часи цивілізовані, і так може загубитися людський слід, — знову заговорив космонавт.— Наш сучасник, він міг би ще й зараз жити, а ми, по суті, зовсім мало про нього знаємо. Нам траси відкривав, а життя його самого для нас і досі не вийшло з тіні...

— Життя його — суцільні якісь таємниці.

— А як гадаєте — чи любив він кого? Невже він не знав кохання?

Лише відлуння чуток про це долинали до мене. Ніби була та, що, кохаючи, терпляче ждала його роками, а він усе десь бурлакував, шукав себе й свою мрію, будував елеватори, проектував за завданням наркома потужну вітроенергетичну станцію, якусь гігантську крилату споруду, що мала стояти на вершині Ай-Петрі... А від утіх земних ніби втікав, друзі навіть жартували: «Таж він наречений зорі...»

Цей жарт, невідомо ким мовлений колись, подобається космонавтові, проте йому хотілось би почути щось імовірніше, щось ближче до фактів: все-таки чи звідав той «наречений зорі» звичайне, земне, чисто людське кохання?

— Мабуть, щось було, оскільки є свідчення, що він співати любив, а по цьому ж найчастіше й пізнають закоханих... Тиф, кажуть, тяжкий переніс під час тодішніх епідемій, однаке тільки підвівся, став на ноги, худючий та довготелесий,— одразу заходився дрова рубати квартирній

хазяйці, а там, дивись, ще якесь діло собі знайшов, з паяльником клопочеться та голосно наспівує один із модних в ті часи романсів. Видно, що вмів радуватись життю, наповнено жив, хоча і вкрай невибагливо: ціле літо в одезі зашмарованій, брезентовій, у гетрах з товкучки, а взимку у величезнім кожусі, що друзі називали його «ротондою», — це коли він уже на Алтаї елеватори будував...

— Довелось мені бачити один із тих елеваторів, — ожваблюється космонавт. — Стоїть з дерева рублений, оригінальної конструкції... «Мастодонтом» прозвали споруду місцеві вчительки за її химерну видовжену форму. І збудований елеватор дуже дотепно, мов ковчег — без єдиного цвяха, бо тоді в людей ще й цвяхів удосталь не було.

Загадки, загадки... Так безоглядно віддаючись земному, на кожному кроці щось винаходячи, будуючи, вдосконалюючи, ні на мить не забував він про своє найзаповітніше, зоряне, про те, що, з креслень та формул ночами добуते, лягало потім у школярський зошит, як алгеброю перевірена гармонія, як вінець багаторічних людських устремлень.

— Ні визнань, ні нагород здобути не встиг, а тим часом без його зусиль як би далеко відсунулись всі наші польоти, — з відчутним жалем розмірковує космонавт. — Навіть важко зрозуміти: чому таку унікальну людину не втримали в 41-му від наміру йти в народне ополчення?

— Не забувайте, — нагадую йому, — який то був час, ворог стояв під Москвою...

— Війна диктувала свої закони — це зрозуміло, — далі розмірковує він. — Однак службові особи, котрі його відправляли, мусили б розібратися, хто є хто?

Докір його ніби адресується й мені.

— Зважте на тодішню ситуацію, — кажу йому. — Тисячі й тисячі добровольців ішли в ополчення, залишали матерів, дружин, дітей, тож хіба міг він, людина такої совісті, такого обов'язку, шукати для себе якихось пільг чи переваг? Ви ж відчуваєте, що то за натура була... Полегкостей не шукав.

Ми сидимо з сусідом, уже близько схилившись один до одного, ні про який сон не може бути й мови, обоє ми

збуджені, обоє заповнені зараз життям отієї зоряної душі, що ніби присутня тут, між нами, теж ніби поруч над океаном летить. Присутність того третього життя відчутно зближує нас, і водночас воно не піддається, щоб ми до кінця розгадали його. Ніби в якійсь заманливій грі, наблизившись, воно знов oddaляється від нас, зникає, окутане поволокою таємничості.

Людська уява втоми не знає, і ось настає якийсь момент, коли реальність салону враз видозмінюється: нема вже сплячих, закутаних в пледи людей, нема рівного гудіння двигунів, що несуть нас крізь темряву над океаном, натомість постає переді мною фронтний зв'язківець, схожий на мого друга піхотинця Шамрая... Все дивним чином переплелось. І ополченець, чие життя ми шойно розгадували, і змучений піхотинець, батько залишених вдома дітей,— обидва вони для мене зараз унікальні, обидва зливаються переді мною в один-єдиний образ худющої фронтової людини в обмотках, що крокує кудись під осіннім дощем у геть змоклій, зім'ятій пілотці, в шинелі без хлястика, з котушкою телефонного дроту на спині... Це йде він, піхотинський зв'язківець 41 року. Йде під холодним, нескінченним дощем у ніч бездоріжну, де грязюка хлюпає по коліна, твань поналипала на обмотках пудами. Багнюці нема краю. Просто якась планета багнюки. А трапиться болото — перебреди, а зійдуться перед тобою чагарі — продерись крізь їхне колюччя, та все далі йди, та все чимдуж, швидше і швидше, бо це ваш форсований нічний марш, бо десь там ждуть від вас підмоги — підмоги і порятунку. А коли вже зовсім знеможені, наскрізь змокрілі від дощу і від власного поту, дістаєте ви дозвіл на привал, то одразу падаєте, де хто зупинивсь, просто в грязюку, адже марно було б інше вибирати місце, всюди довкола тебе тут тільки багнище, твань. Падаємо як підкошені і від виснаги нелюдської засинаємо одразу, де хто впав, засинаємо ще швидше, ніж цей космонавт, що вміє зусиллям волі програмувати свій сон...

Отже, ми там, серед шляху нічного, у нас привал, нас чекають чарівні світи сновидінь. Хтось кладе собі під голову напівпорожню торбу солдатську, хтось замість подушки

підмостив котушку з телефонним дротом, а ті прихилилися на плече один одному, і вже їм очі склепились... Отак, пригортаючи зброю до себе, щоб не мокла, в позах оцих скарлючених, неприродних, ми перебуваємо на вершинах блаженства, приймаємо як найдорожчий дар долі ці відпущені нам хвилини перепочинку. І перш ніж до нас крикнуть «вставай!», перш ніж розбагнючений шлях степліє від наших тіл, ми встигаємо — за якісь лічені хвилини — вийти з жахиття реальності і, занурившись з головою в сон, встигаємо побачити навіть сни — мабуть, то були найсолодші у світі сни наших кохань, наших родин, наших неосяжних домівок...

Високий, цибатий зв'язківець, що на ньому шинеля висить, мов на кілку, що коток телефонного дроту робить його горбатим, він сягнуто й важко ступає переді мною на своїх тонких дон-кіхотських ногах, в облиплих до самих колін багнюкою обмотках. Тілом перепочилий після привалу, він мовби зміцнився й духом і тепер повеселіло звертається до своїх зв'язківців, обіцяючи їм винайти значно легший, можливо, навіть найнадійніший спосіб зв'язку між людьми. А коли хтось кине на ходу жартома — ну, це, хлопці, серед нас об'явився «геній в обмотках», то він на такий жарт не образиться ніскільки. І, між іншим, те «геній в обмотках» так уже до нього й прилипне.

А як вітер хмари розжене і зорі холодні проблиснуть, він час від часу, задерши свою цапину бороду, сягне незрозумілим для нас поглядом угору, до зірок, і, хто знає, може, тієї миті в саму моторошність Всесвіту пробувала прозирнути мудрість земного філософа-звіздаря... Занехаяніший за всіх, а до зірок він мовби найближчий.

Витривалість його дивовижна, живе в ньому справжня двожильність, іде під намоклим своїм тягарем, а скарги від нього не почуєш, лише коли чужі ракети стануть зловісно зринати над темрявою лісу, нічний безіменний товариш мій мовить до мене стиха:

— Вже близько.

Ліс після згаслих ракет стане ще чорнішим,

Перед світом ми входимо в цей ліс, вступаємо, як у

готичний собор, бо така тут висока стрункість ще не торкнутих війною шоглових сосен.

Ніч відходить, хмари по небу розігнало вітром, угорі, між верховіттям сосен проблискує зірка, одна й друга, вони ясні, алмазно-чисті після дощу і розмірів аж ніби більших звичайного. Довготелесий зв'язкivecь, прилігши серед товаришів на галявині, дивиться вгору на ті зірки, на їхне передсвітанкове недосяжне мигтіння, і ми бачимо на його зарослому обличчі, на спечених устах щось схоже на усміх.

Потім буде наказ — як завжди, раптовий — мерщій прокласти лінію зв'язку, і цибатий наш зв'язкivecь першим потрюхикає понад узліссям, мов жива мішень, рухаючись відкрито у своїй куцїй, перекособоченій шинелі. Незважаючи на зовнішню нібито незграбність та неповороткість, він кабель швидко, вмiло прокладе, виявивши при цьому несподівану спритність. Та тільки повернеться до своїх, як знову пролунає нещадне: «Порив! Давай зв'язок!» Кому ж тепер бігти, щоб з'єднати десь щойно перебитий осколком кабель, відновити лінію, нитку життя? І знову цей, що в дорозі з симпатією названий був товаришами «генієм в обмотках», піднявся сам, добровільно. Глянувши вгору, він безлячно, ніби під захистом зірки, пустився підбігцем по узлісся, подався шукати десь там ушкоджене місце. Всі дивились, як він побіг і побіг, трясучи борідкою, майже не пригинаючись. Та ось зупинився — певне, знайшов, що шукав...

А коли, скошений кулеметом, він упав з кабелем у грязюку, не одна зірка здригнулась у світанковому небі над верховіттям тих шоглових сосен!

Здавалось би, все. Але й після цього він якийсь час ще мовби присутній у нашому лайнері, десь сидить отам, в котромусь із передніх крісел, як був,— у шинелі, в обмотках, ледь прикритих казенним ісландським пледом.

— Геній в обмотках, це правда,— задумливо каже космонавт.— В ньому вся епоха... Весь дух її, поривання і безмежність втраг...

Тихо в салоні. Світло пригашене. Летять над океаном сні. Невідомі нам сні людські, прикрившись пледом, лінуть у рівному нічному польоті.

Іноді, нахилившись до ілюмінатора, ми вдивляємось

обидва за борт: що там? Ніч, надра тьми, мерехтлива безодня.

А мої думки все про нього: з чим цей дивний мій земляк сподівався зустрітись на інших планетах, чого там шукав? Може, шукав якихось радостей незнаних, неземних, якихось найповніших щасть, що їх він був позбавлений тут, у своєму короткому й загадковому житті?

1983

Пізнє прозріння



Сіре небо низьке. Дюни, валуни.

Десь у субтропіках земля родить чудернацькі плоди золоті, а тут вона родить каміння. Ціле життя люди визбирають його: цей рік визбирають, очистять від нього поле, а наступної весни каміння знову виросло, полізло головешками з ґрунту. Кажуть, морозами його тут витискає з землі.

Понад затокою — рибальські селища та сосни де-не-де. Скупа природа, суворий край. Одначе й він, цей суворий, колись льодовиковий край, здатен народжувати поетів! Здатен дарувати улюбленцям муз ніжність, натхнення... Власне, поет чи, точніше, наростаюча слава його й покликала сюди Івана Оскаровича, людину, по горло зайняту, перевантажену безліччю обов'язків, буденних клопітних справ, які, зрештою, до ніжних муз не мають аніякого стосунку. Пів-Арктики на тобі. Кожна секунда на обліку. А втім, кинув усе, приїхав. Навіть сам трохи здивований цим своїм рішенням, злегка іронізує над собою: ось ти і в ролі «весільного генерала», у ролі гостя на вшануванні того, хто з усіх учасників твоєї експедиції був, може, найневдатнішим, був особою майже курйозною, іноді просто жалюгідною! Навіть при нікчемнім морозі умудряєсь обморозити свого пташиного носа! Пригадується зіщулена слабосила постать, що, поспішаючи на виклик, комічно й незграбно плутається в якомусь хутрянному балахоні (товариші таки подбали, щоб не обморозивсь), з-під скрученого набік полярного башлика сполохано визирає худе, посиніле від холоду, вічно чимось ніби сконфужене обличчя... Вимагаєш пояснень, скажімо, за самовільну відлучку, а він, поблискуючи сліпими від сонця окулярами, щось там белькоче, шепелявить, не вміючи до ладу зліпити навіть те, що має за душею. Ходив, мовляв, на колонію пінгвінів дивитись... «Та ти краще під ноги собі дивись — там тріщини такі, що незадовго до твого прибуття й трактор проковтнули! Провалишся, хто за такого генія відповідатиме?» Стоїть, підшмаркує, нічого вже й не мимрить на своє виправдання.

І ось ти тут «у зв'язку ним», ради нього, поряд з численними його друзями з різних міст (правду кажучи, ти й не сподівався аж на таку його популярність). Не забули й тебе: як гостя почесного теж запросили сюди ці рибальські селища, яким ти маєш розповісти про своє товаришування з поетом під час вашої спільної антарктичної експедиції. А чи так усе воно й було, як зараз малюється, чи такі вже й близькі були ви з ним у тих льодових випробах? Для нього ти — один із керівників величезної експедиції, безпосередній його начальник, чия влада практично безмежна, на чийй відповідальності люди, техніка, криголами, а він — ким, зрештою, він був для тебе? Лиш один із численних твоїх підлеглих, мало чим зайнятий, мало пристосований до полярних умов, якийсь тиняйло з кореспондентським квитком, ходячий баласт при тобі, — цим, власне, й вичерпувались ваші взаємини. Звідки було знати, що під тією непоказною зовнішністю, під тим незграбним балахоном живе ніжна й вразлива душа поета... Та сама, яка згодом так тонко, проникливо, з такою пристрасною оспіває людей експедиції, віддасть належне й тобі також, твоїй енергії, волі, стійкості особистій... Про це найперше й згадали тутешні школярі, зустрічаючи тебе з квітами. Якась дівчинка, смішно шепелявлячи (чистісінько, як той її земляк), усе допитувалась:

— Скажіть, це ви — прообраз? Це вас виведено героєм «Полярної поеми»?

— В образі отого білого ведмеда, від якого вся експедиція стогнала? — спробував пожартувати Іван Оскарович. Але його жарту ніхто з школярів не прийняв, вони його ще й заспокоювали:

— У поемі ви цілком позитивний, це ж ясно! Втілення залізної волі, сили. То ж ви з тракторним поїздом пробиваєтесь крізь пургу, поспішаєте тим двом на допомогу?

Стрекочуть кінокамери, фіксуючи твоє прибуття, уже ти опиняєшся серед поетової рідні, мимоволі стаєш тим, ким тебе хоче бачити цей рибальський край. Для всіх, хто тут зібрався, ти не лише бувалий полярник, герой Антарктиди, — у людській уяві ти постаєш ще й задушевним дру-

гом поета, тим, хто підтримував його в незвичних умовах експедиції, не раз його підбадьорював, полегшував йому існування, і він тобі, може, першому довірливо читав — під завивання полярної ночі — свої натхненні рядки... «Але ж він тоді як поет зовсім ще для мене не існував!» — хотілось би їм пояснити. Талантом творчості відкрився пізніше, прогримів згодом, а тоді був просто дивак з кореспондентським квитком, посланий супроводити експедицію, один із тих непристосованих, необов'язкових при тобі суб'єктів, котрих іноді не знаєш, куди й притулити. В експедиції майже завжди знайдеться кілька таких, що ніби й неминучі, але більше плутаються під ногами, налипають, як морська дрібнота на тілі корабля, мусиш їх нести. При першій зустрічі ти навіть подиву не стримав, як міг такий кволий, хирлявий чоловічок опинитись у колективі новітніх вікінгів, де треба людей двожильних, людей сто разів гартованих. Потім уже стане відомо, яку наполегливість виявив цей суб'єкт, домагаючись права участі у вашім поході, яка дужа пристрасть вела його, штовхала оббивати пороги, доки він кінець кінцем таки домігся свого: озброєний кореспондентським квитком, ледь тримаючись на ногах після шквалів та штормів, після нападів морської хвороби, він таки ступив одного дня разом з вами на вічну кригу, перейшов — з ніяковою усмішкою, з дитячим нежитем під носом — з обмерзлого судна у світ сліпучих, певне, з дитинства омріяних снігів, найчистіших снігів планети...

До смішного соромливий, делікатний, зовсім безпорадний у практичних речах, цей шепелявий улюбленець муз не викликав з твого боку серйозного зацікавлення. Що там і казати про якусь глибоку між вами дружбу: ти для нього Зевс-громовержець, мабуть, із замашками самодура, а він для тебе... Ну що тепер навіть згадувати... Був він наче якийсь недоречний у вашім поході. Здається, почував свою зайвість і від того ще більше ніяковів, робив спроби прислужитися товариству, та все якось невпадало. Незлобиво кепкували над ним, мовляв, кореспондент наш і при плюсовій температурі ухитрився обморозитись. Для тебе він теж складався в образ особи майже анекдотичної. А вийш-

ло, бач, так, що саме йому судилося стати співцем експедиції, творцем знаменитої «Полярної поеми» — поеми, яка стала для її автора лебединим співом. Вклав у неї всього себе, щедро, нещадно. Згорів порівняно молодим, протягом однієї інфарктної ночі, і тепер — за місцевим звичаєм — тільки свічка горить, блимає блідим полум'ям на камені між простими вінками з вічнозеленого віття хвої. Майже в дикім місці його поховано — на узліску, серед каміння та заростей низькорослого ялівцю. Незавидний, скромний цей ялівець теж, кажуть, оспіваний у якомусь із його творів. Справді народним він став у цьому краю поетом. Аж ось де відчуваєш, як люблять тут його, як дорожить ним це рибальське, від природи стримане, не щедre на визнання узбережжя. Міг тепер Іван Оскарович тільки пошкодувати, що за життя так і не заприятелював з поетом по-справжньому, не зробив усе, що міг, — а ти багато міг! — коли в експедиції він опинився безпосередньо під твоєю рукою. Багато що в його полярницькій долі тоді залежало від тебе. Не дуже спішив оберігати, факт... А в їхніх очах, в їхній уяві між тобою й поетом склалися зовсім інші стосунки, виникла ота товариська полярницька близькість, для якої нема службових бар'єрів. Вважається, що в труднощах експедиції ви взаємно розкрилися серцями, не випадково ж він поряд з іншими так щиро оспівав і тебе, твою людську витривалість, енергію, мужність, ці, зрештою, реальні якості, котрі, перейшовши в поему, набули в ній одразу мовби ще глибшого сенсу, аж ніби поріднивши тебе з легендарними античними мореплавцями.

Дико, звичайно, було б іти наспроти уявлень, які тут склались. Якщо відводять тобі саме таку роль — нічого не лишається, як тільки взяти її на себе і виступати в ній. Чи, може, й сам ти щось у собі недооцінюєш? Може, те, що єдало вас під час експедиції, ті подолані труднощі й усе інше було куди значнішим, ніж досі тобі здавалось? Можливо, поет із своєю дитинною ясновидністю, із своїм глибоким захопленням вами, людьми полярного гарту, був куди ближчий до істини, до справжньої суті речей? Тож-бо вгамуйся, відкинь гризоти і спокійно приймай шану, яку тобі виявляють ці люди, поетові земляки. Десь він тут ви-

ростав серед цих ялівців... Так рано пішов із життя, і так пізно ти його для себе відкрив. Тепер і сам відчуваєш його нестачу, щодалі навіть гострішає відчуття серйозної і незамінної втрати. Справді, міг би ще жити та жити... Ще довго полярний люд, мабуть, не матиме такого співця. Та й взагалі: чи народиться вдруге такий?

Рівно й безжиттєво горять свічки серед купи свіжої хвої. Пелюстинка полум'я замість людини. Кілька місяців не дотягнув до ювілейного рубежу... Одначе земляків не дуже, видно, пригнічує фізична відсутність винуватця свята. Без поспіху збираються на мітинг до пам'ятника, що його сьогодні відкривають. Цілими сім'ями сходиться статечний рибальський люд, раз у раз проблизкують у натовпі навіть усмішки. Іванові Оскаровичу пояснюють, що то хтось береговий підкинув жарт на адресу острів'ян — один із тих дотепних жартів, що їх чимало полишив своїм землякам поет.

З натовпу виділяється колоритна постать старого рибалки: кряжистий, нахльосканий вітром, стоїть попереду, обличчя сміливе, навіть ніби трохи сердите — люлька в зубах, бакенбарди руді, аж вогнисті. Міг би зійти за морського пірата для кінофільму...

— Отой теж був йому другом,— вказують Іванові Оскаровичу на старого.

«Теж, теж,— з гіркотою відзначає він про себе.— Тобою вже й інших тут вимірюють».

Вказують ще на острови, що низькою смугою ледь бовваніють у далечі затоки:

«Наші Командорські», — так він їх жартома називав...

Бо в дитинстві ті острови здавались йому дуже далекими, досягти їх — то була мрія усіх хлопчаків узбережжя. А звідти теж тільки вряди-годи добувались на материк — за гасом або за сіллю...

Повторюють його дотепи, афоризми, вони справді своєрідні, ні на які інші не схожі, Іван Оскарович з подивом це відкриває для себе: «Кожен народ мудрий, але мудрий по своєму, його мудрість одягнута в одягу таку, що найбільш йому личить...»

Мітинг має відбутись край селища, де біля величезного,

сторчма поставленого валуна працюють приїжджі студенти, теж вихідці з цих місць: ні на кого не звертаючи уваги, вони поспіхом завершують роботу — вирубують на камені профіль поета. Це й буде пам'ятник. Як на смак Івана Оskarовича, зовсім непогано в студентів виходить: є схожість і водночас — щось більше за схожість: оце поривне, юнацьке, розгонисте... І що на валуні карбують — теж дотепно: сама природа підготувала їм матеріал для цього наскельного малюнка.

Коли Іван Оskarович у супроводі господарів оглядав брилу, його відрекомендували художникам:

— Знайомтесь, хлопці: це ось друг поета по експедиції, відомий полярник...

На мить юнаки відриваються від роботи, звертають погляди на гостя: так, чули про нього. Один з них, молодий бородань, запитує, кивнувши на брилу:

— Ну як? Таким він був?

Вимагають оцінки. Та ще так різко запитують. І хоч з боку підлеглих своїх Іван Оskarович крутіства не терпів, але тут чомусь і його самого почало водити:

— Ну, як вам сказати... Кожен із нас сприймає ближнього свого суб'єктивно...

— Ні, ви без дипломатії... Нам треба знати: чи схоплено його суть? Його внутрішнє, характерне?

— Тут треба фахівця, — тягне Іван Оskarович.

Тим часом пам'ятник уже обкидають білим полотнищем.

Ось так. Порив, натхненність — оце для них головне в його образі. А чи сам ти бачив його таким? Не помічалось, — але ж, певне, справді це в ньому було, якщо інші помітили?

Гостей уже кличуть до трибуни. Трибуна імпровізована, оклеєна з усіх боків ялиновим гіллям. А люду! Стоять попід дюнами і на дюнах, жінки, чоловіки зацікавлено оглядають твою кремезну, з полярницьким литвом плечей постать. Стримано привітні, декотрі навіть суворі. Ждуть твого слова, Іване Оskarовичу, а що ти їм скажеш? Ні, тут треба без лукавства, тут чеши тільки правду. Все, як було, як сприймалось... не вигадки слухати зібрались вони сюди,

ти їм без прикрас подай епопею арктичного походу, в усій правді подай, навіть якщо була вона й жорстокою, — за тих умов без жорстокості хіба можна було обійтись?

Саме з цього й почав Іван Оскарович, коли його запросили до мікрофона. Рибальський люд, вщухнувши, став уважно слухати гостя, його дужий, на вітрах натренований голос. Промовець дозволив собі в дещо грубуватій, простецько-веселій манері зобразити, як уперше зустрів їхнього земляка, прибулого з останнім судном на поповнення експедиції. В каптурі, насунутім на шапку, жалюгідний він мав тоді вигляд, — тут, як мовиться, слова з пісні не викинеш. «Серед людей найнеобхідніших полярних професій — ще один кореспондент, замерзайло, баласт, добре ж, коли хоч анекдоти вміє розказувати», — ось ким він був для тебе, принаймні під час тієї першої зустрічі. Тисячі клопотів на плечах, а тут ще маєш думати й про цього, подбати про його нічліг, десь маєш притулити небо-раку в перенаселених крижаних печерах. Для більшої правдивості Іван Оскарович навіть того не утаїв, як — не без внутрішнього поглуму — порадив був йому кочувати по добрих людях, по черзі займаючи місце того з полярників, котрий стає на вахту. То до радистів, то до метеорологів, то ще до когось, — одне слово, ганяв ти, всемогутній, його, мов солоного зайця, бо дошкулити кореспондентові в подібних ситуаціях, чого там гріха таїти, дехто вважає для себе своєрідним шиком...

Сповідався як на духу Іван Оскарович з цієї ялинової трибуни, в усьому признавався без крутійства, без дипломатії, цілком щиро. Бачив, мовляв, що за станом здоров'я мав би він тоді увільнити вашого поета від авральних робіт, але з пільгами не спішив, до того ж і сам поет виявився людиною самолюбною, полегшень не шукав, від різних незлагод захищався більше гумором, тихим жартом. Коли й не кликали — з власної волі йшов з усіма, ставав, де найтрудніше. Розвантажувати трюми, тягати ящики, вичувати важезні бочки — ніщо його не минало, ні від чого він не ухилявся. Ішов на роботи навіть непосильні, займав місце поряд з найвитривалішими, мовби хотів вивірити себе, упевнитись, чого він сам вартий... І все це з його,

Івана Оскаровича, мовчазної згоди, що дорівнювалась велінню.

— Можете запитати, чим ти хвалишся? — рокотав Іван Оскарович сповідально.— Що мав змогу оберекти і не оберіг? Що безжальним виявився? Таке ніжне створіння не пощадив? Але ж ви й мене зрозумійте, друзі: там пощадиш одного, а на його сусіда звалиш подвійну ношу. Буває, коли щадити не маєш права. Бо чим він там був кращий за інших? Що частіш носа обморожував? Що музи були до нього прихильні? Але про це я тоді навіть і не підозрював! А ось курйозів усяких із ним — цього, будь ласка: на кожному кроці...

Розповів, як на високих льодах нудило їхнього земляка від нестачі кисню. І як він соромився нападів морської хвороби, що від неї так і не виробилось у нього імунітету...

Далі епізод був такий, що слухачі мусили б хоч-не-хоч заусміхатись, проте обличчя в усіх кам'яні і тільки ще напруженіше дивляться аж із дюн на тебе. Іван Оскарович відчув: щось не виходить. Зовсім не та реакція, якої він сподівався! Нічого не приховуєш, все їм викладаєш відверто, а враження таке, ніби не цього вони від тебе ждуть. Там, де поет потрапляв у смішну ситуацію і, власне, мав би бути комічний ефект, люди стоять незворушні, а той рудий пірат з бакенбардами навіть нахмурюється, з лютим виразом закушує люльку в зубах. Ні, ділитися спогадами — річ ризикована. Мабуть, своєю відвертою розповіддю ти мимоволі порушив усталений образ поета, за дрібницями не розгледів у ньому щось істотніше, оте, чим живе він у їхній уяві, в їхній строгій, мовчазній любові.

Сяк-так закінчив Іван Оскарович свій виступ, одержав знехітьма відпущену йому порцію оплесків — оплесків чемності, а відійшовши від мікрофона, збагнув з прикрою ясністю: слово було невдалим. Намагався зусиллям волі повернути собі душевну рівновагу, але це йому не вдавалось. Ох і встряв! І навіть причину невдачі не міг собі пояснити: на чому ж спіткнувся? Можливо, аж надто випирала наперед твоя власна персона, оте твоє полярне всемо-

гуття? Бо ж про яке всемогуття може йти мова, коли над безліччю твоїх ділових і загалом потрібних звітів про експедицію уже нині вивищується «Полярна поема», яка не старіє, не перекривається іншими, новішими звітами, височить як найтривкіший і найдовговічніший з вашого походу звіт для нащадків... Замість твоїх давніх, усталених критеріїв життя висуває свої, несподівані. Твоє ж зверхне іронізування над поетом і зовсім було недоречним, а для декотрих з тут присутніх, здається, навіть образливим. Дивно. Ти, який не раз виходив переможцем із найскрутніших службових баталій, тут ось не зумів вчасно зорієнтуватись, такого дав маху. Вже й не рад був, що згодився приїхати сюди, хоча як же було й відмовитись, коли запрошував, по суті, увесь край, всі оці розкидані по узмор'ю та островах рибальські селища. І розповідь твоя, зрештою, спиралась на факти, всі вони мали місце, нічого ти не вигадав від себе... То чи ж винен ти, що не збігаються вони з чіймись уявленнями та фантазіями, з людською одвічною слабкістю — витворювати собі ідеал чи принаймні об'єкт для захоплення?

Був потім обід у кафе з саморобним пивом ячмінним; зачерпують цей екзотичний напій грубими дерев'яними корцями, треба неодмінно такими корцями, це давній рибальський звичай, що походить з середніх чи ще й давніших віків. Виступала тут же художня самодіяльність, пісень співали здебільшого жартівливих, що їх залишив своєму краєві поет. Мав він, виявляється, вдачу веселу, бешкетну. І як він багато встиг! І яким потрібним виявилось для людей оте його мовби й недоладне, мовби несерйозне життя!.. Щонайдивніше, Іван Оскарович помічав, що і його, як і тих дітлахів, особа поетова тут чимось приворожує, захопила й не випускає з свого силового поля. Внутрішній голос підказував: є тобі, чоловіче, за чим пошкодувати. Може, з рідкісним другом розминувся, з тим, чию втрату вже нічим не зможеш компенсувати.

Так, химерним він був, зовсім не пристосованим до того аж надто суворого життя. Одначе щось у ньому було й тоді, чимось привертав він до себе людей! Згадай, як твої ж

товариші-полярники мовби й жартома, одначе з відтінком ніжності, називали його «людиною сніжної чистоти». Раніше про це не думалось, а зараз чув, як щемливо наростає почуття втрати і каятьби: пізній жаль, пізні прозріння!

Навпроти Івана Оскаровича сидять три жінки в темному, стримані, неговіркі. Мовчазні піфії чиеїсь долі. А край столу серед місцевих уже бражничає на повну волю той рибалка-гігант з вогнистими бакенбардами: поминки так поминки! Один ківш спорожнив, другий бере, піна в ньому аж кипить... А рука! Оце Голіаф!.. Ось би такого в експедицію! В ролі Нептуна виступав би при переході екватора... І раз у раз поглядає в цей бік. Що він хоче сказати? Очі дрібненькі, але мають в собі силу: дивляться прямо, навіть уперто. І раптом Нептун голосно звертається через стіл до Івана Оскаровича:

— А ви з ним, як видно, не дуже там церемонились у ваших льодах... Просто рекорди бездушності ставили!..

Іван Оскарович навіть зніяковів:

— Такий то материк. Там не до ніжностей...

— Це ясно. Несміливий, кажете, конфузливий? А я знав його по фронту, по нічному бою на островах. І нічого конфузливого ми за ним тоді не помітили...

Для Івана Оскаровича це була новина!

— Вперше чую, що він фронтовик.

— Отож-бо. А він і тоді дух наш підтримував. І вже тоді ми його любили. За вірність, за товариськість. Навіть за оту його шепелявість, що вам здавалась смішною.

— Попав під вогонь,— почервонів Іван Оскарович.— І заслужено. Крийте, крийте...

— Та ні, це вихопилось мимоволі,— усміхнувся гігант.— За ваше здоров'я!

Іван Оскарович після цього сидів понурений. Здається, розгадав нарешті причину своєї невдачі з виступом. Всі оті анекдоти. Хизування власною величчю. Біда в тому, що й до сьогодні ти ще вважав поета мовби своїм підлеглим, з котрим можна повестися абияк, виставити його у світлі смішному, невмілим, безпорадним... Ти й не помітив, як він із своєю «Полярною поемою» уже давно вийшов з-під

твоеї підлеглості! Якщо він і підлягає нині якимось законам, то хіба що тим, іншим, вічним, тобою вже ніяк не контрольованим... І для всіх людей, що зібралися тут, він — гордість, він чистий, він повік уже буде невіддільний від своєї прекрасної поеми! Та й ти хіба хотів зумисне принизити його образ?.. А що дехто у твоїх свідченнях вбачає бездушність... То вона ж таки була!

Кепсько почувався Іван Оскарович. Вибравши момент, коли можна було непоміченим встати з-за столу, він вийшов із кафе, спустився до моря й, дихнувши на повні груди, рушив узбережжям. Уже вечоріло. Вподовж берега всюди громадились валуни, більші й менші, найдивовижніших форм — рештки льодовикової епохи.

Затока, небо низьке, валуни. Це те, що було поетовим світом, те, що він оспівав. Біля багатотонного валуна, на якому перед цим студенти вирубували профіль поета, стоять вінки ялинові, решта все вже прибрано, нема й покривала, що його зняли при відкритті. Нікого поблизу. Лише осторонь маячать гуртиком у піднятих капюшонах дівчатка-школярки, здається, якраз ті, що вітали Івана Оскаровича вранці й для яких він був лише «прообраз»... Зараз дівчатка, ніби навіть не помітивши його, повернулись у бік моря й, притихлі, присуворілі, дивились на танучі в надвечір'ї острови. Маленькі осамотнілі музи...

Полярник вирішив ще раз уважно оглянути наскельний студентський витвір: чимось він таки приваблював. Профіль поета — на весь розмах валуна. І хоч образ ескізний, проте в ньому таки щось є, байдужим тебе не полишає: довготелесий, чубатий поет, усміхаючись, спрямував погляд кудись мимо тебе, і нема зла на його обличчі, нема тої конфузливості та безпорадності, про які ти сьогодні так не до речі розбалакував... Навпаки, відчувається певність у ньому та ще якась натхненна хлоп'яча веселість, якою він, здається, найбільше й приваблює: знаю, мовляв, що бував я смішним та незграбним, але що з того? Я ж бо душею — з вами! Жив для вас! З вами й залишаюсь!.. Мовби таке щось хотів він

сказати, задивившись у море, на свої ледь помітні під вечірнім обрієм «Командорські»...

Мокрий сніг пролітав, але Іван Оскарович цього навіть не помітив. Стояв перед брилою, невідривно вивчаючи накарбований на ній розгонистий профіль молодої людини, і тоскне почуття втрати не покидало його, і дедалі певніше здавалось, що саме таким, летючим, безстрашним, поривним, йому вже колись доводилось бачити поета в житті.

1974

Жінка в сірому



Все узбережжя знало цю давню історію, схожу на легенду. Розповідалося так: коли приморське місто було вже в облозі, комісар бригади моряків, будучи хворим і пораненим, маючи змогу останнім рейсом вилетіти в тил, сам у вирішальну хвилину відмовився від своїх переваг: поступився місцем у літаку зовсім незнайомій вагітній жінці, приведеній партизанами з гір.

Уже в польоті жінка дізналась, що комісар, маючи запалення легенів, багато разів ходив з моряками в атаки і що тим-то їй надано було цій людині право летіти на Велику землю, де його неодмінно треба було госпіталізувати. Коли жінка почула про це, вона навіть розплакалась, тяжко переживаючи подаровану їй можливість летіти замість того, кому цей політ зараз, може, був ще необхіднішим. Її не переставали мучити докори сумління, в думці не вкладалося, чому він так зробив, чому поступився місцем, може, навіть життям своїм поступився, зовсім незнайомій людині, прирікши тим самим себе невідомо на що.

— І чим я віддячу йому, чим? — зверталася жінка час від часу до своїх сусідів, здебільшого теж поранених.

Їй відповідали мовчанкою.

А коли комісар опинився в концтаборі і вже тільки один драгий матроський тільник прикривав його побиті, в закипілих синцях плечі та груди, не могла фашистська варта впізнати в цьому атлетичної статури морякові того, ким він був насправді: за наполяганням товаришів комісара було перевдягнуто у звичайне, рядове, матроське, він і сам віднині в усьому став рядовим, нічим не вирізнявся ні поведінкою, ні своєю полонянською невольницькою зовнішністю. Лише згодом вартіві стали помічати, як уважливо ставляться до нього товариші по нещастю, стараючись хоч як-небудь допомогти йому, коли випало їм разом працювати спершу в полі, на колишніх радгоспних плантаціях, а потім на кар'єрах у каменоломні. Помічено було, що дослухаються до кожного його слова і навіть від прискіпливого погляду наглядача ніби невнарок заступають свого, добровільно визнаного ними, вожака,— тож хто він є насправді? Чи такий він уже рядовий, яким постає у своїх

дранім, перетлілім від поту матроським лахмітті? Мав би, здавалось, змізернитись, саморозчавитись від того невільницького життя з його баландою, безправ'ям, погрозами пристрілити будь-якої миті, а він, одначе, не поник, не зломився, ще й інших біля себе непомітно гуртує.

Варто було виникнути підозрі, як незабаром з'явився в концтаборі й іуда-запроданець, золотушний жевжик на ім'я Бруно з місцевих фольксдойчів. Ніби прогулюючись, забрів він із табірними посіпаками на радгоспні городи, де полонені, позгинавшись до землі, саме домучували на морквищі свою денну норму. Тонконогий, з водянистим поглядом, Бруно, ступаючи серед полонених, спостерігаючи, як ретельно видовбують вони дрібненьку морквицю з твердої, мов камінь, землі, здається, не мав до чого вчепитись, та ось раптом, змружившись на манір слідчих, він спрямував свій хижий погляд на того, кого шукав, на їхнього прихованого вожака, що саме розігнув спину, випростався.

— Він! Це він! — вигукнув Бруно, звертаючись до своїх озброєних супровідців. — Я бачив його, коли він виступав на мітингу в Севастополі на початку війни! — І глумливо осміхнувся до впізаного: — То ж були ви, пане комісар? Ви, ви! В таких речах я не помиляюсь!..

Стратили комісара і його друзів тієї ж осені. Але де сталась трагедія, достеменно ніхто не знав. Називалось поле одного з радгоспів, де їх нібито розстрілювали біля силосних ям. Згідно з іншими припущеннями, розправу було вчинено в приморських яругах, в їхніх колючих чагарях, серед чорного вулканічного каміння, а були й такі перекази, що полонених, зв'язаних до купи дротом, кидали просто живцем зі скелі в море.

І хоч ніхто на власні очі розправи не бачив, однак поступово сама собою витворювалась легенда, з літа в літо жила по всьому узбережжю, і діяла в ній, крім вожака-комісара та його мужніх товаришів, ще й та невідома жінка, що він її врятував ціною власного життя. Чи жива вона, чи народила дитя? І чи не забула, кому завдячувати має самим своїм існуванням на світі? Адже й такі є, що легко забувають, такі, у кого швидко й безслідно вивітрюється з душі зроблене їм кимось давнє чи недавнє добро.

За тим золотушним Бруно, що, уникнувши кари, утік десь на Захід, ще й досі слідом іде прокляття народне. З переказів було відомо, як він знущався з табірних людей: мавши університетську освіту, він корчив із себе неабиякого психолога, навіть перед смертю нібито знущальницьки допитувався полоненого:

— Певне, шкодуєте, пане комісар, що так необачно поступилися своїм законним місцем у літаку? Лицарем уявили себе? Великодушністю хотіли уславитись?

Комісар не вважав за потрібне йому відповідати, тільки поглядом спідлоба виказував цьому садистові своє презирство.

— Першій-ліпшій, не приятельці, не приспанці,— зміїно розтягував Бруно свої тонкі губи,— зовсім незнайомій хвойді лісовій віддати своє місце, та це ж треба цілковитим йолопом бути... Перебував би зараз у повній безпеці, а натомість, босий, зволоцюжений, стоїш на своїй останній межі... Не маю сумніву, що шкодуєш...

— Якщо й шкодую,— прохрипів комісар,— то лише за тим, що ти мені, гад золотушний, не попався в бою.

А коли вивели полонених моряків на край скелі, щоб розстрілювати, один із них, маленький, як підліток, нахилився до комісара й запитав стихшено:

— Ви справді не шкодуєте, що поступились тоді, не скористались місцем у літаку?

Комісар обійняв юнака рукою за плече:

— Друже, а коли б скористався — чи зміг би я жити? Жити без мук совісті? Вижити, мабуть, вдалось би, але чи було б то життя?

І то були останні його слова перед розстрілом, перед тим, як по групі полонених сіконули автоматні черги.

Після визволення і діти, й дорослі шукали страчених моряків у можливих місцях розправи; обстежено було підгірні плантації й каменоломні, де вони працювали, однак жодних слідів не виявилось. Серед місцевих людей ходили чутки, що моряків фашисти розстрілювали на скелях і звідти — навіть ще живих — кидали в море.

А ще згодом з'явилася в цих краях сумноока, середніх літ жінка, до брів запнута хусткою, неговірка, така собі

мовчазна душа. Спершу думали, що вона прибула сюди збирати лікарські трави та коріння гірські, бо й справді жінка цим була зайнята, добре зналась на тутешній рослинності і підтримувала зв'язки з аптеками. Та найважливішим, як люди дізналися згодом, було для неї шукати хоч би якісь там найменші сліди страчених чорноморців. Час від часу бачили жінку в товаристві юних слідопитів, підходила іноді вона до незнайомих місцевих людей, до рибалок та сторожів на причалах і все доскіпувалася, чи не випадало часом їм чути про комісара моряків, що мав був летіти на Велику землю останнім рейсом, та поступився місцем зовсім незнайомій жінці. Потім він нібито опинився тут, за дротами концтабору, й разом з товаришами був страчений на котрійсь із приморських скель.

Прибувши сюди з наміром ніби тимчасовим, жінка так і залишилася в цих краях назавжди. Школярі дізнались від прибулої, що є в неї син, уже офіцер, служить десь далеко у Групі військ, тож їй, матері, власне, однаково, де зараз бути. А втім, як вона вважає, людині годиться бути ближче до своєї пам'яті.

Знайшлася їй незабаром робота, бо саме споруджували тут Будинок відпочинку вчених, і жінка була в числі тих, кому довелося брати садівницьку лопату до рук або ставати до бетономішалки. Одній з перших дісталася їй кімната у гуртожитку, хоча вона там, власне, тільки ночує, адже зрання й до вечора порається на підгір'ї серед старих оливкових дерев, що, покручені стовбурами, стоять тут невідомо й відколи, давньовічні, ніби нічийі. Поміж деревами, що схиляються одне до одного своїми сивими круточолими кронами, ціле літо палають внизу довкола басейника розкішні високорослі троянди.

Квітники — то все творчість цієї жінки в сірому, як її тут звикли називати. Бо навіть у найбільшу спеку порається вона серед кущів у своєму сірому робочому халаті і в хустці, теж сірій, напущеній низько на лоба. Комусь із приїжджих, може, нагадає вона кам'яне скіфське чи половецьке зображення, одне з тих, що їх раніше можна було бачити на степових курганах. Жінка постійно чимось зайнята, в будь-яку пору дня побачите її з сапкою або грабля-

ми в руках, чи з гумовим шлангом, що тягнеться від автоцистерни з водою (щодня жінка цей квітник поливає). День крізь день, навіть і в найбільшу спеку трудиться вона тут, обплює кущі або прогортає неглибокі арички посеред цієї червоної і, здавалось би, малородючої, наскрізь пропеченої сонцем землі. Потріскані, вивітрені скелі нависають згори, вогнем пашіють на це скромне жінчине поле, а вона знай собі цюкає сапкою, спрямувавши погляд у свою червоноясту спекотну землю.

Вдачею жінка вельми амбітна. Коли який-небудь учений муж із тих, котрі тут відпочивають, знічев'я підійде і, взявши в неї сапилно з рук, спробує дораджувати, що знаряддям цим треба отак, а не отак, робітниця сердито відбере в нього сапку й відвернеться, буркнувши:

— Знаю без вас.

Найчастіше відпочивальники приходять надвечір дивитись на висаджені тут троянди, помилуватись на цю розбуялу красу, де квіття грає всіма кольорами — від золотаво-рожевих та сніжно-білих до густо-червоних, аж темних. Під вогненною спекою, на затиснутім серед мертвого бескеття клаптику жорстви — і раптом таке буяння життя, і все — завдяки старанням цієї неговіркої, амбітної, в сірій одежі квітникарки. Деякі балакливці пробують вступати з нею в розмову, цікаво їм знати, якими вітрами прибило її сюди, однак жінка не схильна розповідати про себе, хоч ясно ж бо, чимось заповнили її ці невисокі гори, вкриті колючою рослинністю, що скелястими уступами спускаються аж до морської затоки. Чомусь прикипіла душею жінка до цих місць, де все, коли вона тут вперше з'явилась, було захаращене диким камінням і, крім кількох, кимось давно посаджених оливкових дерев, ніщо ніби й не свідчило про перебування тут людини. По довколишніх узгір'ях годі було й продертись серед шипшини та глоду, серед колючих заростей кизику, що з нього жінка щоосені готує варення, яким у свята частує знайомих дітей та хлопців-будбатівців із сусідньої частини. Табориться вона неподалік, на величезній скелі, де ці у виляючих гімнастерках трудяги літо й зиму живуть у металевих вагончиках, що правлять їм за казарми. Будбатівці вже тривалий

час зводять на самій вершині скелі ретрансляційну вежу, яка помітно росте й росте, так що й недобудовану зараз її видно з найдальших морських обріїв.

Живуть хлопці там своїм життям, свої у них клопоти і мрії, свої, тільки їм відомі пристрасті, про які довколишній світ може лише здогадуватись, коли якогось там дня посеред стрімчастої скелі, на голих, випнутих до моря гранітах, куди, здавалось би, не добратись ніяким верхолазам, раптом забіліє на весь довкіл розгонистий напис: «Ніно! Я тебе кохаю!».

Жінці, що працює на квітнику, хоч і з чималої відстані, але добре видно солдатський напис, і коли вона в хвилини перепочинку, обіпершись на сапилно, буває, задивиться на те високе чиєсь освідчення, суворі вуста її, що так рідко всміхаються, злегка, буває, ворухнуться темним, стриманим усміхом.

Іноді в передобідню пору приходять сюди діви, цілком сучасні, з підсиненими очима, офіціантки з їдальні, в косинках крохмально-біленьких, сідають на лаві під оливковим деревом, ждучи, доки господарка квітника назрізає їм секатором цілий оберемок троянд для їдальні, що будуть потім розставлені на столах відпочиваючих.

— Клаво, ти б хотіла так жити, як оця наша жінка в сірому? — чується у затінку під оливою.

— А що такого, Тосю?

— Отак ні з ким, ні до кого, все самотою... Наодинці із своїми думками. Мало хто й знає, що вона — Марія Несторівна, все більше — Жінка в сірому... І взагалі навряд чи приємно усвідомлювати, що ти комусь зобов'язана життям, що воно тобі ніби подароване.

— А зате, може, якраз у роботі та в самому почутті вдячності вона й знаходить для себе розраду?

— Вдячність, пам'ять — невже ці речі справді бувають такі живучі? Мені б таке надокучило.

— По собі всіх не міряй.

— Аж не віриться, що були такі люди. Можеш ти уявити, щоб котрийсь із наших теперішніх модерняг та поступився місцем тобі в подібній ситуації?

— А чому ж ні? Різні є і зараз.

— По-моєму, той професор слушно помітив, що сучасні люди, власне, не потрібні одне одному. Кожен живе тільки для себе.

— Професори теж можуть помилятися... Ходімо, подру-го, Марія Несторівна вже он квіти несе...

Забираючи квіти, одна з дівчат запитала:

— Скажіть, Маріє Несторівно, ми вам інтересні?

Жінка пильним поглядом окине обох:

— Авжеж. Кожна людина мені чимось цікава.

Деколи з'являться під олівами й солдати-будбатівці, — спустившись зі скелі, вони мають звичай провідувати квітникарку. Коли жінка дасть собі перепочинок, сяде на лавці або втомлено обіпреться плечем об оливкове дерево, гості її гуртиком присядуть поблизу і, почувуючись, мов сини коло матері, спокійно споглядатимуть просторінь моря, що синіє між віттям олів. Іноді хлопці заведуть мову про ці оливкові дерева, що тут ростуть ніби з правіку, ніби ще з античних часів. Колись, може, був на цьому уступі цілий оливковий гай, а нині зосталось на кам'янистій терасі всього кілька дерев-старожилів зі стовбуром у кожного химерно покрученим та сірим, схожим на мамонтову кістку. Дерево стовбура тверде, давньовічне, аж дивно, що в ньому ще жене свої соки життя.

— Посадив хтось, добру пам'ять про себе залишив, — розмірковує жінка, дивлячись на дерева. — Ви б, хлопці, і в себе теж на скелі що-небудь посадили, воно вчепиться...

До солдатів у квітникарки ставлення особливе, справді майже материнське. По іменах їх знає. Цей Ахмед, а той Василь, а ондечки чорненький — то Саїд із Душанбе. Про кожного з них їй щось відомо, хто кого вдома залишив і скільки ще йому самому зосталося служби. Стрижені, смаглочолі, у чоботях запилужених, кирзових, з руками важкими, натрудженими на будівництві вежі та мікрорайону по той бік гори. Марію Несторівну юнаки ні про що не розпитують, бо, зрештою, всьому узбережжю тут відомо, як незвичайно склалась її доля, як і на світі живе, може, тільки тому, що під час війни чиясь щедра, могутня душа поступилась їй місцем у літаку. Ніколи й вона їм про це не розповідає, бо те, що сталося колись, видно, зали-

пається для неї недоторканим, найглибшою таємницею серця.

Молоді будбатівці вважають цю жінку просто ясновидкою, бо вона по очах вгадує, кому з них випадає йти на побачення до дівчат у селище або до їхніх конкуренток із сусідньої водолікарні (яка щоліта чомусь горить),— отже, такому від Марії Несторівни квітка належить. Якщо вже впевнилась, що наміри в хлопця серйозні, неодмінно зріже й подасть йому щонайліпшу яскраво-червону або золотаву, ще й пожартує:

— До твоїх поруділих кирзових вона якраз личить.

А коли восени хлопці-будбатівці прийдуть розпрощатись перед тим, як від'їздити додому, їхня покровителька довго ходитиме по квітнику, вибираючи кожному з них троянду найкращу, кожному вручить з усміхом стриманим, ледь присмученим:

— Додому ж доведи... Це «глорія дей». Мамі подаруй або нареченій...

Розвітавшись із нею, один за одним подеруться хлопці по крутосхилу поміж шипшиною, глодом та іншим колюччям, все далі беручись угору, доки опиняться незабаром аж під небом, на своїй всім вітрам відкритій скелі.

А наступного дня, коли Марія Несторівна прийде на роботу, а виходить вона тут раніше за інших, на солдатській скелі зустрине її свіжий розмашистий напис: «Бережіть жінку в сірому!».

Освітлений вранішнім сонцем, напис той біліє на висоті, здавалось би, зовсім недоступній.

Двое вночи



Художник був у зеніті слави, розум його променився могутньо, і зблизитися з ним бажано було навіть вождеві.

Той, перед ким тремтіли держави, кого всі боялись, вічна-віч з митцем ставав людиною звичайною, безвладною, людиною, якій живеться досить холодно і яка дорожить можливістю зігрітися біля вогнища чужої душі. А душа ця була яскрава, багата, рідкісно щедра, і не дивно, що стосунки їхні стали майже дружніми — була принаймні одна така смуга в їхньому житті.

Розповідають, що коли славетний митець приїздив з України до Москви й зупинявся в тому тихому завулку, де тоді, в тридцяті роки, мешкала його дружина, Сталін розшукував його, бувало, що сам і приїздив до нього, щоб забрати з собою на прогулянку. Відчиняв дверцята своєї чорної масивної машини, пропонував йому сідати поруч себе, гість сідав, і вони їхали по нічній Москві. Траплялось, що в зовсім несподіваному місці подавався знак, автомобіль спинявся, дверцята відчинялись, випускаючи обох на брук.

Відомий факт, коли вони цілу ніч пішки гуляли Арбатом, неквапом крокували поряд безлюдною нічною столицею.

Лункими були їхні кроки, бо пора осінньої сльоти відійшла, рання голоморозь скувала землю, нахолодила бетон і граніт. Останнє листя, примерзнувши, осипалося враз, і вітер гнав його тротуаром з жерстяним шерхотом.

Ішли двоє, цілком поглинуті бесідою та своїми думками, вулиця була перед ними пустинно-відкрита, навіть двірники поховались, тільки якісь темні тіні сахалися в підворотнях — то зникала варта, хапливо беручи під контроль увесь район їхньої прогулянки. Варта, вона відчувалась довкола, як відчувається беззвучна присутність кажанів у нічному повітрі; десь тут була вона, чатувала, наслухала, стежила, ока не зводячи зі свого об'єкта, з людини-божества, одягнутого в шинелю, дивуючись, як міг той, другий, звичайний собі кінорежисер, почуватися з вождем так невимушено й вільно, простувати з таким незалежним виглядом.

З боку й не вгадати, котрий із них підлеглий, котрий — людина великої влади. Один — вищий. Високо піднята голова, природно-гордовита постава, капелюх по-артистичному трохи набакир, з-під капелюха вибивається пасмо сивини. Пальто на нім легке, елегантне, руки за спину закладені вільно. А поруч постать натоптувата, ступає важко, час від часу торкаючи знаменитим жестом свій вус — той вус, яким досить поворухнути, щоб людина стала щасливою або щоб людина перестала існувати. Іде в картузі, в акуратно застібнутій шинелі, в шинелі, яка вже стала гранітом, литою бронзою блищить з п'єдесталів, і навіть у літню спеку, коли людям і в ситцеві жарко, вона в кожному райцентрі виглядає закіптюженими гіпсовими полами з кущів.

Справді, з вигляду не скажеш, котрий із них владар, а котрий підлеглий. Просто двоє запізнілих перехожих крокують нічним Арбатом.

* * *

— ...Бога в людей відібрали, церкви порозвалювали, навчили нас красти — ніколи ж стільки злодійства не було! Таке чуємо. І є в цьому правда, товаришу Сталін. Ніколи ще стільки не крали, хабарництва не було стільки — навіть за батюшки-царя! Жінчина, вибачайте, втратила сором од горя й нестатків, в пазуху, до свого материнського лона, крадений качан кладе. Це та, яку Джорджоне Пречистою малював... Та — качан, та — жменю зерна, а та — хоч картоплинку з поля несе (бо грами ж на трудовень даємо!). Чи дивно, що й діти її потім уже звикають, тягнуть, що трапиться під руку, не вважаючи це злодійством... І те, що діти, — найстрашніше. Ми, кажуть, не крадемо. Просто — беремо. Бо воно наше. Ми його робили. І нам треба їсти.

«Ви згущуєте барви», — так сказав би вождь, якби це було десь на людях, на засіданні абощо. А тут лише черкнув ребром долоні по своїх вусах і, похнюпившись, підохотив:

— Кажіть. Все кажіть. Я слухаю.

— Багато людей на світі ще тяжко живуть, товаришу Сталін. У них, по Парижах, безробітні попід мостами ночують, діти в смітниках риються — боляче дивитись. Одначе ж і в нас не такий уже рай, як дехто, безсовісний, малює... Їхав ось поїздом — на станціях стільки людей з клунками, стільки облич з печаттю турбот і смутку глибокого. Там мати серед лахміття дитя приколисує, а там гуртом посхилились над оселедцем і солонцюють, давно такого не пробували... Повітря затхле, брудно, а змучені люди — і з дітьми, і з хворими — гнуться на такій перевалці всю ніч...

— Цього колись не буде.

— Треба, щоб швидше не було.

Місто спить. Без людей вулиця незвично простора. Небо в ядерних зорях, холодних, осінніх, і по них зрідка пробігають розріджені димчасті хмари. Десь далеко ліворуч, за громадям будинків, за зірками і темрявою, зненацька зринає розпливчасте тисячоголосе, аж моторошне серед ночі «ура». Потім чути суворий, чіткий радіоголос — команду колонам. Незабаром буде свято, і там уже готують парад, марширують, тренуються, доки місто спить і площі вільні. Безгоміння на деякий час, потім вітер знову доносить ошмаття «ура», гупотняву колон (від яких, здається, й тут земля стугонить), радіоголос сердито, на весь майдан вичитує комусь за недостатню злагожденість вітання, і обом стає на мить ніяково — і тому, на чю честь кричать, і його супутникові — того аж пересмикує від цього порожнього нічного «ура» і запопадливості невідомого колеги-режисера, що все те дійство готує.

Ніби щоб розвіяти незручність, вітер загуркотів дахом на будинкові через вулицю, по-нічному гучно загуркотів. Будинок тьмаво освітлений, старовинної архітектури, і, на якийсь час уповільнивши крок, вони підводять очі на поверхи, погляди їхні мандрують по фризах та мармурових атлантах, що тримають на собі вічну вагу, та по рядах венеціанських вікон, у яких давно вже не світиться. Прямують далі, карбують крок роздоллям асфальтованої вулиці, і митець, молодо, артистично ступаючи, на ходу розвиває перед можновладцем свої могутні архітектурні ідеї. Сталін слухає. Сталін зацікавлений, Сталін перепитує про

деталі: як митець собі уявляє те або те. Адже все це можна й треба здійснити. Майбутнє місто, вище спорудами за піраміди фараонів, уже владно виростає в його нестримних видіннях.

— Наша епоха мусить мати свій стиль.

— Так, кожна епоха має увічнити себе.

— Тільки де їй знайти своїх атлантів?

— Вони є, товаришу Сталін. Вони погорбатили від труда...

Стали навскоси переходити вулицю, і цієї миті із-за рогу їх зненацька вдарило світлом фар, пронизливо летючим криком сирени.

Вони відступили. Презирнулись. Страху не було на обличчі ні в того, ні в того. Не було — вони взаємно в цьому пересвідчились. Страх не принизив їх, хоч авто прошугнуло мимо них зовсім близько, на безумній, на пострільній швидкості.

В цій недозволеній швидкості було щось безкарне, дике, свавільне, в зухвало налетілих фарах було щось сліпе, як стихія. А як же варта? Чия голова завтра має з плечей полетіти? Крик сирени був летючий, схожий на свист степового бандита, і він, проносячись, здається, не стільки попереджав, скільки хотів наполохати, зламати душу, поглумитись над страхом двох запізнілих арбатських перехожих...

Навіть якщо ці двоє — Сталін і Довженко.

Так, вони для цього нічного авто значили не більше, як тільки двоє звичайних запізнілих перехожих. Шалені колеса могли збити їх, розчавити, знищити. За долю секунди могло б їх не стати. Той, що промчався, звісно, заслуговує смертної кари, його буде виявлено, але хто він? Чие зухвальство дозволило собі тут прошугнути, вітром погибелі обдати їх?

Лихач, захмелілий гультяка чи...

— В народі, товаришу Сталін, це авто... знаєте, як звуть?

— Як?

— «Чорний ворон».

Сталін пильніше глянув у хвіст машини. Рубінова цятка сигналу вже зникла за поворотом.

— Він повен людей. Щойно піднятих з постелі. Людей, можливо, й невинних.

— Ви помиляєтесь. Там — вороги народу.

— ...Можливо, й невинних. Десь за тими високими ве- неціанськими вікнами чи за малими вікнами підвалів зараз, може, побиваються в горі їхні близькі. А самі вони? Їх позбавлено найдорожчого — свободи. Світ їхній звузився до розмірів домовини. Суцільна темрява, і тільки вічко-душник над головою, і крізь те вічко людям видно, що небо зоряне.

— Вічко, небо зоряне — все це інтелігентські сентимен-ти, товаришу Довженко, — в голосі прохопилось роздра-тування. — Історія до таких речей глуха. І звідки вам зна-ти, як там, у тому «вороні»?

— Людині дано уяву. Я уявив. Це неважко.

— Біда людей мистецтва в тому, що вони на все довко-лишне накладають свої естетичні закони і лише цими зако-нами вимірюють життя. Їм здається, що мистецтво — шпиль, вершина всього і немає влади, дужчої за владу мистецтва. Вона дійсно велика, але не найбільша. Є в житті влада всеосяжна. Вседолаюча. Ви мовчите?

— Мовчу.

Знову розлуння кроків, голий посвист вітру в деревах, а в підворіттях знову кажановий рух тіней.

— Наскільки я спостеріг, ви, товаришу Довженко, не з лякливих. Ви не злякались чорного фургона.

— Ніби ні.

— Нічого не боїтесь?

— Боюсь.

Сталін ожжавів:

— Чого саме?

— Боюсь... забуття. Тільки забуття!

* * *

Електричний, зсередини освітлений годинник, під яким вони зупинились на розі, показував уже пізній, перед-досвітній час. Сталін, видно, вирішив, що прогулянку на

цьому можна кінчити. Гострі, пронизливі очі в гіпнотизуючій зібраності зупинилися на обличчі митця.

— Я знаю, що ви думаєте, товаришу Довженко... Ось, мовляв, ми ходимо з ним нічним містом — тиран і художник, і я кажу йому в вічі правду...

— Те, що я говорив, дійсно правда.

— Тільки я не тиран. Принаймні не народжувався таким. — В голосі його пробився смуток, і в тернах очей теж на мить зринуло щось глибоко-сумовите, щире. Те, що з ясного дитинства, із гір Кавказу. Те, що від матері.

Глянув на Довженка з жалем розставання, поглядом людини майже беззахисної, приреченої на самотність.

— Вас підвезти?

— Дякую, товаришу Сталін. Я пройдуся. Я — схвилюваний.

Потиснув простягнуту Сталіним білу, по-жіночому маленьку руку.

Метушня варті, удар металевих дверцят, і вже художник лишився на розі сам.

Усім, що сталось, Довженко був справді глибоко схвилюваний. Нічна прогулянка Арбатом. Сам на сам з вождем. Сталась подія, про яку завтра знатимуть володарі кабінетів. Йому заздритимуть. Розпитуватимуть про найменші відтінки. Він не крився перед собою, що ця найвища увага лестить йому, і не почував докорів сумління за таке марнолюбство. Тиран і митець? Сила влади і сила мистецтва в їх зіткненні — це справді могло б стати темою окремого твору...

Вітер остуджує розпашіле збудженням обличчя, постійної втоми, яка настане колись, ще нема, є в усій поставі — оте, помічене друзями, пружне, орлине.

Сам як орел і по-орлиному якимось іде!

Випростаний, дужий, ішов під поривами вітру самою серединою вулиці, ішов аж там, де мають звичай гасати ночами «чорні ворони», обіймав поглядом бескеття будинків і знав, що деякі з них уже приречені, вони будуть незабаром розтроснені й знесені, щоб дати простір для втілення сучасних архітектурних ідей, для шпильстих величавих споруд нової ери. Не міг передбачити лише, що в

казенному виконанні чиїсь і навіть його власні гармонійні відіння приберуть форму претензійних, помпезно-важких хмародряпів...

Був повен сили й дерзання. По-юнацькому радувала його можливість безборонно-вільно крокувати серединою вулиці. Неначе десь на роздоллі придеснянських лугів. Танки прогуркотіли віддалік через майдан. Гупотнява майбутнього параду, даленіючи, глухо тонула за кварталами. Двірники взялися ганяти листя, що з залізним шерхотом тікало від них вулицею. Розповісти б усе двірникам! Розповісти про своє безстрашся, про неугасиме бажання казати правду і про те, що навіть Сталін змушений слухати її. Він слухає, коли говорять митець.

«А чия ж таки влада сильніша? Ви кажете, ваша, товаришу Сталін, але чому ж, як я спостеріг, і вас не минає та мить, коли людину пригнічує сумнів, і тривога, і смуток?»

З високо піднятою головою крокує митець, крізь посвисти вітру несе в душі розлив співчуття до всіх: будь то змучені люди вокзалів чи весильна людина в шинелі. Бачить у скверику пам'ятник тому, з ким щойно ходив, десь аж угорі на фронтоні будинку вітер шарпає величезне полотнище знайомого всьому світові портрета, і в уяві художника знов постає загадковий прижмур холодних очей, налитих смутком самотності. Під час прощання Сталін наче поник, наче похилився і густі вуса його злегка торкнуло усміхом, йому невластивим, якимось прохацьким, майже запобігливим. Так! Владі його немає меж, але й він, той, чия влада безмежна, на якусь мить ставав перед художником схожим на прохача, запобігаючи співчуття й підтримки, шукаючи в нього захисту перед вічністю.

Летятъ усміхнені птаці



Третій день у горах горіли ліси.

Ті, що знемагали серед палаючих заповідних сосен над скелями, бачили тепер над собою лиш сонце, спотворене гарячим заімленим повітрям, — відомо ж бо, що під час лісових пожеж сонце в небі стає розбухлим, величезним.

Люди були близькі до відчаю, здавалось багатьом, що й увесь півострів зараз палає в пожежах, адже куди не глянь — звідусіль шугає вогонь, тріщить, гуде в деревах, жаркий, агресивний. Всупереч надлюдським зусиллям тих, хто намагається гасити, він наближається, полум'я, сягнувши струнких, височезних сосен, одразу охоплює їх, наче вони стояли облиті бензином, і вже перед тобою вирує ще грізніше полум'я, що рветься вгору з могутнім турбінним ревінням.

Стихія не минає нічого, долає все на своїм шляху, підступить до скель, і скелі пашать, гірська лань, випорснувши з палаючих нетрів, летить кудись між крутояри наосліп, гнізда пташині горять, і птахи, в'ючись, тікають у височінь, розполоханими зграями губляться в просторах над морем. Геть далі, далі від цих розпашілих гір, де кисень вигоряє з повітря, де лишається тільки розпечений газ, що випалює груди і людям, і птахам, спалює легені, і нічому живому тут нема чим дихнути, таке враження, що повітря в цім хаосі вигоріло до решти і натомість виповнює простір лиш цей нестерпно гарячий середскельний газ безжиттєвості, смерті.

Змученим, змордованим нерівною боротьбою людям їхні зусилля здавалися марними, позбавленими глузду, бо що значать ці їхні відра, лопати, вогнегасники супроти розбуялої, всепожираючої стихії. Мали нібито з'явитись вертольоти з спеціальними командами, але ж де вони, де? Чи в інших місцях теж горить? Уява малювала людям, як вогонь, перекидаючись міжгір'ями із кряжа на кряж, із скелі на скелю, ось-ось добереться до самого узбережжя, і, перш ніж загинути вам у нерівній боротьбі, побачите, як горять приморські здравниці й парки, як свічками спалахують кипарисові алеї, а вікна ваших осель, ці ефемерні захистки

домашніх затишків, лопаються від полум'я своїми тонкими шибками.

І найдивніше, що серед тих, хто веде нерівний бій з вогнем у заповідних гірських лісах, всіма жилами надривається й він — винуватець пожежі, туристик мокрочубий, в зашмарованих джинсах, в окулярах від короткозорості, з міні-транзистором, що й тут недоладно бовтається йому через плече. Анонімний злочинець, винуватець невикритий, він б'є й б'є киркою крем'янистий ґрунт, разом з іншими прокладаючи захисну канаву проти вогню. Він бачить, що навіть у літніх санітарок та медсестер робота кладеться доладно, і тільки кирка, вручена йому, все б'є мовби не туди, влучає в камінь, викреслюючи ці безглузді тут іскри. І все в нього виходить так невміло, кирка не слухається, дали б лопату — мабуть, і лопата не слухалася б теж! Відчуваючи презирство до себе, він у відчаї ловить думку, що, власне, йому не дано навіть цього, не здатен він до праці елементарної, найпримітивнішої з усіх. Закомплексований гомо сапієнс, не вмєш орудувати навіть і тим, що було послухне твоєму печерному пращурові, киркою не вдариш до пущі, вона в тебе тільки скрегоче по камінню та множить іскри, мовби ще мало тут цього всейдучого, всенищівного вогню. І це ж ти його розбудив, ти викликав, ти анонімний автор цієї стихії, що дедалі дужче пашіє на тебе, морем полум'я дихає із-за тієї зубчастої скелі, за якою десь там від самого рання працюють твої ровесники — морські курсанти.

Строєм, форсованим маршем добулись вони в ці гори, і старший лісничий, що розподіляв їх, вишикуваних на галявині, окидав шеренгу поглядом суворим і зболеним, та й чи може бути інший погляд, коли перед тобою серед курсантів стоїть у шерензі і твій рідний син? Інструктаж був короткий, а сумнів батька тривав всього лиш мить, хоч, здавалось, убгав у себе цілу вічність, перш ніж звелів він синові очолити групу найвідважніших. Так, саме йому, синові, велить батько кинутися з товаришами туди, де їм доведеться віч-на-віч зітнутися з найбільшою із небезпек.

— Ну як він може — власного сина!..

— Така жорстокість!

— Тут доводиться бути жорстоким...

Медсестри й санітарки то так, то інак витлумачують вчинок батька-лісничого, одній це здається верхом безжальності, другій — найвищим розумінням обов'язку, а тобі, чия рука спричинилась до катастрофи, і той лісничий, і син його курсант постають у світлі недосяжності й самопожертви,— від них від обох на те б'є німим докором і прокляттям. І всі, кому доводиться знемагати в лісах та скелях, в правічних гранітах, які стають дедалі жаркішими, всі ці люди для тебе зараз судді без милосердя, супроти них ти не годен виставити жодного аргументу на своє виправдання. Супроти тебе навіть оті безпритульні птиці, що, зігнані зі своїх уже спалених гнізд, стрімко, з пташиними зойками летять кудись у надмор'я, викликаючи в думці такий зараз недоречний рядок поета: «Летять усміхнені птиці...» Судді твої крилаті, вони й справді пролітають проз тебе мовби усміхнені і в саму душу кидають тобі свої розпачливі крики.

«Ти! Ти! Ти винен у всьому! — кричать тобі ці пернаті летючі сфінкси.— Ти викликав цю розгнuzдану стихію, несамовиту оргію вогню, що їй зараз намагаєшся протиставити свої жалюгідні, може, навіть прикінцеві в житті зусилля!..»

І причиною цього лиш сигарета, яку ви розкурювали одну на двох? Ділили сигарету, пустуючи із тією, котрої ти навіть імені не встиг допитатись... У черзі за морозивом зустрілися ви, дівчина стояла перед тебе, як німфа, з розпущеним золотавим волоссям, у джинсах і в майці з пальмами на грудях, на смаглій шиї блищав на ланцюжку амулет у вигляді леза бритви, а усмішка була смілива й бешкетна.

— Ви дикунка?

— Саме так. А ви?

— Я теж із племені диких... Студентам це пасує найбільше.

— Виходить, обоє ми з студентського племені. А хто звідки — не має значення.

— Вважаємо, що ми люди з країни пляжів...

— Тож умовності не для нас.

Потім морозивом вони ласували разом і виявились приємні одне одному.

— А може, це і є оте найзагадковіше з почуттів? Як пак воно зветься?

— Треба поспитатися в поетів.— Їй це здавалось дотепним.

— І має це найзагадковіше розквітати в лісах заповідних, в едемах, чи не так?

Бажання в них — аж дивно — виникло водночас: податися в гори, де ліси заповідні, де скелі з орлиними гніздами і неба цілком доступна блакить, — її там, кажуть, можна дістати рукою...

Лежали горілиць, затінені віковими соснами, гірське сухе повітря було напоєне духом запашних смол та ефіроносів. Обоє у небо крізь віття дивились, де птахи пролітали раз у раз жвавими зграйками, і тоді він озвався до неї знову цим непоясненим рядком поета:

— Летять усміхнені птиці... Загадки крилаті летять...

— А як вони зветься, ті птахи?

Жарт почула у відповідь:

— Цього ми не проходили...

— А ці сосни як зветься? Певне ж, якось їх поіменувала наука?

— Поіменувала, та нам не сказала...

— Ми, виходить, невігласи?

Треба було згайнувати свої канікули на далеку й безцільну цю подорож, опинитись у горах під реліктовими соснами, які, дивом уцілівши, дійшли сюди з іншої ери, опинитись десь у мезозоях, щоб виявити, що нема у вас контакту з цим світом...

— Не знаєм дерев, що довкола нас,— казала вона, все ще дивлячись у небо.— Не знаємо птахів, що пролітають над нами. А що ми з тобою знаєм? Що вмієм? Що, крім розваг, шукаем на цьому півострові? І де те дерево пізнання, той плід заборонений, що міг би нас спокусити?

Курили потім удвох останню, згубну оту сигарету, що виявилась у неї в сумочці. А коли сигарета майже зовсім дотліла, недопалок її було відкинуто недбало через плече, і хоч думка майнула йому, що слід би загасити, але вуста їхні вже злились у поцілунку, спершу ніби лінивому, конт-

рольованому, а потім такому, що обох їх запаморочив, як наркотик.

— Годилось би знати твоє ім'я.

— Навіщо? Хай будемо безіменні...

— Безіменна моя!

— Безіменний мій!

Вже коли спускалися попід скелею вниз, у сутінки міжгір'я, знов йому промайнула думка, що слід би було глянути на той сигаретний недопалок, що, відкинутий, міг упасти ж і в глицю, в соснову багаторічно злежану повсть. Однак повертатись уже не випадало, супутниця, як виявилось, поспішає до автобуса, жартунка, вона не хотіла й тепер сказати йому ні свого імені, ні адреси, хай, мовляв, будемо просто двоє — як новітні Адам і Єва, двоє миттєво щасливих у своєму гріхопадінні! Обіцяла, що незабаром іще тут з'явиться і неодмінно знайде його біля будки з морозивом або на пляжі серед людської веремії, знайде — хай там що, бо ж він такий не схожий на інших у своїй неопереності і такий симпатичний зі своєю короткозоро-рістю, він просто унікал!

І, дивна річ, йому навіть повірилось, що вона повернеться знову сюди, щоб його серед пляжників розшукати й, можливо, закохатись у нього. Одначе слід її розвіявся, як той чорний вихлоп за автобусом... А натомість звідти, де вона зникла, із-за гір з сатанинською силою гоготить лісова пожежа, і звір біжить, і птахи втікають, і чадне повітря, ніби вихлопні гази, забиває подих.

Лихо, що скоїлось, лихо, з яким він бореться своєю невдатною киркою, в його сприйманні стає повсюдним, йому немає меж, бачить себе він на всуціль палаючій планеті, над якою й сонце зінакшилось — стало зовсім не схоже на себе! Розбухле від пожежі, повите зловісним ореолом — хіба таким має бути воно, небесне світило, в цю пору благодатного літа? Весь довколишній світ сприймаєш тут ніби несправдешнім, і ці люди, що трудяться поруч, вони для тебе мовби ірреальні, мовби рухливі тіні, з якими ти зв'язаний лише цим лихом, трагічністю цієї події. Це вона, дика стихія, поставила вас усіх водночас перед лицем такої грізної небезпеки, перед подихом полум'я, що його

здається, нічим не приборкати, — невідворотно насуваючись, палаюче повітря дедалі жаркіше, доменно обвіює вас.

Одразу, коли про пожежу сповістило місцеве радіо, численний люд, корінний і приїжджий, без вагань відгукнувся на поклик тривоги. Наспів сформовані команди одна за одною того ж вечора подалися в гори назустріч недобрим багровим спалахам, які, проблискуючи у верхній частині гір, вихоплювали з темряви дедалі більші фрагменти скель і лісів.

З-поміж тих, що гасять, ще й досі ніхто достеменно не знає, звідки взялося лихо, чути тільки різні припущення, догадки, і всі сходяться на тому, що хоч літо й винятково сухе, але ж ліси не могли спалахнути самі собою, не запалило їх і блискавицею, бо гроз над горами вже давно не було, отже, це хтось, хтось, хтось...

Вони й гадки не мають, що цей хтось якраз ти і є, приблуканий сюди шукач гострих пригод, той, кому в ролі споживача й хвилинного коханця випало опинитися тут, у краю реліктових сосен і незнайомих птиць, чій гнізда зараз вигоряють на скелях.

Дихати мусиш, як у газовій камері, важкий, незнаний дух гару виповнює все повітря, — чи це такий дух виникає, коли каміння горить? Звідти, де все палає, бурунами накочується розпечене повітря, валує, мов із кратера вулкана, нічим не затулитись від нього... Ваша напруга, люди, самовіддача, ваші зусилля просто вражаючі, та чи багато вони зараз важать тут, серед всеохопного нашестя вогню?

Аритмічно подзенькують лопати та кирки, канава в цьому пеклі таки виникає, жінки, що працюють неподалік, перемовляються між собою зовсім не приречено — в напівчаду, в якомусь запамороченні він чує від них про себе:

— Цей студентик наш зовсім незугарний... Цюкає, цюкає, та все невпаде...

— Одначе ж старається! Хтось лиха накоїв, а цьому тпер життям ризикуй...

Ще жаркіше йому стає від цих співчувань.

А коли треба було послати гінця до тих моряків, передати нове розпорядження від лісничого, студент відчув, що

це має звершити саме він, він! Адже тільки так можна вийти з тяжкої провини, тільки в такий спосіб можна вдоволювати жагу покути.

Одержавши наказ, шалено зірвався з місця, помчавсь у самий бурелом, де охоплені вогнем реліктові сосни, падаючи, з тріском та дзвоном ламались об скелі...

Коли ж санітари підібравши його, вихопленого з полум'я, геть обгорілого, несли на ношах униз, крок за кроком добуваючись по крутосхилу до прибулих звідусіль машин «швидкої допомоги», то хоч і були вони з людей досвідчених, однак ніхто з них не міг би сказати напевне: чи виживе цей студент, чи вже він у потойбіччі, бо від опіків таких, як йому дістались, організмові, хай і молодому, здається, рятунку нема. І, щоб не спіткнутись, ступали вони в сутіні обережно, щадливо, і жаль цих людей проймав, що він, такий молодий, має стратити себе за когось. Вивіряючи кожен крок, дбайливо несли його геть далі від пожежі, в темряву звечоріння, в чорнолісся, звідки їм таки війнуло навстріч духом безпожежності, а потерпілий дедалі дужче стогнав, зойкав від болю і все щось поривався пояснити:

— Це я, я, я...

І скрики його вже були адресовані мовби й не тим, котрі несли його, посилав він свої покути вгору, в небо задимлене, буре, де чітко видно було у відблисках заграви розполоханих птахів, що, як маленькі сфінкси усміхнені, пролітали у бік моря, рятуючись від палаючих лісів гірського заповідника, від його розпашілих скель.

Чорний яр



Ще було темно, коли Гайдамаку розбудив телефонний дзвінок. Апарат завжди стояв біля постелі. І ось тепер озвався, покликав настійливо. Петро Дем'янович взяв трубку і, ввімкнувши лампу торшера, став слухати, кидаючи зрідка репліки туди, звідкіль телефонували.

Дружина Зося Дмитрівна теж прокинулася, її давно вже перестали дивувати ці нічні дзвінки. Що вдієш, така в нього посада. Якби й небо де-небудь проломилось, то, певне, покликали б на виручку Гайдамаку: зживай заходів, латай... Навіть у новорічну ніч, коли інші з келихами шампанського в руках слухали дзвін курантів, Петра Дем'яновича просто із-за столу було піднято, бо десь порвало міський водогін, мусив, кинувши все, мчатись рятувати становище. Поїхав, і три доби його тоді не було, не знала дружина, що й думати...

Зосі Дмитрівні приємно, що її Петро Дем'янович нарозхват, що його поважають підлеглі, товариші по службі. Деколи чує від них: «Дем'янович наш — це ж сила... Сьогодні він права рука в мера, а завтра...» — І палець багатозначно вгору. У такі хвилини Зосі Дмитрівні одразу поліпшується настрій.

А тепер цей нагальний дзвінок. Певне, виникли знов якісь негаразди на тім Чорнім яру, на коронній споруді Петра Дем'яновича. З'явились якісь небезпечні води. А найпотужніша помпа, виявляється, зайнята десь в іншому місці... Це ж треба!

Дружину охоплює тривога.

— Тільки без паніки,— когось отямлює в трубку господар.— Негайно на об'єкт! Я теж незабаром буду...

На цілий день тепер, мабуть, гайне Петро Дем'янович. Бо чимось таки викликаний цей дзвінок спозарання?!

Однак те, що чоловік без поквапу пішов у ванну й заходився голитися, дружину трохи приспокоїло. Не став би ж він братися за бритву, якби ситуація на об'єкті справді склалась загрозлива.

Те, що він називає об'єктом, якраз і є той Чорний яр, той стоклятий яр, що на нього люди Петра Дем'яновича свого часу повели наступ земснарядами. Не всіх захоплює

споруда, яку Зося Дмитрівна звикла вважати наймонументальнішим творінням свого чоловіка, для декотрих дітище його є просто кабінетною витівкою, непродуманістю, навіть показухою, і за неї, мовляв, майбутнє спитає. А яких зусиль докладалося, щоб «пробити» проект, довести до затвердження та реалізації. Були противники проекту — Гайдамака їх підім'яв, дехто вимагав «народної експертизи», він їх висміяв. Маловірам біля Гайдамаки не було місця, лишав поруч себе тих, хто не вагався. Зося Дмитрівна теж іноді сприяла успіхові справи, при нагоді дарувала кому треба свої заворожливі усмішки... Одне слово, за пруду зведено, важке тіло висотної греблі лягло через увесь яр, а в горішню його частину цегельні заводи женуть і женуть пульпу, щоб способом гідронамиву заповнити відтятий сектор яруги, щоб твердь з'явилася на місці колишніх смітників, урвищ з буреломом, з вічною похмурістю хащ, куди ще в допотопні часи князі ходили полювати вовків та вепрів. Після гідронамивних робіт яр, власне, перестане існувати, кручі та провалля зникнуть, а на новоствореній земляній подушці буде з часом розплановано парк — із штучним озером, із стрільбищем, з'являться атракціони, і, як вершина мрії, потягнеться в небо гігантське чортове колесо — зреалізується таким чином давній задум Петра Дем'яновича. На папері легко давалось, а як дійшло до діла, скільки нервів вимотав цей яр! Мабуть, тільки Зося Дмитрівна й знає, який опір дехто чинить її чоловікові на цьому шляху. Клопіт за клопотом. Чи прорахунки були якісь допущені, чи в недобру хвилину бульдозери взялись за той яр, — може, намив розпочали не під тим знаком зодіаку?

Господар, стрункий, з чаплінськими темними вусиками, у французьким коротеньким пальті, в гарній хутряній шапчині (на одному з артистів опери бачила таку шапочку), готовий до виходу, став на порозі:

— Я поїхав.

Дружина аж задивилась: справді, «біле личко, темний вус...». Не накинула б на нього оком яка-небудь з отих керівних, незаміжніх, що так і полюють на своїх перспективних колег...

— Ти надовго?

— Там видно буде. Можливо, марна тривога, це ж у нас уміють... Не хвилюйся, люба.

Приязний помах рукою на розвітання, після чого Петро Дем'янович одразу суворішає, і його елегантна постать в яскравім кашне, в нових черевиках «саламандра» зникає за дверима.

Біля під'їзду Гайдамаку вже чекала службова машина. Перш ніж сісти, господар кинув погляд за річку; за остро-ви: обрій там помітно світлішав, в небі великим алмазом блищала вранішня зірка. Така велика, гостроребра, наче уламок якогось небесного тіла.

— Ми з тобою сьогодні ранні птахи, — вдавано бадьорим голосом мовив Петро Дем'янович, сідаючи поруч із шофером, і звелів: — На об'єкт.

— Як поїдемо?

— Низовою давай...

В дорозі водій, довготелесий піжон з рудими бакенбардами, спробував був завести мову про вчорашній хокей, але Петро Дем'янович, хоча він теж болільник, цього разу відмахнувся: не до хокею сьогодні. Чорний яр — ось болячка, якою він зараз поглинутий повністю.

З низової дороги об'єкт видно мов на долоні. На схилах гір, поритих донизу яругами, поперек найбільшого урочища, серед бурого природного ландшафту виділяється, мов іноходець, сірого бетонного кольору мур, призначення якого непосвяченому навряд чи й вгадати. Ото він і є, втілений Гайдамачин задум, його «Асуан», як іноді він жартує. Коли вперше погнали сюди спінену пульпу з цегельних заводів, це дало Гайдамаці майже естетичну насолоду. Стояв, дивився, як дно котлована поволі покривається глинистою рідиною, як звершується задумане: відкладається вічне дно! Море відкладає свої нашарування мільйонами літ, а тут все на твоїх очах і з твоєї волі... Ось вони, твої мезозой!

Гребля-дамба намиралась земснарядами не один рік, роботи у верхів'ях яру ще й зараз ведуться, щоправда, з горем пополам. У тому місці, де з часом мають з'явитися серед парку гойдалки, тир, атракціони та чортове колесо,

городяни поки що бачать величезну вирву, лиш почасти заповнений котлован, у якому на сьогодні зібралось, може, сотні тисяч тонн важкої багнистої води, вірніше пульпи, що її женуть сюди із сусідніх цегельень. Потужні насоси мусили б весь час відкачувати зайвину вод, скидати їх у дренажні канали, але ж ці вічні неув'язки з технікою, повсюдна байдужість, нехлюйство... Іноді Гайдамаку просто відчай бере: чи вдасться пробити стіну чиновницького формалізму й крутійства? Тут недовго і в містику вдаритись: може, й справді в недобру мить взявся змагатися з Чорним яром, може, справді це місце одвіку заляте, яким його вважали старі люди колись?

Гайдамака виріс біля самого яру. В давні літа Чорний яр, звісно, був населений відьмами та відьмаками, всякими щезниками, загадковими красунями-звабницями та схожими на ярмаркових конокрадів місцевими демонами, які в найтемніші купальські ночі справляли в задичавленім яру свої гульбища. Маленький Петрусь у такі ночі, долаючи страх, теж бігав до яру з ватагою низових хлопчаків, адже всім їм кортіло підглядіти, що ж коїться в самій глибині урвища в пору найстрашнішу — опівнічну, чаклунську... В темряві можна було натрапити на живих світлячків і взяти їх на долоню, під ногами вдавалося іноді почути похрупування їжака, хтось міг сполохати птаха нічного, де-не-де старі буреломини світилися своїм трухлявінням так, що й вепра могли відлякнути, а в кого з хлопців багатша грала фантазія, тому неважко було підглядіти, як шастають у глибині яру кошлаті темні примариська із зеленими очима, створіння, достеменно схожі на марсіан,— чи, може, то й були якраз марсіани, з якими породичались у хащах відьмаки та їхні розпатлані безсмертні подруги?

Так було. А тепер ось, коли ти зробив усе, щоб переінакшити той яр, щоб, порозганявши всіх забобонних щезників, влаштувати на рукотворній тверді культурний майданчик, місце відпочинку трудящих, то хіба ж не прикро переконатись, як навіть близькі люди часом зустрічають твою ініціативу нерозумінням та холодом. Рідний батько не сприймає твоєї споруди, це ж факт! Вийшовши на пенсію, батько понудьгував трохи вдома, а потім знову

попросився сторожувати в депо, живе, як і раніш, у своєму старосвітському будиночку, що приліпився на крутосхилі над яром, потроху теслярує вдома. Петро Дем'янович, як і годиться синові, час від часу провідує старого, але при зустрічах щораз виникає прикра для обох полеміка, щораз мусиш захищати від нападок свою греблю, що лягла між вами, ніби смуга відчуження... Якимось батько в присутності родичів розповів під час вечері, що мати, будучи вже тяжко хворою, коли цілі дні їй, обмощеній подушками, доводилось лежати на веранді, першою помітила, що після того, як Чорний яр було перегороджено, як отой самий синів «Асуан» затулив клапоть неба на горі, сонце для низових людей стало заходити на якусь часину раніше, отже, світлового дня поменшилося для них і для твоєї мами теж! І хоч навряд чи хотіла вона своєю кволою скаргою дорікнути синові, але з батькових уст це подавалось саме як докір, як гріх тяжкий, непростенний... Глибоко вражений почутим, з тягарем провини на душі, Петро Дем'янович вирішив сам, з хронометром у руці, перевірити скаргу покійної матері, і виявилось, що вона казала правду, сонце після зведення споруди стало зникати в кінці яру справді на якісь секунди раніше звичайного, і хоча йшлося про втрату світла мізерну, про якісь там миттєвості, але ж факт залишався фактом... Тільки чи достатня це підстава, тату, щоб вам, при сторонніх, та ще й з посиланням на покійну нашу матусю, нападати на те найвартісніше, що ваш син у житті ввоздвиг? Припустимо, батько не може змиритися з втраченою якихось там секунд світлового дня, з втраченою такого звичного для себе краєвиду, але ж і сестра Поліна Дем'янівна, шкільна вчителька, з ним заодно, щораз у сутичках із керівним братом вона опиняється по той бік барикад!..

— Енергію твою визнаю, Петре, — казала нещодавно, — але як ти міг знехтувати думку всіх тих, хто в нашому крутоярі живе? Кому над головою мільйони тонн багнюки нависло? А майбутнє твоє чортове колесо — для кого воно?

— Для людей!

— Для яких?

— Для реально існуючих.

— Якби ж то ради реальних... А мені здається, брате,

ніби ти більше про якихось людей абстрактних піклуєшся... І за абстракціями нас, живих, не бачиш!..

Ось такі речі доводиться вислуховувати. І від кого? Від найближчої рідні!..

Більше того, сестра вважає, що він, котрий виріс на схилах Чорного яру, почав цуратися свого, не шанує рідні місця, за суетою, за безліччю засідань перестав чути мову своєї слобідки, так само як і мову тих дзюркотливих джерелець, які в пору дитинства лагідно гомоніли по дні урочища, ллючись їм, дітям низовим, понад'ярським, просто в самісінькі душі, в їх чистоту...

Одначе годі! Ніхто не сміє докоряти йому, що він щось забув, від чогось відцурався, зачерствів, забюрократився. Звісно, іншими справами живеш, але хіба ж не озивається час від часу в тобі й те далеке, навик промайнуло? Були ж бо й купальські ночі з радісними, буйними їх вогнями, з хлоп'ячим гасанням допізна у темних чорноярських хащах, був і перший поцілунок, що так опік тебе, хлопчака, тоді на самому дні яруги біля струмочка... Давно немає того струмка. Ще за попередніх господарів міста горловину джерела вовною було забито, щоб не заболочувало нижню вулицю та не підтоплювало трамвайне депо. Джерелець нема, а в душі ж то вони zostались? Та тільки не той зараз час, щоб жити джерельцями, розводити лірику, тішитись відшумілим... Он собор височить на горі, сама граціозність, увесь ніби зітканий із повітря та вранішнього світла, і, звичайно, поруч із ним твоя сіра, перекинута через яр споруда помітно програє, одначе і в ній можна віднайти прикмети сучасності, могутнє щось, ентеерівське, надто ж коли дивитись неупереджено. Дружина вважає, що оригінальне його творіння рано чи пізно оцінять,— живуть же в пам'яті людській, скажімо, висячі сади Семіраміди? Звичайно, це жарт, але з погляду інженерного таки ж чогось варта могутня ця гать, яка, згідно твого задуму, рішуче перетнула всю горловину Чорного яру. Прикро, ясна річ, що не все складається так, як уявлялося на папері. Безліч виявилось непередбачених речей, неув'язок, службових чвар, а то й просто чийогось недбальства, і, як наслідок... А втім, оця могутня запруда, що має підпирати рукотворне

твое озеро на горі, вона ще посміється з багатьох маловірів та скептиків! Ще переконаються, що зведено споруду не на день — на віки.

Тільки ж як у нас все з боєм дається! Демагоги не перевелись, кожному рота не затулиш. Батьків товариш, майстер із трамвайного депо на прізвище Скакун, на кожному виконкомі порушує «проблему Чорного яру», так це він іменує. Щоправда, учасники засідань звикли вже до цього деповського Цицерона. Варто лише Скакунові підняти руку для слова, одразу пожвавлення в залі. Декотрі заздалегідь втягують голови в плечі, інші ж, навпаки, смакують:

— Ну, цей дасть жару...

І треба визнати, що в нього іноді таки з перцем виходить! Вишукує якісь давно віджилі словечка, одного разу, звертаючись до Гайдамаки, навіть біблійне оте «возмездіє» приплів, викликавши веселий шумок у залі. Якби воля Петра Дем'яновича, ставив би таких балакунів на місце. Інші хоч обережненько, з вихиласами, з натяками, а цей чеше навпростець, на ранги не зважає. Той у нього «забудьків наївся», інший надто «роздобутливий для себе», а та язиката за паперами та манікюрами «далі свого носа не бачить»... Уже й регламент вичерпано, а Скакун усе ще воду в ступі товктиме, і найв'їдливіше — про Чорний яр: чому не винесено було проект на обговорення самих городян, та й взагалі чи потрібна комусь та витівка, а позаяк уже сталося, то куди технагляд дивиться, бо йому, старому перестраховщиківі, бачите, палі, що їх загнано в тіло греблі, здаються не зовсім якісними... Типовий критикан, а доводиться терпіти, вислуховувати, не перебиваючи, доки він свою словесну пульпу жене...

Одне слово, Гайдамака з тих, кому життя не шкодує прикростей. Сто років жди, поки похвалять, хоча працюєш, як робот. Бо це місто. Самих підземних комунікацій та дренажних систем стільки, що будь-коли жди авралів. А якщо вже бути до кінця відвертим, то він навіть полюбляє ці аврали, неспокій служби, постійну напруженість нервів своїх і людських. Зрештою, такі стреси не дають цвіллу припасти. Епоха вимагає працювати в три сили, життя підганяє, диктує свій темп. Добре, що хоч дружина це ро-

зуміє. Після тієї новорічної аварії три доби вдома не ночував, а коли повернувся, забейканий до вух, вона аж зойкнула в захваті:

— О, мій герой!.. Змарнів, схуд, а ніби аж помолодшав!

Згадавши її тодішню розхвильованість, Петро Дем'янович мимовільно потамував усмішку, не хотілось, щоб її помітив водій.

Перед світлофором довелось перечікувати, доки пропвзе трамвай. Вагони трамвая скреготіли по рейках повільно, і на дверях одного з них Гайдамака заглянув свого найупертішого опонента, того самого Скакуна в шапці вухатій, з авоською в руці. Обличчя баб'яче, очі сльозяться, одначе Гайдамаку з відстані впізнав. Не втримавши й тут язика, докинув під скрегіт трамвая:

— До гатки своєї, Петре? Воду носити решетом?

Так і шпигонуло Петра Дем'яновича ранкове його вітаннячко, особливо дошкульним було оте нісенітне «воду решетом»... Ну й публіка! Ніби не для них розбиваєшся, ніби справді — для якихось абстрактних людей.

Наче й дрібниця, однак після цього мимохідь кинутого «воду решетом» Петро Дем'янович завважив раптом у собі ознаки неспокою, відчув залеглу в душі тривожність. Треба ж тобі такої заявочки на повен голос: «воду решетом»... Безглуздий допотопний вислів, по суті, нісенітниця, а от заспокоїтися не можеш... Власне, Гайдамака й до цього іноді почував, як черв'як сумніву ні-ні та й заворушиться глибоко десь, аж там, у надрах підсвідомості: а чи не змарновано зусиль? Чи була в цій споруді крайня потреба? Ніхто, навіть дружина, не здогадується, що бувають хвилини, коли він, прокинувшись уночі, потайки береться зважувати всі «за» і «проти»... То що ж, краще взагалі б не чіпати Чорного яру? Хай би й далі його перетворювали в смітничнице, у звалище. Колись і собору ж на горі не було, але в якомусь там столітті з'явився, одразу змінивши весь краєвид. А зараз хіба зупинився плин часу? Хіба не ставить перед людиною свої вимоги прогрес? Рано чи пізно бульдозер однаково добрався б і до твого Чорного яру. Звичайно, ти виріс тут, дух околиці ще й зараз не зовсім вивіявся з душі. То, може, тим значнішою слід вважати перемогу

над самим собою? Що зумів переступити через особисте, подолав сантименти, знайшов у собі сили приборкати голос власного яружного дитинства? Ну а, припустимо, ти на якомусь би етапі раптом і завагався, то хіба це змінило б хід подій? Споруда дедалі менше залежить від тебе, від твоєї волі, з певного часу вона, власне, існує мовби сама по собі. Адже стільки вже задіяно (слово ж яке!) людей і механізмів, стільки вгачено коштів... Нема назад вороття. І все ж — чому сумніви не покидають? Десь читав, як фантастичні чудиська-роботи, збунтувавшись, виходять з-під контролю людини, — не опинитись би й тобі в такій ситуації. Дивись, щоб власне творіння та не викинуло тебе з сідла...

Що й казати, нелегко доводиться, але кому тепер легко?

Життя постійно в'яже свої гордієві вузли, не встигаєш розрубувати. На чистому місці раптом виникає щось непередбачене, вносить свої корективи, та ще які! Ось і помпи потрібні потужніші б, а їх катма, і дренажна система виявилась не досить надійною, та ще й технагляд чіпляється, встигай лише давати пояснення. Петро Дем'янович раптом ловить себе на думці, що добре було б, якби на об'єкті цього разу взагалі обійшлися без нього, — вперше майнуло бажання уникнути зустрічі зі своїм «Асуаном». Але водій жене, і світлофори як на те скрізь без затримки дають зелене світло... А який ранок буде чудовий! І в таку свіжу березневу рань, коли лід на річці, здірчавівши, вже лунко потріскує, а на островах майже по-весняному червоніють краснотали, маєш стрімголов мчатись туди, де ждуть тебе самі прикросці, службові клопоти, де знов розплутуватимеш конфлікти, даватимеш комусь нагінки, знову і знов миритимеш своїх комунальників у їхніх безкінечних чварах із цегельними заводами. Ну й випала ж тобі, Петре, життєва стезя!

Минувши присадкувату, круглу, як пантеон, споруду трамвайного депо, куди ще малим йому доводилось бігати зустрічати батька після зміни, Петро Дем'янович відчув на душі знайоме потепління, бо ж не сторонній він тут, бо ж і для нього трудовий стаж починався звідси. Водієві звелів зупинитись біля газетного кіоска на стародавній площі, за-

брукованій не за його пам'яті, — скільки Петро Дем'янович себе пам'ятає, брук тут уже був. Звідси, з цього місця, вигляд на його споруду відкривався найбільш виграшний. Щоправда, над місцевістю панували все ті ж золотоверхі ансамблі на горі, що легко зависли в небі серед вранішніх хмаринок, поруч них різонула зір так звана «тумба», похмура бетонна споруда епохи захоплення кубізмом, а ледь праворуч від неї каньйоном потягнувся, звужуючись вгору, і самий Чорний яр, що тепер був там, біля своїх витоків, мовби заткнутий сірим щитом величезної дамби-запруды. То ж таки щит! Хай відтяв скибку неба для тих, хто внизу, але з часом його оцінять, бо позначиться він на всьому благоустрої, надто ж, коли над висотною запрудою зазеленіє парк, твої майбутні сади Семіраміди. Об'єкт уже не спить, навіть звідси, знизу, видно зовсім мурашині постаті людей, що вештаються по дамбі; однак сама їхня присутність там приносить Петрові Дем'яновичу внутрішнє заспокоєння: якщо народ на місці, то, вважаєш, нічого загрозливого. Десь весняні води просочуються в тілі греблі, сльозиться трохи, але ж таке було й торік напровесні, і нічого, обійшлося...

Дихалось легко, березнево. До кіоска під'їхав коляскою інвалід з пошрамованим обличчям, він, мабуть, не впізнав Гайдамаку чи й зовсім не знав його в обличчя, прийняв, можливо, за котрогось із ранніх туристів — вони деколи з'являються тут поодиноці й гуртиками, щоб із нижнього міста милуватись архітектурними ансамблями на горі, ловити на плівку їхню незрівнянну красу.

— Отож він і є, Чорний яр, — сказав інвалід, вважаючи, певне, що Петру Дем'яновичу потрібне пояснення. — Колись гади фашистські людей там розстрілювали...

— Я знаю, — кинув досадливо у відповідь Гайдамака.

Кому-кому, а йому не треба пояснювати: трагедію часів окупації, пов'язану з Чорним яром, він знав досконально, хоча сам під час тих подій ще був хлопчиськом.

— Які жахи там коїлись, а тепер...

— Що «тепер»? — суворо вихопилось у Гайдамаки.

— Показуха! — випалив інвалід. — Отаких розмірів грязевідстійник прилаштувати нам над головою. — Запа-

ливши сигарету, він ще раз спідлоба глипнув у бік Чорного яру й дражливим тоном додав: — Там зараз мільйони тонн ґрунту набрякають весняними водами, чи це хто-небудь до уваги бере?

Взявши в кіоскера вранішню газету, Гайдамака сердито звелів водієві:

— На Яружну!

Авто рвонулося з місця.

Вуличка Яружна хоч і тупикова, хоч і не веде нікуди, крім яру, однак Гайдамаці вона наймиліша, бо це ж і є вона, вуличка його дитинства. Кривуляста, ще й досі не забрукована (ніяк руки не доходять), вона круто тягнеться в ущелину яру, поміж дерев'яними, почорнілими від часу будиночками, поміж затишними двориками робітничого передмістя, де здавна селились трамвайники, залізничники, рибалки та інший трудовий люд. Патріархальні ці будиночки з різьбленими ганками, з тиснявою ветхих сарайчиків та цегляних льохів серед вишневих дерев, з потемнілими голубниками, де не знати чи й були ще голуби, — все це ніби тільки й ждало в покорі, що ось прийдуть, оцінять, знесуть, переселивши господарів в інші місця, в оті зарічанські, збудовані на наливних пісках мікрорайони.

Крім Петра Дем'яновича, небагатьом було відомо, що до того воно якраз і йдеться. Що не кажіть, а приємно усвідомлювати себе законною галузкою цієї розлеглої понад яром робітничої слобідки, яка тут всі бурі перебула, на всіх стужах не розгубила теплінь людського затишку. Власне, це єдине місце на світі, куди Петра Гайдамаку час від часу тягнуло. Надто ж манило його сюди, доки мати була жива, бо тільки тут після всіх перевантаг та стресів міг він почути слово справжнього співчуття, бо тільки тут було називано його, дорослого, іменням зменшеним, пестливим, дарувалось йому слово безмежної ласки, за яку ніколи не вимагалось відплати. Невже й матері гірко було бачити, як змінювався яр, невже і їй не до душі було, коли ота стіна впоперек яру стала рости, аж поки й небо затулила? Але хто міг, проектуючи, передбачити таку дрібницю, врахувати, що споруда позначиться навіть на освітленні низової

слобідки, відбере в неї якийсь там жмуток призахідних променів? Ні, краще не думати про це...

Петро Дем'янович мав намір, доїхавши до батькового подвір'я, лишити внизу свою «Волгу», а далі йти стежкою, що поп'ялась по горбах, — це був узвичаєний його персональний маршрут, яким він не раз користався, добираючись по знайомих крутизнах до своєї споруди. Однак сьогодні склалось по-іншому. Навстріч йому згори, всіма рівчаками Яружної, гуркотіла вода. Всюди було слизько й багнисто, раз у раз колеса «Волги» буксували, а потім і зовсім довелось зупинитись, бо вузьку вуличку наглухо перегородила червона пожежна машина; далі за цією стирчала ще й друга, така ж яскраво-червона, величезна, і всюди тяглися шланги в узбічні двори, — один із шлангів крізь вишняки погадючився аж до батька в двір... «Пожежа?» — найперше подумалось Гайдамаці, одначе ніщо ніде не горіло.

Начальник пожежної команди, літній чоловік із сірим обличчям, з мішками під очима, виявився знайомим Петру Дем'яновичу, ситуація, яку він окреслив, поставала просто нікудишньою. Ще зучора були сигнали. Затоплює людям підвали, погребі, в декотрих уже і в хатах підлоги позаливало, відкачують безперервно, а вода, наче з-під землі, знову підступа... Пожежник скрушно розводив руками:

— Не розуміємо звідки!

— Нічого дивного, — нахмурився Петро Дем'янович і, намагаючись не виявляти збентеженості, заспокійливо додав: — Весняні води, це ж ясно...

— Якби тільки весняні, — було висловлено сумнів десь із-за машини.

Петро Дем'янович мимоволі здригнувся: а якщо справді не тільки весняні? Якщо й ті, горішні, якимось чином проникають аж сюди із твого грандіозного відстійника?

Здавалось, все ж було передбачено. Яругу перегороджують товстою дамбою-греблею. Потім женуть пульпу, створюють подушку, зайвину вод скидають у дренажні канали... Мул, глина швидко тужавіють, влягаються, і далі все йде чин чином... Так думалось. «Однак розхвалювана проектантами подушка Чорного яру, чи достатньо вона

надійна? — вперше майнула тривожна думка.— Чи не за- надто набрякла водами, тими, що від цегельки, та ще й весняними на додачу?...»

Треба мерщій нагору, до греблі: що там відбувається? До батька на подвір'я не зайшов — старому зараз не до тебе, так само, як і тобі не до нього. Похмурий, обвішаний вінками цибулі, в чоботях рибальських з халявами вище колін, батько саме виносив із льоху збіжжя. На синове привітання він ледве кивнув через паркан і демонстративно став розвішувати цибулю на стовпах голубника, робив це, мов перед повинню, хоч повинь сюди ніколи ж не сягала.

— Що за переселення, тату? — швидко минаючи подвір'я, псевдобадьоро кинув батькові Гайдамака.— Не лякайте людей хоч ви...

— Не я лякаю — вода,— випростався старий.— Сьогодні льохи заливає, а завтра... Це ж вода!

Прикро, геть нікудишньо стало на душі, коли Петро Дем'янович підіймався крутим узвозом, який незабаром перейшов у ще крутішу стежку. Ковзаючись та хапаючись за кущі, він все ж крок за кроком дерся нагору, у бік споруди. Тутешне підгір'я так і залилось необжитим, тільки на лисих пагорбах праворуч яру біліє невисокими корпусами психіатрична лікарня, заклад, заснований ще в дореволюційні часи. Петру Дем'яновичу тут кожен пагорб, кожне узвишшя й тераса здавна знайомі, на одному згірочку, де колись хлопчашня любила грати у волейбол, видно чималий натовп людей із лікарні, як завжди незвичні для ока у своїх сірих халатах, вони, жваво жестикулюючи, щось обмірковують, неспокійно вказуючи руками нагору, в бік навислої над яром споруди. «Чого вони там мітингують?» — несхвально подумав Петро Дем'янович, забігаючи крутосхилом дедалі вище. Мимохідь згадалося, як однолітки його — хлопчаки з селища — колись дружили з тими, хто там лікувався, охоче навідували їх під час прогулянок, виконували різні доручення для тих нещасних. Петрик тоді теж був сповнений до хворих щирого співчуття, його вражало, що очі в тих людей завжди сумні-сумні...

В міру того, як Петро Дем'янович хай поволі, та все ж наближався крутизною до своєї споруди, вона мовби рос-

ла, насувалась навстріч, і з'являлась у ній якась можуть, навіть величавість. «Ні, таки недаром ми цей город городили»,— думалося йому, коли, йдучи, він поглядав угору на своє творіння. Заглушуючи тривожність, душі його торкалося почуття переможницьке, честолюбне. Хай переінакшено рельєф, але ж на все заріччя видно, чим ти займавсь. Хоч би що там казали, а є в цій хмаровидній споруді сила й розмах, цього в неї не відбереш...

Стежка ніби й знайома, а виявилась примхливою, щойно підіймалася схилом, а тепер потягло її вниз, у заглибину яру, де звалено купи поржавілих бляшанок, битих пляшок та різного дрантя із синтетики,— його, видно, й вогонь не бере; далі стежка знову круто подерлася по відтанулій глині вгору, йти стало зовсім ковзко; іноді, щоб не посунутись униз на своїх імпорتنих з каучуковою підошвою, він чіпко хапається за криві стовбури дерев, що, задичавілі, стирчать де-не-де по схилу, далеко оголившись міцним корінням і мовби з останніх сил тримаючи ним від зсуву цей глинистий, набряклий водами ґрунт. В одному місці неподалік стежки робить на галявинці свою вранішню гімнастику лисий, жилавий, у спортивнім костюмі відставник Перегуда, давній знайомий Петра Дем'яновича; після присідань гімнаст підходить до найближчого дерева і ще й біля нього виконує кілька силових вправ, з натугою відштовхуючи від себе облуплений, дуплуватий стовбур, ніби хоче його зрушити з місця.

— Обіймімо дерева! — замість привітання прокричав він до Гайдамаки девізом індійських йогів.

— Обіймімо,— без ентузіазму відгукнувся на цей жарт Гайдамака, а відставник тим часом знову й знову відштовхував від себе обома руками старезне вперте дерево.

Уже зовсім розвиднилось, на спорудах горішнього міста сонце заграло першим промінням. Петро Дем'янович, вгрітий ходьбою, обернувся. Сонце сходило за островами, владно виринали серед верболозів, вразивши Гайдамаку своєю величчю, якоюсь урочистою значущістю цих хвилин. Лик сонця, дивна річ, щораз нагадував йому матір, кругловиду, навіть і серед горя усміхнену, що для нього була втіленням доброти, і ласки, і всього найкращого на

світі. Досі не може пробачити собі, що, незважаючи на хворобу матері, він тоді відправився, за наполяганням Зосі, у свій середземноморський круїз. Коли мама згасала тут, з дня на день ждучи його повернення, до останнього виглядала, щоб ще раз побачитись, він у цей час, нічого не підозрюючи, розгулював з фотоапаратом по руїнах Геркуланума та Помпеї, споглядав рештки городищ, де колись буяло життя, а потім умить все зникло раптово, кінець-світньо. Гайдамака тоді намагався уявити сум'яття античних людей, що опинились у самому епіцентрі катастрофи, всі вони, як пізніше наука виявила, задихнулись під хмарою вулканічного попелу...

Внизу, по самому дну Чорного яру й далі, видно було величезні купи сміття, що до нього й санінспекція, певне, дороги не знає. Петро Дем'янович взяв це собі до уваги. Деручись вище, він час від часу міряв очима відстань: чи багато ще йти? Недовраховув, що такою ковзкою буде відтанула стежка. Одначе споруда все ж потроху наближається, ніби розбухає розмірами, заступаючи півнеба отими своїми водоспадами, які нещодавно тільки сльозились, а зараз брудними патьоками, виблискуючи проти сонця, всюди по тілу греблі так тривожно течуть і течуть. З'явилось зараз у споруді щось недобре, щось геть зловісне вчувалося у цьому її нависанні, і холодом війнуло від того, що запруда, наближаючись, мовби й справді розбухала, побільшувалась перед ним своєю тупою, важезною, геологічних масштабів масою. Ніби вперше розглядаючи її, він відчув раптом хлоп'яцьке зухвале бажання погрозити їй кулаком, уявивши себе на мить тим сміливцем, що стояв колись у місті на Неві перед Мідним вершником і погрожував йому: «Ужо тебе!..» Не боюся, мовляв, катюго, хоч ти й на коні!..

Десь унизу пронизливо й незрозуміло зойкнула сирена. Пожежна, чи що? Здивований, Гайдамака рвучко озирнувся в той бік, до низових людей, і тієї ж миті над головою в нього все стрясонулось від гуркоту надприродного, від катаклізму такого сильного, що він навіть не був страшним. Глянувши вгору, Гайдамака встиг вхопити зором, як споруда його, ніби на уповільненій кінострічці, поволі осідає,

ламає себе, розповзається, і ось уже чорний водоспад, Ніагара грязюки, мулу, пульпи й каміння з сатанинським гуркотом нестримно ринула вниз!

Все втратило глузд. Все було неправдоподібним. Чорні розлючені леви з ревінням летіли йому навстріч!

Страх, проте, не завладував ним. У нестямі гніву він навіть рвонувся вперед, розкинувши руки, насупроти тій чорній Ніагарі, яка, здавалось йому, не посміє його зачепити. Зусиллям волі він ніби ще сподівався зупинити, відвернути її. Але багнука з верхів'їв летіла ракетно, котила потопом, трощила все на своєму шляху. Гайдамака почув нелюдські крики, зойки лікарняних людей на горбах, ще встигло око вхопити, як відставник кинувся, волаючи не своїм голосом, до дерева і не по літах швидко, з мавпячою спритністю подерся між гілляками вгору...

А сам Гайдамака, очманілий, відчуваючи себе вже мовби поза життям, хотів зараз одного: чуда, яке миттєво б заступило, перетяло б ревучій, каламутній тій силі шлях. «Сам зводив, з твоєї волі виникло... Оце тобі й возездіє!» Щось подібне плуталось йому хаотично, обривками думок у голові, а страх здолав його аж тоді, коли неподалік зблиснуло, вибухом стрясонувало повітря і племін стовпом вдарив угору — зрозумів: знесло газову підстанцію, вирвався газ, спалахнув. Рев, гуркіт, блискавки електричних розрядів, дерева падають і з вивернутим корінням летять, мов дракони, просто на нього...

— Тікай! Змете! — верескнуло людське десь із пагорбів.

Ошелешений, він з гнівом, з палаючим почуттям сорому кинувся тікати крутосхилом кудись униз, де ще якісь люди волають, біжать, падають і, звівшись, знову біжать...

Сатанинська гуркотнява наздоганяє, вал каламуті, схожий на вулканічну масу, летить дном яру нестримним потоком, жене паліччя, ящики, консервні банки, драні каністри. Гайдамаку, коли він на мить озирнувся, вдарило в обличчя льодяною грязюкою, він аж захлинувся, — збитий з ніг, летів кудись, а хутряню його шапку вже закрутило на чорторях. Підхоплений важкою водою, Гайдамака обома руками вчепірівся в корчوماку, вона, по-оленячому рогата, перекрутившись, разом із ним занурилась у ка-

ламують, у льодяний вал, потім, випірнувши, підняла і його з собою, виштовхнула, оглушеного, на поверхню, мовби тільки для того, щоб Гайдамака ще раз глянув на цей білий світ.

Дерево кидало в бурунах сюди й туди, вгору-вниз, але потерпілець, борсаючись, тримався за коріння з цупкістю потопаючого, ще й зараз не до кінця усвідомлюючи, що сталось, яка сила несе й шпурляє його серед цього клекоту вируючої розлюченої грязюки. А в ті миттєвості, коли опинявся на поверхні, встигав крізь ревище вловити пронизливі людські гвалти на горбах, в яких йому вчувалося щось рятівне. Летюча холодна багнюка мчить його серед цих гвалтів та криків, мутна, важка вода, збунтована пульпа несамовито шпурляє Гайдамаку кудись униз, кидає, мов тріску, поміж строщених парканів, хвірток, поміж ліхтарних стовпів з ошматтям дроту, наближення яких він зараз чомусь найбільше боявся. Металевою бочкою стуснуло його в плече, уламком паркану вдарило в друге, ще чимось оглушило, аж потьмарилось у вічу, і вже світ для нього зник, світ не повертався...

Довго ще житимуть у цім передмісті перекази, чутимуть їх діти, що зараз іще й не народжені, йтиметься ніби про щось ірреальне, дійматимуть душі дітей моторошні оповіді про те, як мільйони тонн багнюки крізь розвалену греблю ринулися згори вниз, все змітаючи на своєму шляху, бо швидкість грязепаду була страшна, снарядна... Буде розповідано, як мужньо рятували потерпілих команди військових, як вертольотами знімали людей із дахів, а проте жертв не вдалось уникнути, замулені, перекинуті трамваї лежали обіч колій, повні пасажирів, що захлинулись під багатометровим валом грязепаду, доводилось відкопувати їх екскаваторами. Розповідались не легенди, а дивовижна в своїй неймовірності правда, коли навіть хворі з лікарні, що на горбах, кинулись були до Чорного яру рятувати людей, як з очима, повними жаху, виносили вони на пагорби малечу із дитсадка, зворушливо кутаючи дітей у свої шорсткі лікарняні халати, пригортаючи до грудей на смерть переляканих найменших низових людей.

...Коли, врятований хворими, весь у рудій грязюці, Пет-

ро Дем'янович прокліпнувся, лежачи горілиць на пагорбі, перше, про що подумалось, було: «Навіщо я опритомнів, ожив? Навіщо вони врятували мене? Хворі з лікарні рятують здорових людей! Ні, це вже, мабуть, кінець розплати за все...»

Вони, його рятувальники, з божевільними від жаху очима стояли над ним в мокрих, забреханих халатах, були ще вкрай збуджені всі, поглядами нестерпно гострими стежили за цим незнайомцем, вихопленим з потоку, з ревучого грязепадку, дивуючись, певне, тому, що він оживає; декотрі, нахилившись, зблизька вдивлялися в нього, навряд чи й вірячи в його воскресіння. Котрийсь з безмежною осмутнілістю в очах запитав:

— Суду боїшся?

Ні, він не боїться суду. Найстрашніше вже сталося. Хотів зробити добро, а зробив таке зло! Хоча йому й зараз ще не до кінця віриться, що все це відбувалося в реальності, а не вві сні перевертом несло його в потоці багнюки, несло кудись у морок небуття... Але за що йому така покара, оте саме «возездіє»? Де батько? Чи врятуватися встиг? Десь поруч, ніби крізь товщу пульпи, долинають сердиті голоси про технічне дилетантство проекту, про вольові рішення, хтось оповіщає про перекинутий трамвайний вагон біля депо, про пасажирів, що багнюкою у вагоні захлинулись усі до одного... Маячня? О, якби він міг зараз поринути у світ нереальності, в тумани маячні!

Скільки ж часу минуло? Мить чи вічність? Однак ще був ранок, небо по-весняному ясніло над ним, а нижче... Сіризна якась незнайома, пустельна вдарила в очі. Садків нема, вуличка зникла, будиночки зобіч яру позносило, зчесало, у лічені хвилини ураганом води змело. Вся твоя країна дитинства лежить невізнанно порожня, безмовна, посіріла, мов та Помпея, під нашаруванням свіжого мулу, під вагою тепер уже незрушної грязюки, яка щойно ревма ревіла цим Чорним яром.

Спробував поворухнутись, і тупий біль в усьому побито-му тілі нагадав Гайдамаці, що він живий.

— Боїшся суду? — знову спитав, нахилившись над ним, ще один, змучений, рудобородий, спитав зі щирим

співчуттям у голосі. І всі вони, мов на щось неземне, нету-тешне, дивились на потерпілого очима гострими й без міри сумними.

Коли вже прийшов до тями, ще кволий, він зупинився поглядом на краєвиді горішнього міста, на його ансамблях. Там усе стояло на місці, крім його «Асуана»: у верхів'ях яру, де ще вчора тяглася величезна стіна запруди, тепер світилось небо. Світилося крізь проломину ясно-блакитне, ніби з дитинства, ніби вдруге подароване матір'ю.

1985

За мить щастя



У тропічному місті Рангуні, де молоді смаглочолі солдати стоять з автоматами на постах у своїй джунгліній зеленій одежі, в місті золотих пагод-храмів, що підносяться в небо стогами жовтогарячого жнив'яного блиску, в місті, де рано ніч настає і в присмерках палацу, мовби вихопленого з казок Шехерезади, майне раптом обличчя з прекрасним профілем камеї, а на сцені, відданій східним розкошам пластики, співають руки танцівниць, тчуть пісню кохання під звуки дивного інструмента (назва якого так і зосталась тобі невідома!),— в той жагучий, по-тропічному паркий рангунський вечір з фантастикою музики, краси і мрій піднебесних згадалася чомусь ця давня історія, історія інших широт...

Літо було, перше повоєнне літо, виноградники зеленіли, і перші снопи виблискували в полях.

Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тьопачать. Тільки не гармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені, а в звичайну бочку-водовозку. Високо на ній в пілотці набакиреній, в медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов. Того своя, того своя, а кого просто невідома, туманна. Насвистує, наспівує бравий водовоз, недбало пустивши через чоло пасмо пшеничного чуба. Дунайське небо шовками-блаватами переливається, літо горить, пашіє, хмелить хлопця.

Яке роздолля навкруги! Під час війни, коли випадало опинитися в горах скелястих уночі, у хвищу, в завірюху, не раз кортіло йому крикнути, гукнути, гогокнути так, щоб луна покотилася по всіх Карпатах. Але тоді не можна було. Тоді люди жили нишком, потайки, покрадьки. Передній край галасу не любить. Зате зараз Діденко, виїхавши за межі табору, має волю гогокати на всю душу:

— Го-го-го-го-о-о!

— Співаєш? — сміючись питає зустрічний водовоз із сусіднього полку.

— А що — погано?

— Ні, чого ж... Так і вовк у степу співає.

— Давай удвох!

— Давай!

І вже у дві горлянки:

— Го-го-го-го! Го-го-о-о!

Лунає, розкочується навкруги, аж поки вони й роз'їдуться, а найдалші жінці, випроставшись, зацікавлено поглядають на шлях.

Ніхто не відгукується на Діденкове гогокання.

А хміль сонця нуртує душу, і в голову лізе всяке таке, що чув про любові фронтові, про знайомства в медсанбаті, а то й з місцевими грішницями, — таланить же іншим! А йому — що йому випадало? Гармату тільки й знав у житті, з нею пройшов півсвіту, перемісив багнюки! Понад хмарами з нею був, плацдарми тримав, — за гарматним боєм ніколи й на дівчат було озирнутись. І ось тепер в'їжджає в палаюче літо на своїй водовозці, спраглий, самотній.

Стерня, свіже литво полукіпків, снопи і снопи — все виблискує золотом, все бризкає жнив'яним сонцем.

А один полукіпок ще не вивершений, ще без корони. І щось — як живе полум'я! — яскраво майнуло й зникло за тією золотою спорудою. І ось уже видно руки загорілі, що довершують свою снопасту працю, ставлять шапкою на полукіпок останнього снопа, — і він так весело, задерикувато вгору стирчить!

А жниця вийшла із-за полукіпка і, ще й звідси поправляючи снопа, позиркує на шлях до солдата завабливим оком, так принаймні йому здається. Кофтина палахкотить на ній. Червона як жар. Волосся темніє, вільно спадаючи на плечі. Ноги загорілі блищать. Ось уже глек у неї в руці, і жниця, відкинувшись, нахильці з того глека п'є; і навіть п'ючи, вона, здається, одним оком весело зорить на шлях. Опустивши глек, вона сміливо всміхається до шляху, ніби під'юджує, припрошує тим усміхом табірнього водовоза: «Іди, напою й тебе...»

І ще дві чи три молоді жниці з'являються біля її по-

лукіпка і давай жартувати, давай піддражнювати солдата. Регочуть, на мигах щось показують, спокушають натяками...

Але тих він мов і не бачить, поглядом впився в оту одну, що стоїть поміж ними, хоча й не бере участі в їхніх безсоромних вихилясах, в ту, що своєю усмішкою покликала його перша.

Насмішниці шаленіють, аж вищать, мелькають пеленами,— що ж ти, мовляв, за герой, що боїшся й позалицятися?

— Тпру!

Кидає віжки, зістрибує, і вже тріщить цупка стерня під чобітьми, жниці шугають хто куди навтьоки, розлітаються зі сміхом, з лукавим переляком, тільки вона одна зостається стояти — незворушно стоїть під своїм тугим золотим снопом.

І хоч це ж вона перша посилала усмішку йому на шлях, і солдат біг сюди теж настроений на веселощі, на пустощі, але зараз сміху не було на її устах, не було жарту в її погляді. Щось інше було. Щось інше світилося з глибини аж присмучених, карим сонцем налятих очей... Ах, ці очі, що в них затаєна безодня жаги й ніжності, ця кофтина червона, благоденська, що вже аж розлазиться на смаглому тілі, ці зрошені жнив'яним потом, напіввідкриті, напівоголені перса... Ніщо не боялось його, все ніби ждало цієї миті, цієї зустрічі з ним, ніби навіть довгожданим.

Вказала на глечик між снопами,— напийся, мовляв. Діденко подякував, але до глечика не торкнувся.

— Звати як тебе? Марічка? Юлічка?

Віями на мить затулилась від нього:

— Лорі. Ла-ри-са.

Золоту соломинку знічев'я крутила в руках. Діденко обережно взяв у неї ту соломинку,— віддала, не опираючись, лише спаленіла щоками, зашарілася густо. Відчуваючи, як дух йому перехоплює ніжністю, взяв руку її, маленьку, тверду, у свою — велику, грубу. Вона не висмикнула й руки, не відпручувалась, а широко відкритими очима, їх налятою яснотою мовби дякувала, що він з нею такий ласкавий.

— Лариса... Лариса...— стиха повторював він.

А вона дивилась на нього так спрагло, ніби все життя ждала саме його.

У чорній хвилі волосся, що розсипалось по плечах, помітив срібну ниточку, і це вразило: що так рано її посріблило? Яке горе, які смутки? І сповнився ще гарячішим почуттям до неї, бажанням оберегти, прихистити її.

Були сказані якісь слова,— він сказав їх по-своєму, вона по-своєму,— і хоч це було як мова птахів і говорилося не для того, щоб зрозуміти, одначе й це щасливе лепетання ще більше зближувало їх.

Десь косу лунко клепає косар, і перепел профуркотів у повітрі, ніби важкий осколок, а біля неї сонцем пахли снопи, і вона йому теж пахла сонцем і снопами. Руку її все життя не хотілось би випускати зі своєї, безодня очей заваблювала, густо-вишневі губи були так довірливо близько.

Солдат припав до них.

Вона ніби тільки й ждала цього пориву, шпарко охопила хлопця руками і, відхилена на снопи, віддарювала його жаркими поцілунками спраглості, вдячності й відваги. Це таки було живе полум'я, що опалило його, обняло, за-сліпило. Снопи розлазились, розтікались під ними, як золота вода, п'янили обох, вона лежала горілиць — жарка, незнайома! — і очі її були повні щасливого п'яного сонця.

Ще не випустив він її з обіймів, як раптом вона шарпну-лась, нажахано скрикнула щось йому в засторогу, і солдат, озирнувшись, угледів, як смерть до них наближається у вигляді незнайомця чорного, в жилетці, з блискучим серпом у руці. Догадався: чоловік! Бо тільки чоловік міг наближатись з почуттям такої несамовитої правоти. Біг просто на Діденка, важко дихаючи, з чорним обличчям, з божевільною каламуттю в очах...

«Смерть!» — промайнуло Діденкові. Ще промайнуло в одну мить те, що сам бачив недавно: боєць лежить на винограднику затоптаний, поглумлений, з перерізаним горлом... Почуваючи за собою зіщулену жіночу постать, артилерист ривком вихопив з кобури свій важкий трофейний пістолет...

Пролунав постріл.

Того ж дня Діденко вже сидів на гауптвахті.

Гауптвахта на узліссі стоїть.

У минулому ліс цей був власністю якогось графа, а тепер його нібито відкупило за скількись тисяч пенго наше командування, щоб улаштувати в цьому лісі табори. Тут ми живемо. В глибині лісу — вже панує наша солдатська цивілізація: посипані пісочком алеї — лінійки, грибки, цілі квартали чепурних офіцерських та солдатських землянок. І ясна річ, що для землянки гауптвахти (чи «губвахти», чи просто «губи») тут не місце: її винесено осторонь, геть аж на узлісся. Споруджена нашвидкуруч, вона, одначе, міцно сидить у землі, ледь стирчить гребенем, присадкувата, темна, лобата, нагадуючи суворість давніх своїх пращурів — один із тих сторожових куренів, що їх колись ставили запорожці де-небудь на Базавлуку або на Вовчих Водах. Двері важкі, з дубових неструганих обаполів. Засув на дверях і плomba, наче тут склад з вибухівкою. І ніякого віконечка, лише вузенька над дверима щілина-прорізь, на амбразуру схожа, щоб миска з пісною кашею раз у день крізь ту амбразуру пролізла.

Той перший, що прийшов допитувати Діденка, був пєвен, що причина всьому — вино. Винних льохів у містечку багато, зараз господарі саме допивають торішнє, звільняють тару під молоде. Трапляється, що й бійці десь пересядять у льоху, в прохолоді, найпекучішу спеку.

— Краше не крути, Діденко: в підвалах перед тим побував? — І скалками примружених очиць дрібнозубий допитувач проймає Діденка, вважаючи, видно, що бачить його наскрізь.— Відомо, що вони навмисне споюють наших... Кажі: хміль винуватий?

— Хміль, та не той, що ви думаєте, — відказував солдат.

— А який? Який? Ну?

— Не нукайте, бо не поїдете, — спокійно відповідав Діденко і не бажав більше нічого для його протоколів розповідати. Хоч як той сікався, а цей сидів насупившись, а часом навіть починав мугикати пісеньку про Лизавету з кінофільму.

Перед землянкою гауптвахти плац, тобто витирлувана бура толока, де відбуваються військові наші учби, стоять спортивні пристрої, різні там «кобили» та «козли», через

які солдат мусить стрибати; ще далі за толокою, скільки зглянеш, тропічно зеленіють виноградники — то вже не наша зона.

Доки ми муштруємось на плацу, доки, впріваючи під нещадним сонцем, вицибуємо, мов гусаки, сюди-туди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами. Скільки не тривають заняття, все виглядає з прорізи над дверима білий Діденків чуб. Іноді навіть чуємо його підбадьорливі вигуки:

— Давай, давай, гвардійці!

Чи варто й говорити, що симпатії солдатські цілком на боці ув'язненого. Сашко, це ж наш Сашко, наш славний безстрашний друг артилерист попав на «губу»! Має від нас він передачі, має цигарки і ковток із баклагги, бо що з того, що він під замком, а ти вартуєш його,— хіба ж так просто забути пережити, адже ж разом було скуштовано і чужих рік, і карпатських туманів, і плацдармів палаючих, де трималися до останнього, розстрілюючи фашистські танки в лоб... Якби воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Діденка в цьому арештантському курені. Бо чи таке воно й страшне, що він накоїв,— один постріл, а перед тим мільйони, мільярди пострілів було зроблено по людині! Не крав, не грабував, з табору самовільно не відлучався, а що тому ревнивцеві, якого десь чорти під руку піднесли... то не в зуби ж було йому дивитись!

Ларисою звати її — це єдине, що знали ми, Діденкові друзі, про його любов. А він, хоч теж тільки один-однісінький раз бачив Ларису, міг розповідати про неї до ранку. Яка то насолода була, стовпившись коло землянки, припавши до амбразури, слухати й слухати крізь ту амбразуру його спраглі, закохані розповіді про неї, про свою Ларисочку. Нам аж дух перехоплювало, коли йшлося про оті снопи золоті, полум'я кофтини, палаючі вуста... А очі! Її очі ясновологі, карим сонцем наляті... Тільки чому в них були ще й смуток, згорьованість? І вже спільно витворювалось легенду її життя: за нелюба віддано. Бо ж, напевне, безприданниця, вроду тільки й мала, ось і дісталася дукачеві, жмикрутові старому, що світ їй, молодій, зав'язав... Буйними барвами солдатська уява малювала, як

безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і як потім збурунилась її душа, коли побачила оцього білявого артилериста, що шляхом на водовозці проїжджав... Побачила й з першого погляду: він! Той, що його мені доля послала!

— Оце жінчина! Ось за кого варто в огонь і в воду! — так говорилося про неї коло гауптвахти. Спалахнула, мов полум'я, зневажила всі умовності, безоглядно віддала солдатові свою любов. Він переможець, а вона хіба ж не рівня йому? Хіба не здобула перемогу над своїм рабством сімейним, над плітками, забобонами, хіба не довела, збунтувавшись, що свобода й любов для неї понад усе?!

— Не кожному таке випадає, — казали Діденкові друзі. — Це тобі нагорода за все!

— Орден вічного щастя, — жартував котрийсь, а Сашко, видно, почувався на сьомому небі.

Чули раніше хлопці, що любов змінює людину, що в коханні душа людська розквітає, а тут це диво звершувалось на їхніх очах. Був, як усі, їхній друг і ось враз із звичайного став незвичайним, став щедрим, багатим, багатшим за царів, королів! І це був їхній Сашко Діденко! Наче напоєний чарами, тільки й жив він тепер своїми золотими видіннями, отими снопами, її красою, тільки й ждав, коли вийде з гауптвахти та знов гайне до своєї циганочки (так він свою малярочку називав)...

— Головне, щоб водовозку мені знов повернули, — казав він до вартових. — Одразу ж на галопі до неї! Сідай, моя мила! Сядемо поруч на водовозці і гайда через усе місто: дивіться — це наше весілля, це вже ми з нею муж і жона.

Вартових тривожила його безоглядність.

— Закон цього не дозволяє, — стиха заперечували йому.

— Який закон? — дивувався артилерист, наче з місяця звалився.

— Не сміємо брати шлюб з іноземками... Такий закон.

— Проти любові закон? Не може бути такого закону! Який дурень його вигадав? Побачите, я свого доб'юся...

Зауважимо до речі, що Сашко Діденко виявився в цьому провідцем: відмінено було цей закон. Але сталося це далеко пізніше.

Поки що ж, неголений, без ремня, походжає у своєму

курени неугамовний Ларисин коханець, а розводящий на зміну одним вартовим приводить інших, щодаді суворіших. Декотрі, особливо зі свіжого поповнення, стоять на варті строго статутно, з в'язнем не братаються, сказано їм, що вартують важливого злочинця, — яке тут може бути панібратство? Грудка каші, кухоль води — оце тобі належиться, і не більше. І їм аж дивно чути, що він після ще й мугикає, ніщо його не страшить, сподівається, видно, що скоро випустять з гауптвахти...

Діденко й справді жив у ці дні незвичайно: оті снопи золоті, вони і вночі, у темряві землянки, йому сяяли, — не підозрював хлопець, які хмари збираються над ним.

Той трагічний випадок, що скінчився смертю старого ревнивця в лікарні, незабаром набув широкого розголосу в країні, про нього зчинила страшенний галас преса на Заході. Бачите, мовляв, який розбій чинять окупаційні війська, серед білого дня на жнивовищі вбивають чесних католиків, гвалтують їхніх дружин. До командування, яке й не заперечувало, що вчинок сам по собі непростенний, ішли депутації, вимагали винуватцеві найтяжчої кари.

Усе складалося не на користь Діденкові... Країна ішла назустріч своїм першим післявоєнним виборам, боротьба партій загострювалась, і всюди на розбурханих передвиборних мітингах вчинок солдата знову був притчею во язицех, про нього галасували до хрипоті. Даремно на одному з таких мітингів на містечковім майдані, де різні партії схрестили свої мечі, сама Лариса гукала у вічі лідерам: «Лицеміри ви, брехуни! Це мій гріх, а не його!» Її не слухали, а розлючені родичі та родички чоловікові ледве коси на ній не обірвали. І обірвали б, якби не заступився старий священник, душпастир їхній, якому вона перед тим сповідалась.

— *Omnia vincit amor!*¹ — статечно звернувся він до розлютованого натовпу, і хоч його й не зрозуміли, але це подіяло, як закляття, врятувавши Ларису від самосуду.

В такій атмосфері, гарячій, щодень роздмухуваній, коли

¹ Любов перемагає все! (*Латин.*)

в дію непередбачено вступили нові сили, коли життя Діденкове вже, як соломину, закрутило бурями інших пристрастей, — справу його розглядав військовий трибунал.

За те, що він вчинив, Діденка було засуджено до найвищої міри покарання — розстрілу.

Тепер тільки одна людина в державі могла помилувати його.

Справа пішла до Москви.

Доки ждали відповіді, Діденка тримали все в тій же землянці на узліссі.

Здається, й зараз засуджений ще не до кінця збагнув, що його жде. Вся ця історія з убивством, судом і вироком стосувалася ніби не його, все сприймалось як тяжке, мото-рошне непорозуміння, що має ось-ось розвіятись.

І хоч тепер безтурботного мугикання його більше не чули, проте й духом гвардієць не падав, тримався зі спокійною гідністю, тільки, видно, сон втратив, бо з самого рання, коли ще й заняття на плацу не було, він уже — як штик: стоїть і невідривно дивиться крізь свою бійницю на плац, на виноградники.

Що ж, був хміль, а тепер — похмілля.

Одного ранку, коли тільки зазоріло на сході, а хащі виноградників ще темніли у сивих росах, вибрела з тих виноградних джунглів... вона. З'явилась, мовби силою його уяви викликана, але не уявна — справдішня виринула з туману, з росяної виноградної гушавини. Не пломеніла тільки на ній кофтина, як тоді, була темно вбрана, боса, зарошена, і волосся на голові кучмилося недбало. Опинившись на безлюднім плацу, озирнулася і, наче знала давно вже, куди їй треба, попрямувала швидкою скрадливою ходою мавки просто до бліндажа гауптвахти.

Вартовий, новачок із числа поповненців, днями лише присланий у полки, був не з тих, щоб підпустити незнайомку до об'єкта.

— Стій!

Розпатлана, задичавлена, вона зіщулилась і ще більше прискорила ходу.

— Стій! Стрілятиму!

Клацнув затвором, і бровенята новобранця так нахму-

рились, що не можна було не зупинитись. Певне, хлопчина-вартовий догадався, хто вона, став проганяти і, хоч як жінка благала, заламувала руки, він таки відігнав її геть назад, за табірну зону. Проте й там нещасній жінці, мабуть, чути було, як гатить у двері її в'язень, як аж здригається землянка від його несамовитої грюкотняви, від зливи проклять, що вилітають з амбразури.

Цілий день відганяли її вартові, але що відженуть в одному місці, вона виринає в іншому, шастає, никає, мов прибудда, мов незнищимий дух цих розбуялих і ніби вічнозелених виноградників.

Надвечір варту посилили, проте саме тепер, коли в наряді випало бути артилеристам, найщирішим друзям Діденковим, вони, взявши перед розводящим гріх на душу, дозволили закоханим побачення.

Мов з хреста знята — така була вона, коли під поглядами вартових наближалася до гауптвахти. Для них Лариса не видалася красунею, просто змучена, перестраждана жінка з темним проваллям очей, що горять, як у хворої, а ось йому, Діденкові, була вона зовсім інакша, бо, припавши до амбразури, бідолаха аж заплакав — заплакав од щастя бачити її.

Лариса простягла йому крізь амбразуру свої руки, темні, буденні руки, що, видно, бачили всяку роботу, і він, вхопивши разом обидві, нестямно став обцілювати їх. Вартові з делікатності повідвертались, але все одно чули то голос її, що лебедів щось ніжне, то голос його, повен жаги і пристрасті, аж не вірилось, що це ті ж самі уста, які щойно лайку вивергали, тяжкі прокляття шпурляли всьому світові, тепер гарячим шепотом тануть, захлинаються незнаною ласкавістю.

— Зірньоко моя! Циганочко! Ясонько! Оченя моє каре, щастячко рідне мое!..

Де й бралися в нього, грубого артилериста, ці слова-пестощі, ці ласкаві співи душі, співи до неї, єдиної, що й справді мовби зробила його щасливим, піднесла своєю любов'ю на якісь досі не відомі верхогір'я... Що знав він дотепер, що бачив, чим жив? Вирви, та бруд, та сморід війни, снаряди тільки й умів фугувати, смерть одну тільки

й бачив, а вона, ця любов несподівана, з'явилась, мов з неба, і сонячним духом снопів — подихом самого життя — тебе обдала, сп'янила навіки...

Вартові через якийсь час стали нагадувати Ларисі, що вже годі, пора, мовляв, але вона й не чула, аж навшпиньки пнулася, тягнучись усім тілом до амбразури, втопивши в ній своє худе, обвите кудлами лице... Що вона бачила там? Сині краплини очей, та крутий солдатський лоб, тепер уже пострижений, та широкі вилиці посірілі — це й усе, що могла там побачити, а надивитися все не могла, бо, може, це й було саме оте її найдорожче — один тільки раз відпущене їй на землі.

Запустивши руки у віконце, долонями гладила Діденкові його посіріле в сутінках обличчя, велике, міцне, одне з тих облич, що їх переводять у граніт. Трепетно голубила обома долонями щоки йому, аж нестерпно було дивитися вартовим на ці розчуленості, дивитись, як, зблизившись лице в лице, уже плачуть вони обое — і він, і вона.

Наче передчували те, що вже насувалосьь.

Вночі було одержано відповідь: вирок залишається в силі. Підлягає негайному виконанню — на очах військ і цивільних.

Тепер врятувати Діденка могло тільки чудо.

Дошило, і передосінні хмари облягали небо, коли батальйони похмуро шикувалися — не на плацу, а на іншому глухому узліссі, над яром, щоб разом з цивільними, родичами загиблого, взяти участь в цьому останньому ритуалі. Представники місцевої влади теж прибули сюди — всі у чорному, мовби на знак жалоби.

В старих арміях (чи десь ще й тепер) перед стратою до засудженого заходить піп або пастор на останню розмову. Тут цього не було, і тягар такої місії ліг на комбата Шадуру, колишнього Діденкового командира. Старий артилерист, що відміряв, як і Діденко, півсвіту разом із своїми гарматами, де на стволах уже й зірки не вмещались, зайшов до землянки понурий, з опущеними вусами. Не знаючи, як повестися, покашляв і, втягнувши голову в кістляво підняті плечі, присів скраю на холодному земляному лежку. Не знав комбат, з чого почати, як відпускати гріхи цьому кля-

тому Діденкові, якого він, по правді сказати, любив, адже добрий, надійний був з нього солдат. А тепер ось так обернулось — згорбившись, стоїть його артилерист без ременя, в безмедальній, непідперезаній гімнастерці — гімнастерці смертника. Невже це прощальна розмова? Комбатові якось і самому не вірилось у реальну доконечність і неминучість суворого присуду. Але ж доручено. Врешті-решт мусив щось сказати... Що їм, смертникам, кажуть у такий час?

Понурився Шадура-комбат. Вийняв кисет з тютюном, взяв собі пучку й Діденкові подав, і вони мовчки закурили, як наче десь на вогневій між двома боями.

— Ну от, Діденко. Воювали ми з тобою не один день, воювали на совість, ніхто не дорікне. Я пам'ятаю, як отам під дотами... І під Верблюжкою... І під Бартом, під Естергермом — усе пам'ятаю. Геройський був солдат. Там куля минула, а тут... Що ж це виходить? На смерть за Батьківщину йшов, а тепер сам заплямував її? — Він глянув на Діденка, ждучи заперечень, але той мовчки горбився під накатом землянки, тріщав цигаркою. — Що ж ти мовчиш?

— А що казати!

— Тисячу разів життям ризикував ти за неї в боях, тисячу разів міг за неї головою накласти. То хіба ж тепер злякаєшся? Якщо справді заплямував і кров'ю тільки й можна ту пляму змити — хіба не змиєш?

І знову ждав Діденкової відповіді. Засуджений мовчав, понурившись.

— Ця жінка... Хоч хто вона? Чи то у вас зав'язалось аж так серйозно?

Діденко спрагло, раз за разом затягуючись, дотяг цигарку до вогню.

— Я люблю її.

Комбат зітхнув, кашлянув, і знову вони помовчали.

— Треба ж було їй підвернутись тобі, — з досадою сказав комбат.

— А я не шкодую.

— Тепер уже однаково — шкодуй не шкодуй...

Шадура глянув на годинник.

— Ви ж мене знаєте, товаришу комбат, — Діденко раптом розхвилювався. — Вітчизну, те, що є найсвятіше в людині...

Хіба ж я хотів зганьбити?! Та коли вже так виходить... Коли виходить, що тільки й можна ту пляму смертю змити... То що ж, я — прийму.

За півгодини по цьому засуджений стояв перед військами над яром, і темні хмари пливли над ним. Дочитувалися в суворій тиші останні слова, коли зненацька пронизливий, як постріл, жіночий скрик вихопився десь над виноградниками й розпанахав тишу до хмар.

Що додати до цієї історії? Як чудо сталося? Як здригнулись серця від її зойку — зойку безоглядної туги й любові, і як опустилися дула гвинтівок, і всміхнулись полегшено ті, що прийшли сюди бути свідками страти? І як він, помилований, ступив від своєї смертної ями назустріч товаришам, друзям, командирам, назустріч їй, своїй безмірно коханій, що, розкинувши руки для обіймів, сяюча, бігла-летіла в щасливих сльозах до нього? І як цілу ніч після цього разом веселились війська, й виноградне містечко, й найщасливіші в світі — він і вона.

Та тільки чуда не сталося. Скрик був, і хвилиenne замішання, і жіноча в лахмітті постать справді була вихопилась з виноградників, майнула перед ошелешеними військами — та тільки на мить. Порушений лад скоро було відновлено.

Хмари над яром пливли, як і пливли. Сталося все, що мусило статись.

Залізний острів



Блакитніє море. Дитячим щебетом починається ранок на одному з мальовничих півостровів, що по-тутешньому зветься просто кут. На куті великий старовинний парк, один із тих, що їх колись насаджували та поливали в таврійських маєтках заробітчани та місцеві степовики, чії внуки та правнуки зараз ціле літо щебечуть у затінках цього парку та смаглявлюють біля моря до мулатної смаглості. «Комуна» зветься цей кут і цей парк, тому що в двадцяті роки справді була тут комуна демобілізованих червонофлотців, і хоч комуни давно нема, але ймення від неї досі зосталось. Восени та навесні, доки діти в школі, у «Комуні» проводяться наради районного масштабу, форуми чабанів або кукурудзководів, сюди ж їдуть відзначити й Першотравень, а потім на ціле літо — рясносонячне, степове, — влада тут переходить до рук хлопчаків та дівчаток, що їх з усіх усюд звозять сюди, де їхнім житлом стають цупкі профспілкові намети, а єдиним начальством — виховательки та вожаті.

Кут ніби створений для людей безжурних, веселих, але й з-поміж них виділяється Тоня Горпищенко, виділяється своїми вигадками, і завзяттям, і голосом, що в неї він — як веселий дзвіночок! Коли не глянеш, вона в оточенні дітлашні, і хоч нікому Тоня не потурає, як і їй самій батько не потурав, усякого вміє приструнчити, однак, незважаючи на це, малюки чомусь линуть до неї найбільше, їм з нею гарно; Тоню вони по-справжньому люблять. Її веселі енергії вистачає і на танці, і на співи, і на різні ігрища, а дітям, що прибули сюди аж з обласного центру, ніхто так цікаво, як Тоня, не розповість про різні трави та про комах, про муравок та степових птахів, вона тобі й цикаду, і ящірку сама зловить, щоб зблизька її з дітьми роздивитись. Якщо ж ти звичками розгуба-роззява і, скупавшись, там і забуваєш біля моря щось із своєї амуніції, щоб хтось за тебе підбирав, то не сподівайся уникнути нагінки, Тоня-вожата цього тобі не пропустить. З її легкої руки на табірному подвір'ї з'являється така собі дошка юних забудьків, де красуються розвішані на гвіздочках кимось забуті труси, прибудні чийсь балетки, чийсь картуз...

— Бачите, картуз аж плаче, ніяк не знайде свого господаря — хто ж він? Озовись!

Люблять з нею діти ходити в походи, а оскільки дивитись тут особливо нема чого, все степ та степ, де тільки й побачиш давній, може, ще сарматський курган або сліди капонірів — захистків, де під час війни стояли обкопані літаки, — то найчастіше Тоня йде з дітьми по дузі затоки аж до того місця, де над самим морем, край рудої суші, соковито зеленіють кущики очерету.

— Вгадайте, звідки цей очерет? Чому ніде більше нема, а тут зеленіє?

І буває, що декотрий з дітлашні і здогадається:

— Мабуть, тут є солодка вода.

— О, ти в нас мудрець!

В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу: криниця чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменю-черепашнику. Дітям — розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковито п'ють, а погамувавши спрагу, пустують, бризкають одне одному в обличчя, ляцять, скільки сили в голосі є, потім знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встоюється і сонячне проміння, зламане в ній, перстає гойдатись. Ось тоді й дізнаються вони від Тоні-вожатої, що це криниця не проста, що про неї ходить легенда, начебто дно в ній подвійне, і коли довго дивитись отак, то можна помітити, як на дні, між отим сторчма накиданим камінням, зблисне уламок шаблі козацької. Легенду цю знає вся степова округа, і, звичайно ж, у неділю жодна п'яна компанія не мине криниці, щоб не повстромляти в неї свої п'яні пики, — їм ввижається там і шабля, і кинджал, і що завгодно... Буває, що пробують дістати той скарб, бо ніби ж зовсім близько бачить котрийсь мочеморда шаблю і держак інкрустований, але тільки сягне рукою у воду, як дна вже й нема — немає ні дна, ні скарбу. Лежать довкіл криниці малюки і дивляться у воду так пильно, що котромусь із них справді ввижається ніж гострий, як промінь, і самій вожатій їхній, що теж розпласталася між ними над

криницею, ніби вже бачиться щось блискуче між камінням, чи, може, то тільки сонячний промінь грає, переблискує? Та бачиться їй у цій чистій криниці і те, чого її малюта при найбуйнішій фантазії побачити неспроможні — неспроможні заглядіти, як десь із самого дна крізь хащі наламаного проміння всміхається до їхньої вожатої славний хлопчина, той, чиє зображення проблискувало їй із води, налітої в гумове колесо в степу для чайок...

Буває, що набреде тут на їхню екскурсію табірний баяніст, в якого на голові ціла кучма густої вовни, аж дивно, чому і його руно не стрижуть у таку спеку, баяніст починає приставати до вожатої з різними жартиками, називає її смаглявочкою, а вона просто в вічі баяністові відрізує, що соромно йому тут байди бити поміж дітьми, коли міг би зерно на токах вантажити в цей час.

— Треба ж комусь і на баяні грати, — регоче витівник, а Тоня йому знову на це:

— В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вміє не гірше за вас... А то позвикали гроші розтринькувати робіткомівські. У декотрих літніх таборах, кажуть, до того дійшло, що не тільки баяністів, а й сурмачів наймають, щоб дітлахів уранці будили...

А коли рушають до табору, то баяніст, гукнувши дітям: «Ідіть, ідіть!» — на хвилинку ще затримує Тоню-вожату в очереті, і тоді дітлашня, нашорошена, як зайченята, знову чує:

— Ех ти ж, смаглявочка!

І вслід за цим дзвінкий виляск і схвильовані слова їхньої вожатої:

— Піди спершу тричі вмийся!

Тричі вмийся, себто перед тим, як лізти цілуватись...

І навіть малюкам ця формула їхньої вожатої до вподоби.

А що ближче до кінця тижня, то більше Тоню обіймає якесь хвилювання, в суботу з самого рання вона вже сама не своя, бурхливо-радісна, нестримно кидається з обіймами на товаришок-вожатих, і вони знають, у чім річ, вони дружно просять начальника табору, щоб відпустив Тоню на вихідний додому.

Її проводжають надвечір вожаті й дітлахи, і навіть ті, чії

труси та картузи вона вивішувала на дошку роззяв, стають трохи сумні, що Тоні завтра з ними не буде.

До радгоспу звідси далеко, лежить туди курявна степова дорога, але Тоня, щоб скоротити свою путь, вирішує брести через лиман навпростець, — так вона зріже кут, дістанеться того берега набагато швидше, а там уже рукою подати до одного з їхніх відділків... Затока тут не схожа на ту, що біля їхнього радгоспного степу, ця ще мілкіша, і її справді можна перейти вброд. Помахавши на розвітання рукою дітям та вожатим, що вийшли на берег її провждати, Тоня підбирає платтячко вище колін, і вже її тугі смагляві ноги сміливо забродять у це тропічне море, де нагріта за день вода тепла, як молоко, і гаряче, йодисто пахнуть водорості. Густо збиті хвилию, водорості непорушно кинуть у воді, і по них так м'яко ступати. Далі від берега море стає прозоре та чисте, дно видніє кожною своєю піщинкою, а потім знову з'являються водорості; вони ростуть по дну якись мережані, гіллясті — фантастична, неземна рослинність. У тій затоці, що біля радгоспу, водоростей зовсім нема, а тут їх цілий ліс під водою. Сонце просвітлює воду, і їх видно виразно, до кожного стебельця, наче в акваріумі, а там, де Тоня бреде, вони самі розхиляються перед нею, розступаються, наче дають їй дорогу, наче знають, куди Тоня спішить. А вона таки поспішає, і все їй сміється в грудях, і серце палає жагою зустрічі. Не те що такий лиман, що його й курка перебрере, а, здається, і ціле море перемайнула б вона, щоб тільки швидше бути там, де хлопчина, з усіх найгарніший, жде її на побачення. Скільки разів, то вранці до схід сонця, то вечорами, коли табір уже спить після відбою, вона припадала вухом до приймача, вслухалась, чи не озветься часом до неї Віталік, чи не скаже хоч слово, може, просто назве її ім'я. Адже поки не був радистом у радгоспі, то радіохуліганів, міг через ефір розшукати її в степу, покликати, а тепер, коли йому доручили весь радіовузол, він сам собі не дозволяє такі коники викидати. Та вона й не сердиться на нього за це. Не сердиться, що мусить сама зараз бігти до нього на побачення, адже він сьогодні на чергуванні і йому не можна відлучатись. В усьому вона ставила його вище за себе: в його

умінні, в роботі, в здібностях, і якщо тільки чим вона могла не поступатись перед ним чи й перевершувати його, то це, мабуть, своєю любов'ю. Брела, дедалі вище підбираючи платтячко, то наспівувала, то голосно сміялась, що вона вільна, що попереду вечір побачення і що цілуватиме її той, хто їй любий.

Затока виявилась ширшою, ніж видавалась з берега, вже й сонце вишнево пірнуло за степовим берегом, а Тоні, нажаленій медузами, ще далеко було добуватись до берега. Море не лякало її своєю глибиною, бо вона знала, що комунівські жінки, які працюють по той бік на птахофермі, щоранку перебродять його, отак підібравши спідниці... Жінкам з птахоферми тутешні броди, видно, були краще відомі, а Тоню це забите водоростями Саргасове море піймало так, що насилу виплуталась, а в другому місці зненацька шугнула на глибоке — опинилась у воді по шию. Однак це не вибило її з радісного настрою, тим паче, що далі море знову мілкішало, стало під руки, стало по пояс, і Тоня побрела швидше. Жахалась тільки, коли медузи раз у раз торкались у воді її голого тіла, жалили ноги, тіло від них щеміло, мов від кропиви, але не так жаління Тоня боялась, — просто були їй нестерпні слизькі доторки цих морських потвор.

Місяць-молодик, гострий такий, що врізатись можна, блискотів на чистому небі, і вечірня зірка вже поколихувалась на воді перед Тонею, і самотній чабан з далекого берега, схилившись на ґирлигу, дививсь, як шалапутна ота дівчина море перебродить.

...Радгосп уже спав міцним трудовим сном, коли, прослизнувши мимо сторожів попід парком, перемайнувши вулицю, дівоча постать нечутно шаснула до Лукії в садок, шаснула і з затаєним подихом стала над Віталіковою розкладайкою, у мокрій, що аж тіло облипала, одежі. Здається, дівчина зовсім не дихала якусь мить. А тоді ледь-ледь торкнула хлопця за вухо, тільки торкнула, і він одразу кинувся, підхопився, наче й не спав.

— Це ти?

— Я.

— Мокра вся, — він потягнув її до себе, — під яким це дощем була?

— Через лимани, затоки, через усе Чорне море до тебе брела! — беззвучно сміялася Тоня. — Акули на мене кидались, спрути, восьминоги...

І Лукія, що спала на веранді, прокинулась, їй вчувся підозрілий шерхіт у садку, вгадалася чиясь стороння присутність, їй навіть почулося, ніби хтось цілується поблизу.

— Хто там?

Ніхто не відповів, і хоч вранці син на всі її допитки тільки жартами відбувався, казав, що таке може й приснитись, але вона була певна, що вночі хтось був у садку, не тілько же то після її окрику, пирснувши, вишурхнула із садка.

Цього дня кращі робітники відділків на двох п'ятитонках вирушили в сусідній радгосп. Лукія Назарівна очолювала цю поїздку.

Лукія на грузовику — в один край, а син на мотоциклі — в другий.

На мотоциклі з ним Тоня, вона сидить за спиною в хлопця, віє на вітрі волоссям, сміється заохотливо. В руці авоська з бутербродами, які вони з'їдять, добре накупавшись у морі; вони виберуть собі пустельний берег, де будуть тільки вдвох, купатимуться й розважатимуться цілий день, а надвечір Віталіків мотоцикл доставить Тоню прямісінько в табір, до самого її намету.

Мотоцикл летить, аж підстрибом іде. Степ в усі боки рівний-рівнісінький — під колесом тверджа вікова. Маючи під собою таку твердь, відштовхнувшись від неї вогняними ракетними бурями, могли б звідси набирати розгін міжпланетні кораблі, а поки що дикий типчак тут свистить та нехвороща сріблиться, вона аж вилягає од вітру там, де мчить Віталіків мотоцикл по своїй степовій орбіті. Незмінне все, лінії обрїю сталі, один він летючо рухається серед цих устояних просторів, тільки він своїм гучним деркотанням порушує цю безмежну, затоплену сонцем степову тишу. Шуліка зорить на нього з-під неба здивованим хижим оком: хто ти є, що не заєць і не сайгак, а мчиш прудкіше за них? На скаженій швидкості мотоцикл перекакує солончаки та видолинки, аж поки, опинившись се-

ред зарослих молочаями та будяками піщаних кучугур, починає там чхати, кашляти, буксувати. Вибравшись на твердіше, він знову переможно деркоче, мчить уперед так, наче хоче злетіти в повітря, відірватись од цих в'язких піщаних кучугурищ і сягнути блакиття неба. Хлопець упевнено віражує по бездоріжжю, шукає, де менше піску, де він не такий сипучий, а пісок дедалі сипучіший, і мотоцикл з льоту раз у раз шугає в нього, заривається колесами, трясеться на місці, і тоді хлопець каже до своєї супутниці трохи винувато й захоплено:

— О, дає! Як на вібростенді!

Тоня сміється:

— Я не пробувала вібростенда.

— Та й я не пробував. А тепер уявляю!

Оце життя! Щодуху мчать — їм весело, буксують — їм весело теж. І доки мотоцикл натужно гребеться в піску, доки моторчик уперто пирхає, Тоня нахиляється до хлопця, зазирає йому в вічі, очі її повні звабливих блисків, вони горять, тануть волого, вони аж п'яні, осоловілі від спеки та припливу дівочої ніжності... Ось уже й мотоцикл лежить боком, судорожно здригається в піску, а вони стоять над ним, замлівають в обіймах.

Море десь уже близько, але його їм не видно з-поміж кучугур. Зі степу було видно, а тепер синява морська зникла за сипучими барханами, за молочаями та будяками, що тільки й ростуть у цих пустинних місцях. Сліпучими скалками іскриться пісок, жовтіє молочай, величезний будяк гіллясто розкинувся на кучугурі, мов колючий кактус десь на межі мексиканської пустелі. Мотоцикл доводиться брати й перетягувати через кучугури саморуч. Віталій веде, Тоня підпихає, і як тільки хлопець знову заводить мотор, Тоня вже вихоплюється на своє місце, розпущене волосся знов розвівається на вітрі, і дівчині знову смішно від того, що, тільки рушиш, вітер раз у раз заголює тобі коліна, облоскочує, смішно навіть з того, що бачить вона весь час перед собою тонку, ще зовсім хлоп'ячу Віталікову шию з глибокою ямкою, що буває тільки в брехунців. Він і не з брехливих, а ямка на потилиці наче гніздечко, хоч перепелине яйце клади. Але ж умілець, веде, як бог, — такого

мотоцикліста пошукати! Вперше зазнає Тоня такої швидкості, такої бурхливої їзди з перешкодами, але їй нітрохи не боязко, бо ніякого ж нещастя не може бути, коли такий водій сидить за кермом!

Ніби підохочений нею, Віталік бере ще один піщаний бар'єр, дає рекордну швидкість, щоб віраж був на славу, і віраж такий є, і тоді ще міцніше обіймають його з-за спини ласкаві дівочі руки, і він, щасливо хмеліючи, відчуває всім тілом доторк її пружких груденят.

Ривок — стрибок — віраж через останню кучугуру, і ось вам море, ось вам його синява, тиха, безмежна...

Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині, і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка. Надбережжя теж пустинне, безлюдне. Тоня вперше тут, серед цих кучугур. Бувала біля моря не раз, але там, де воно ближче підходить до радгоспу, а не в цих барханах, куди й батькові отари не часто, мабуть, забродять.

Линивий плюскіт хвиль... Суха морська трава чорніє, шелестить під ногами: де-не-де риба в ній смердить, порозбухавши. Навіть і Віталік трохи торопіє: ні живої душі ніде. Сліплячі, остекленілі простори. Дрімота у всьому. Ген-ген по берегу біліє самотня рибальська хатина, де коче рибальська бригада в сезон лову, але зараз і там нікого не видно. Навіть дядько Сухомлин, що тижнями байбакує тут, стереже рибальську оселю, зараз не вийшов назустріч у своїм зім'ятім капелюсі та в брижуватих штанях з одною засуканою холошею, не вийшов, не став придивлятись, хто це прибув, хто порушив цю благодатну тишу та спокій... Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля, на якій є десь і міста мільйоннолюдні з університетами, з хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, де шаленіють десятки тисяч болільників, і водночас є таке тихе узбережжя, де дримає собі під козирком черепиці одна рибальська хатина, та первісно простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна, мов з алебастру.

А втім, є ще одне тут живе створіння: Сухомлинова корова-ялівка червоностепової породи, забрівши далеко від берега, непорушно застигла серед чистої морської синяви.

Спека, мабуть, загнала її туди, і вона стоїть собі, прохолоджується у воді по черево, стоїть, як індійське божество, тільки хвостом час від часу обмахується — обмахується, одначе, зовсім по-нашому!

Корова зацікавлено дивиться з моря на новоприбулих.

— Вона ніби хоче щось нам сказати, Віталику!

— Цілком можливо. Що ти нам хочеш сказати, о добра корово? Ага! Що море тут пречудове! Просто як у тропіках. Тільки нема коралових рифів у ньому! Ось що вона каже!

— І ще що?

— І що дядько Сухомлин подався на неділю в Рибальське. І що ми тут з тобою одні на весь берег! Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати!

І хлопець затягує на всю горлянку: «Степ і степ, один без краю, аж до моря берегів!..»

Тоня заливається сміхом, їй завше подобається, коли він починає отак витівати що-небудь.

— Ця корова так дивиться, ніби й справді впізнала тебе!

— Аякже! Індійська священна твар, вона одразу догадалася, хто перед нею! Перед нею — йог! Той, що вміє на руках і на голові! Вельмишановна корово! Прошу вашої уваги!

І вже хлопець стоїть на голові, потім на руках дубає берегом, — п'ятами в небо, розчервонилим обличчям униз, — а Тоня, сміючись, повільно ступає слідом по м'якій морській траві, веде в руках мотоцикл.

— Годі, годі! — нарешті змилосердившись, каже вона, і після цього юний йог, пружно перекинувшись, стає на ноги, з густо приливою до обличчя кров'ю.

— Купаємось! — каже Тоня й перша починає роздягатись.

— Я зараз! — скочивши на мотоцикл, Віталік гайнув по берегу до рибальської хати.

І незабаром Тоня бачила вже, як він по-хазяйськи ходить по двору, обстежує Сухомлинове кочовище. Десь примаскувавши мотоцикл, хлопець взявся спихати на воду один із баркасів, що чорніли, витягнуті на берег.

До неї Віталік підплив уже тим баркасиком. Підпливши,

глянув на Тоню і отетерів. Ніколи він ще не бачив її роздягнутою. В одному купальнику стояла, красуючись на весь берег відкритим дівочим тілом, струнким, засмаглим. Аж лячно хлопцеві стало, що вона така гарна. Невже це він, шкет, цілував ось її? Перед ним стояла, усміхаючись, ніби незнайома, зовсім доросла дівчина, а він перед нею шулився на човні у своїх трусенятах, як підліток, зняковівши, знітившись перед блиском її оголених плечей, оголених ніг, стрункого дівочого стану. Присоромлений, він безладно веслував, крутився човном на місці, а Тоня, навпаки, почувалася зовсім вільно, стояла й закручувала перед купанням волосся вузлом, радісно оглядала це сине роздолля.

— Ось куди б наш табір!

Закрутивши волосся, кинулась у воду, сягисто побігла по ній далі від берега, на глибше. Віталій галаснув і, стрибнувши з човна, теж побіг за нею, наздогнав, і вони стали бризкатись, борюкатись. Тоня, впіймавши його, надала, стала нагинати у воду, як хлопчика, що не хоче купатись, а він, випручавшись, намагався побороти її, натопити, але тут було ще мілко, і вони кинулись навперегінки бігти далі в море, і Віталій, підстрибуючи, гукав:

— Глибини! Глибини! О море, дай нам глибини!

А по якомусь часі обое лежать уже горілиць на воді заспокоєні, Тоня бризкає спроквола водою вгору, і звідти, з синього неба, білосніжні перла летять, справжнісінькі перла, блискучі, осяйні, оті, що їх добувають хлопчаки в тропічних водах з морського дна... Хотів би і він Тоні таке що-небудь добути, щоб вразити її, щоб вона аж ахнула від захоплення. Тільки що ж він їй тут добуде?

— Тоню, хочеш... мідій?

— А де ти їх дістанеш?

— У мене в човні є...

Незабаром вони вже біля човна. Постукуючи, мов горіхами, хлопець насипає з банки перед Тонею мідій, що він прихопив їх, видно, в Сухомлиновій хаті, сам їх розлущує і подає дівчині, подає трохи аж недбало, щоб вона не зазнавалась, не подумала, що він так уже біля неї упадає та прислуговує. А Тоня й сама вмє розлущувати, і яку розлу-

щить, то одразу подає Віталікові, їй подобається ця жіноча роль — бути уважливою й послужливою.

— А корова, глянь, Віталіку, очей з нас не зводить... Чи вона теж зголодніла?

— Хай пасеться, море велике.

— Трапляється іноді, що паші хоч у морі шукай.

— А знаєш, скільки пропадає в морі харчу такого, що худоба аж облизувалась би... Про філофлору чула? Це оті червоні водорості, що їх повно в лиманах... Доведено, що борошно філофлори підвищує надої.

— Дядько Сухомлин своєю ялівкою довів?

— Наука довела.

— Що ж, треба було цього добра й на наших фермах спробувати... Та тільки, хто хоче пити молоко, фуражу залишав би вдосталь, — сказала Тоня, і в голосі її з'явилась батькова різкість. — А то влітку весь фураж під мітлу виметуть, щоб перевиконати план, а навесні, коли худоба дохне, знову давай фураж назад, із станції тягачами його по багнищі тягнуть...

Мідії мідіями, а бутерброди, видно, краще: Тоня й Віталій заодно беруться й за них, а потім пливуть оглянути Сухомлинів причал та рибальську хату-пустку, де восени рибалки ночують, ховаються від непогоди, а зараз на їхніх нарах пилюки на палець. Купою в кутку драні рибальські сітки, на столі Сухомлинові об'їдки, все навстіж, все відкриті, і Віталій тут почуває себе, як господар, бо дядько Сухомлин йому далекий родич по батьковій лінії, і хлопець давно підтримує з ним контакти. Навесні він допомагав дядькові тут смолити човни, трудився, вигладжував по них смолу паяльною лампою, за що й має дозвіл користуватись Сухомлиновим флотом.

— Цікаво, скільки буде від нас до того дредноута? — запитує Тоня, задивившись на судно, що бовваніє в затоці. Віталій тамує посмішку зверхності. Для Тоні то загадка, тайна, а він уже побував там, одним з перших ходив на судно рубати свинець та добувати різні радіодрібнички.

— Хочеш, Тоню, махнем туди? Ми вже з хлопцями гостювали там...

Тоню це, видно, зацікавило.

— Але ж туди, мабуть, далеко? Скільки буде кілометрів?

— На кілометри не знаю, а на милі... миль десять буде.

Дівчина вагається, але по всьому видно, що їй дуже кортить глянути на те дивовисько зблизька.

— Так Сухомлин за човна ж ляатиме, — каже Тоня невпевнено, коли вони вже бредуть до човна, що легко лежить на воді, іскриться смолою.

— За це не турбуйся, — заспокоює Віталій. — «Мой дядя самых честных правил...» Він зараз далеко звідси і, з усього видно, повернеться не скоро... Коли не на хрестинах, то на іменинах... А до того ж у нас із ним уже як при комунізмі: твоє — моє, моє — твоє... Бачила б ти цю посудину навесні... Не човен, а кістяк мертвий лежав у кучугурах, дірками світив, розсохся зовсім, а ми з хлопцями взяли, вдихнули в нього живу душу, і, бачиш, який фрегат! Вузлів сім дає!

І хоч Тоня уявлення не має, що то за вузли, однак це їй чомусь переконує остаточно, і вона каже з рішучістю:

— Згода. Пливе!

І ось вони в човні.

— Покидаємо берег планети, — беручись за весла, каже Віталік, і ці жартома кинуті слова довго бринять Тоні, що невідривно стежить, як віддаляється берег від них.

— А як же, Віталіку, мотоцикл?

— Я його там прикрив у комірчині старими сітками. Сто літ лежатиме!

Віталій працює щиро, аж ребра ходять здухвинами, коchetti ритмічно поскрипують, а Тоня сидить на носі, обсихає, підставивши сонцю свої засмаглявлені плавко стікаючі плечі. Видно, їй так і хочеться звернутися до світила давньою дівчачою примовкою: освіти мене, сонечко, любощами, милощами, добротою, красою... Берег з відстані все більше можна охопити оком. Що далі вони в море, то ширше відкривається їм надбережжя своїми безлюдними кучугурами, чабанськими пасовищами, радгоспними далекоюсяглими землями. Ніде ні деревця. Центральної садиби не видно, лише рибальська обшпугована вітрами хата самотньо блищить, черепиця на ній тече в мареві, горби кучугур облягають її, ніби алігатори, ніби створіння якісь палео-

зойські, що, дримаючи, гріють на сонці свої жовтаво-бурі спини. А священна Сухомлинова корова ще й досі непо-рушно стоїть у воді, тільки вона вже стала маленькою і дедалі все меншає, стає ніби прозорою, втрачає свою чер-воностепову масть... Віталій дивиться вперед, не спіускає ока з далекого, ледь мріючого судна, щоб тримати курс просто на нього. Він уже обливається потом, тернеться щокою об плече і знов гребе, Тоню аж жаль бере, що він так старається, а його ще й ченчики жалять, і вона пробує помахом руки відганяти їх, бо ці ченчики та сірі степові мухи з чабанських кошар теж пливуть разом з ними, зі степів — у блакитніючу безвість.

— Може, тебе змінити, Віталику?

— Сиди, — відказує він. — Я вгощаю.

Тоню захоплює оця таємничість, оця, сказати б, поезія таємничості, в яку вони поринають. Велика вода, суцільна голубиць уже оточує їх. Ніжно-блакитна шовковість небес і густо насичена синню, аж чорна просторінь моря — такий їхній світ, серед якого їм чути тільки похлюпування хвилі та ритмічні поскрипи кочетів.

Море, що спершу прозоро просвічувало аж до дна і зверху було веселим, синім, щодалі мовби темнішає, важчає, воно стає і справді аж чорним, можна зрозуміти, чому його так назвали. І хвилі, всюди хвилі, хвилі... Біля берега їх майже не було, а тут ними все море вилискує, перевертається, і лише де-не-де над їхньою темною синню чайка сліпучо зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і знов пірне, зникне, як і не було його. Берег віддаляється. Уже ледь біліє черепицею рибальська хата, їхній береговий орієн-тир. Хата ніби вгрузла в землю — її черепиця тепер лежить просто на самій поверхні моря, на самій смузі обрію. Аж трохи страшнуvато стає Тоні, що вони опинилися так далеко, що вже віддалені від берега такою відстанню. А судно ніби й не наближається. Важка його непорушність, як і раніш, далеко темніє серед густої сапфірної синяви.

— Моторкою ми до нього швидко добирались, — каже Віталій, ніби виправдуючись.

Зрушився вітерець. Віталій склав весла, взяв на дні чов-

на шмат якоїсь замазученої брезентини, розіпнув, і та брезентина... враз стала вітрильцем!

— Дми, дмухай, товаришу бриз! — примовляє Віталій, направляючи парус куди слід.

Певне, і йому трохи не по собі, що вони так далеко зайшли в море, але він старається нічим не виявляти своєї внутрішньої стривоженості, і його самовладання заспокоює Тоню.

— З берега здавалось, ніби зовсім близько, — каже вона, — а ось пливемо, мабуть, більше години, а судно ще де.

Хлопець киває на вітрильце:

— З цим ми швидко до нього добіжимо.

Солом'яна чуприна спадає хлопцеві на лоб, а очі з-під неї зірко примружені весь час уперед, щоб не збитися з курсу, не відхилитись від судна вбік.

Степ уже ледве мріє. Вітрильце їхнє таке маленьке, що навіть якби хто й був у цей час на узбережжі, то навряд чи помітив би їх звідти.

— Назад нам, Віталику, доведеться проти вітру?

— За це не турбуйсь. Моряка парус додому сам несе!

Він жартує, але без посмішки. Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно? Ще б пак, така темна, лиснюча стихія стелиться навкруги. Мабуть, таке ж небо в космосі чорне, непривітне і, мабуть, так само має в собі щось за-таєно-грізне. Темна морська просторінь навкруг, і тільки сонце високе, зенітове смажить їх з пустельною нещадністю, ллється на плечі дівчині, на голі Віталікові реберця, на густу темно-синю гладінь.

Судно, однак, таки ближчає. Сіре залізне громаддя його низько, розлого сидить на воді, осівши майже по ватерлінію. В небі мережкою щогла прозорчата, похилена набік, наче після урагану. З висоти щогли спадає якийсь обірваний трос, теліпається в повітрі.

Уже й Віталій, і Тоня не зводять з судна очей. Для Тоні воно повне таємничості. Все воно — недоступність і заборона. Ось на борту на брудно-сірому тлі видніє білий знак, якісь літери і цифра 18... І це як шифр, як таємниця нерозгадана, відома небагатьом. Підпливши майже до борту, вони зненацька почули шум крил, птаха звідкись сполохну-

ли. Гава! Самотня чорна гава замахала в повітрі крильми, кілька разів крикнула голосом бюрократа, кружляючи над своїм залізним гніздовищем. І де вона взялась тут?

Віталій і Тоня, поодягавшись, примовклі, внутрішньо напружені, йшли вже побіля судна. Все грізне, похмуре, від усього віє запустінням. Почуття незаконності, недозволеності свого вчинку весь час не покидало їх.

Облуплена, облущена фарба бортів. Іржа... Ілюмінатори засновані павутинням. В одному місці Віталій, впритул приставши до борту і взявши це махинище на абордаж, звелів Тоні хапатися й лізти вгору, на палубу. Вона мить роздумувала, потім міцно вхопилась рукою за гарячий, напечений сонцем ілюмінатор, — цей теж був заснований павутинням! — а далі допомогло їй якесь іржаве, нестерпно розпечене скоб'я, і не встиг Віталік дати їй пораду, як вона була вже на палубі.

Залізо палуби вогнем опекло їй босі ноги — вона мусила аж пританцьовувати.

— Пече, ой пече! — гукнула вона вниз Віталієві, що вовтузився там, складаючи парус і примуцьовуючи човна. — Кинь мені босоніжки! Ой, мерщій! Я тут як на сковороді!

У відповідь на її слова полетів на палубу один босоніжок, потім другий, а невдовзі з'явилася із-за борту і солома Віталієвого чубчика та худенькі плечі в самій майці, — з його появою Тоні стало веселіше. Почуття гостре, нервово-лоскотне охопило її. Хотілось сміятись, кричати, галасувати так, щоб усі почули! Їхній крейсер. Двоє їх, закоханих, на великому військовому судні. Ніколи, звичайно ж, не було на цьому військовому судні закоханої пари, щоб отак — він і вона. Лунали тут суворі команди, накази, радіопозивні, номери, шифри — все службове, суворе, владне. А тепер їм скорилося це тисячотонне сталеве громаддя, на сталевій арені могутніх рудо-іржавих палуб владарює сміх, їхня любов!

— Подумати тільки, куди ми з тобою забрались, — сказала Тоня радісно-тремтячим голосом. — На справжньому крейсері!

— Навіть якщо це есмінець, — посміхнувся Віталік, —

то й тоді ти не повинна розчаровуватися... Справжня гора. Залізний Арарат серед моря.

Вода була десь далеко внизу, і човник їхній там поколихувався, такий малюсінкий, а судно здіймається над морем справді мов залізна гора, сталева скеля, їхній сталевий острів.

— Яке ж величезне!

Тоня сама не своя від хвилювання. Її охоплює лихоманкове збудження, проймає дроз, трепет, що це вони з Віталіком аж куди добулися, одні-однісінькі опинилися на цьому островці, як робінзони, де їх оточує химерне залізне бекеття... І Віталік теж помітно схвилюваний, голос його хрипко зривається, коли він що-небудь пояснює Тоні.

Тріщить під ногами серед іржі щось біле, блискуче.

— Дивись, Віталику, — кидається на блискітки Тоня, — скляна вовна якась!

— Не вовна це!

— А що?

— Скловата. Ізоляційний матеріал. Бачиш, з розпоротих обшивок вилазить?

— Яке ж біле та гарне.

Вона бере пучечок цього дивного матеріалу в руки, але Віталік застерігає:

— Не бери!

— Чому?

— Руки потім довго щемітимуть... Воно в тіло в'їдається. Зате ізоляція з нього — клас... І в огні скловата ця не горить.

— Ні, трошки я обов'язково візьму, в таборі моїм дітлахам покажу, — і Тоня, як пір'я з подушки, жваво висмикує із розпоротої обшивки зовсім чистої скловати, білої, як перший сніг.

Де-не-де палуба повидималась якимись пухлинами, видніються на ній якісь пробіони, рвані дірки, люки, зяючі в прірву... Біліє розсипане вапно, крихти цементу...

— Що це за дірка, Віталику?

— Та це так...

Він чогось мнеться, щось не доказує. Бере крихту цементу й нюхає навіщось. Потім каже жартома:

— Полігоном пахне.

Тримаючи одне одного за руки, вони зазирають у пробоїни, в моторошну глибину темних трюмів, де вода блищить маслянисто, відчувається, що важка вона там, застоювана, з нафтою чи соляркою.

— А рейки для чого?

— Мабуть, по них підвозили торпеди на вагонетках. Ба-чиш, он рами на кормі? Не інакше — торпеди з них запускали... Це ось лебідка... Брашпиль... А це ось круг для гармати. — Вони, все ще тримаючись за руки, розглядають круг масивний, металевий. — Гармата, видно, могла повертатись у гнізді на триста шістдесят градусів, у всі кінці неба, — пояснює Віталій, і вони мимоволі обоє глянули в небо, де вже гава не каркає, а тільки ясніє чиста голубина зеніту та сліпучо палає якесь незвичайне, майже космічне сонце.

Ідуть, неквапом оглядають кубрики, ці гарячі металеві клітки, в яких жили колись люди, жили, як у сейфах. Залізо й залізо. Покарьовані труби, обрізані проводи, залізний хаос. Віталій пускається першим у цей хаос, де по трапах, а де й без трапів перелазить дедалі вище з однієї палуби на другу, а Тоня пробирається за ним, стараючись, мов слухняна альпіністка, повторювати кожен його рух. Хлопець час від часу застерігає, бо тут обачність понад усе, тут легко зірватись...

— Як ми вже високо! — Голос дівчини аж трепеще. — Глянь, де вода!

— Ого-го! Далеченько.

Рубка радиста, де були жмуття проводів — одні корінці стирчать, хтось пообрізував чепурно.

— Тут і я поживився, — всміхається Віталій.

Тоня вже студить на руки, вони справді починають щеміти від цього ізоляційного скла, що й тут по палубі всюди валяється купами, а в салоні аж за шию сиплеться блискучими скалками із прорваної обшивки. Це ж тут, у салоні, сиділи командири, бесідували, щось вирішували... Все порвано, порубано, обдерто.

Досі дівчина не може як слід збагнути, що сталося з цим судном, чому воно, власне, тут? Сіло на міліну? Але ж тут

глибінь! Привели моряки його, кинули в затоці й пішли собі, розпаливши апетити степових шукачів пригод. Не тільки такі, як Віталік, тамували тут пригодницьку свою жагу, а й серйозні дядьки — голови колгоспів — брали участь у роздяганні цього сталевого велетня, тягли звідси різне обладнання, труби, а декому нібито дістались навіть цілком справні електромотори... Зараз тягти вже нічого, дух запустілості панує всюди, павуки переснували все судно — і де їх стільки набралось, як залетіли вони з степів аж сюди на тонких своїх павутинках?

Суднові, здається, не буде краю. Не з берега, тільки тут, зблизька, можна впевнитись, яке ж воно величезне. Ідеш крізь його залізні буреломи, спускаєшся то нижче, то вище («то знову гарматні відсіки... а то шлюп-балки!»), потрапляєш у якісь глухі закутки, залізні закапелки, в напівтемряву, то знову перед тобою грає сонцем іржава сталева стіна, який-небудь камбуз, або клюз, або відсік, серед яких Віталік тільки й може зорієнтуватись. Тут треба оглядатись добре, щоб не оступитись та не зірватися сторч головою вниз, в оте залізне провалля, де вглибині безодня, в плямах нафти чи солярки мертво лисніє застоюна брудна вода. Залізні колодязі — мертві, непорушні, а за бортом море мерехтить неспокійними хвилями, хлюп та хлюп... Знов лабіринт якийсь, рвана бляха (видно, вирізав хтось лист алюмінію), і раптом з напівтемряви напис: «...з а т о п л е н и е о т к р ы в а т ь т о л ь к о п р и ф а к т и ч е с к о м п о ж а р е ». Що це означає? Як це розуміти? Таємниче, мов ієрогліфи! А хтось же писав, когось воно стосувалось, для когось цей напис, може, важив безмежно багато... А це що таке: «Б о е в о й ч е т ы р е...»? Вся вона, ця іржава сталева гора, повна загадок, таємниць, умовних знаків, яких навіть Віталікові не розгадати.

— Чи буде йому коли-небудь кінець? — питає Тоня, натрапляючи знов на неводи павутиння, обминаючи в півтемряві якесь залізччя.

— Ми ще й половини не пройшли, — Віталій виводить Тоню з темного закутка на світло, показує вгору на щоглу: — Оце була б антенка, правда ж? Оця б ловила!

Корабельна щогла самим своїм виглядом здатна викли-

кати в хлопцевій душі хвилювання. Приковує зір, надить простором океанів, гуде бурями далеких широт... З щогли звисають обривки тросів, проводів, що їх, видно, ніхто не міг дістати, а ще вище...

— Віталику, то що за шпаківня, аж-аж там угорі?

— Там стояв сигналіст. Впередсмотрящий...

— Як туди забратися — просто не уявляю.

— А ти уяви...

Не встигла Тоня схаменутись, як Віталій уже, мов тарзан, чітко подряпався вгору і вгору по стрімкій щоглі, по уламках трапа на ній. У Тоні аж серце холонуло, щоб він не зірвався, а він, по-мавпячому деручкий, забирався дедалі вище, аж поки, досягши свого, випростався на щоглі, на тій недосяжній для Тоні височині — десь аж у небі! Вітер гойдав уже нижче нього обривок сталевого троса, а хлопець стояв усміхнений — усміхався звідти Тоні: ось, мовляв, де я, твій Впередсмотрящий...

І раптом Віталій тривожно застиг, задивлений кудись у море, до чогось там прикипів поглядом, і Тоні здалося, що хлопець зблід, що на обличчі йому відбився жах. Тоня теж глянула в той бік і серед темряви непокійливих хвиль побачила... маленький чорний каючок!.. Хтось пливе! Хтось підпливає до них! Вона навіть хотіла гукнути Віталикові: «Хто то пливе до нас?» — але в каюку не було нікого, він був... порожній!!! Мов у недоброму сні, якимось навіть недоречним видався він — без нікого! без живої душі! — серед безмежжя хвиль!.. Чорна блискавка вдарила в мозок, приголомшила Тоню страшною догадкою... Помилки бути не могло: та маленька смоляно-чорна посудинка, що її першої миті Тоня й не впізнала без вітрильця, то ж їхній був човник, їхній баркасик, що його тепер вітер тихо, ледь помітно, але безповоротно відгонив у море. Далі й далі від них — у відкрите море!..

Звечоріло, зірки проступили на небі, а десь у степу теж, мов зірки, спалахнули крізь імлу вогниці: то їхня Центральна, що вдень її звідси було майже не видно, зазоріла вечірніми вогнями. Тепер стало ще відчутніше, як далеко вони від степу, яка непереходима далеч води й темряви

відділяє їх від берега, від усього попереднього життя. Ледь-ледь блискотять із імли степові їхні зорі...

А вони сидять, мов сироти, позищулювались у затишку бойової рубки, їм холодно — залізо судна після денної спеки дивовижно швидко нахолонуло. Тоня, наплакавшись, схилилася Віталікові головою на коліна і, здається, заснула, змучена переживаннями, а Віталій не зводить очей з берега, намагається розібратись в усьому, що сталось. Він, він винен у всьому! І нема тобі виправдань, не шукай їх. Підбив, заманив Тоню, яка з своєю любов'ю так довірливо пішла за тобою, а ти... Куди ти її завів? У пастку, в смертельну пастку завів, сам не бажаючи того, однак і не сказавши дівчині всієї правди, не застерігши, що її тут жде. Жде вас обох тут не тільки голод і спрага. Звичайно, він готовий ради Тоні на подвиг, на самопожертву, але за таких обставин навіть це не потрібно — кому тут потрібна твоя самопожертва? Твоя провина перед нею безмежна, і хоч Тоня це розуміє, але з уст її не зірвалося жодного слова докору, і вона й зараз тулиться до тебе в довірі з любов'ю, сльозами, ніжністю. Від природи тобі дано бути дужчим за неї, виявляти мужність та винахідливість, а ти ось тепер нічого не спроможний зробити. Може, таки треба було стрибати за борт і кинутись вплав за човном уздогін? Та коли він, мало не зірвавшись, в одну мить скотився зі щогли й кинувся був до борту, сама ж Тоня схопила його за руку:

— Не смій! Не доженеш! Утонеш!

Таки ж правда: тут і майстер-розрядник з плавби навряд чи б догнав. Згодом лише якимось жалібно запитала:

— Як же це ти, Віталіку? Чому ж не прив'язав?

Він щось неврозумливе белькотів на виправдання, що ніби ж прив'язував, ніби ж накинув кінець вірьовки петлею на якийсь гак, не сказав Тоні лише того, що, коли проробляв це, увагу його відволікли саме її босоніжки, які треба було кинути їй на палубу...

Рятівний каючок, власноруч просмолений з допомогою паяльної лампи, пішов і пішов тепер на морські простори, гуляє десь, як просмолена запорозька байда. Може, десь аж у Дарданеллах переймуть малу твою байду-невдачу, а

вона порожня, в ній нікого, тільки хлоп'яча сорочка та авоська з недоїдками бутербродів, загорнутих у райгазету «Вільний степ»...

Дивно, але в нього таке враження, ніби якась зла фатальна сила штовхала його сюди і ніби все його попереднє життя було тільки готуванням до того, щоб зробити цей жахливий крок... Буває ж так, що людину тягне, настійливо тягне кудись, — ось так і його тягнуло з тої миті, як тільки він побачив із степу це бойове судно, що, мов сама його мрія, силуетно застигло на обрії... Кажуть, що є люди, яким важко перебороти в собі невідворотнє бажання кинутись з висоти — безодня їх втягує, заманює, владно диктує кинутись униз, у безвість прірви, щоб спробувати ніколи не пробуваного... І хто знає, чи не зринає часом подібний потяг, подібний порух свідомості в того, хто має доступ до тієї найстрашнішої кнопки, про яку має звичай розбалакувати Гриня Мамайчук. Хто дослідив той хаос підсвідомості, ті первісно темні глибочезні надра, де, можливо, якраз і зароджуються вулкани людських вчинків? Чи так уже далекий від істини той же Гриня, який твердить, що вади людської природи вічні, що ми справді гріховні від народження й несемо печать гріха на собі? Колись, на світанку життя, гріховна спокуса нібито погубила легендарних Адама і Єву; хай це вигадка, хай Віталій у такі речі не вірить, але знову ж бо — хіба тільки пустощами, легковажним своїм хлоп'яцтвом пояснить він і свій сьогоднішній вчинок? Хіба ж Тоня, його розумна, твереза, практична Тоня, сіла б із ним в каючок, якби і її не штовхало оте чортеня зваби, бісеня спокуси, жадання торкнутися чогось заборонного, що досі було за сімома печатями? Чи, може, в цьому якраз і є сила людини, її дар, може, без цього не знала б вона виходу ні в небо, ні в океан і ніколи нічого не відкрила б.

Тоня здригається нервово в дрімоті, ніби її ще й зараз стріпує внутрішній невилаканий плач.

Поменшало вогнів на Центральній, — спати потроху вкладається радгоспна столиця, бо рано починати їй завтра свій трудовий день.

Майнуло над степом віяло світляне, переміщаючись у

просторі, — чи кінопересувка помчала з відділка після сеансу, чи, може, з «Чабана» повертається мати з робітниками додому? При самій згадці про матір душа Віталікова наливається болем. Прийде вона додому, а сина нема, і завтра не буде, і, може, не буде й ніколи! Як він непрошено завинив перед нею! Виплаче очі за сином. Уява малює її вбитою горем, зістареною, самотньою... Ось як вчинив з нею він, її надія, її опора. Будуть розшуки, буде тривога, але кому спаде на думку шукати їх тут, на цьому іржавому обдертому судні, що бовваніє серед моря уже тільки як льотчицька мішень!

Ніч зоряна, видна, в такі ночі співає степ. Десь і зараз далеко з берега ніби долинає пісня — ні, тільки вчувається. Коники сюркочуть — ні, тільки обман слуху... Тінь від судна темніє на воді, а море темним полиском мерехтить безкрайньо, як мерехтіло воно колись Магелланові і Васко да Гамі... Простори океанів відкривались і тобі, але твоє судно ніколи звідси не попливе, на мертвому якорі воно! А океан, живий, вічний океан, хлюпає в борти, б'є в підніжжя цієї сталеві безжиттєвої скелі, наганяє думи про владу сліпих сил, про неминучість удару, про неможливість відвернути його... Ні, так можна дійти до божевілля! Невже все? Отак безглуздо? Світлий, чистий океан життя стелився перед ним, а тепер що: океан тьми і хаосу? Кінець? Усьому кінець? Оце повне життя й молодості, повне краси й любові дівоче тіло буде повільно зсушене голодом-спрагою? Треба шукати виходу. Будь-що знайти вихід. Треба боротись. Боротись — цього вчила його мати, вчили в школі, це чув він безліч разів, про це стільки читав... Боротись, але як? З чим? З безглуздям самого становища, сліпого випадку? Коли батько боровся на фронті, він знав, що йому треба вбити ворога, — з ним борись... А тут хто твій ворог? Море? Небо? Ота зоряна дорога, що над морем, над степами пролягла? Все, що є, що вчора ще було радістю, красою, життям, зараз мовби готує тобі муку і смерть.

Двигуни! Може, десь там у глибині судна збереглися двигуни? Може, їх якось можна запустити, зрушити ними всю цю махину з місця? Як ніч мине, він спуститься й туди, в машинне відділення, ще раз усе обстежить, обнишпорить,

як вони з хлопцями це робили. А поки що тільки й б'ються на цьому сталевому гіганті оці їхні двоє невтомних, стукотливих у грудях сердець...

Було свого часу й тут, на цьому судні, життя, в будні й в свята ходив по морю цілий колектив людей, цілий світ пристрастей, думок, мрій, носило по хвилях це судно, одягнуте у важку непробійну сталь. Вдень і вночі вистоювали вахту молоді хлопці по своїх місцях, чергували біля гармат бойові обслуги, а вечорами, може, якраз тут, на баку, лунала гармошка, задумливо лилися матроські пісні. Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи, щоб з цього металобрухту народилися трактори, комбайни, різні розумні й гарні машини... Деякі радіодрібнички ще й він, Віталій, встиг добути з корабельної радіорубки, і вони йому були дуже до речі, коли збирав свій любительський передавач. Сюди б йому той передавач, що ото на друзки тоді розлетівся, запоганений Яцубою... Пізніше сам Яцуба звернувся до нього уже як представник ДТСААФу, запропонував зареєструватись у гуртку радіоаматорів, бо тобою, каже, і в області зацікавились після того, як ми тебе запеленгували... Десь там, по той бік рокової межі, zostались його запеленговані пустощі, улюблена робота, коли він, уже повноправно господарюючи на радіовузлі, надівши навушники радиста, поринав у гомін ефіру, zostалася в іншій реальності й спрагла материна любов, і чиста Сашкова дружба... Одним необдуманим кроком він відділив себе від усього того, саме життя своє поставив під такий удар... День починався сміхом, летом, поцілунками, все попереду віщувало тільки удачу, обом заваблювали душу світлі простори, сонце, сине роздолля...

А лихо сталось. Мовби змужнілим поглядом Віталій оглядає себе, обдумує знову й знову, як це скоїлось і як закінчиться. Невже це і все, що він встиг у житті? Невже це похмуре, як привид минувшини, судно стане залізним саркофагом для них? По суті, нічого ще не зроблено в житті, хіба що примус кому полагодив та керогаз, а всі оті будовані й незбудовані твої кораблі, вони всі попереду, вони помандрують у майбутнє вже без тебе, а ти, хлопче, куди

ти звідси помандруєш? Помандруєте, помандруєте,— ніби нашіпував йому злий якийсь голос,— і ти, й твоя Тоня, і ніколи не віродитесь, не повернетесь до ваших степів со-
нячних, до магістральних каналів, що їх там будують, до виноградників, що там зеленіють... Будуть атомні ери, міжпланетні польоти, дива-чудеса з'являтимуться на землі, але то все буде уже без вас, без вас... Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант. І хіба ж не так? Володітиме небом, матиме владу над грозами, над стихіями, все небо буде їй підвладне, — з блискавицями, з дощами, з нуртуванням хмар! Усі могутні сили природи будуть послухні людській волі, порухові людської руки. А ти ось тут не можеш зрушити з місця купу залізного брухту, не можеш викресати іскру вогню, не владен відвести від своєї Тоні удар...

Ось вона дихає, ось поворухнулася — йому чути це.

— Зоряно як, — Тоня підвелася, сіла, підібгавши ноги. — Я довго спала? Мабуть, уже пізно? А руки як щемлять від того скла... Чого ти мовчиш?

— Після того, що сталося, Тоню, ти повинна мене б... зненавидіти.

— Що ти вигадуєш? — Тоня взяла його руку. — За що? Це я дурна, що тебе не втримала, сама піддалась... Тобі холодно?

Відчувши, що хлопець дрижить у своїй майці, вона при-
тулилась до нього, пригорнула, щоб зігріти:

— Тулись до мене, тулись.

— Я вже думав плота зв'язати, якесь «контікі», — глухо сказав Віталій. — Але ж ніякого дерева тут, сама сталь.

— Якби хоч вода була, — мовила Тоня згодом. — Ніч холодна, а пити... просто сушить всередині. Це правда, Віталіку, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води?

— Ми питимемо морську.

— Її не можна ж. Наші тато, як розвеселяться, все люблять про того чумака розказувати, що вперше біля моря опинився та хотів воли напоїти. Води багато, розпріг, пустив круторогих напувати, а вони не п'ють. «Он ти яке! — вигукнув чумак,

звертаючись до моря. — Тому тебе багато й є, що тебе ніхто не п'є!»

— А ми питимем. Один французький лікар довів, що й морську можна.

— Ну, в них, кажуть, і жабенят можна ковтати, — мовила на це Тоня. — А пригадуєш, Віталіку, яку ми воду в Каховці пили? З кубинцями біля джерела?

Віталік тільки зітхнув. Ще б пак, не пригадати ті ключі-джерельця на березі Дніпра, де було колись село Ключове і де їх ще й зараз сотні б'є з відкритого берега, з-під коріння верб та платанів... Села Ключового нема вже, є натомість місто Нова Каховка, а джерельця-ключі zostалися, живуть, виструмовують всюди: чи з тріщин берега, чи з-під кореня, а то й просто — тільки гребни землю рукою, там уже й ворухиться пісок, явориться водичка! Холодна, скаламучена вона, але каламуть швидко осідає, і вже ти п'єш воду таку свіжу, прозору та чисту, що недаром про неї кажуть: як сльоза. Височать понад берегом платани могутні, що кора на них — неначе атлас, з-під коріння їхнього теж пробиваються джерельця, а один струмінчик витікає просто з дупла старої верби при землі і весело дзюркоче по камінчиках у Дніпро... З нього, з цього струмочка, вони й пили разом з молодими кубинцями — студентами Каховського технікуму механізації сільського господарства... Хлопці віку майже Віталікового, вони жили і вчилися у Каховці, правда, спершу незвичні були до нашого клімату, все мерзли, а потім принатурилися, тільки в Дніпрі мало хто з них купався — Дніпро для них був і влітку холодний. Того дня вони вже прийшли були прощатися з Дніпром перед поверненням на батьківщину. Тоня не втерпіла, зачепила їхнє товариство:

— Україна подобається?

— О! — Вигук захоплення був їй у відповідь.

Це вже вони вдома, повезли аж на Кубу добуту науку і спомин про Дніпро, про вікові платани каховські, з-під яких десь там і зараз всюди б'ють, яворяться джерела і стікають прозоро в Дніпро...

Немовби то було десь на іншій планеті — і випускний вечір з врученням атестатів, і кримська подорож, і квіту-

юча рожами дорога на Каховку. Був той світ широкий, розливистий, повен надій, повен життя, а тепер ось кинуло їх на цей острів смутку й розпуки, ніби на галеру прикувало залізну, непорушну. А могло ж усе скластись інакше, могло їх і не занести сюди, та й саме це судно-брухт могло бути розпиляне на шматки десь у Кримській бухті. Бачили ж вони під час екскурсії величезний крейсер, що його газорізальники краяли на окремі брили, на великі, а тоді ще на менші, розміром такі, щоб їх можна було вкинути в домну. Податливо, мов шматок мила, краялась на їхніх очах грубезна корабельна сталь. Потужні крани підхоплювали багатотонний, щойно відбатований брухт, перекидали його на берег, там була його вже ціла заваль, а газорізальники в захисних окулярах всюди висіли на бортах та робили своє, струмені світла від них так і бризкали, і борти переставали бути бортами, і ватерлінія горіла під струменями палаючого кисню!..

— Ляж, Віталічку, та поспи, — з ласкою в голосі мовила Тоня, пригріваючи свого невдачу-морехода. — Може, уві сні що-небудь надумається.

Таке в ній ніжне, голубляче почуття з'явилося до нього, яке, мабуть, буває в матері до дитини, бо такий він став зараз маленький, беззахисний у самій майці. Скрутився клубочком, зіщулився, схилився їй на руки, і ласка до нього росте, і це почуття до нього гріє і її саму. Якби ж можна отак, щоб приколихати його, а прокинеться — вже ночі нема, і заліза цього нема, і замість моря, що оточує їх, уже степ навкруги, сповнений краси і вільготи... Шукатимуть їх — це напевне, на весь радгосп здіймуть веремію, але шукатимуть де завгодно, тільки не тут. А може, хто й догадається? Ох, перепаде їй г иглиг и від батька — він її висвятить, як найде! Батіг би йому зараз такий, щоб аж звідти дістав баламутну свою доню по жижках! Тато, мабуть, зараз з вівцями в степу, — де ж йому ще бути, веде отару попаски, може, навіть і поглядає в цей бік на окутане зоряною темрявою море, але й на думку йому не спаде, куди оце занесло його дзигу, баламутку, його куйовдю. Закричати, заволати б оце звідси в степи, до нього!.. Аж теплою хвилею обдало Тоню при згадці про батька, про його за-

пальність та гостру, гоноровиту вдачу. Який він безстрашний та веселий стає, коли вип'є чарку, як усіх критикує, не супереч тоді йому, все викаже після довгої чабанської мовчанки... А в душі його є щось поетичне. Згадуються їй пісні його напідпитку, і посаджені зіркою тополі, і ота чудернацька татова звичка надівати Петриків льотчицький кашкет, щоб красуватися в ньому цілу ніч біля отари. «Тіло зсихається, а дух бунтує», — так сказала якось Демидиха про нього, і такий він і є, її тато. Невже вона більше з ним не побачиться, не зустрінеться ніколи ні з мамою, ні з братом та сестрою? Невже не бути їй більше біля вогнища в піонертаборі, де вона залишила стільки розваг і веселощів? Через море брела, спішила, забейкана прибігла в садок на побачення, і, виходить, спішила на своє безголів'я... Уявляє, як Лукія Назарівна, ця сувора й справедлива жінка, примчить до них на кошару, накинеться на батька: «Де дочка? Це вона мого сина занастила!» А він теж розкричється у відповідь, бо він не з тих, щоб терпіти, коли посягають на його чи доччину честь.

Буде, буде й там горя... Поїхали купатись і втонули — ось що подумують у радгоспі. Згадалось Тоні, як позаторік на Свято врожаю поїхали колективно з Центральної до моря купатись, — на Третій відділок вирішили, там найкращий пляж, і один молодий комбайнер, далеко запливши, втонув того дня. Шукали його до ночі, так і не знайшли. Через кілька днів труп його вже у відкритому морі прикордонницький катер підібрав — обличчя нема, очей нема — чайки повикльовували, тільки по татуюванню на руці і впізнали. «Шурко», — було витатуйовано там...

А Віталік спить після втоми та виснаги, спить в неї на колінах. Хай відпочине, тоді він, може, й справді що-небудь придумає, вона в нього вірить і зараз не менше, як тоді, коли сідала в каючок. Мабуть, з цієї віри в нього, в його здібності і зародилось ще в школі її почуття до Віталіка. Для неї, яка з трійок не вилазила, було просто дивовижно, як він швидко все схоплював, який розум у нього чіпкий та бистрий, в трудні хвилини на виручку цілому класові приходила його догадливість, блиск його думки, його тямущість. Вона була певна, що в майбутньо-

му його жде щось незвичайне, це ж із таких скромняг виростають ті, що стають потім відомими, роблять великі відкриття, а вона ось його не вберегла. Зараз у цій скруті він став ще дорожчий для неї, ніжність до нього росла, гаряче почуття вихоплювалось з душі через край... Як вона хотіла б зберегти його для днів завтрашніх, для всього того, що він міг би здійснити, винайти, відкрити! У своїх мріях бачила його то в далеких океанах, то в отих зоряних космічних просторах, де Віталік у скафандрі вже прокладає дороги до інших планет...

Тоня не може пробачити собі, що так мучила його різними витівками, комизливістю, вдачею своєю джэнджуристою... Ревнощі оті, що спалювали хлопця не раз, — диму ж без вогню не буває!.. Сержант з полігона таки двічі проводжав її додому і навіть трішки подобався їй. Смішний! Прощаючись, він щоразу весело казав:

— Іду служити!

І вчитель фізкультури теж їй подобався трішки, і льотчик Сіробаба, особливо його чорні розкішні вуса... Але ж тільки трішки, зовсім не так вони їй подобались, як Віталік. Мабуть, з часом і він сам це зрозумів, бо говорив про сержанта без злості й насмішкувато радив Тоні, щоб вона власноручно нарвала своєму колишньому кавалерові стручків із софори-дерева в парку, — тими стручками хай тільки терне по чоботях, то вони аж горітимуть, ніяка сукнина такого блиску не дасть...

Котра зараз година? Чи скоро почне світати? Зоряний степ розкинувся угорі. Великий Віз повернувся, завис. Гроном Волосожар стоїть незвично високий і незвично блискучий — чи то йому ніч степова яскравості додає? А через усе небо, просто над судном, проліг зоряний Чумацький Шлях. Усе бачив, що було, і все бачитиме, що буде... А ген-ген над степом блищить ще одна зірка, навіть не схожа на зірку, така яскрава. Ніколи Тоня не бачила зірки такої величини... Може, то Сіріус? Чи планета Венера? Чи інша яка планета? Десь у західній частині неба, здається, літак гуде. Тоня прислухалась: так, справді гуде. Видно, йде на дуже великій висоті, бо ледь чути його десь аж між зірками Чумацького Шляху... Дужче та дужче стугонить небо, і вся

ніч, і море мовби прислухаються до того далекого стугоніння, де летить людина, володар усього. Образ брата Петра та дружна компанія його друзів льотчиків, з якими він заїздив, спливають на думку Тоні: може, то якраз вони йдуть на великих, підзоряних висотах...

Розбуджений гуркотом літака, схопився на ноги Віталій і, ще не прочманівши зі сну, шарпнув Тоню:

— Ховайсь!

Він штовхнув її в якусь будку, в залізну темряву, звідки тільки й видно було круглий зоряний клаптик неба в ілюмінатор... Тоня не розуміла, що його так наполохало спрощення.

— Чого ти, Віталику?

Він мовчав. Чути було, як він схвильовано дихає в темряві. Тоня подумала, що це йому стало ніяково за свій переполох, а Віталій не почував ніяковості, він зараз був сповнений тривоги, бо знав більше, ніж Тоня, припавши до ілюмінатора, напружено дослухався до неба, а в голову стукала й стукала думка: «Ми — ціль! Ми — мішень! Нас летять бомбити! Нас бомбитимуть!»

Небо — все небо стугонить рівно, владно, дедалі грізніше. Піднявшись десь із далеких аеродромів, на рівні зірок ідуть могутні машини, гіганти стратегічної авіації.

Можливо, на полігон, а можливо, скинуть свій вантаж якраз над затокою, бо й сама ця затока є тільки часткою полігона, його водяною дільницею, а судно це для того й залишено тут, щоб його бомбити, щоб по ньому влучати. Вже бомбили, і ще бомбитимуть — бомбитимуть, доки не розбомблять, доки не буде виконана вся військова програма!..

— Де ж він?

Тоня, притулившись до Віталіка, теж визирає в ілюмінатор. Стугоніння-гуркіт даленіє, тане в високості. Тихим стає небо.

Наелектризовані обое, вони вибираються із своєї схованки і знову бачать над собою вгорі величезний зоряний степ. Уже ледве чутно бринить їм той невидимий літак чи ціла армада літаків, що пішли й пішли, даленіючи в зоряній кураві Чумацького Шляху.

Через деякий час почули гуркіт над полігоном. І ще гуркіт. І ще. Потім усе вщухло, виповнилась тишею ніч.

Але хлопець уже не міг тепер не дослухатись до неба, до його зоряних глибин. Час од часу вчувалось йому, що небо із заходу починає загрозливо стугоніти. «І це так триватиме весь час? Це ми весь час так житимем тут, на цьому іржавому ковчезі?» — з тривогою думав він, поглядаючи на Тоню, теж присмучену якимись догадками. А Тоні чомусь згадалися в цей час братові слова про те, що важко бомбити море в зоряну ніч... Та ще згадалась розповідь Петрового друга про війну, про те, як гинули льотчики фронтові: полетять — і нема, не вертаються, і наче й досі вони десь там, у зоряних висотах, живуть...

Решта ночі минула спокійно.

Притулившись одне до одного, вони мовчки дивились, як над світом поступово виднішає, обрії ширшають, у попелястому небі тануть зірки. Це був той ранній час, коли в степу так гарно, коли чабани випускають овець із кошар і зорюють, тобто ведуть їх попаски степом ще при світлі зорі; це найкращий час для чабана — вести отару, доки ще не жарко, по прохолодних випасах і слухати, як у тихім ранковім повітрі подзвонює тронка... Так лунко-лунко навкрузи, за цілі кілометри чути, як десь проторохтить гарба із ферми в степ і як десь там уже перегукуються люди, накладаючи сіно в гарбу. Там спокій, лад, ще один трудовий день починається. Чабани, зійшовшись, спокійно будуть перемовлятись про нічну роботу льотчиків, що, мов громовержці, гуркотіли над полігоном.

Схід розжеврюється, море світлішає, ось-ось сонце зійде... Серед вічно живих мерехтливих хвиль моря тільки судно їхнє з покривленими щоглами стигне в непорушності. У глибині степу, десь аж під небосхилом, ледь темніє цяточкою Центральна. Ні парку, ні фронтона школи, ні вітродвигуна з його пропелером, ні павутинок телевізійних антен — нічого не розрізниш, усе там злилось, як у мареві, так далеко.

— Віталику, скільки, по-твоєму, буде туди?

— Та стільки ж, як і вчора було...

Він усміхається скупю, краєм рота, а глянувши на неї, аж

трохи ніяковіє і одразу якось гарнішає з лица. Ще в школі дівчата помічали, що він гарнішає, коли дивиться на Тоню.

У задумі схилився хлопець на поруччя борту, і йому снуються в голові різні проекти, згадується капітан Дорошенко — як би він у такій ситуації повівся? Є ж люди, що не занепадають духом, не втрачають самовладання за будь-яких обставин! Шукати, думати, боротись — в цьому тепер ти весь. Полізе шукати двигунів, спробує викресати вогню, добуде для Тоні забортової води...

— Глянь, Віталику, птиця якась сіла на воду.

— То галагас.

Наблизившись до борту, вони стежать за тим птахом, а він, сівши оддалік між хвилями, вільно і ніби аж з насолодою погойдуеться на воді. Вода і птах мовби заспокоювали. Не хотілося думати в ці хвилини про жахіття невідомості, ні про свою безвихідь, ні про те нічне стугоніння неба, бо зараз навкруги така тиша, такий простір, така краса.

Від довгого стояння, від того, що сонце, пригріваючи вже, їх п'янило, здалося їм, що судно пливе. Але то тільки хвилі плили, обтікали, омиваючи його борти, і котились далі, а судно стояло на місці. Рухалась планета, рухалось сонце в небі, рухались води своїми вічними валами, а воно стояло між хвиль іржаво, тупо, неперушно.

Так уявно пливтиме це судно цілий день, коли сонце ще дужче п'янитиме, дурманитиме їх, і палуба знов розпечеться, і вся ця залізна гора пашітиме на них своїм іржавим вогнем. Потім знову зайде ніч, десь за тисячі верст льотчики надіватимуть шоломофони та парашути, рушатимуть до своїх бомбардувальників, і розмова буде між ними про те, що зоряне море бомбити важко... А ці двійко, що на судні, забравшись на бак, сидітимуть на своєму залізному острові, ждучи нічного удару, сидітимуть, мовчазно зіщулені, мов останні діти землі, мов сироти людства.

Полігон



Поміж степових вечірніх курганів, що імляться, сивіють на видноколі, здіймається один курган особливий, вишнево-червоний: сонце-курган. Дедалі меншає, тане він, той вишнево-червоний курган... Розтанув, зник на очах: сховалось за обрієм сонце.

Сонце зайшло, а відблиски неба ще живуть на стрілочастих блискучих ракетах, що, скільки зглянеш, височать по всьому степу, немов обеліски. Ні деревця ніде, ні доріг, ні людського житла. Тільки степ та ракети. Одні лежать, інші підвелися й, напівсхилені під певним кутом, завмерли на своїх ракетних пристроях, ще інші сторчма стоять, націлені в небо, заचाївши силу блискавиць у своїх тугих, налитих тілах.

Світ безгоміння й смутку, світ, що створений мовби на пересторогу людині. Тільки й порушують інколи тишу цих неоглядних просторів вибухи страшеної сили, бо все тут призначено для ударів, для влучань, для попадання в ціль. Безжиттєве, несправжнє, примарне усе тут: і біленькі реактивні винищувачі, що розпластано припишкли серед трав, — то все такі літаки, що з них виїнято душу і нікуди вони не полетять; і судно, що бовваніє на морі, — те судно нікуди не попливе; і чорні машини польових радіостанцій, що ген-ген темніють, розкидані по степу між ракетами, — вони так і темнітимуть день за днем на одному місці, бо вони несправжні; і самі ці обеліски-ракети — це тільки мішені, це тільки вміло поставлені кимось у цих безлюдних просторах макети бойових ракет.

І якось незвично серед цього безгоміння та непорушності раптом побачити силует газика, що жваво рухається по обрію, маленький, як миша, серед високих блискучих ракет. Незвично бачити, як біля одного з курганів, де газик припиняє свій біг, з нього виходить людина — одинока людина в льотчицькому кашкеті й шкіряній блискучій тужурці. Повільною ходою простує людина на курган, зупиняється на його вершині, надовго непорушніє в зажурі й смутку, як знепорушніли і ці обеліски-ракети, що до самих обр'їв виповнюють степ своєю гаснучою вечірньою величчю.

Що вивело на курган цю людину? Які думки обіймають

її, яку бентегу носить вона в своєму серці? Стоїть у задумі, стоїть незрушно у вечірніх присмерках. Здалеку якому-небудь чабанові з радгоспних земель і сама ця силуетна людина на полігоннім кургані могла б здатися лише макетом людини, маленьким макетом, що застиг поміж інших величезних макетів, серед того заборонного світу, ім'я якому п о л і г о н.

Але то не макет. То стоїть на кургані Уралов.

Начальник полігона Уралов, чие життя цілком підпорядковано льотчикам і який тепер із землі перемовляється з літаками, коли вони, подолавши величезні відстані, наближаються до полігона з грізним своїм вантажем, — цей Уралов у недавньому минулому сам був льотчиком-винищувачем. Як більшість людей його фаху, на котрих бурхливий плін їхнього життя накладає свою позначку, Уралов був життєлюбом, запальним, компанійським хлопцем, його вабили все нові й нові швидкості, вабив риск. Літав, стріляв, із спортивним азартом ганявся за повітряними цілями, розстрілюючи їх своїми розфарбованими набоями (щоб лишити слід на макеті), аж поки одного разу під час чергового медогляду сказали йому:

— Годі, браток, відлітався. Віднині тобі — наземна служба...

Уралов не міг змиритися з цим. Поїхав до Москви, оббивав пороги найвищих військових медиків, у багатьох начальницьких кабінетах бачили цього шуплявого аса з блідим, ніби весь час схвильованим обличчям і мовою різкою, нервовою, вимогливою.

— Я почуваюся здоровим, розумієте? Можу літати, розумієте? Хочете, на руках по оцьому кабінету пройду?

— Не треба нам на руках.

— Але ж я здоровий, чому ви не вірите?

І бліднув обличчям ще більше, і на цій блідості ще виразніше виступали сині, небово-сині краплини очей.

Там, у штабних коридорах, випадково зустрів генерала, колишнього свого комдива, що добре знав Уралова по спільній службі в окупаційних військах. Генерал летів кудись на інше, далеке призначення, квапився, проте Уралову зрадів, як синові, розпитав, чого тут, уважно вислухав.

— Щось мудрять вони з тобою, Уралов... Ану, ходім.

І повів до кого слід і дав відповідну характеристику:

— Поручитись могу за нього: командиром ланки був, відмінний льотчик. Ас!

Але й це не допомогло. Бо є щось дужче за всіх цих людей, є межа, яку ніхто з них не владен переступити, хай ти там будеш герой із героїв.

І ось він із своєю обшарпаною валізкою, блідолиций сухопутний ас, уже тиснеться в автобус Москва — Внуково, тиснеться, зачіпаючись за автобусні дверцята своїм розкішним льотчицьким кашкетом, що відтепер здавався йому на голові великим і дедалі ставав ніби ще більшим, ніби відчутно ріс на голові. Сів, забився в куточку, і було йому тяжко, до потьмарення в вічу тяжко на душі, і життя здавалось пропашим. Неподалік від нього біля вікна сиділо троє, на вигляд студенти — дві дівчини і хлопець з рюкзаком, славний такий, тільки обличчя чимось пошрамоване, наче він горів або був поранений, хоч за віком своїм він і не міг знати війни. Навпроти нього сиділи його товаришки, дорідні вродливі дівчата. Одна з них, білявка у жовтій в'язаній кофті, все поглядала на льотчика, тихо перемовлялася з подругою і сміялась. Може, смішно їй було з цього кислого гостроногого льотчика чи з його великого кашкета, незграбність якого Уралов і сам весь час почував. Чи, може, вона сміялась просто так, лише тому, що була молода та щаслива, повна здоров'я, і день був чудесний, сонячний, і за вікном експреса пролітали сліпучо-білі березові гаї. Пролітали казкою, химерністю фантазій, і дівчина щось говорила співучо про ті берези, про те, які вони гарні, чисті. І сама вона теж була вся чистота, сонячність, усмішка природи, і великим став би художник, який зумів би передати все це.

Уралов бачив потім їх ще в аеропорту, коли хлопець брав їм цукерки, а дівчата стояли біля телеекрана, де пасажирам даються довідки про рейси літаків. Загледів також їх на виході, на пероні з табличкою: «На Сочі».

Чи вони ждали когось, чи самі мали летіти — це для нього зосталося невідомим. Їм було весело. Вони й тут ніби заради розваги позиркували на Уралова сміхотливо, а коли вже він мусив рушати, та, що в жовтій, соняшникового

цвіту кофті, так славно, так незабутньо усміхнулась йому! І доки він ішов з групою пасажирів до маленького аеродромного автобуса, щоб їхати до свого повітряного лайнера, три руки із-за бар'єра — дві жіночі й одна хлоп'яча — помахали йому, бажали щасливого польоту; ніби кажучи: «Не журись, льотчику, не опускай крила!» І подумалось тоді, яку велику підтримку однією усмішкою чи помахом руки можуть подати людині ось у такому, як у нього, душевному стані зовсім не відомі люди, троє добрих сердець, троє душ з якими ти, певне, назавжди розминешся в океані людства. Ще довго після того жили в його душі й ті прощальні помахи рук, і світлі, чисті усмішки незнайомих людей, що мовби освітили йому дорогу із Внукова.

Запропонували йому, як і обіцяно було, наземну службу. Прийшов додому, сказав дружині:

— Пропонують полігон.

— І ти згодився?

— Я солдат.

— А про мене ти подумав?

— Подумав: збирайся.

— Ах, ти хочеш, щоб я вік звікувала в казармі? Квартиру з видом на море міняти на якусь глухомань? Іншим ресторани й театри, а мене на полігонні пустирища? Де ще й бомбу на голову кине який-небудь роззява! Ні, дякую красенько!

І не поїхала. Поїхав він сам. Борсуком жив у закутку полігонної казарми з усміхненою Джокондою на стіні, до якої тільки й зверталась душа в хвилини розпуки й самотності: «Так, я солдат. Якщо треба тут — буду тут. Якщо з льотчика треба стати кротом підземельним — стану кротом. А скаже Вітчизна: снарядам стань — стану снарядам, ракетою стану, чорт візьми!» І це не було пусте храбрування. Людина обов'язку й честі, людина, що ради справи, ради товариша готова на самопожертву, — таким його знало командування, і таким він насправді був.

А тим часом — життя в непривітті полігонного барака, звідки Джоконді твоїй тільки й видно жовті безрадісні кучугури піску, що підступають до самих вікон, та стенд,

забитий серед колючок та молочаю: «Воїн! Виконуй устав бездоганно, сміливо й чесно».

Під цим девізом тепер проходило його життя. Холостяцька безладь кімнати. Купи книг по кутках. Пудові альбоми репродукцій...

Часом зубами скрегочеш від тоскноти за тим, що було. Друзі десь без тебе літають... А тебе — з неба, з польотів, де співала душа, кинуто в пекучі оці кучугури, в задушливі чебреці, зарості колючок, що ними нібито, як настояти на горілці, хвороби якісь лікують...

Небайдужий до малярства, Уралов і сам деколи потроху малював, етюди його вихрились барвами яскравими, палаючими, а тут і етюдник засох, припорошений пилом, — Уралов терпіти не міг ці сіро-жовті пустельні тони, що оточували його. Вилинялість, полігонна пустеля, піщані бархани, що тягнуться аж до крайнеба, — лише глянеш на них, одразу так тоскно стає, завив би вовком. Арена пісків, пустизна, царство ящірок, і ти тут ящірячим життям живеш. А коли випаде забратися далі в ті несходимі кучугури, то виявиться, що всі вони у вирвах, у ямах, пориті, поколупані, живого місця нема. Пісок начинений металом, брукху тонни можна було б надавати, бійці дечому знайшли навіть застосування: біля казарми урни для сміття — з чорних, перекинутих догори бомбових стабілізаторів.

Така служба, що не часто лунає тут сміх, не часто почувеш привітний неофіційний голос. Безкінечні цифри, заковані команди, рапорти — їх тільки й чути протягом дня на командному пункті; ніжностям та ліриці нема тут місця, владно вдираються басовиті радіоголоси не бачених тобою людей, і кожне слово льотчика, що озивається з повітря, записується тут на магнітофонну стрічку, так само, як фіксується і кожне слово твоє. Стоїш, чергуєш, у напрузі вдивляєшся в сітку прозорого плексигласового планшета, на якій сержант-обчислювач щораз виводить все нові й нові цифрові позначки. Влітку духота неймовірна, на цій піщаній арені мікроклімат Сахари, доводиться працювати роздягненими, і солдати напівголі сидять серед приладів, засмаглі, м'язисті, роблять записи, помітки, приймають, передають команди. Обчислювачі, ра-

дисти, спостерігачі, кухарі — це все твої побратими, такі ж трудяги, як і ти, для них теж увесь гомін планети, її музика і її голоси найчастіше зводяться до кількох карбованих слів: «Виходжу на рубіж!», «Буду працювати на ціль...»

Зрідка хіба що хтось прорветься якою-небудь неофіційною вільністю: «В мене лампас на борту».

А той лампас, буває, відбомбиться на «двійку» і заведе потім з тобою довгі радіочвари, що він, мовляв, на власні очі бачив своє влучання, і ти мусиш йому доводити, стояти за правду, як креміль.

Неспокійне, тривожне твоє господарство, і за все ти відповідаєш — починаючи від складної роботи КП та станцій радіолокатора і кінчаючи яким-небудь величезним — двісті на двісті метрів — білим хрестом, викладеним десь у кучугурах, який треба вчасно побілити вапном, бо він швидко линяє, заноситься піском та курявою.

Одного разу Уралов був у справах далеко від полігона, їхав відкритим сліпучим степом, серед блиску стерень, серед стрекоту комбайнів, що корабельно рухалися від неба до неба, і хоч їхав по землі, а ніби з повітря бачив золоті розсипища зерна, що цілими ворохами, цілими горами червоніло на залитих сонцем токах. Дорога його лежала повз елеватор, повз цю височезну споруду з бетону без вікон і ніби й без дверей. Неподалік від елеватора трапився колодязь-артезіан, вода сама текла з нього, і Уралов зупинив машину, щоб напитись.

Там і сталася його зустріч з Галею. Повновида смаглявка, високочола, вийшла вона з відром із недалекого подвір'я, обкладеного — замість паркану — жовтим ніздрюватим каменем, ішла брати воду і, наближаючись до колодязя, уже посміхалась до Уралова по-доброму, ніби й раніше знала його. В неї були брови чорні, як у тих піснях, що не раз він чув у цих краях, в неї були очі ясні, такі принадно-живі, яких, мабуть, і в піснях не було. Ті очі так і променилися м'яким, довірливим світлом, так і промовляли до Уралова кожним своїм промінцем! І зблизька усмішка не згасла, але крізь її привітність стало помітно й смуток в глибині очей, і видно було, як сльози ще на віях

бринять! Хто міг таким очам горя завдати, хто смів покривдити їх?

Невимушено зав'язалась розмова, і Галя призналась, що справді недавно плакала, бо в неї вийшла незлагода із свекрухою, яка сьогодні нав'ючила її корзинами та посилала торгувати, навчаючи, мов перекупку, бути непоступливою, а їй соромно було... Сяючи сльозами, хвилюючи своєю відвертістю та довірою, Галя розповіла йому, як ішла вона до станції мимо елеватора, йшла, де чоловік її вагариює, сподівалась — побачить він її, зігнуту базарною носею, пожаліє, захистить, а він ще й навздогін гукнув:

— Гляди ж там, не проторгуйсь!

І реготав у компанії приятелів, з якими він щовечора тільки й знає забивати «козла»... Їм реготи, а в неї душа горіла від приниження, і сльози капали під ноги, і камінь під ногами кипів. Бо ще ж учора вожакою в школі була, а тут її хочуть перекупкою зробити.

— Так ось що, Галю... Сідай зі мною.

У голосі його була цієї миті сердита і ніби аж неприємна різкість, але прохопилося щось і таке, що мимоволі змусило Галю зітхнути. Вона навіть глянула не без інтересу на його обшарпаний, закіптюжений газик.

— Сідай, сідай, — повторив Уралов вольовим командирським тоном. — Я серйозно.

І хоч цього разу вона й не сіла, проте через кілька днів це сталося: серед білого дня забрав її Уралов, і той самий газик, набравши швидкості, помчав їх у роздолля степів золотих, і Галя без жалю дивилась, як пропливає стороною на обрії елеватор, цей сліпий степовий хмарочос.

Мчав її Уралов тими просторами, де навіть земля світилася сонячним блиском стерновищ, пролітали селами, де хати потопали у виноградниках, де садки спливали каскадами груш, яблук та абрикос, а розкішні виноградники виметували буйне листате пагіння аж на вулицю. «Все, що ти бачиш, це я, це моє, це для тебе», — мовби говорила йому Галя, сидячи поруч, і краєм ока він бачив, як вона розцвітає крізь тривогу, визволена від свекрушиних корзин, як аж промениться радістю, що сидить поруч нього, а

він мало й говорив, тільки ще більше бліднув, міцно тримаючи обома руками кермо.

Уралов повіз її напямки, там, де раніше й не їздив, і газик їхній невдовзі поглинуло море кучугуристих пісків — мертва зона полігона.

— Куди це ти мене завіз? — посміхалася Галя, коли вони забуксували, хоча видно було по ній, що коли вони разом, то не лякає її цей гарячий світ кучугур та молочаїв, світ бомбових вирвищ та іржавих стабілізаторів, що стирчать навкруги.

У кучугурах довелося й заночувати, там і перша ніч для них промайнула, там і світання їх застало в обіймах. Злегка відволожений росою плащ-намет серед колючок та коронованих будяків кучугурних, мовчазний газик, що за ніч нахолонув і теж був у росі, та ще це тихе степове світання — вони тільки й були свідками їхніх освідчень і їхнього шлюбу.

Зажили вони дружно: Галя, щоб показати чоловіка батькам, повезла його в рідне степове село, де, перед тим як вийти за свого вагаря, вона деякий час секретарювала в сільраді і де її спокусив місцевий завклубом. Ні з чим не крилася Галя перед Ураловим, щирсердо розповіла йому все про себе, і він вислухав мовчки, попросив тільки більше ніколи про це не згадувати. Батькам зять сподобався, мати, правда, зауважила, що ніс дзьобиком та що суворий дуже, рідко сміється.

— Це в мене служба така, — похмуро пожартував Уралов.

Жити стали серед вирв, серед вибухів та піщаних безплідних барханів... Уралов спершу побоювався, що не звикне тут Галя, занудьгує серед полігонного одноманітного життя, бо хоч є в них і чимала бібліотека, і пудові альбоми з репродукціями найславетніших картинних галерей, хоч є і клубик, і екран, але ж є й кучугури, пустеча зловісних кучугур навкруги! Проте не занудьгувала ясноока його подруга, принаймні не показувала цього, вона ще й мужа з усіх сил старалась розвеселити, коли на нього находила похмурість. А він з удаваною суворістю скаржився на неї товаришам:

— Ця хохлушка щодня мені якесь нове слово підкидає. Скаже щось незрозуміле, а ти ходи думай тоді цілий день, що воно значить; може, обізвала якось?

— Дурненький, — втручалася Галя, — то ж усе ласкаві слова...

— І набагато тобі їх вистачить?

— На все життя, чорнобривчику мій...

Це його, білявого, аж рудого, вона називала чорнобривчиком.

Коли він помічав, що Галя його часом присмутиться, він вважав за потрібне розважити її і не знаходив нічого ліпшого, як повести на одну із спостережних вишок, звідки вони вдвох милувались, мов грандіозним спектаклем, бомбовими вибухами, що сповіщали про себе оранжевими звихреннями в далечі піщаної ацени, в глибині сліпучих від сонця полігонних кучугур. Літаки йшли на такій висоті, що їх і не видно було, і гул їхній теж ледве долинав, і здавалося, що то мовби сама земля вивергає з себе ті оранжеві, червоно-бурі, якихось марсіанських кольорів вулкани. Хмари вибухів, світло-червонясті химерні хмари, вони розростаються потім в повітрі у цілі острови хмар, що довго, повільно тануть, мовби ждучи, поки їх зафіксують із вишок хлопці-спостерігачі.

А тим часом обважнілі садки півдня осипалися абрикосами, земля вже була ними встелена так, що ніде й ступити, а збирати нікому, і сусідній з полігоном колгосп звернувся до Уралова за допомогою. Це була найвідрадіша для Галі подія, бо Уралов, прихопивши й Галю, і всіх тих, кого можна було прихопити з свого війська, повів їх на штурм у те сонячне абрикосове царство, де все абрикосами світилося й пахло, і земля була золотою від плодів, і дерева горіли золотом так, що їх спекулянти й заготовачі, здається, мусили бачити б за тисячу верст!

То була солодка робота, радісна втома, і не забути тих пісень вечорових, і вогнищ, і куренів...

Але й звідти — з бенкетування праці, від пісень та куренів — дорога знов стелилася в кучугури.

Через деякий час Уралова — ніби підвищивши по службі — перевели з кучугурного полігона на інший, приморський, степовий, де перед очима Галі вперше постали оці,

схожі на видива, обеліски ракет. Тут бомбили тільки ночами, зрідка вдосвіта, а вдень ці розкидані по степу макети літаків, машин, ракет своєю мертвотною непорушністю здатні були нагнати лише сум і нудьгу. Одначе й цей ракетний степ теж не злякав Галю, не засмутив, не зіпсував її веселої життєлюбної вдачі. І хоч життя тут було ще неспокійніше (були такі дні, що їм і зовсім треба було виселятися за межі полігона), проте Галя й до цього всього привичаїлась, обвиклася, самим своїм квітучим виглядом радуючи і Уралова, і його полігонних товаришів. На відміну від безплідних кучугур, земля тут була така, що могла б усе родити, і Галя не проминула цим скористатись! Як тільки настала весна, Галя, незважаючи на те, що була вагітною, взялася копати, робити грядки та клумби, залучала до цієї роботи вояків, що пізніше аж очам своїм не вірили, коли побачили на столі в їдальні свіжу зелену цибулю власних посадок, а свою казарму та командний пункт — у вінку квітників, де кручені паничі обіймалися з красолею, а ніжна петунія та царська борідка красувалися серед жовтогарячих гвоздик та міцних повноквітних чорнобривців. Як і личить добрій господарці, Галя ще й курей та качок розвела, правда, коли вони попідросли, то виявилось, що ні вона, ні Уралов не вміють різати птицю, і коли треба було це зробити, то Уралов з рішучим виглядом з'являвся на порозі з дрібнокаліберкою в руках і, намітивши серед двору синьоголового селезня, на якого йому вказувала Галя, валив його з першого пострілу.

Потім у них народилося дитя, гарненька донечка, яку вони, після завзятої щасливої дискусії, обопільно вирішили назвати Леною — Оленкою. Це було вершиною їхнього щастя, було мовби гідною винагородою обом — і Уралову за всі життєві гіркоти, яких він зазнав, і Галі за її минуле невдале кохання, до якого Уралов тепер і не думав ревнувати, бо знав, що то її природна добрість, безхитрісна щедролюбна вдача так невдало й довірливо шукала справжнього кохання, аж поки знайшла його тепер із ним, із Ураловим. Ощасливлений народженням доньки, перестріляв на радощах усіх селезнів, усіх качок та курей задля широко розтіяного «раю» — свята народження першої на полігоні

людини. На гостину Уралови закликали всіх, хто тільки був вільний на цей час від чергувань.

— Нічого в житті не боявся, — признався цього дня Уралов товаришам, — а тут ох перетремтів. І знаєте, що лякало найбільше? Десь вичитав перед тим, що в Японії тридцять шість тисяч дефективних дітей народилося після Хіросіми... Радіація, патологія — всілякі дурниці полізли в голову. Аж тоді від душі відлягло, коли медсестра сповістила, що все гаразд, і на руки мені подала оцю нашу красуню-степовичку, — казав Уралов, розчулено зазираючи в блискучу нікельовану коляску. Там, зморщивши буряково-червоне личко і нічого не підозрюючи про земні діла, солодко спала чистим сном немовляти його степовичка.

— Ось вона, володарка полігона, — казали про неї бійці, а мати голубливо примовляла:

— Ясочка наша.

І Уралов згоджувався мерщій:

— Дійсно, ясочка!

Хоч і недотямлював, що це воно таке ясочка.

Справді, диво дивне: ось вона тільки народилась і вже стала тут найстаршою, всіх прихилила до себе ця маленька істота, пуп'янок, крихітний росточок життя.

При згадці самого імені Оленки суворі обличчя вояків світлішали, і не було тут такого, на кого б не поширювалась її влада — влада любові!

Коли вперше дитя посміхнулося, це стало подією, сенсацією на весь полігон. Усі бігали до Уралова на квартиру глянути на Оленку, козирили, віддавали їй честь і в наступні дні теж не переставали вчашати на квартиру за її усмішками. Старшини-надстроковики підставляли їй вуса, щоб піймала за вус, молоді солдати в захваті були, коли вона вчепіриться котромусь за вухо і потягає, полоскоче своїм рученям.

Про Уралова вже й казати нічого. Він з народженням дочки став просто невпізнаний, став говіркіший, привітніший, не такий категоричний в усьому, як досі. Ті доньчині усмішки, дитячі ніжні доторки до щоки мовби проникали йому в саму душу і впливали на неї чародійно. Він не соромився власноручно пелюшки прати, більше того, про-

робляв це з таким виглядом, ніби вчиняв якийсь безмежно важливий ритуал.

— Хіба не диво, Галю, скажи? — схилився він над коляскою, прибігши зі служби. — Ще не говорить, а вже вміє сміятись. Нема для неї поганих людей на світі. Суцільна доброзичливість: до всього і до всіх усміхається.

Це була просто ідилічна картина, коли надвечір Уралови виходили прогулятись. Він, якого й полігонна смага не брала, блідий, вічно схвильований, ніс Оленку на руках, а його повненька, ясноока Галя дріботіла поруч, не в силі приховати радості свого родинного благополуччя. «Істинно щасливе подружжя», — не одному з полігонних думалося про них. Вони були мовби створені одне для одного, навіть ростом однакові, невеличкі обоє, проходили мимо КП і йшли у відкритий степ. Всі знали, що то Уралов поніс прогуляти, розважити доньку, бо йому здавалося, що їй уже хочеться якихось дитячих забавок, і він шкодував, що на полігоні немає якого-небудь чортового колеса та каруселі, а є тільки блискучі гостряки ракет у степу — єдине, що він тільки й міг тут показати своїй улюбленій доньці. Ще, правда, були в степу, крім ракет, спортивний «козел», волейбольний майданчик та стара облуплена кошара, що зосталася на території полігона від тих часів, коли полігона ще не було, а земля вся належала радгоспу. Стояла поруч з кошарою й хата чабанська, вона теж облупилась, саманом світить, пустою віє, здається, і Оленку відлякувала вона своїм драним виглядом та проваллям вікон. Оглядаючи ці напівзруйновані рештки чабанської ери, Уралов давав волю своїй фантазії, малював перед донькою та дружиною жартівливі картини свого майбутнього, коли Оленка буде вже великою, і, замість полігона, тут знову володарюватимуть радгоспні чабани, і сам він, Уралов, буде тоді найстаршим пастухом, стоятиме на отій вищці, де тепер КП, і з її висоти керуватиме отарами, наглядатиме за вівцями в стереотрубу.

Посміявшись з його вигадок, вони рушали далі, пристоявали біля високої, націленої в небо ракети, і їм здавалося, що ясочка їхня вже торопіє на це блискуче диво, на таку велику цяцьку і вже якісь перші знаки записуються на

плівці її свідомості, чистої і непорочної, як вранішня зоря. Від ракети повагом ішли вони туди, де сивіють стародавні могили, — Уралов вважав, що донька найкраще почувається, коли він виносить її на степовий курган, де був встановлений локатор. Тут свіжий вітерець дмухав на Оленку, і вона ніби жвавішала і з цікавістю стежила, як локатор, повільно обертаючись своїм обручем, кладе рухливу тінь на трав'янисту глобальну опуклість кургану. Це була поки що маленька Оленчина планета, на якій не було нічого, крім сріблястої нехворощі та локатора, який мав правити їй за розвагу.

Усе було б добре, якби не було ночей. Ночами Оленка погано спала, бували такі ночі, що й Галя, й Уралов не прилягали ні на хвилинку, не змикали очей ні на мить, бо дитина криком кричала цілісіньку ніч, її крик чули й полігонні вартові, і ніхто нічим не міг зарадити. Галя в розпачі обливалася слізьми, а Уралов, стинаючи зуби, кидався з кутка в куток, не знаходив собі місця — душу йому кравав той Оленчин болісний крик. Вояка, службист, не визнавав він раніше ніжних, пестливих слів, підсміювався над Галею, а тут і сам навчився.

— Ну, що болить тобі, донечко, що? — упадав він коло немовляти. — Животик? Голівка? Скажи! Ну, покажи, де болить?

А воно тільки дивиться оченятами, туманними від болю, ріже тим болем: допоможи! Ти ж дужий, а я безпомічна! Вас багато дорослих, а я одна...

Лише на ранок, коли сходить сонце, Оленка перестає плакати, на якийсь час приспокоюється, а поспавши — розквітає усмішкою. І так день за днем, ніч за ніччю: вдень заспокоїться, а тільки ніч — дитина в плач, у крик і аж синіє, аж заходиться.

Став привозити Уралов з міста лікарів, найкращих фахівців: оглянуть і нічого особливого не знаходять, не можуть поставити діагноз. Це щось таке, мовляв, минуще, а взагалі дитина здорова. Щоб якимось розважити доньку, Уралов придбав у военторзі акордеон, дорогий, розкішний, хоча грати на ньому й не вмів. Учився тепер ночами, уперто розтягував ту чортову шкіру, а коли втомлювався,

зовсім виснажений, шпурляв акордеон у куток і, відсторонивши від доньки дружину, запухлу від сліз, сам нахилився над крихітним тільцем, що змагалось за життя, і мовчки приймав на себе той біль, той крик, той шматуючий душу доньчин плач. Однієї такої ночі, доведений доньчиним криком майже до безпам'ятства, Уралов кинувся до машини, завів, помчав до Чабанихи — перед тим він уже чув, що є в радгоспі така баба Чабаниха, мати капітанова, зіллям лікує — народна медицина і все таке... Не знав точно, де вона живе, знав тільки приблизно прикмети, і жадібно розглядав ієрогліфи телевізійних антен над будинками, вишку металеву шукав — по тих ієрогліфах та по вищці він і розшукав Чабанишину хату. Забарабанив у шибку, і стара з'явилась на порозі, як мара, як живий привид минувшини: розпатлана, вилицювата, губи стиснуті, під насупленими бровами — ями очей... Чаклунське замкнуте обличчя Піфії, Сівілли, воно якраз чомусь і викликало довіру: оця врятує, ця допоможе! Як він гаряче умовляв, бо шептуха спершу віднікувалась, казала, що давно вже цим не займається.

— На коліна перед вами впаду, тільки їдьмо, зарядуйте! Дякуватиму вік!

Кінець кінцем умовив-таки, підхопив, помчав у свій ракетний степ. Коли вони їхали мимо ракет, вже світало, вже блищали ракети своїми оболонками, але баба мовби й не бачила їх, вона ніби не хотіла й дивитися в той бік. А коли оглянула їхнє дитя, що вже спало, змучене після ночі, буркнула, що це не «ураз» і не «младенчеське» і що немає в неї від цього ніякого зілля, просто, на її думку, не підходить дитині це місце, не для неї такі цяцьки та гуркіт...

Оленці ж дедалі ставало гірше. Однієї ночі, коли Уралов був на КП, з дому подзвонила дружина. Він чув, як вона хлипала в трубку, і життя в ньому спинилось, холод смертельної тоскності в груді вступив.

— Колю... Колю... додому! — хлипала трубка. — Оленці погано, зовсім погано... Посиніла, оченята закочуються...

А коли він прибіг додому, вже не закочувались оченята, вже не кричала його донечка: вічна чиста усмішка застигла на її вустах.

Вона лежала у білій своїй постельці, а коло неї, на долівці, валявся акордеон, хижо блищав зубами клавішів. Дружина тіпалась на ліжку в риданнях. Мисливська рушниця висіла на стіні. Стояв на столі польовий телефон. Усе було, як і раніш, не було тільки Оленчиного дихання, була безмежна всесвітня пустеча навкруги. Кожна річ ранила його. Рушниця, акордеон, іграшки — нічого цього він бачити не міг! Здушений, осліплений горем, вискочив надвір, але Галині ридання знов повернули його до хати.

Вранці весь полігон був у жалобі. Вітер ганяв над казармою прапори з чорними стрічками. Приголомшені трагічним кінцем, друзі-військовослужбовці про щось перемовлялись стиха, радились. Виявилось, що ніхто не вміє зробити домовини. Люди, що зналися на електроніці, що мали справу з найточнішими приладами та пристроями, не вмiли, виявляється, змайструвати простої маленької домовини для Оленки! Бо не було в цьому ніколи потреби. Бо ніхто ж тут раніше не вмирав. Тут, здавалось, зібрались для вічного життя. І кладовища на полігоні не було — бо це в них перша смерть. Усе вона розпочинала, Оленка. Тільки оркестр був свій та прапори в незвично чорних стрічках схилились в жалобі.

Траурна музика лунала на весь степ, і не бомбили в той день.

Поховати Оленку вирішили на тім самім кургані, що раніше був зайнятий радіолокатором. Тепер його там уже не було, на місці, де стояв локатор, сержанти викопали для своєї улюбленички невеличкий окопчик. Туди йшла степом уся процесія, офіцери мовчазно несли Оленку над головами, несли її своїм ракетним степом, крізь бойові мішені, крізь їх насторожений грізний блиск, а вона, пропливаючи, усміхалася й зараз, відходила від Уралова у вічність із своєю усмішкою, з її непередаваним чаром і мовби промовляла до нього: «Татуську! Я не бачила нічого, крім цих твоїх ракет. Не бачила весен. Цвіту вишневого не знала. Ні синіх рік, ні міст далеких, казково прекрасних. Я встигла бачити тільки оці грізні блискучі ракети, серед яких прожила своє миттєве життя. Коротким життям зірниці жила я. З'явилась, освітила усмішкою ваш

полігон, сяйнула розливом щастя тобі, татуську, і мамі, і вже зараз іду від вас, іду ось назавжди!..»

Як йому в цю мить хотілось понищити, потрощити тут все, як палило його бажання поділитися з нею своїм життям — та що поділитися! Він, секунди не вагаючись, віддав би своє життя до останку, аби жила вона, його ясочка, його зіронька, яку він так і не зміг врятувати...

Ідуть. Вітер чорні стрічки розвіває на весь степ, оркестр ридає траурним маршем, ідуть із трубами ті, що вчора чергували на КП — радисти, обчислювачі, планшетисти, ті, що ділять з ним біль і скорботу його найтяжчої втрати. Сліпучий день схожий на ніч. Блищать сльози на смаглих вояцьких щоках. Голосить Галя. Зціпивши зуби, крокує поруч неї Уралов — повні груди болю несе. Тріщать під ногами сухі трави, посміхається в заюжене небо Оленка, труби по-удав'ячому поскручувались на оркестрантах, а вони, кидаючи в розвітрений степ біль своїх маршів, музикою бунтуючись проти горя, важко йдуть в тих удавах труб, мов Лаокоони.

Так він розстався з Оленкою. Пустим, спустошеним після цього стало його життя. Вночі прокинеться — все Оленка перед очима з рученятком тендітним, з шовковистим волоссям, з усмішкою — усмішка та дитяча застеляє собою все небо, весь світ! І нема і не буде в усіх галактиках нічого кращого за це — за цей усміх дитячий, ласкавість рученят, перше лепетання... Було щось жорстоко-безглузде в цьому ударі судьби, життя його, таке стійке раніше, враз похитнулося. Уралов почував, що втіхи не знайде, примирення з нещастям не буде і що нове якесь, здобуте в горі прозріння не переставатиме терзати його. Нащо оте сонце в небі, коли її нема? Нащо всі дива світу, всі науки, нащо всі веселощі земні, якщо це їй, його ясочці, уже не потрібне? Нащо, нарешті, він сам, Уралов, і його праця тяжка, і його люта відданість ділу?

Став наполягати після цього, щоб перевели кудись в інше місце. Хоч на Курили, аби не тут!

Сьогоднішня його поїздка до міста теж була пов'язана з цим, і, повертаючись надвечір додому, він завернув до того кургану, де лежить Оленка, завернув, знаючи, що це

вже — прощання. Тут і ніч застала його, на могилі, тут йому все навкруги налилося темрявою і небо над степом нависло, порешечене зоряними пробоїнами, як велетенська мішень.

Уралов, наїжившись, сидів на кургані; якийсь нічний птах над ним шугонув, просвистів крильми; згадалось дитинство в степах кустанайських, і яке там було на озерах полювання, коли він бігав хлопчиськом за мисливцями та різними послугами дорослим заробляв собі право постріляти. Скільки пам'ятає себе, він марив полюванням, навіть далекий постріл нашорошував і кидав його в дрож, і його мисливський запал дивував навіть дорослих, їм було смішно, що хлопець, зачувши постріл, блідне від хвилювання, а він тільки й мріяв про той час, коли виросте й матиме власну рушницю. Потім виявилось, що в його дідаковаля є старезна рушниця «катеринівка», четвертий калібр, вагою не менше пуда. Просто гармата! Колись ще ніби дід дідів, пугачовець, зробив її, а дід так і не вистрелив з неї жодного разу — боявся. А цей, малий Уралов, взяв її, зарядив, замість дробу, шариками з підшипника, пішов на майдан, прив'язав до плуга, а до курка — шнурок, щоб випробувати здалеку. То таки був постріл! І, одначе, не розірвало її. Після цього знову зарядив, прилаштував свою «катеринівку» до велосипеда і покотив на озеро в степ. Зустрічні хлопці-казахи сміялися: всіх гусей твоя пушка переб'є!.. В полі гусей тьма, на просищі пасуться, летять, гелгочуть, валом ідуть. Уралов зарився в копицю проса, виставив лиш кінчик своєї гаківниці, картуз підклав під плече, щоб віддачею не розтрощило. Сидить, не дише, а вони насуваються гелготом, вже мало не з-під нього просо смичуть, і він, затаївши дух, приклався, пальнув. Удар, іскри з очей, і вже нічого більше не пам'ятає. Очуняв: «Де це я? Що зі мною?» Рушниця відлетіла на чималу відстань, картуз теж чорт зна й де, плече горить і... жодної гуски! Однак це не відбило в нього охоти до полювання. І вдруге, і втретє знову виходив з тією пудовою «катеринівкою» на гусей і щоразу падав після пострілу непритомний, аж поки в якійсь інструкції не вичитав, що треба було давати вдвічі менший заряд, ніж він давав...

Невідомо, чому й згадалась йому зараз та його рання хлоп'яча пристрасть, блукаючим спомином навівалась серед нічного степу на могилі, де вічним сном спить його донечка. Не раз він чув жалі та скарги на скороминушість людського життя. Промайнуло, як сон, пролетіло мигцем, не встиг і оглянутись... Справді так. Але зараз його думка про інше, про те, як багато може ввібрати людська душа, мозок людський: цілі галактики життя може людина вмістити в собі! Коли були ті озера, гуси, просища? Коли то було: вперше побачив трамвай. Перший самостійний виліт... Як то далеко-далеко. Наче за далеччю віків. Майже в античності. І нічого цього Оленка не знала. Ні тих гусей, ні просищ, ні озер ніколи вже не побачить, і в цьому є велика якась кривда. Свіжа рана життя, вона заступила йому все, що було і що є, болем своїм ятрить його і ятрить. Фатальність? Якщо це фатальність, то він її ненавидить! Забрати в нього Оленку, в самому розквіті загубити цей свіжий росяний пуп'янок, що вже всім умів дарувати радість, — ні, нема в цьому глузду, і ніхто не переконає Уралова в тому, що так буває, і що нічого не вдієш, і що «така вже судьба»... Не повинно бути такої судьби! За що її скарано, за що страчено його Оленку? Не було в ній ні злоби, ні ненависті, ні підступності, не таїлось навіть натяку ніяких злих намірів, променилась тільки ясність найчистішої усмішки, було тільки те, з чим людина народжується для життя... Гризе його думка, тривога, що, можливо, є частка і його провини в тому, що сталося. Коли привозив Чабаниху-чаклунку, вона говорила щось застережливе, що місце, мовляв, не підходить дитині й не такі їй потрібні цяцьки. І що тільки під тихими зорями, а не серед гуркоту та вибухів здоровим та щасливим буде зачаття людське... Він не надав тоді значення словам старої, а тепер дедалі частіше довбе мозок думка: може, справді дитину лякало тут все, гуркіт тривожив і ці вибухи, що час від часу землю стрясали, може, вони й справді не для дитячої психіки? Причину доньчиної смерті так встановити й не вдалось. Командири й товариші вважали Уралова людиною впертою, вольовою, настійливою, людиною, для якої почуття обов'язку понад усе, а ось тут він не певен, чи все

він зробив, щоб Оленку врятувати, чи виконав свій обов'язок перед нею до кінця? Одне тільки знає напевне, що ця тяжка драма не минеться для нього безслідно, ці згаслі Оленчині усмішки для нього ніколи не згаснуть і ніколи не буде вже він таким, як раніш. Глибокий внутрішній струс мовби відкрив йому очі ширше на світ, на саму сутність життя, і те, що раніш могло й не чіпати, зараз не залишає його байдужим. Чи так жив? Чи так ти живеш? Чи так усі ви, люди, живете? Задала йому Оленка таких запитань безліч, запитала й пішла собі, а йому залишила вік на роздуми!

Десь із глибини темряви чути дзеленчання дзвіночка. Наближається отара. Чабан Горпищенко веде її, не інакше, бо це тільки він зважується заглибитись з отарою так далеко в землі полігонні, та й полігонне начальство до нього не таке прискіпливе, адже у старого син льотчик і сам він людина заслужена й розторопна. Під час останніх важливих навчань, коли тут навіть один із маршалів був, він швидко з Горпищенком здружився, для них обох — для чабана і для маршала, — певне, було про що довірливо поговорити, розклавши вогнище в степу для чабанської каші «в кожусі». В ті дні усе, що робилося на полігоні, було оповите особливою таємничістю, право доступу сюди мали тільки люди найнеобхідніші, решту всіх виселили, і чабан Горпищенко теж тільки віддалеки міг бачити, як незнайомі автомобілі мчали в напрямі полігона, як свіжі намети в один день там з'явилися і як потім на далекому куті, що виходив у море, виросла висока драбинчаста споруда і в ній, наче в колісці, в сповитку, лежало щось блискуче. Колись там орли та інші дикі птахи гніздилися, а тепер люди он для яких пташенят гнізда мостять...

— Хочете побачити? — запитав його маршал при зустрічі. — Дивіться завтра о дванадцятій.

І чабан дивився. Удар бачив, і зблиск, і як відділялась ракета. Видимо, справдішня, вона повільно, майже знехотя виходила з вогняного клубовиння, а потім враз понеслась блискавкою, зникала невловимо, щоб приземлитись десь, може, аж на далеких водах океану, так само рівних і відкритих, як степ.

А звідси після цього всі одразу роз'їхались, поїхав і маршал, позникали намети, берег на куті став знову порожній.

— Це хто тут ночує? — запитує чабан, наближаючись до Уралова, і, впізнавши його, додає якимось вибачливо: — А, це ти, синку...

І, шелестячи травою, сідає поруч нього.

Сидять обидва мовчки, вслухаючись чи в себе, чи в шурхіт отари, що розпаслася на чистій, не забрудненій нічийми овечатами траві полігона. З темряви коли-не-коли подзвонює дзвоник — ніжно, мелодійно.

— Для чого та музика? — питає Уралов.

— А щоб не розгубились... Та й люблять овечки музику... Чи сопілку, чи пісеньку, чи тронку отаку.

— Як, як воно зветься?

— Тронка.

— Ніколи не чув такого слова, — з сумом каже Уралов. — Як багато я ще не знаю... Гарний звук. То мідь?

Чабан підводиться, ловить овечку, що підійшла зовсім близько, знімає у неї з шиї дзвоник, щоб показати Уралову. Той бере в руки щось важке, металеве, коструbate... Схоже на снарядну гільзу, зігнуту надвоє. Подзеленчав, задумливо послушав. Як антипод тиші — такий тут звук цієї тронки. Серед темряви й мовчання степу вона як голос життя.

— Шмат звичайної гільзи, — каже він, повертаючи тронку чабанові, — а видає такий ніжний звук...

Щось просвітіло в нічному повітрі, чи кажан пролетів, чи птах якийсь ненароком отарою піднятий із трави.

— Перепілка, чи що? — загомонів угору Горпищенко. — Вже й перепілок тепер меншає. А лебедів? Колись у нас отам, на косі, лебедів дядьки возами набивали. Поїде й повен віз, як снігу, накладе. А тепер птаство переводиться. Орел хіба ще коли-не-коли покружляє.

— Скільки він живе, орел?

— Та більше нас. Часом дивишся на нього й думаєш: що той птах бачив на своєму віку! Від чумаків до ракет — усе він оком своїм ввібрав...

— Хижак.

— Хижак-то хижак, а ти придивися... В них свої закони.

Навіть шуліка не б'є чужих пташенят, коли вони ще в гнізді...

Уралов запитав недовіжливо, нервово:

— Хто це бачив?

— У народі давно помічено:.. Доки пташка сидить на гнізді, ніколи її не зачепить... — зітхнув чабан і після мовчанки обернувся до Уралова: — Правда, що тебе кудись переводять?

— Не тільки мене, а й полігон увесь згортаємо...

— Канал таки підпирає?

— Та й канал.

— Один полігон згортаємо, а другий уже на його місце спішить. Чув — у Чернігівці? Теж полігон. Тільки інакший. Полігон залізобетонних виробів — так він зветься. Залізобетонні кільця виготовляють, облицювальні плити для каналів... На різні бетонні вироби потреба зараз велика... Моя Тонька як спалахне чого-небудь, так і погрожує: кину к бісу вашу отару, в Чернігівку подамся на полігон! Мотористкою бетономішалки стану!..

По ласкавості голосу чути, що старий посміхається в темряві.

— Але й ми свій полігон ліквідувати не збираємось, — ревниво-досадливо каже Уралов. — Тільки перекочуємо на інше місце.

— Звісно, поки що без цього не можна, — згоджується чабан. — Того он аж над Свердловськом збили, чого його туди занесло? Силою все похваляються... А це не та сила, щоб нею хвалитись. Ти сорт новий виведи, колосок вирости повнозерніший... Ягнят та вовни більше візьми або хворобу невігойну вилікуй... Ото буде сила.

— Що від Петра чути?

— Привіт тобі передає — позавчора лист був...

— Спасибі.

— Уралову, пише, передайте привіт і дружині його...

Чабан умовчує при цьому, що син, передаючи Уралову та Галі привіт, особливо цікавиться, як маленька Уралова росте. Почуває старий, що не можна зараз про це ні слова — тяжко зранена біля нього людина. Та хоч і мовчить він, але душа його сповнена співчуття до Уралова, вся вона

проймається зараз горем його, бо в тій драмі на полігоні було щось таке, що торкалось не тільки Уралова, а чимось глибоко торкнуло тут душі багатьох людей. Мине час, зміниться степ, не буде вже тут і слідів полігона, а чабан і тоді не одному ще розкаже, як народилася на полігоні дитинка, як росло в цім ракетнім степу на втіху гарнізонів те славне дитинча, і як стало потім кричати ночами невідомо чого, і як згасло. Розкаже, як ховали його на цьому кургані під музику двох духових оркестрів — військового і радгоспного — і як усі бомбардувальники в той день відмінили свої польоти.

Після мовчанки він знову заводить мову про канал:

— Як прийде велика вода, то змінить весь край. Уволю нап'ється дніпрової степ і зазеленіє... А то ще літо уповні, а вже тут згоріло все, гаряча хуга свистить, куряву жене. З водою буде веселіше. Навіть рис сіятимем, як у Тарасівці. В них там, кажуть, дуже добре вродив, корейці постарались... Сімей сорок їх у Тарасівку приїхало, щоб і наших навчати. Бо чи біля овечок, чи біля ракет, чи біля рису — це все вміти треба. Я, в Середній Азії бувши, надивився, як вони той рис плекають... Він теплої води, скажімо, не любить, йому тільки свіжу, протічну, прохідну давай... А в сусідів механізатори уже й кукурудзу на поливних посіяли: ліс! Стоїть, аж ворониться... Буде вода — все буде. Ще й садки тут шумітимуть хіба ж такі: приїзди коли-небудь у гості, побачиш... Запамяталось мені слово вашого маршала, розумне слово, — в саму душу запало. Сидимо одного разу, як оце з тобою, гомонимо, і каже він: «Навіть якщо маю найкращі ракети, якщо маю силу світ звоювати, не хочу я цього. Не потрібні мені континенти-попелища. Я хочу бачити їх у зелені і в цвіту, хочу під усіма зорями чути шепіт закоханих...» Ось так, синку.

Старий підводиться і, не прощаючись, іде до отари, зникає десь унизу за курганом; разом з ним віддаляється, мелодійно тане в темряві й тронка.

А Уралов тут стріне й зорю світанкову. Вже заблищить вранішня роса на голих оболонках ракет, як з'явиться в степу жіноча постать, квапливо, стрімкою ходою наближаючись до газика, до кургану. «Галя йде», — подумає Ура-

лов і не помилиться. То справді вона поспішає сюди, і притиснутий до грудей палахкотить у неї оберемок живих квітів, цілий сніп рясно зрошених росою її чорнобривців та петуній, гвоздик та царських борідок. Піднявшись на курган, вона кладе їх мовчки там, де треба покласти, обличчя її блідить світанок, а уста змучено стріпуються і при погляді на Уралова складаються в щось схоже на усміх:

— Сердешний, як ти вимучився тут... І роса на тобі... Я догадалася, що ти тут... Ходімо, любий... Ходімо ж...

Вони сходять униз, де застиг під курганом перекобачено газик, сідають, і Уралов шарпає, жене з місця. Від'їхавши, ще раз зупиняється, і обоє мовчки озираються на курган, увінчаний маленьким, охрою пофарбованим обеліском, що в цю мить для них безмежно вищий за всі оці холодні ракетні обеліски, які вилискуються навкруги у вранішнім степу. Хмурачись, Уралов повідомляє дружині, що все нарешті вирішено, вони переїжджають, і полігон згортається, і оці ракети сьогодні ж будуть повалені, як ліс, призначений на зруб.

Дедалі більше видніє; степ ширшає, розпросторюється після нічної імли, а на сході, за блискучими стовпами ракет, між сивими козацькими могилами, несподівано з'являється червоний вершечок ще одного кургана, і той курган, свіжий, яскравий, молодий, дедалі більше росте, підіймається над смугою обрію, аж поки стає зовсім круглим, стає не курганом, а сонцем.

Спогад про океан



Стоїмо з другом на верхній палубі. Перед нами навсібіч — відкритість океану. Хмуре небо, пружний вітер, що дме тут, здається, постійно, і ледь мріє в холодній далечі смужка атлантичного обрію.

Береги Європи остаточно зникли з очей. Ще до Парижа неясно було, принаймні мені з моїм білоруським другом, у який спосіб випаде нам добуватись до Західної півкулі, до місця свого відрядження, де на чергову сесію Генеральної Асамблеї з'їдуться посланці зі всіх континентів, і лише в останній момент стає відомо, що котромусь із наших відповідальних колег, ледве чи не самому керівникові делегації, літак протипоказаний, тим-то несподівано для себе опиняємось на палубі цієї розкішної «Куїн Елізабет». Буваліші з учасників нашої поїздки, ті, кому вже доводилось звершувати далекі подорожі, в один голос запевняють, що нам неймовірно пофортунило: у Світовім океані всього двоє, мовляв, існує суден такого класу — «Куїн Елізабет» та «Куїн Мері», розміри їх величезні, це, власне, сучасні «Титаніки», витвори нової технічної ери, до того ж обладнані вони якимись новітніми стабілізаторами, завдяки чому навіть під час урагану, під час найсильнішого шторму ніхто з пасажирів не зазнаватиме нападів морської хвороби. Хай там як шаленіє океан, а ваша палуба не здригнеться, сталевий гігант, рухаючись серед неосяжних вод, йтиме заданим темпом, і всі ви почуватиметесь на кораблі, мов у фешенебельному готелі.

То чого ж іще пасажирові треба? Пливемо, радуємося життю, поступово знайомимось між собою. Прізвища наші, поряд із сотнями інших, уже надруковані на крейдяному папері корабельного бюлетеня, стоять вони в цьому своєрідному реєстрі не за рангами, а за алфавітом, — цим, видно, засвідчується, що всі ми перед лицем океану рівні. Список прізвищ публікується теж для зручності пасажирів, щоб знайомства відбувались між ними вільніше, і така завбачливість, певне, доречна, надто ж коли зважити, що живемо в епоху, де контакти даються людям нелегко, а відчуженість між однопланетянами стає ледве чи не знаменням часу. Наче театральну програмку, читаємо ми гар-

но віддрукований корабельний бюлетень, де вказано вашу професію та країну, до якої належите, істотним вважається тільки це, решта відомостей нікого не обходить, з анкетами до вас тут не лізуть, нікому нема діла, ким ви на світі були, ким стали, які маєте уподобання і з якою метою спорядилися в путь.

— Однак не думайте, що ви опинились поза часом та простором, — нагадує нам, новачкам у делегації, старший перекладач В'ячеслав, якого колеги за його всюдисущість та вперто випнуту щелепу жартома називають «Літаючим ящером». — За нами й тут буде око та око...

Отак, мимохідь зауважить і зникне кудись, а ви, шановні мандрівники, самі дотямкуйте, що воно і як.

За всіма ознаками, подорож наша повинна бути приємною, з першого дня пасажир тут оточений піклуванням, ранг пасажиря такого судна дає кожному з нас неабиякі переваги. До ваших послуг буде весь оцей фантастичний сервіс, всі оці бари, плавальні басейни, тенісні корти, ресторани, де перед вами на білосніжних столах з'являтимуться всілякі смакоти, зелень, напої, найдобріші страви та спеції, що знайомитимуть вас із кулінарним мистецтвом різних народів, а не бачені досі екзотичні фрукти тропічних країн знову нагадають вам, яка багата й прекрасна наша планета.

Для нас із моїм другом — білоруським поетом — поки що все це вдивовижу, не так просто одразу при звичаїтись до цієї зовсім нової для нас дійсності: цілий плавучий різномовний Вавилон з безліччю людських доль, затаєних у собі, неприступних, розмірено рухається серед відкритих океанських вод. Миля за милею долаючи Атлантику, переміщується в просторі цей окремішний, лиш спільною палубою поріднений світ людських пристрастей, де все загадка і непередбаченість, де, може, найчистіша любов сусідить з підступністю та інтригами, де чиєсь почуття, може, спрагло й довірливо шукає взаємності. Вечорами сотні ледь знайомих між собою людей вихряться в танцях, виставляють під світло плафонів свої вбрання, сяючі діаманти, оголені жіночі плечі, багатообіцяючі посмішки, і лише пізньої ночі дансинг спустіє, пари, що танцювали до знемоги, по-

несуть у каюти свою жагливу інтимність, розпалений шал почуттів.

На цьому найсучаснішому лайнері повно спокус, і, щоб ми під час плавби в чомусь не схилили, не розмагнітились в чужорідному середовищі, керівник делегації, людина суворої моралі й твердих принципів, час від часу крижаним голосом велить залучати нас до праці, і тоді ми збираємось в каюті котрогось із найбільш досвідчених наших колег. На столі для годиться буде розкладено ще з дому відомі нам папери, лежатимуть вони, звичайно, без руху, бо вся увага наша буде віддана переслухуванню більш чи менш дотепних, переважно дипломатських, анекдотів. Це в нас називається: працювати над документами.

Керівник делегації, ясна річ, догадується, куди в такі години спрямована сила наших інтелектів, знає, що службові папери особливих змін в цій накурений каюті не зазнають, але йому, як нам здається, найперше потрібен саме наш послух, таке ось ревне сидіння, наша, бодай навіть удавана, діяльність. Краще хай теревенять та ляси точать, в дотехах змагаються, аніж по судну никають, де якраз і можуть зав'язуватись сумнівні знайомства. Бо ж помічено, що декотрі з новачків і до барів виявляють інтерес, і біля басейну стирчать, витріщаючись на довгоногих, зовсім не сором'язливих іноземних красунь. Аскетична суворість керівника делегації не викликає з нашого боку нарікань, адже, зрештою, він відповідає за нас, дбає про те, щоб ми, його підлеглі, не стали об'єктом якихось підступів, живою іноземних розвідок, щоб серед усіх тутешніх спокус повсякчас пам'ятали, хто ми є і куди нас послано.

Особливо шеф наш пильнує поведінку мою й білорусову, адже ми люди без дипломатського вишколу і в складі делегації опинилися вперше. Нарікати на вимогливість нашого керівника було б ні до чого, зрештою ж, він хоч і крутий вдачею, одначе вміє іноді виявити й великодушність майже батьківську. Ось, скажімо, після тривалого обіду в ресторані за спільним, ніби родинним, столом шеф, зірко й з розумінням оглянувши товариство, надто ж цих двох дипломатів «тимчасових», змирливо запитає:

— Ну-с, колеги, що солдатів належить після обі-

ду? — І сам же й відповідь: — Так, так, ви вгадали: оголошується вільний час...

Це означає, що він буде відпочивати, а інші можуть розпоряджатися собою, хто як захоче. Для мене з моїм сьабром це години найжаданіші. Минатимуть вони для нас здебільшого на верхній палубі, на тій корабельній вершині, де очам щораз мовби заново відкривається його величність океан. Простір, безмежжя, і цей розмірено пульсуючий, ніби вічний рух вод, і ледь помітний рух корабля.

По курсу в нас небо, нависле, кудлате. Води і води, їх сива далеч, що зникає за обрієм, десь там еднаючи себе з небом.

— Чому людині ніколи не набридає дивитись на океан? — схилившись на поруччя, запитує мій друг.— Дивне якесь почуття виникає перед цим безмежжям пульсуючої матерії... Щось чується тут незвичне, але що?

— Ти хочеш сказати: поклик вічності?

— Не жартуй, братку... Можливо, і це. Можливо, цей поклик тут чутніший, ніж у міській квартирі... Дивно: така велич перед тобою і все ж вона не пригнічує... Ну а тебе чим океан вражає найбільше?

— Він суворий. Яюсь первісно суворий.

— Але ж без ворожості?

— Здається — без.

В певний час на верхню палубу чорношкірі слуги вивозять у м'якому нікельованому візку спаралізованого мільонера, банькатога товстуна з великою лисою головою, обрамленою рудим, ніби іржавим, волоссям. Багато хто з пасажирів уже знає, що це фізик, у своїх колах досить відомий, один із тих змілітаризованих інтелектів, котрі свого часу мали справу з ядерною енергією, готували Хіросіму та Нагасакі і кому відповідні відомства ще й зараз охоче дають перепустки на свої засекречені полігони. Кажуть, він геній. Громіздке тіло його, розплившись, заповнило весь візок, м'ясисті руки лежать на пледі безжиттево, знерухомлено. І на обличчі ніякого поруху, ні тіні якихось емоцій, одначе з-під рудих брів, з-під важко навислого лоба, крізь щілини змружених очей пробивається до світу гострий-прегострий погляд. Щось є в цьому погляді холод-

не, вичікувальне. Може, такі погляди будуть в інопла-
нетян? І ніколи ні іскри радості в тих щілінках-амбразу-
рах, ніякої людської відкличності — одна хмурість владно-
го, загадково застиглого в очужілої розуму. Може, він
здається собі надлюдиною? Може, після диявольських
своїх полігонів, після того, як вдалося йому заглянути в
грізні надра речовини, він і справді повірив у всемогутню
силу своїх прихованих під лисим черепом півкуль? Може,
всерйоз певен, що зусиллям свого інтелекту зміг би при-
баванні збурити й самий океан, зміг би зупинити чи
змінити оце вічне пульсування хвиль?

Біля генія чергує його камердинер, чорношкірий кре-
мезний чоловік в сивіючих уже кучерях, він тримається з
незалежним, досить імпозантним виглядом. Поруч візка,
також невідлучно, стоїть миловидна дівчина в білому фар-
тушку, тендітне, безсловесне створіння, — сиділка, чи хто?
Наче ангел надмогильний, німотно чатує вона над цим ще
не згаслим, потворно розгодованим тілом, не сміючи навіть
краєм ока поглянути на довколишній світ. Стрепенється
дівчина лише тоді, коли з візка пан щось глухо промимрить
і ледь помітним рухом голови звелить їй відступитися, щоб
зручніше було йому спостерігати зграю налетілих чайок.
Птахи, полюючи за чиймись крихтами, зчиняють не-
приємний крик, підлітають близько до паралізованого,
служницю навіть острах бере за цього незрушного під-
пічного, їй, певне, здається, що птахи мають намір виклю-
вати йому очі з орбіт, — може, й справді в них є такий
потаємний пташиний намір? Фізик, одначе, стежить за
птицями поглядом аж ніяк не боязким, явно ожвавілим.
Знати б, що вони зараз означають для нього, ці білі птахи?
Чи розуміє він їхню мову? Чи любив він їх коли-небудь,
бодай у дитинстві? Так чи інак, але видно, що до цих не-
втомних створінь, що все життя літають над всесвітніми
водами, у фізика жевріє почуття, схоже на симпатію, лише
до них прокидається в цій людській руїні цікавість майже
щира, непідробна, якої він, здається, геть позбавлений що-
до людей, цих, видно, досить насточортілих йому homo
sapiens'ів. Схоже на те, що обрії життя для цього палубного
хмурого генія невідворотно звужуються і що ці білокрилі,

повні енергії птахи, вируючи в небі над ним, зараз стають тим останнім з усього живого, чим на межі небуття людина ще єднає себе з довколишнім світом.

Незрозуміло, звідки беруться ці птахи тут, у відкритім океані, проте час від часу вони з'являються над нашою палубою, коли ж чайки відлетять, фізик одразу схмуриться, лежить у своїм прокрустовім ложі з міною презирливо-скривленою, товсті губи невдоволено жують повітря, потім він ніби впаде в дрімоту чи й зовсім не дише, тільки щілинка-амбразури, поблискуючи з-під рудизни брів, засвідчують: ще є в цій істоті життя, океанський кисень ще живить його мозкові клітини. Істота, власне, напівжива, жалюгідна в своїй безпорадності, одначе норів виказує, сторонніх не терпить, тим, хто прогулюється, до візка наблизитись не слід, камердинер за цим стежить, довкола його підопічного існує ніби заборонена зона.

І хто б міг подумати, що порушити цю зону зважиться не якийсь там зухвалець, а наш тихий-тихесенький білорус. Якось, промерзнувши на вітрі, ми з ним змушені були перегрітись у барі, після чого знов вийшли шпацірувати на палубу і ось тут, загомонівшись, навіть і не помітили, що вступаємо на територію, де поблискує знайома колісниця з нахмуреним генієм. Камердинер, пихато настоббурчившись, щось кинув нам навстріч неприязне, вказав на уявну заборонену зону, і хоч, ясна річ, не варто було з ним заходити в конфлікт, одначе сябро мій раптом виявив несподівану впертість, і не встиг слуга отямитись, як він рішуче наблизився до самої колісниці і, нахилившись, став щось втлумачувати рудому генієві невідомо якою мовою. І що дивно — господар візка не обурился, навпаки, це зухвальство, видно, його тільки розважило, широке, ніби розплескане, обличчя його, хоч і не без зусилля, ворухнулось живою відкличністю. Охоплена жахом служниця намагалась затулити собою підопічного, камердинер стояв ошелешений, гнівним поглядом він ладен був спопелити зухвальця, що посмів порушити спокій його пана, а сябро тим часом, ніби нічого й не сталося, вже залишив «зону» й, вдоволений, закрокував поруч мене.

— Чого ти вломився в його володіння? — запитую непорозуміло.— Що ти йому сказав?

Білорус загадково прискалює око:

— Те, що треба, сказав... Хай знає.

— На якому ж наріччі ти до нього звертався? Чи не на санскриті?

— Жарти жартами, а я таки просвітив його... Може, не зовсім і тактовно вийшло, але не шкодюю.

Мені ще дужче кортить знати, що ж він сказав тому нещасному.

— Не сподівався, Петре, що ти, всупереч інструкціям, ось так підеш на контакт із тим сумнівним типом... Може, хоч мені зізнаєшся, які ти державні таємниці тому тузові відкривав?

Тамуючи хитрий усміх, білорус озирається остережливо, так ніби хоче переконатися, що нас ніхто не підслухує.

— Гаразд. Слухай, калі ласка... Якщо це вважати таємницею, то пару теплих слів від свого однопланетянина він таки почув. Якщо кажу, ти такий всесильний алхімік ХХ віку, що міг випустити свого проклятого джина з пляшки, то не будь же снобом, не накликай на себе довічне прокляття — зажени того джина назад у пляшку! Оце і все, що я йому сказав.

— А він?

— По-моєму, сприйняв. При слові «джин» він навіть ожвавів.

— Не той джин він мав на увазі, — чуємо раптом зауваження із-за наших плечей, і ми озираємось, вражені: перед нами стоїть В'ячеслав-перекладач, з ехидною міною на фізіономії.— Ну ви дограєтесь, дипломати новоспечені. Кому потрібна оця ваша витівка? Що ви хотіли від того Гаргантюа? Невже ви не розумієте, що він тут на особливим становищі, це ж пасажир номер один... Добре, якщо через нього їхні служби нам не вчинять скандалу...

— А він що нам учинив? — спокійно заперечує білорус.— Скільки цей алхімік та йому подібні зла накоїли для всього людства? Тож хай хоч знає, що живущі про нього думають...

— Зрештою, він робив відкриття... Між іншим — геніальні..

— В ім'я чого? — червоніє від обурення сябро. — Чи моє діло винайти, а за наслідки я не відповідаю? Оце воно, лицемірство віку! Називайте мене як хочете, але казав і кажу: є відкриття, які мене не радують, є генії, до яких я завжди буду почувати відразу!

— Слуги диявола? — насмішливо уточнює В'ячеслав.

— А то й ні? На їхніх відкриттях лежить печать зла! Повипускали нечисту свою силу з-під усіх замків, а хто її буде приборкувати?

— Я не берусь, — каже перекладач з претензією на до-теп.

— Ти не берешся, і я ні, і він теж... Всі тепер умивають руки. Декотрі вважають, що геній і злодійство таки сумісні й тут нічого не вдієш... Чого шукали ці куплені мізки, залізаючи в таємниці природи? Кортіло влади безмежної, світом хотілося керувати? Серед формул своїх, може, вони й генії, а душею — пігмеї...

Ніколи ще не бачив мого друга таким збудженим. Перетнувши палубу, зупиняємось біля поручнів.

— Кажуть, що капітали його величезні, — піддає нам інформації В'ячеслав, спостерігаючи й звідси за фізиком, що йому слуги саме дають якесь питво. — У банках мільйони, а він тут вітамінною водичкою живиться... І все-таки, скажу я вам, геній — це звучить!

— Дивно, що цей Гаргантюа з своїми мільйонами викликає з твого боку явний пієтет, — кажу до В'ячеслава.

— На низькопоклонстві хочеш мене зловити? — насмішкувато випинає він щелепу. — Не вийде. Знаю цьому типові ціну. Для мене він теж носій зла. Розломив ядерний горішок і кому віддав? Вояччині, мілітаристам! А що інтелект віку — цього в нього не відбереш... І досягнень науки нібито спершу не хотів передавати генералам, навіть публічно заперечував...

— Гріш ціна їхнім запереченням, — хмуриться сябро на це пояснення «Літаючого ящера». — Фальшивці, лицеміри! Спершу зроблю, продам, а потім покаюсь. І взагалі, хто їм дав моральне право розпоряджатися долею народів,

затіваючи ці зловісні атомні ігрища? Заберуться на край світу і з якогось там нещасного атола стрясають всю планету — ось вам подаруночок! І це генії, добродійці людства? Чи вони, гадаєте, й справді не відають, що творять?

— Відають,— кажу, щоб підтримати друга.— Відають, бестії. Хіба ж не іронія долі, щоб саме отаким, як цей, честолюбцям вдалося переступити фатальну межу пізнання? Ні, здається, нам просто з епохою не пощастило: не в тій народились...

— Що я чую! — вдавано дивується В'ячеслав.— Мій найближчий земляк, однокашник по університету, колишній круглий відмінник — і, будь ласка: він проти прогресу в науці. І епоха йому не та!

— Епоху, на жаль, не вибирають.

— А якби можна було вибирати? Ти, звичайно, захотів би жити в епоху Сервантеса або Петрарки?

— Можливо. Здається, там почувався б краще. Тільки ти ж начальству не кажи...

— Так-так, двадцятий наш вік тебе не влаштовує, твоя душа й зараз тягнеться кудись у віки відшумілі. Тільки врахуй, що й там вашому братові було не солодко. Історія літератури про що нам говорить? Данте поневірявся у вигнанні... Сервантеса, закутого в кайдани, корсари просто з палуби продали в рабство... Камоєнс помер у злиднях... Це ж факти. Мені яко поліглотові про це відомо з першоджерел...

— Зате не йшлося тоді про можливість самозруйнування планети,— заперечує поліглотові Петро.— Люди тих часів не почували себе в постійній тривозі. А ми? Після того, як епоха наша добралась до ядра і навчилась міряти свої успіхи мегатоннами, ми стали, по суті, іншим людством!

— Ось у цьому ти, здається, маєш рацію,— згоджується В'ячеслав.— Не всі в науці виявились на рівні Жоліо-Кюрі. Силою речовини, на жаль, заволоділи і такі ось троглодити, як цей, що його тепер катають у візку і годують з ложечки... Звичайно, він вважає себе суперменом, а ми всі для нього пішаки... Одначе де ж це він? — Перекладач обертається у той бік палуби, де щойно блищала нікелем

фізикова колісниця.— Так рано відбув до свого люкса? Певне, ви неабияк його налякали!..

— Ти свідок,— звертається до мене сябро.— Я щось порушив?

— Повівся ти з ним цілком коректно.

— Товаришу Петре, надалі раджу обходити цього паралітика десятою дорогою,— застерігає В'ячеслав.— Він мені навіть уночі приснився. Ніби лежить на палубі голісінський, а його чайки клюють... Зате дочка у нього — ви звернули увагу? — Наш поліглот одразу веселішає.— Вона ж просто красуня! Нефертіті ХХ віку! Та ще з отим журавлем вінченосним, що так елегантно її супроводить.

— Його, кажуть, у міжнародну Червону книгу занесено,— зауважує Петро. — Коли та юна особа з ним прогулюється — в мене теж частішає пульс...

— Я конче мушу з нею познайомитись! — хвальковито вигукує поліглот.— Для мене ж мовного бар'ера не існує, не те що для вас, без'язиких...

— Між іншим, товаришу поліглот, вона до нас уже чемненько вітається,— з притиском каже сябро.

Перекладач не вірить:

— До вас? До таких?

— До таких, калі ласка...

— Фантастика! Дівчина з вищого світу і ви... Ну чому б це вона мала до вас вітатися?

— Треба думати, ми їй сподобались,— прискалив око сябро.

В'ячеслав якийсь час перемовчує, зосереджено жує прикушену губу.

— Тут якесь непорозуміння. Може, Нефертіті з кимось вас переплутала? Скажімо, прийняла вас, крутоплечих, за корабельних кочегарів? А якщо й кивнула вам, то це скорше ненароком, при наступній зустрічі, побачите, вона просто проігнорує вас!

Одначе він помилився. Коли ми спускались трапом, назустріч нам з тенісною ракеткою в руці саме поспішала ця юна особа, мільйонерова донька. В короткій спортивній спідничці, каштанове волосся гарненько начесане на лоба, на ходу дівчина щось щебетала до свого супровідника, хлопця атлетичної будови. Помітивши «кочегарів», дівчина, вже як

знайомим, привітно помахала в наш бік рукою, а наблизившись до вмиць зашарілого сябра, одним духом випалила йому в вічі цілу тираду чогось явно компліментарного. Поліглот наш, взявшись перекладати, ледь встигав за бурхливим потоком її слів.

— Цій юній леді до душі ваші сині очі, і вона вдячна вам за те, що ви подарували її татусеві хвильку уваги, — не без ехидства звертався до Петра наш «Літаючий ящір». — Батечко оцінив вашу комунікабельність. На вашу адресу, колего, мовилося таке: той молодий слов'янин у широких штанях, він хоч і виголений сяк-так, але тямущості не позбавлений, з першого погляду зумів визначити, хто є хто. Може, він і незграба, одначе належно оцінив мій інтелект, такий нестерпний для наших західних пацифістів... «Ви нібито запрошували батечка навіть на келишок джина? — посварилась дівчина пальчиком. — Але лікар йому цього не дозволяє. Ми з вами будемо приятелювати, добре? Мене звуть Ліззі». І вона, мило всміхаючись, рушила зі своїм кавалером далі, а ми з виглядом переможців дивилися на поліглота: ну то як? Проігноровано чи ні?

— Отак, земляче, — кажу до В'ячеслава. — В сябра ось повчись, як встановлювати міжнародні контакти... Сподіваюсь, тепер тобі ясно, хто тут справжній дипломат.

— Не надто заздрю вам, колеги, — загадково мовив В'ячеслав. — Спершу хміль, а потім настає й похмілля, чи не так?

На Петра-білоруса, здається, неможливо сердитись. Натурою покладистий, добродушний, до всіх незмінно приязний, він просто природою своєю був не з тих, хто міг би розтівати конфлікти чи накликати на себе чийсь гнів. І якщо він, схильний завжди запізнюватись, часом вийде до сніданку з перекошеною краваткою, недоголеною щогою, то й тоді суворий наш керівник не стане ганити порушника етикету. Навпаки, дасть ще й пораду з виглядом досить поблажливим:

— Оскільки, товаришу поет, ви дипломат тимчасовий і щоденно голитись для вас, видно, проблема, то чи не відпустити б вам вуса? Було б нас двоє вусатих (сам шеф

наш здавна носить коротко підстрижені вуса)... А що краватка з'їхала, так з'їхала ж вона вліво, а не вправо...

— Даруйте, калі ласка, всього не встиг,— потираючи недоголену щоку й поправляючи краватку, відповідь Петро і зашаріється до вух.

— Це добре, коли людина ще здатна отак зашарітись,— каже наша дама — член делегації.— У вас, Петре, це вельми симпатично виходить... Одразу бачиш, що перед тобою душа емоційна й правдива.

Можливо, так воно і є. Вдома наш сябро не дарма вважається одним із кращих ліриків, рідна література досить високо оцінює його здібності як поета і як дослідника фольклору. Знаючи собі ціну, Петро, одначе, цим не хизується, тримається скромно, і його щирість та природність у стосунках з товаришами імпонують багатьом. Само якось вийшло, що ми з ним заприязнилися одразу, порозумілись з півслова. Нас і поселили в одній каюті, просторій, комфортабельній, де ми ночами тонемо в білосніжних пуховиках, маючи кожен під рукою свій персональний телефон і поруч з ним Біблію в шкіряній оправі. Зручніше нам і вдень триматись разом, бо навколишні дива, коли їх сприймати в чотири ока, постають ніби ще цікавішими.

— Видно, міцно ви потоваришували,— відзначає не без шпильки керівник делегації.— Просто кунаки, нерозлив-вода. Кажуть, і в тутешнім трактирі, чи то пак барі, вас бачать не поодинці, а тільки вдвох. Чи, може, моя інформація неточна?

Ми з Петром переглядаємось: хто ж це встиг? Який Навуходоносор?

— Зауваження слухне,— кажемо,— надалі й ноги нашої в барі не буде... Звичайно, якщо це так важливо для міжнародних зносин.

— У нас не сухий закон,— пояснює шеф,— але вашу заяву беру до уваги з приємністю.

Ділові інструктажі, ранкові летучки-наради в штабному люксі чи сидіння над паперами в чийй-небудь каюті — все це поглинає чимало часу, однак і нам залишається дещо. Коли після трудів праведних вибираємося на волю й, полегшено зітхнувши, йдемо із сябром блукати по судну —

для нас обох це просто години розкоші, години відкриттів. «Куїн Елізабет» справді одне з найдосконаліших сучасних суден, все тут не перестає дивувати нас своїми розмірами, лабіринтами переходів, ярусами палуб, загадковістю трюмів та капітанськими верхотурами — до кінця плавби ми навряд чи й вивчимо ці несходимі корабельні джунглі. Трансатлантичний гігант, він ніби для того й створений, щоб дивувати, вражати, захоплювати нас будівничою могутністю людини. День і ніч розтинаючи грудьми океан, судно рухається мовби само собою, про життя екіпажу, про тих, хто забезпечує хід цій надпотужній громадині, ми можемо тільки здогадуватись. Десь чергують у рубках небаготослівні моряки, зосереджено стежачи за показаннями приладів, десь є впередзорці, штурвальні, радисти, електрики, десь глибоко й під нами, в машиннім відділенні, постійно несуть свої вахти ті, кому ми довірилися і кого пасажери ніколи не бачать. Там вахти і вахти, праця і праця, а вам, пасажирам, залишено тільки світ сервісу, зручностей, гральних салонів, тенісних кортів, шумливих дансингів, світ вигадливих безнастанних розваг. Так що веселіться, жартуйте, забудьтесь у музиці, в танцях, викиньте з душі всі свої клопоти й прикросці, почувайтесь так, ніби не існує на планеті ніяких тривог та незгод, нічого — крім радощів буття! Доля «Титаніка» чи інших потерпільців хай вас не тривожить, ваш суперлайнер оснащений електронікою, безліччю найсучасніших приладів, чия підвищена надійність поза всяким сумнівом. Ніякі шквали, шторми не страшні цьому переповненому різномовними веселощами Вавилону, де навіть шум океану тоне в бадьорих вигромах оркестру, що з вечора й до пізньої ночі шаленіє в дансингу, захлинаючись модерними ритмами.

А судно тим часом рухається й рухається, далеко видно його вогні серед темряви океанських вод. Надвечір на верхній палубі, як тільки вийдеш, тебе обвіє вільний вітер просторів. Він, цей вітрюга, тут ніколи не стихає, лише змінює свою напругу, дошкульний, солоний, вдень він аж очі сліпить, несучи нам назустріч зірвану з бурунів мигтючу водяну порошу.

В пообідішні години верхня палуба заповнюється публікою; статечно проходжуються дорослі, перегукується дітвора, що швидше своїх татусів і мам встановила між собою контакти. Обох нас, мене й мого друга, іноземна малеча, білі й чорні дітваки в коротких штанцях, при зустрічі розглядає з неприхованою, однак приязною цікавістю. Спершу було загадкою, чому наші персони викликають до себе підвищений інтерес, потім з'ясувалося, що увагу юних пасажирів привертає найперше наша екіпіровка, наші небачено широкі універмагівські штани. Ера широких холош на той час для тутешньої публіки уже давно відійшла, змінилась модою вузькоштанною, одначе наших кравців ці зміни ще не торкнулись, принаймні ми з Петром вирушили в дорогу в «широких, мов Чорне море», кльошах, аж керівник делегації пожартував: будете, мовляв, хоч цим споріднені з гоголівськими героями, з розмахом просторих запорозьких часів. Оточені палубною дітворою, ми даємо вільно себе розглядати. Бо, зрештою, чим ці щедрі кльоші гірші за всі інші одяги, в які вбрані пасажери «Куїн Елізабет»? Адже тут можна побачити на людях вбрання, які, мабуть, тільки де-будь існують на світі, одяги народів Сходу і Заходу мовби змагаються між собою у вигадці й оригінальності, пасажери, зовсім по-різному одягнуті, здається, досить терпимо ставляться до зовнішнього вигляду одне одного. В чому тільки не зустрінеш учасників подорожі на цій спільній для всіх палубі: в шортах і джинсах, в східних хламидах і в арабських бурнуссах, в міні і в максі, в чернечих сутанах і в чудернацьких спортивних кацавейках, розмальованих пальмами та іншою тропічною рослинністю. І ні про кого не скажеш, що він порушує етикет, кожному його вбрання якимось пасує до статури... Надто ж під час палубних прогулянок вбирає очі жіноцтво, на смаглявих красунь в райдужних індійських сарі нам би тільки дивитись і дивитись, білорус вважає, що вони чимось схожі на яскравих повногрудих берегинь із нашого давнього епосу...

— Тут, ей-же-ей, братку, повіриш у наше спільне індоєвропейське коріння...

Крім Ліззі, й деякі інші пасажери з нами уже вітаються, скажімо, приязним кивком голови удостоює нас величавий

дідуган із розкошаною бородою і сивими пасмами волосся, що спадають до пліч, літня дама в окулярах теж дарує нам свою стереотипну усмішку, впізнає нас і ще одна дама, жилава, енергійна, яка без кінця фотографує океан, хоча він і пустельний, ну і, звичайно ж, дівора, чемна, охайна, при зустрічі дає нам дорогу й салютує в знак своєї дружельності.

Одначе серця наші ждуть зустрічі — ясно ж із ким... Ждуть того моменту, коли з'явиться серед публіки ця розсяяна до всіх, чарівна в своїй безжурності Ліззі і ми почемо її радісне:

— Хелло!

Тільки дівчина ступить на палубу, і всі одразу бачать, як це чудово бути юною, сімнадцятилітньою, з таким блискучим розпущеним золотавим волоссям і з такою природною, непідробною привітністю в очах, що для багатьох тут, не тільки для нас, важить безмірно більше, ніж те, що ти — мільйонерова донька. Літній слуга-африканець, здається, брат камердинера, услід Ліззі виносить на палубу велику клітку з пернатим красенем — вінценосним журавлем, що його ім'я тут уже багатьом відоме: Чарлі. Житло Чарлі майстерно зроблене із неіржавіючої сталі, його неволя прикрашена ще й стеблами живого очерету, доглядач, ґречно відсторонивши людей, ставить клітку в затишок, одначе орієнтуючи дверцятами до океану, щоб птах міг «дихнути простором». Кажуть, батечко цієї дівчини, ще працюючи в закритих фізичних лабораторіях, мав хобі — захоплювався птахами, його колекція вже тоді була відома визначним орнітологам світу. Та коли хвороба звалила цього похмурого генія з ніг і довелось перейти йому на життя лежаче, змушений він був поступитись і своїм захопленням; з усієї пташиної колекції залишив біля себе тільки цього ось вінценосного журавля, віддавши йому перевагу, можливо, ще й тому; що вид цей, як вважає господар, приречений на вимирання, отже, птах може виявитись одним із останніх на планеті. Своєю граціозністю й мальовничістю журавель привертає до себе загальну увагу. В кожному разі на нього куди приємніше дивитись, ніж на його розплилого, з бридливо відвислою губою власника,

чий візок на гумовім ходу в один і той же час допроваджують на палубу, щоб жовчний цей стариган міг переконатися, що світ ще живий, не розпався, хмари пливуть, чайки кричать і з планетою нічого не сталось.

Юна господарка журавля незмінно ласкава з своїм улюбленцем, весь час він чує від неї якісь ніжні слова, аж білорус жартує:

— Почути б щось подібне на свою адресу, а тоді хоч і на вічну спокуту до білих ведмедів...

Загледівши білоруса й мене серед пасажирів, Ліззі легким помахом руки просить нас підійти, на знак люб'язності дозволяє наблизитись по птаха.

— Чарлі, будь чемним, поговори з ними, — велить вона своєму вінченосному красеневі.

Ніби зрозумівши її, птах висуне крізь пруття дзьоб і заклепоче грудьми глибоко, нутряно — як німа людина.

Ми з Петром невідривно дивимось на це ув'язнене в клітку диво природи. Зірке розумне око, огруддя в сріблястому пір'ї, червона борідка й білі щічки, чорний випнутий лобик і цей чубчик-вінець, що сяє на голові пухнасто, розвихрено, мовби жмуток сонячного проміння. Що хотіла усім цим сказати природа? Для чого так вибагливо поєднала в цьому створінні красу кольорів, граціозність постави і цей справді ніби з самого проміння зітканий вінчик, що мовби таїть у собі гідність природи, її гордовиту загадку? Так, це образ досконалості, у вигляді птаха перед нами постав геній, створений самою природою, щоб дивувати й захоплювати людину. Геній із середовища птахів, він ніби для того й виник, вдосконалившись за мільйони літ, щоб життя могло показати свої дивовижні можливості, невичерпний свій творчий потенціал...

Для мене зустріч з птахом на цій океанській палубі особлива ще й тим, що на якийсь там змижок часу повертає в далекі літа дитинства, в ті наші плавні Великого Лугу з його озерами, баштанами, куреннями... Відчуваючи себе схвилованим, кажу до Петра:

— По-моєму, друг наш цибатий колись розгулював і біля степових українських озер... Як дивував він нас, дітлахів, своїм чубчиком на голові і тим, що зовсім не боявся

людей. Ніби приручений, підпускав нас близько до себе і щось отак, як цей, дружелюбно клекотів...

— А я вінценосного бачу вперше,— каже Петро,— хоча наших сірих журавлів зустрічати доводилось часто. Пам'ятаю, як ми серед своїх боліт спостерігали танці журавлів. То було незабутнє видовище! Спершу вони кланяються один одному, тоді починають походжати, дедалі швидше й швидше, кружляють, підстрибують, завмирають, піднявши, ніби в якомусь зачаруванні, дзьоби. І кожен їхній рух під час танцю виповнений непередаваної витонченості й грації. Таке враження, що птахи вміють кохатись і радіти життю,— інакше-бо чим пояснити їхні натхненні танці?

Лізі хоч і не розуміє нашої мови, але вслухається і пильно-пильно дивиться на мого синьоокого сябра, видно, відчуваючи його настрій.

— Ви поляки? — раптом запитує вона, ковзнувши поглядом по наших кльошах. Можливо, дівчина бачила такі кльоші десь у порту на польських матросах, то й нас долучає тепер до їхнього товариства.

Так чи інак, друг мій не став заперечувати, тільки зніжковіло промимрив, що за місцем народження він доводиться земляком польському поету Міцкевичу. Дівчині його мимріння, видно, нічого не сказало, зате, коли ми — більше жестами — похвалили Чарлі, Лізі втямила й розцвіла в усмішці, щось стала скоромовкою пояснювати нам по-англійськи, потім, зрозумівши, що зусилля її марні, засміялась і, щоб розвіяти нашу скутість та ніяковість, сміливо подала руку одному й другому, ще раз повторивши своє ім'я:

— Ай ем Лізі.— Ви не забули, мовляв? І допитливо глянула на Петра, ждучи, щоб і він назвався.

Мій друг червоніючи глянув на мене, ніби не повірив, що його особою аж так цікавляться.

— Пітер, містер Пітер,— пояснив я, і ми засміялись усі троє.

Землячок-перекладач, зоддаля помітивши, що тут наклювується контакт, вислизнув із натовпу і миттю з випнутою вперед щелепою підлетів до нас:

— Проблема мови? Радий буду допомогти.

Ліззі при його появі одразу спохмурніла. По її матово-ніжному личку промайнула тінь: можливо, наш колега був їй чимось несимпатичний? Бо чим викликана зміна її настрою? Коли В'ячеслав спробував підійти ближче до Чарлі, дівчина досить владно відсторонила його руку, птах, мовляв, дуже чутливий, навіть нервовий, його не слід перетомлювати. Товмач наш, хоч і мав би, здається, відчуті незручність свого становища, одначе ніскільки не знітився. Навпаки, з розв'язною легкістю сприйняв виказану йому холодність.

— Лялька, — сказав він про Ліззі, ніби вона й не стояла тут поруч. — А цей вінченосний для неї жива реклама. Його призначення — привертати знатних женихів до цієї особи!

— Твої слова безтактні, — різко глянув на перекладача сябро. — А якщо дівчина просто любить свого журавля?

— Ха! Ви вважаєте, що доньки мільйонерів здатні любити?

— Любов доступна кожному.

— По обидва боки барикад?

— Любов не знає кордонів.

— Ну, брат... Однак не будемо розводити на цю тему дискусій, інакше далеко зйдемо.

Ліззі, здається, втратила до нас інтерес. Обережно взявши свого вінченосного під крило, вивела його з клітки на втіху публіці, неквапно рушила з ним, з пернатим своїм кавалером, уподовж палуби: дівчора вишала від захвату, повеселішали й дорослі, радіючи за Чарлі, якого за чемну поведінку винагороджено цією вільною прогулянкою під відкритим небом до корми і назад до клітки.

— Цей номер вона демонструє спеціально для вас, — ущипливо кидає їй услід В'ячеслав. — Захоплюйтесь, бажая успіху.

І за хвилину його вже нема, помчався «вивчати настрої мас» (так іноді він висловлюється). А ми стоїмо, не можемо надивитись на дівчину й птаха, які на ходу мовби про щось злагідливо бесіднують між собою. Завершивши прогулянку, Ліззі, перш ніж залишити палубу, ще раз подарує нам свою привітну усмішку.

— Чао, — до зустрічі, мовляв.

Услід за Ліззі негр понесе клітку з вінценосим до люкса, після чого палуба для нас одразу спустіє, цікавість спаде, і нам із Петром нічого не залишиться, як піти знову блукати по судну. Це нам зовсім не набридає — мандрувати в його нетрях, щоразу щось відкривати нове в нашій пливучій горі, де годинами можна вдовольняти цікавість, то спускаючись трапами в розташування інших класів, то знову підіймаючись на корабельні верхогір'я, при цьому не минаючи нагоди зазирати до якихось рубок, бодай краєм ока торкаючись того, чим живуть пасажирські каюти, надто ж розкішні, червоним деревом оздоблені, люкси.

Увечері маємо змогу спостерігати іззовні, ніби крізь скло вітрини, як у величезному залі для танців вихряться в ошатних вбраннях різноплеменна публіка, як невтомно кружляють пари, можливо, ледь знайомих або й зовсім не знайомих між собою людей. Вираз втіхи й веселоців весь час не сходить з їхніх облич. Буде така мить, коли з натовпу пролітаючих у танці змахне над головами в наш бік пелюстка чиеїс руки з індійським браслетом на тоненькім зап'ясті і, наближаючись, юне худеньке плече на мить відкриється в плавному повороті, і навіть з відстані доблизне до нас усміх, впізнаємо в тій юній, мовби чарами повитій красуні нашу знайому Ліззі. Ледь упізнаємо, бо так тут змінює юну людину і вечірне вбрання, і вогонь танцю, і щасливий вираз розсяяних очей.

— Ах, яка ж чаровна сябровочка, — мимовіль зітхне Петро.

Не знаю, може, я помиляюсь, але мені здається, що до білоруса з боку Ліззі зародилась якась поглиблена цікавість, для нього в неї щоразу — якийсь аж надто прихильний, налитий таємною ніжністю погляд... Невже це той випадок, коли між людьми отак може виникнути почуття взаємності, спалахнути щось схоже на... кохання? Але це було б рівнозначно коханням між інопланетянами! Бо ж існує незримий бар'єр між ними, якого не переступити. Таке почуття, зародившись, було б уже від початку приречене, нічого не змогло б їм дати, окрім страждань.

А тим часом уночі в нашій каюті раптом загоряється світло, і я бачу, як сусід мій, лежачи в постелі, щось пише в

блокноті і написане тут же шматує — корзина вже повна паперового ошмаття... Ось він знов розірвав папір на дрібні шматочки і, помітивши, що я проснувся, звертається до мене:

— Смішно, так? Скажи, нащо мені, людині цілком позитивній, ще й такий випроб чи скорше оцеї жорстокий жарт життя? Ми ж із нею люди з різних галактик, хіба я не розумію... Порадь оцьому дивакові: як бути?

— Друже, в цьому тобі ніхто не поради́к. А що й вона до тебе не байдужа — це стає помітніше з кожною зустріччю.

— Але для чого це їй? І взагалі — що це? Кокетство? Потяг до незвіданого, шукання гострих вражень?

— А коли тут щирий порух душі? Коли почуття чисте?

— До кого? До інопланетянина? Ніколи ж наші шляхи не зближаться, орбіти не перетнуться. Про якийсь розвиток того, що зазоріло в душі, нема чого й думати — це призвело б ще до однієї драми, яких до нас уже було безліч... А потім, ми ж люди, що не належать собі. Уяви, який би грім ударив, коли б за цим сябром було щось помічено ...— Він замислився: — І все-таки цей погляд її, ніби з італійських полотен... Ні, я повинен будь-що її уникати... Кінець. Кінець, хоча й не було початку!.. Я тобі здаюся смішним?

— Справжні почуття не бувають смішними.

Ця наша розмова відбувається в каюті вночі, а тим часом над нами ще танці в розпалі, захмелілі пари шаліють, вихряться в тому ж самому приміщенні, що зранку його буде переустатковано, опоряджено зовсім інакше, буде змінено весь інтер'єр, бо, згідно з розпорядком, цей зал, що до пізньої ночі кипів вальсами й рок-н-ролами, уже стане молільнею для людей різних віросповідань — на судні й це передбачено. Якщо ви тут опинитесь вранці, розклад на табло сповістить вам, коли саме молитимуться тут католики, а коли православні, які години відведено буддистам, іудеям чи мусульманам, — будь-чий сповіді тут буде вислухано, всім у дусі часу без зволікань буде відпущено гріхи.

У вранішні години ми будемо вкрай приголомшені, коли побачимо і нашу Ліззі тут, в приміщенні вчорашнього дансінгу, де вона посеред напівпорожньої зали стоятиме на колінах поруч із візком свого знерухомленого батька і са-

мозабутньо, зі сльозами на очах молитиметься не так, можливо, за себе, як за свого, мабуть, дуже Великого Грішника, котрий спокійно дримає поруч, у своїй розлогій колісниці, виготовленій якоюсь фірмою на спеціальне замовлення.

Уникати спокус так уникати. Наступного вечора ми не підемо спостерігати танці, нестямну оту феєрію дансінгу в шаленстві недоступних нам нічних розваг. Прихопивши плащі, щоб не продимало вітром, подамося на горішню палубу, де о цій порі лиш подекуди маячітимуть поодинокі постаті, бо небагато знайдеться диваків, охочих забиратися на цей стугонливий од вітру корабельний белебень, щоб лиш побачити небо у хмарах та океан у бурунах.

Отже, ми тут, де вітряно, грізно й суворо, де ще з дня стоять у безладі неприбрані шезлонги, що їх у погожі години розставляли на палубі хлопці з екіпажу, аби охочі з пасажирів могли повністю скористатись корабельним комфортом. Зараз шезлонги вільні, хочеш посидіти, усамітнівшись, чи, скажімо, в парі з ким-небудь, — будь ласка, ніхто, крім вітру, секретів твоїх не почує. Та хоч гадалося, що в цей час ми будемо тут самі, що інші всі там, унизу, де музика, затишок і забуття, однак виявилось, що ні: уподовж палуби у швидкому маршовому темпі крокує самотня людина — це свій променад звершує перед сном наш керівник делегації. Невисокого зросту кремезняк, щелепи міцно зімкнуті, голова лиса, мов глобус, вона й зараз нічим не прикрита, бо ні вітру, ні водяної пороші не боїться, адже такого складу людина, опинившись будь-де, має загартовувати себе — такий девіз нашого шефа, і хоч би й каміння з неба, він від свого правила не відступиться. З почуттям самоповаги один одинцем, без супровідців, щовечора міряє він цю океанську палубу ось таким рішучим сягнистим кроком. Ходитиме перед сном годину чи й більше, час від часу позираючи на свій затиснутий в долоні хронометр.

Минаючи нас, шеф кидає в наш бік уважний погляд, він явно вдоволений, що ці двоє, замість того, щоб стирчати біля дансінгу чи байдикувати в салонах, піддають себе

випробам ось тут, з піднятими капюшонами стирчать на верхній палубі, обравши собі в спільники вітер.

— Просвіжити голови вийшли, поети? Поспілкуватися для натхнення з нічийними, нейтральними водами? Вельми схвалюю... Тут яснішають думки, стихія настроює на філософський лад. Тільки ж ходити, ходити треба!

— Та ми вдень находилися...

— То зовсім інше. Ходіння в темпі перед сном — нема нічого кориснішого. Я ось роблю вже дев'ятий кілометр...

І, більше не затримуючись біля нас, він продовжує свій моціон, а ми переглядаємось весело: заслужили, мовляв, похвалу. Наші обличчя мовби вже звикли до вітру, очі не втомлюються дивитись і на таку збурену забортну воду, що, розорана судом, крутими рухливими пагорбами здіймається далеко вниз. Простір, безлюддя, а нам не тоскно, щось навіть заспокійливе має в собі ця наша океанська вечірня самота.

— Отак подружитися з журавлем,— чую раптом довірливий голос Петра.— Просто зворушлива така ось прив'язаність людини до птаха... Як гадаєш, чим це в неї викликано?

О, тут нам є поле для роздумів. Хіба ми не відчуваємо дедалі гостріше ціну того, що втрачаємо? Світ живої природи, красу птаха, привабливість кожної травинки — хіба їх можна чимось замінити? Розмірковуючи на цю тему з Петром, сходимось на думці, що в спілкуванні з братами своїми меншими сучасна людина, мабуть, повніше осягатиме предковичну мудрість життя, ясніш усвідомлюючи й себе як його найістотнішу частку. Адже інтелект, надто ж коли він сухий, прагматичний, якщо він у своїй самовпевненості протиставив себе природі, більше того — відділив, відокремив себе від неї, а то й від власної душі, чи багато такий інтелект може дати людині і нашому пізнанню суті речей? Чи здатен буде такий ось прагматичний розум осягнути світ в його всеєдиній і такій вражаючій нас ідеальній доцільності? Взяти хоча б цього маститого фізика в його інвалідській модерній колісниці: кажуть, що він неабияк пишається тим, що розруйнував речовину, похитнув споконвічне... А спитати б: чи своїми успіхами ти хоч трохи

наблизив людей до того, що зветься добром і навіть щастям?

Голос перший:

— Раніше наука несла людям здоров'я, рятувала народи від чуми та холери, а зараз? Чому цей вік ХХ виявляє такий нездоровий потяг до сфер навіки заборонних, до сил фантастично руйнівних?

Голос другий:

— Може, наука час від часу виплоджує своїх демонів? Може, їхнім зарозумілим честолюбствам імponує оте античне: дай мені точку опори — і я переверну світ? Але ж, чоловіче, перевернути, може, й перевернеш, а ось чи на місце поставиш?

Десь там, глибоко внизу, двигить, невтомно пульсує душа корабля. Ми майже не відчуваємо тих потужних двигунних зусиль, що дають хід судну, для нас на цій верховині відчутний лише рух стрічного, такого тут розгонистого вітру. Налітаючи десь із безмежжя, він пружко обдає нас і зі свистом далі кудись летить у простір.

Досі нам не трапилось жодного з безлічі курсуючих в океані суден, жодне зустрічне і зараз не виникло з темряви, щоб озватись вітанням до нашої «Куїн Елізабет», як це заведено у моряків. Ніби спустіла Атлантика. Назустріч лише вітер свище, та ще б'є ця гостра водяна пороша, що, зірвана з бурунів, дедалі частіше дістає нас на цій горішній палубі. Одяг, насичений водяним пилом, уже геть зволожений, і обличчя в сябра, коли виходимо на світло, блищить ніби заплакане.

На палубі ковзко, ходити по ній доводиться обережно, тож прямуємо з Петром до шезлонгів, підтримуючи один одного.

Він згадує жартливий народний вислів:

— Коли падатимеш, за землю хапайся.

— Земля глибоко. Якщо під нами десь там Атлантида, то до неї не допірнеш.

— За корабельним комфортом навіть забуваємо, що йдемо на глибинах. Що перебуваємо весь час між двома безоднями — між небом і океаном...

— Дивне буває тут відчуття: коли океан схитує палубу, здається, хитається сама планета.

Перемовляючись на ходу, ми собі й гадки не мали, що наші репліки чує ще хтось у темряві. Тільки коли, опинившись серед шезлонгів, ми стали вибирати собі місце, до нас несподівано озвалася сутінь:

— Ось тут ви будете краще захищені од вітру...

Сказано досить чистою, хоч і з акцентом, мовою. Хто він, цей нежданий дорадник? У приємних важко й розгледіти, що неподалік напівлежить у шезлонзі, обкинувшись пледом, ще якась жива душа. Хтось зачаєний, сірий, як туман.

— Ви хто будете, калі ласка? — поцікавився Петро.

У відповідь — голос старечо-скрипучий:

— Не бійтесь мене. Вважайте за тінь.

Вдивляємось ближче. Здається, це той дідуган, котрого ми вдень бачили біля радіорубки. З кимось він там сперечався, тряс бородою.

— А все ж таки хто ви? Навіть мову знаєте...

— Не тривожтесь, — відповів незнайомець, — я не збираюсь вивідувати ваші секрети... Розташовуйтеся, зараз ці шезлонги нічийі, бо вдень багаті їх фрахтують, навіть таблички вивішують, щоб ніхто випадковий, боронь Боже, не сів...

— Тут справді затишно, — кажу до Петра, коли ми вгніздилися у шезлонгах поруч із цим загадковим бороданем.

— Прошу пробачення, що став мимовільним свідком вашого, так би мовити, філософського єднання з океаном. Я теж не байдужий до цієї вільної стихії... А щодо Атлантиди, то вона, вибачте, не в цих широтах, та й чи була вона взагалі?

Шкіперські бакенбарди старого дають мені привід запитати:

— Ви часом не моряк?

— Ні, тут я лише пасажир. Мандрівна істота, яка деколи прагне з кимось поспілкуватись. Не ставтеся до мене з підозрою. За вашими таємницями я не полюю, вони мене не цікавлять, так само, я певен, як і мої вас. А ось ваші міркування щодо океану — вони резонні... Досить влучно ви помітили, що у відкритім океані люди відчувають між собою родову спільність гостріше, ніж будь-де.

— Здається, про це не йшлося? — непорозуміло переглядаємося з Петром.

— В такому випадку вважайте це моїм припущенням, — мовив незнайомиць тоном дещо покривдженим. — Хай у чомусь ми антиподи. Але не можна вічно третирувати людину, якщо вона думає не зовсім так, як інші, якщо їй здається, скажімо, що рід людський походить від Адама, а не від мавпи.

— Схоже на те, — кажу до старого, — що ви полемізуєте зі своїми власними думками, самі себе хочете в чомусь переконати.

— Можливо, — згоджується старий і витягує голову в бік океану. — Чи не здається вам, що стихія, надто ж отака збурена, нічна, має в собі щось магічне, притягальне? Вічна-віч із океаном людина відчуває потребу глибше розібратись у власному житті, хіба не так? — Нашу мовчанку старий, видно, сприймає по-своєму. — Мої слова для вас обтяжливі? Не витлумачте їх хибно. Може, до вас на цій палубі волає чиясь гірка, чиясь полинева, як скіфська баба, самотність?

Щось безмежно сумне бринить в самій інтонації його мови, відчувається, що перед нами людина нелегкої долі. Ці руки зісохлі, цей сивий туман бороди...

— Вчора я стежив за вами, коли ви знайомилися з журавлем, — після паузи знову чуємо від нього. — Я теж небайдужий до цього птаха. Зникаючий вид. І така ось йому випала роль: бути розвагою для містера Ізотопа, це не я, це той мульти-мільйонер сам себе так називає.

— Містер Ізотоп — це навіть дотепно, — визнає сябро. — Ви з ним знайомі?

— Авжеж, на підробітках у нього був Білим негром. В лабораторії він справді сила, але ж йому багнеться мати ще й славу орнітолога... Хоча який з нього орнітолог? Птах для цього самодура таке собі хобі, забаганка, не більше. Тримати такого красеня в клітці... Не розуміти того, що справжню красу птах набуває тільки в польоті...

— Кажуть, вид цих журавлів чи не останній на землі? — з цікавістю звертається до старого Петро.

— Зникають, а винен хто в їхнім зниканні? — чуємо гнівне у відповідь. — Такі ж, як і цей ось, міжнародні тузи,

багачі, котрі за впійманих рідкісних птахів відвалюють бракон'єрам скажені суми! А тоді ще вдають із себе пташиних меценатів. Генії! Керманичі науки! Хіба ж не їхніми зусиллями рік за роком створюються на планеті нестерпні умови для всього живого, починаючи з людини? Отрують найчистіші ріки, цілі континенти для них — мисливські угіддя, аякже! Хай там що, а нам потрібні слонові бивні, крихітні колібрі, шкури білих барсів, будь-яку ціну платимо за унікальну квітку і за ось такого беззахисного, може, останнього журавля...

Певне, старий неборака багато в житті натерпівся, довго носив у собі якись затаєні кривди, перш ніж вибухнути їх так сердито на цій нічній палубі.

— Аякже, генії! Супермени! — розпалювався він. — Все їм піддатне! Натиском кнопки здатні викликати вселенський смерч, явити людству рукотворний апокаліпсис... Знаю їх: відкривають силу, надсилу, а душею темніші за орангутанга!

— Декотрі з них від побаченого на полігонах згодом нібито впадають у містику, — зауважує білорус.

— Впадають тонкі натури, а цей Ізотоп навряд чи впаде, — дразливо відповідає старий. — Тут пиха, твердолюбість понад усе. Йому важливо було викликати оті надсили, з якими він тепер і сам не в спроможності впоратись. Повірте мені, старому дивакові: в житті є генії і «генії». Справжній геній той, хто здатен відвернути апокаліпсис, а не той, хто його наближає. Не повернеться в мене язик назвати генієм того, хто експериментує зі злом! Кому й вічні води цього океану уявляються, я певен, лише як можливе джерело добування дейтерію! Той, чиї винаходи йдуть на посилення зла, — той зрадник людства, так це має трактувати сучасна правова наука. І цей Ізотоп... Генерали його величають генієм, а для мене він монстр з потворно скомбінованих генів... Перед нами він і не приховував, що його мета — з допомогою науки маніпулювати планетою! Кому-кому, а мені його апетити відомі. Свого часу я сам був одним із тих підлеглих йому чорноробів науки, з яких цей спрут вичавлював усе, що міг. Таких, як ми, молодих інженерів, він розглядав як своїх інтелектуальних рабів, не

більше. По плечу міг поплескати, але для пікніків, для прогулянок на яхтах у нього було інше товариство — директори концернів, власники уранових копалень... Навіть рідну дочку, оцю славну Ліззі, хіба він, по суті, не зневажив її?

— Нам здається,— кажу до старого,— що Ліззі натура досить незалежна, такі вміють постояти за себе.

— Оманливе враження. Знали б ви, як тиранить її цей варивода, скільки доводиться, бідолашній, терпіти від його забаганок. Без згоди батька дівчині не вільно обирати собі навіть партнера для гри в теніс чи кавалера до танцю... І дивно: що більше він завдає своїй Ліззі моральних тортур, то більше вона йому відповідає — чим би ви гадали? Відданістю, турботою, безмежним милосердям!

— Іншою вона й не уявляється,— мовив Петро з теплою в голосі.— Хоча це, здається, й не характерно для сучасної молоді.

— Серед сучасної молоді багато цинічних,— твердо відповідає старий.— В меркантильній гонитві за неістотним, за спокусами технічної цивілізації навіть суб'єктивно порядні й навіть симпатичні молоді люди часом жертвують глибшим, духовним, тим найціннішим, що тільки й здатне піднести людину над споживацьким, тваринним. Не знаю, як у вас, а скільки тут мені доводилось бачити їх, молодих, прекрасних у своїй юності, а, по суті, бездушних, морально скалічених, для кого совість перетворилась уже в поняття нічого не варте... абстрактне... Старших не шанують, естетику й доцільність народного звичаю не здатні оцінити, батьківське слово — як моральний чинник — для них, на жаль, уже фактично перестає існувати...

Гіркі його визнання, почувалось, на чомусь ґрунтуються, можливо, він має на увазі якісь особисті свої незлагоди.

— Оце розгомонівся старий,— раптом покартав він сам себе. — Вам ці мої балачки, мабуть, ні до чого, але повірте, молоді люди: є речі, що їх важко забирати з собою в могилу...

І він замовк надовго.

Мовчимо й ми, обоє заінтриговані. Ким може виявитись цей наш нічний співрозмовник? Що саме він не хотів би забирати в могилу? Який тягар лежить йому на душі? Чи

родина зруйнувалась, діти, може, зреклися? Чи збанкрутував у житті, не здійснивши якісь ще з юності леліянні наміри? Ось так несподівано постає перед тобою людина з своїм нерозгаданим світом, на перший погляд, сіра й малопомітна, а насправді — що ми знаєм про цього старого? Інколи душа людська переповнена такими загадками, що значніші, ніж якась невідкрита планета...

— Хто ми? — знову заговорив до нас сусід по шезлонгу. — Лише пасажери, тимчасові мандрівці, що волею випадку опинились на цій спільній палубі серед нічних, усім вітрам відкритих, вод... — Кістлявою рукою старий підтягує плед до самого підборіддя. — Є рух, є океан, є це його невсцухаюче пульсування...

— Є ми, калі ласка, — веселіючи, додає мій друг, — ми, котрим таки хотілось би знати, з ким ведемо розмову.

— Хіба це так істотно? — чуємо у відповідь. — Вважайте, що зустрівся вам в океані ще один... безіменний уламок людства.

— У ваших словах чимало гіркоти.

— А я, признатись, і є людина гіркою життя. Самітник, буркотун. Такі, як правило, для інших малоцікаві. А ви ось мене слухаєте. Недарма привернули ви мою увагу з першого дня.

— Невже знову штани? — насмішкувато кидає Петро в мій бік.

— Одіж ваша мене не обходить, — спокійно заперечує старий. — Амуніція — справа смаку, і тільки. А от ви самі... Стіл, за яким обідає ваша делегація, якраз у полі мого зору, тож маю змогу спостерігати за вами зі свого кутка... Хоча знову прошу не подумати, що перед вами найнятий детектив.

— Ну і які ж ми збоку, зі сторони?

— У вас там весело, атмосфера згуртованості, товариськості, а це неабияк в наш перенаснажений ворожнечою вік. Певне, ви обмінюєтесь дотепами, раз у раз у вашому товаристві зринає сміх, надто ж коли ви беретесь вивчати розкішні ресторанный меню... Подобається мені, як ви невимушено жартуєте з кельнером, коли він ставить на стіл вазу з екзотичними фруктами, що ви їх, можливо, бачите

вперше в житті. Певне, ви помітили, на цьому судні переважає публіка досить манірна, тут кожен вияв природних емоцій, нахил до поведження безетикетного далеко не завжди викликає схвалення. А щодо мене, то ваш який-небудь відступ супроти ресторанних умовностей, промах щодо етикету я сприймаю, повірте, навіть з почуттям симпатії.

— Чи не хочете ви сказати, що ми такі вже незграби? — примружує око білорус.

— Ні, навпаки, я відзначаю природність, відсутність фальші у вашому поведженні. Ніякої манірності, вихованість, але не криклива. Декотрим із вас притаманне, здається, вроджене почуття гумору. А гумор — це завжди здоров'я і розум. От мені, скажімо, останнім часом це почуття дедалі частіше зраджує.

— Менше смішного стає на світі?

— Можливо, й так. З віком виразніше бачиш, що могло б стати реальністю, але не стало. Відчути марноту життя — вам, гадаю, зазнати цього ще не доводилось... Почуття марноти і зруйнованих надій — хай ніколи вам не випаде цього звідати. Ви обидва в тих літах, коли кожен Божий день людину має радувати, коли їй тільки черпати й черпати від щедрот цього ще не зовсім знівеченого світу. Ось ви опинились на одному з найкомфортабельніших суден, все вам тут вдивовижу, перед вами океан, який схиляє вас до роздумів чи навіть до якихось поетичних візій. Якщо не помиляюсь, ви, здається, маєте стосовність до муз?

— Звідки ви взяли? — здивований його поінформованістю, питаю старого. — Наші творіння тутешньому людству поки що невідомі...

— Перепрошую, але вчорашнього вечора я став мимовільним свідком вашого творчого змагання. Он там в кінці палуби ви, як двоє мінезингерів, читали свої поезії... океанові! Було ж таке?

— Ми читали здебільшого інших поетів, — пояснює сябро, — а потім, правда, й самі змагалися в імпровізаціях. А ось підслуховувати недобре.

— Чому ні? — старий сприйняв це, видно, як жарт. — Поезія — вона ж для всіх... Мені, одверто кажучи, імпонують ваші гумор, життєлюбство, відчуття доцільності

буття. А як це важливо — існувати доцільно! Десь там он вахтенний матрос чатує у темряві, оберігає спокій цього корабельного людства. Життя того вахтенного цілком виправдане, воно має сенс, і, певне, змінившись, він спатиме в кубрику як убитий. До речі, молоді люди,— звертається він до нас,— в океані ви міцно спите?

— А чому б і ні? — відповідаю ухильно, згадавши Петрове нічне віршування.

— Ну а мене замучили нічниці, чи то пак безсоння,— скаржитесь старий.— Без снадійного вже не можемо...

— Совість мучить, чи що? — дозволяє собі зіронізувати Петро.

— Іноді, може, й совість,— не хоче помічати іронії співрозмовець.— Хоча гріхами цей пасажир не обтяжений, принаймні не такі вони, щоб не знайти кожному з них пояснення, а то й виправдання... Загалом, здається, належу до легіонів тих, кому сьогодні на планеті не спиться. Відколи вийшли в океан, мене, скажімо, все непокоять ночами картини загибелі «Титаніка». Ніякого відношення до нього не мав, а от верзеться... Досі ж у його трагедії ще не все ясно. Подумати лише: найдосконаліше для тих часів судно, з досвідченою командою, з подвійним днищем, з шістнадцятьма відсіками, судно, яке вважалося непотопленим, яке могло встановити рекорд трансатлантичної плавби, раптом гине в першому ж рейсі, іде на дно не серед шторму, а серед зовсім спокійних вод...

— Здається, воно зіткнулося в темряві з айсбергом? — питаю, згадавши щось давно читане.

— Про можливість такої зустрічі капітан був попереджений, то чому ж він не остерігся? Чому йшов уночі на максимальній швидкості — невже ради рекорду? І навіть після того, як о двадцять третій сорок пасажери першого класу, граючи в карти, почули підозрілий поштовх і скрегіт внизу, то й тоді ніхто не зчинив тривоги. Судно рухалося впевнено, при яernih вогнях, під зоряним небом, ніхто й гадки не мав, що в нуль сорок п'ять, тобто через шістдесят п'ять хвилин, за борт уже буде спущено першу рятувальну шлюпку. Загибель серед спокою, без урагану,— це ж незбагненне... Невже якесь втручання ззовні? Бо, як роз-

повідують моряки, трапляються з їхнім братом історії, що їх взагалі важко пояснити. Відомі випадки, коли на досвідчених капітанів зненацька ніби находила мить затьмарення, і тоді в просторій бухті, при цілковитій видимості раптом відбувається зіткнення суден... Або з бездоганим лоцманом у місцях, де він безліч разів проходив без пригод, зненацька станеться таке, що ні з сього ні з того сам, буває, спрямує судно на скелі і потім навіть собі не спроможний буде пояснити: чому так зробив? Чи не втрутились якісь тут позаземні сили?

— Хочете сказати, лоцман з інших цивілізацій? — іронізує Петро.

— Ви жартуєте, а я на такі речі дивлюся інакше. Не берусь, звичайно пояснити, чому трапляються з людьми загадкові затьмарення, чому нормальній людині зраджує іноді навіть інтуїція, але якщо дивні ці явища в природі зафіксовано, то мусили б вони всіх лоцманів насторожити — і не тільки морських...

Помовчавши, старий знов повернувся до своєї ідеї фікс.

— Долею «Титаніка» я цікавлюся давно. Образ його, уявіть, для мене чимось перегукується з днем нинішнім, з нашою теперішньою; дивовижно короткозорою глобальною безтурботністю... Між іншим, досі точно невідомо, скільки людей пішло під воду разом з «Титаніком». Тим, кого шлюпки встигли підібрати, судилося бачити останні хвилини гинучого гіганта, на їхніх очах він тонув, з піднятою над водами кормою, в оздобі зелених і червоних бортових вогнів, під крики й моління людей на палубі до неймовірності швидко занурювався в безодню... Хіба ж не кошмар? Іноді мені мовби вчуваються з темряви нестямні крики тих численних нещасних, що лишались на палубах, що в розпачі звертали до неба свої останні молитви... Дослідити б, чому серед цілковитого благополуччя, там, де все, здається, було передбачено, продумано, безпомилково враховано, раптом стається така грандіозних масштабів катастрофа?

Чимось гнітючим віє від його розповіді. Гуркіт хвиль стає ще ніби грізнішим. Співрозмовець, вловивши наш настрій, невдовзі каже вибачливо:

— Маєте ж ви рахубу з цим старим буркотуном, де він взявся на вашу голову... Ні, я не хотів би, щоб доля «Титаніка» позбавила спокою і вас. Зрештою, на нашій «Кунїн...» електроніка, радари, до того ж айсбергів у цій зоні ще ні разу не зареєстровано... Просто ось така ніч серед океану сама пробуджує в душі неспокій, чимось тривожить висвистування вітру в безмірах темряви... Океанський вітер, згодьтеся, він має свій тон. Вслухайтесь, своїм тембром він особливий, і все ж таки є в цьому вітрі щось сильне, розго-нисте, такі вітри обдають людину десь отам в українських степах...

Мене стрепенуло з несподіванки:

— Ви знаєте наші вітри?

— І ваші бурі знаю.

Буркнувши це, старий підвівся, міцніш натягнув на лоба зіжмаканий свій берет і повагом рушив у темряву.

— Ну-с, що кому снилось? — без усмішки запитує керівник делегації, коли ми вранці, зібравшись до сніданку, вже сидимо цілим товариством за своїм розлогим столом. А що ніхто не поспішає відповідати, то керівник наш вважає за потрібне пояснити суть свого запитання: — Сні та сновидіння — це, як відомо, робота підсвідомості, отже, за характером побаченого уві сні можна з чималою імовірністю визначити, хто схильний сьогодні працювати, а хто байдикувати, сновидіння підкаже, чи не піддаємось ми тутешнім спокусам, чи достатньо здоровий моральний дух панує в нашому океанському дружньому колективі.

Такий зачин свідчить, що шеф наш перебуває в доброму гуморі.

— Для мене ця ніч минула без снів, бо не спалося до четвертої, — каже Ангеліна Микитівна, колега по делегації, дама величавої постави й незалежних суджень. — Такий комфорт у каюті, а от не спиться і край.

— Либонь, розмовник штудіювали? Долали мовний бар'єр? — з відтінком зверхності запитує В'ячеслав-перекладач, котрий завдяки своєму знанню кількох мов почуває постійну перевагу над нами всіма.

— Уявіть собі, шановний поліготе: хоч і з словничком, а таки подолала серйозну наукову статтю.

— І що ж ви, Ангеліно Микитівно, там важливе почерпули? — цікавиться Ігор, молоденький радник делегації, затятий гравець у пінг-понг, що його товариші жартома чомусь називають «дзю-до». — Просвітить і нас, темних.

— Це, звичайно, не детектив, ваш улюблений жанр, але мені було цікаво. Ознайомилась з інтерв'ю якогось молодого вченого, забула, як його... Коротше кажучи, майбутнє світило. — Одвернувшись від Дзюдо, Ангеліна Микитівна зверталась тепер більше до керівника делегації та до нашого мовчазного сивого юриста, що, схилившись над тарілкою, саме віртуозно орудував виделкою та ножом.

— Що ж він для нас там віщує? — поцікавився шеф.

— Уявіть собі, ідеї в нього досить оригінальні. Наскільки я втямила, він обстоює можливість генетичного моделювання досконалішої людської особистості.

Шеф, схмуривши лоба, зажадав уточнень:

— У якому розумінні досконалішої?

— В розумінні добрішої. Не агресивної. Контактнішої... Більш терпимої до інших.

— Декому з нас це б не завадило, — уважно вслухаючись, подає голос Петро.

— І яким же шляхом він пропонує йти до цього свого удосконалення? Проникати в самі гени людські, в їхню структуру?

— Саме так, — з ляком в очах стверджує Ангеліна Микитівна.

— Втручатися в такі тонкі матерії — це заняття аморальне, — різким тоном визначає свою позицію наш керівник. — Експерименти з людськими генами повинні бути заборонені на рівні міжнародних конвенцій. Жерці науки, вони свого атома ще як слід не можуть приборкати, а тепер пусти їх ще в наших генах ритися... Способи вдосконалення людської природи, до речі, відомі й без них.

— Шукати їх передовсім треба в площині соціальній, — підхоплює думку шефа наш солідний юрист. — Підпускати до таких справ сучасних алхіміків, та ще, може, й з расистським душком, — це було б непростенно.

В цей час у ресторані з'являється Ліззі, і ми з Петром ще здалеку чуємо її веселе вранішнє «хелло!». Від цього дівочого поклику Петро вмить спалахує, навіть вуха зачервонілись, а жартунка, ніби навмисне, ще й виділила його з-поміж решти:

— Монінг, Пітер!

Сябро ледь спромігся у відповідь щось миркнути.

А Ліззі, проходячи побіля нашого столу, злегка ще й торкнулась пальчиками Петрового плеча. Коли вона віддалилась до своєї компанії, шеф наш з удаваною суворістю глянув на знічено палаючого білоруса:

— Дивне у вас знайомство, товаришу поет. Просто пікантне. Чи можна дізнатись, як це вам вдається?

«Літаючий ящір» підлив масла в огонь:

— Пожинаємо плоди надмірної демократії, некритично-го ставлення до кап. оточення...

Сказано було хоч і жартома, одначе з підтекстом.

Почуваючи, що треба виручати сябра, звертаюсь до В'ячеслава:

— А що, власне, сталося?

— По-вашому — нічого? Маленький грішок? Не всі так думають,— і землячок мій глянув на шефа, ждучи підтримки.

— І дівоча рука на плечі — це ніщо? — підкинув Дзюдо, щоб догодити перекладачеві.

— Рука на плечі — це просто ознака людської взаємоприязні,— несподівано кидає в наш бік рятувальне коло юрист.— А хіба не до цього якраз прагнуть всі дипломати світу?

— Ні, я вважаю, що тут не до жартів,— наполягав на своєму перекладач.

— Не розумію, В'ячеславе, ваших причіпок,— осудливо глянула на нього Ангеліна Микитівна.— Ну привіталася іноземка, виявила ця юна красуня симпатію вашому колезі. А може, наш сябро їй трішечки подобається? Так що ж тут такого? Він ось і мені подобається, калі ласка, дарма що такий сором'язливий та знов прийшов недоголений, у рудій щетині...

— Вельми дякую, за комплімент,— мовив Петро, на-

решті оговтавшись від зніченості.— Але дозвольте з вами не погодитись. Ну чим я міг би сподобатись такій гарній жінці, як ви? По-перше, я рудий. По-друге, мене час від часу критикують за патріархальщину. Акрамя таго, маю ще оцю відому вам наївну властивість червоніти навіть тоді, коли підстав для цього ніяких...

— Червонієте чи блідніть — це, зрештою, ваша особиста справа,— поважно мовив керівник делегації.— Але оскільки тут заплуталась іноземка, то я хотів би знати: звідки у вас з нею знайомство?

Наголос було зроблено на слові «звідки».

Не встиг Петро зібратися з відповіддю, як перекладач скоромовкою видав шефу додаткову інформацію:

— Якщо вже йти на відвертість, то маєте всі знати, що поет наш зав'язав знайомство не тільки з цією самовпевненою особою, він пробував увійти в контакт навіть з батьком її, відомим отим мультимільонером, що його возять у колясці...

— Це правда? — здивувався шеф.

Петро осміхнувся ніяково, а В'ячеслав тим часом сікався до нього ще настирніше:

— Хіба я неправду кажу? Шушукався ж ти вчора із тим троглодитом? І перед нею стояв потім, мов красна дівиця, така гармонія — вже й перекладача вам не треба... Тож хоч тепер скажи, що виявив перед товаришами нещирість, зізнайся ось тут — перед усіма!

Посопівши, набравшись духу, Петро з якимось утаємниченим виглядом нарешті зізнався:

— Було. Більше того: я мав честь розмовляти навіть із її журавлем... із отим її вінценосним.

Керівник делегації, видно, оцінив гумор.

— Бачу, друзі,— щіточка його вусів ледь ворухнулась скупюю усмішкою,— всім вам треба побільшити кількість годин для ділових занять. Режим допоможе кожному з вас дійти самоочищення й твердо стати на стежу добропорядності.

Підводячись із-за столу, ми вже знали, що з байдикарством буде покінчено, розпорядок дня стане жорстокішим.

— Шеф наш відходчивий,— шепнула Ангеліна Ми-

китівна, коли ми вийшли з ресторану,— ось побачите, він змінить гнів на милість... Одначе самочинних контактів він справді не схвалює...

— Гадаю, ти ж на мене не образився? — підійшов до білоруса й В'ячеслав.— Буває, виникають ситуації...

— При будь-яких ситуаціях,— перебив його Петро,— розводити плітки — заняття суто базарне, і дипломатові, та ще й старшому перекладачеві, воно зовсім не до лиця.

Цього дня працювати над документами вирішено було в каюті юриста Андрія Полікарповича, якому керівник делегації на цей час надає широкі повноваження, знаючи, що маститий цей професор на анекдоти часу не тринькатиме, давній гімнаст, він після години праці й нас усіх залучає робити гімнастичні вправи, тож ділова атмосфера буде забезпечена.

Вже біля каюти Андрія Полікарповича нам трапився назустріч вчорашній палубний знайомий, і коли він, розвіваючи полами розстебнутого плаща, на ходу з нами привітався і, здається, навіть підморгнув, це знову дало привід перекладачеві підозріливо насупитись.

— Хто це був? — неголосно запитав він, коли старий уже пометляв від нас полами свого плаща.

— Пасажир, калі ласка,— відповів сябро.

— Пасажир — це не відповідь.

— Чому? Ну тоді хай буде: спадарожник.

— Що це ще за «спадарожник»?

— Та це майже те ж саме, що й пасажир.

Коли ми зайшли в каюту, перекладач звернувся до нас тоном наставника:

— Милі мої, на судні, та ще такому, як це,— затямте собі,— є лише дві категорії пасажирів: друг або недруг.— І вдався до схиленого над паперами юриста: — Андрію Полікарповичу, ви ж мудрець, скажіть: правильно я говорю?

— Не знаю, про що йдеться,— ухильно відповів мудрець.

Перекладачеві довелося дати юристові коротке роз'яснення, з якого випливало, що до цих аж надто контактних поетів, крім Ліззі і її бурбона, липне ще якийсь підозрілий

тип в зашмульганому плащі, а вони, замість того, щоб дати відсіч, самі ж потурають, відгукуються...

— Поясніть тоді, як нам, грішним, слід було в цьому випадку повестись? — запитую від імені обох. — Не відповісти людині на привітання? Чортихнутись услід?

На обличчі перекладача з'являється призначений лише для відповідальних хвилин особливо значущий вираз, що сябром кваліфікується як «пижикова надутість». Вже в поліглот очата стали колючі — прикмета недобра.

— Повторюю: і на судні, і в масштабах глобальних ми всі, однопланетці, поки що розділені на «друг — недруг». І мусимо з цією реальністю рахуватися, з не-нашими тут не може бути ніякого панібратства. Ось кістлявий цей дон-кіхот, — до вас він майже по-дружньому, а чим він дише, які має наміри? Що, власне, ви знаєте про нього?

— Ну що знаємо? Такий собі самітник... Крекче потроху... Побурчати має звичку...

— Інколи кашляє, — додаю і я до цієї характеристики. — Здається, й почаркуватись би не проти...

— Ви не переводьте все в жарт, — хмуриться В'ячеслав. — Я серйозно питаю: може, він вам... пропонував щось?

— Ну що той старцюга міг їм пропонувати? — обурюється раптом Ангеліна Микитівна. — Типовий відщепенець, мабуть, заскнів у самотності...

— Ні, якщо правду, то він справді нам дещо пропонував, — озирнувшись на Петра, кажу я.

Очі мого земляка одразу насторожились:

— Де? При яких обставинах?

Тепер уже білорус похилив голову перед В'ячеславом, зображаючи із себе грішника, що вирішив нарешті полегшити свою душу покутою:

— Вчора на палубі діло було...

— Увечері. Без свідків...

— Ну що, що? — В'ячеслав аж сіпнувся з нетерплячки, в ньому цієї миті явно прокинувся азарт детектива.

Він жде, не дихаючи, а ми стоїмо перед ним сумні, ніби справді спіймані на гарячому. Поліглот аж ніби поспівчував нам:

— Ну, сміливіш, хлопці... Не приховуйте інформацію. Ви ж дипломати не професійні, на це зважать...

— Так тому й бути,— рішуче махнув я рукою.— Скажу! Той стариган запропонував нам... вільні шезлонги біля себе.

— І все?

— Усе.

Ангеліна Микитівна зайшлася сміхом:

— Тобто сісти запропонував... Ха-ха! І ви скористались?

— Атож, — відповів сябро тепер уже тоном твердішим.—

Чи, може, і в цьому вийшли за рамки?

— Тут ваші розиграші не до речі.— Перекладач ображено виставив уперед гостру свою щелепу.— Компрокат іноді з дрібниць починається. А я, маючи ранг, офіційно вас попереджаю: перш ніж вступати з іноземцем в розмову, ви повинні знати, хто є хто.

Перекладачеве досить настирне напосідання на нас, видно, не сподобалось навіть юристові, який відповідним схмуренням лоба дав відчути, що не В'ячеслав, а саме він, Андрій Полікарпович, як господар каюти, сьогодні тут за старшого.

— Колеги, прошу — не доводьте себе до конфронтацій,— мовив він повчально й примирливо.— Обачливість, звичайно, потрібна, надто ж, коли перебуваємо за межами, однак існують між цивілізованими людьми й такі поняття, як такт і толерантність.— Мовлено було це явно в докір В'ячеславу, після чого юрист наш, розкладаючи папери, ще додав: — Будемо вважати, що конфлікт, принаймні на сьогодні, вичерпано.

Петро-білорус підтримав його по-своєму:

— Канфлікт, якого магло і не быць...

Коли ми, відбувши вечерю, ще завидна вийшли на палубу, то знову зустріли тут вчорашнього свого знайомого. У розхристаному плащі, худезний, на голову вищий за інших пасажирів, стоїть край палуби і, ні на кого не звертаючи уваги, зосереджено годує чайок. Птахи, налетівши невідзвідки, ув'язались за нашим багатоярусним, потужно розтинаючим воду гігантом і тепер стали для пасажирів забавою. Чайний табун з криком, як нам здається, сердитим,

падає людям ледь не на голови, вириває хліб із рук, ловить крихти в повітрі.

— Зворушливо, мабуть, дивитись, як колишній махновець годує птахів небесних? — несподівано озвався до нас старий, відламуючи від бублика шматочки і без поспіху кидаючи їх угору, назустріч ненаситній зграї.

Оце так! Гуляйпілець колишній... Повідомлення було сенсаційне, одначе ми вдали, що це нас не особливо й здивувало. Спершись ліктями на поруччя, ми з Петром стали стежити, як шаленіє над нами білокрила завірюха, як птахи, б'ючись, з пронизливим квилінням кидаються на здобич: один мельк — і крихту, кинуту в повітря, вже зловлено. Старий — весь увага. Розкошлана його сивина на тлі пташиного грайвища од вітру метляється зріділими пасмами, наче тирса степова.

— Звідки їх стільки? Чи десь острови поблизу? — перемовляємось між собою. — Але ж островів ніби нема...

— А якщо в цих чайках і справді оселилися душі загиблих моряків? — Кинувши в повітря останні крихти, старий обертається нарешті до нас. — Існує в приморських народів повір'я: в образі білих чайок перед нами з часом з'являються душі тих, що їх під час штормів море забрало. Для когось це лише фольклор, витворений рибальськими вдовами, а мені, скажімо, хочеться вірити і в таке...

Дві літні дами, з'явившись на палубі, теж стали щось кидати птахам, і чайки, гостро, ще сердитіше квілячи, жадібно хапають поживу на льоту, переймаючи її в повітрі.

— Які меткі! Яка безпомильність в досягненні мети! І хоч я й далі стежу за пташиним грайвом, а з думки все не сходить ота сенсаційна фраза старого, якою, він ніби невнарок відхилив шпарину в своє минуле.

— То ви й справді із гуляйпільських країв? — запитую старого, ніби між іншим.

Він глянув на мене хмуро, невдоволено.

— Раритет? Гримаса історії для вас? Не так воно все просто на світі, молоді люди... Життя прожити — не поле перейти, це таки правда.

Дражливість його минула, і ми знов сидимо у вільних шезлонгах на палубі, звернувши погляди до неосяжних,

по-вечірньому пригасаючих вод. Старий уже не з прикритим докором, а скорше навіть вибачливо заговорює до нас.

— Так-так, не поле перейти, — повторив він і підсунувся разом з шезлонгом до нас ближче.— Молоді люди, чи маєте настрій послухати сповідь цього старого бурлаки? Іноді в людини виникає потреба вдатись до сповіді. Звичайно, покута моя може видатись вам недоречною, ба навіть надокучливою, але не спішіть з осудом чужого життя, адже, мабуть, кожне життя варте бодай того, щоб його постаратися зрозуміти... Для вас я, звичайно, чужак, випадковий стрічний, якого треба остерігатись, і, зрештою, це природно в наш час, коли недовіра стала повсюдною, коли людські стосунки будуються більше на ворожості... Однак, щоб розвіяти вашу недовіру й настороженість, щоб хоч почасти ви могли від них звільнитись, похвалюся, що цей ваш супутник в роки для Європи трагічні, хай і на скромних ролях, одначе перебував серед учасників руху Опору. А ще раніше, в тих далеких кіммерійських степах, ваш покірний слуга теж виступав у ролі специфічній, принаймні руки оці тоді ні разу не були обагрені кров'ю, як руки інших багатьох. Кажу це зовсім не в своє виправдання, не почуваю потреби ні перед ким обілювати себе, маю зараз, власне, одне бажання — якомога об'єктивніше розібратися в самому собі, в феномені Гуляйполя. Нині з відстані літ воно здається мені химерним міфом, сповненим диких оман і, по суті, безцільних страждань. Вірно хтось сказав, що найбільші небезпеки і найгостріші протиріччя кожен із нас носить у собі. Ось ти, чоловіче, озираєш своє згасаюче життя, бачиш сліпучу феєрію своїх повстанських степів, а згодом — важке похмілля, безпритульність чужини, де тобі довелося звідати всього, всього... Будеш докером, будеш моряком на вантажних суднах, навчання буде, потім опинишся в одній із лабораторій на побігеньках у таких, як он той, що його у візочку тепер катають, у магнатів змілітаризованої науки, для яких завжди ти був ізгоєм, людиною нижчого сорту, чужинцем, котрому не в усьому й довірятися можна. А, по суті, ти ж був непоганим фахівцем, марилося тобі про високі й гуманні цілі науки, недарма коли треба було здійснити вкрай

небезпечну операцію по врятуванню одного європейського вченого-антифашиста, то тебе теж було залучено до справи і це стало чи не найважливішою з твоїх франтирерських заслуг.

— Так чому ж такі терзання? Почувається, якісь невідступні думки вас гнітять?

— Все гнітить. У певному віці хочеться конче спитати себе — що ж маєш за душею? З чим станеш перед останнім судом? Що, крім важких нічних думок, залишається тобі в цім холоднім розгойданім океані? Чому твоє життя склалось так, а не інакше? І чи міг ти колись давно юначим зусиллям волі спрямувати його в інше річище? Дехто визнає над собою владу провидіння. А ти так рано опинився серед тих, хто визнавав лише владу власних бажань, власної волі чи скорше сваволі. Діяв майже інстинктивно, ішов у життя навмання, сам прокладав свій життєвий рейс, але чому ж, як наслідок усіх нібито й чесних зусиль, zostались тобі тепер нерозвійний смуток і самота?

Чиясь темна постать перемайнула, мов тїнь, за нашими спинами, і ми озирнулись мимохіть, старий теж, мов гусак, витягнув шию в той бік, хоча навряд чи вдалось йому щонебудь розгледіти, — постать невідомого швидко розтанула в темряві. Ніби й не що, можливо, хтось зовсім випадковий прослизнув неподалік, але осад неприємний зоставсь на душі.

Старий одразу втратив інтерес до самоаналізу; перевівши мову на інше, висловив скаргу, що радіограми останнім часом надходять на судно з перебоями.

— І знаєте, чим радисти це пояснюють? Кажуть, нібито йдемо над тими районами океану, де час від часу виникають загадкові збурення в атмосфері, і ці збурення впливають на радіозв'язок...

— Ждете з дому радіограми? — запитав сябро.

— Який дїм у перекотиполя.— Голос старого захлинувся здавленим болем.— Є ситуації в житті, краще б їх і не згадувати...

Якусь хвилю він мовби виважував подумки, чи варті ми того, щоб перед нами далі відкриватись, потім знову чуем від нього рівне, сумовите:

— Уявіть собі людину що на зорі своєї юності перебувала у владі суцільних ілюзій, хмеліла від клекоту степових тачанок, від тупоту коней по кленових мостах України... Уявіть людину, яка сама підклала динаміт, щоб ці мости злітали в повітря, а згодом — ніби в покару за гріхи молодості — сама з болем шукала не те що моста, а хоч найхисткішої кладочки назад, у ті краї, де розгонисті обрії вабили тебе з такою магічною силою, де наше українське небо співало тобі пісню вічності... О, це вже старого щось на сентименти потягло, даруйте хвилину слабкість... Ось так усе життя — перекотиполем по різних країнах, змінював професії, працював за угодами, здобувся на певні статки, а озираєшся тепер з цієї життєвої палуби і виявляєш, що довкола тебе — порожнеча. Порожнеча майже космічна... Ви ось звершуєте своє службове відрядження, обоє усвідомлюєте, куди ви, чого і з якою метою прямуєте... Після всього вам є куди повертатись, і ті, хто вами дорожить, неодмінно вас зустрінуть біля трапа. Як важливо людині знати, що хтось її жде на рідному березі... А мене? Чи є на всій планеті хоч одна-однісінька душа, якій би явилось бажання вийти до пірса зустрічати такого, як я ось, бурлаку, вийти й подарувати йому бодай крихту свого тепла? Безпритульна старість — це, по-моєму, страшніше концтаборів. Тяжким мовчанням відповідає ось на моє радіоволання найдорожча людина, та, що обіцяла тобі відкличність душі, тиху гавань до кінця днів... А натомисть — жодного слова. Мовчанка, яка триває й триває, перетворює твої ночі в суцільні нічниці. Тільки й живеш чеканням, а радіограми все нема і нема. Невже так і не буде?

— Самі ж кажете — збурення в атмосфері... Так чи інакше, але людині, по-моєму, ні за яких обставин не слід впадати у відчай...— намагається втішити старого Петро.

— Спасибі. У вас добра душа, — зронив старий і глибоко зітхнув.— В наш час рідко зустрінеш людей, які здатні на співчуття, хоч на крихту милосердя... Кому яке діло до твоїх життєвих утруднень? А для всіх нині сущих з безлічі проблем, мабуть, саме ж ця найпекучіша — подолати байдужість до ближнього, подолати роз'єднаність, спромог-

тись почути одне одного на цій неподільній, колись такій теплій для всіх планеті. Сучасний світ глухне від швидко-стей, він летить стрімголов, на наших очах відбувається шалена гонитва амбіцій, нездорових пристрастей, розбух-лих егоїзмів, і хто скаже, чи людство надалі буде в спроможі впоратися з ураганом цих розщеплених у собі руйнівних енергій?

— Похмури картини малюються вам...

— Змушений бути похмурим, — сердито заскрипів шез-лонгом бесідник.— Адже, з погляду мого егоїзму і моїх нетерпимостей, не ви, а лиш я маю рацію у визначенні ходу подій. Такий наш час. Вважається, що помиляєтесь ви, а я не помиляюсь ніколи! Надто якщо на моєму боці сила, сила надпотужна, бо тільки вона сприймається багатьма як сама правота, як синонім істини.— Старий добув із кишені якусь пляшечку, нюхнув, перепочив.— Бідні ми, люди. У хвилину навряд чи щасливу розбуджено в речовині енер-гію нечувану, фантастичну, а чи готові ми виявились до того, щоб володіти нею? Володіти розумно, обачно, пам'ятаючи, що рубікон перейдено, що після епохальних відкриттів треба шукати взаємин докорінно інших, зовсім не схожих на ті, що існували між людьми в попередні ча-си... Одначе ми, здається, відхилилися від початкового наміру. Ви, як я розумію, виявили згоду вислухати сповідь цього докучливого вихідця із степів? Вірніше, степового вигнанця...

— До речі, він ось теж степовик,— вказує на мене сяб-ро.— Тільки йому степи навівають, здається, зовсім інші асоціації, ніж вам.

— Будь-який людський досвід заслуговує на увагу,— переконано каже співрозговець і на якийсь час примовкає, спрямувавши погляд у простір. Після хмурого дня сонце пробилось з-під навислої хмари й передзахідно зачервони-ло океан, що, відкрившись удалеч, граючи багряними по-лисками, зараз набув мовби ще більшої грізності. Вітер час від часу налітає короткими шквалами, і тоді співрозговець неквапом ловить кістлявою п'ятірнею розвіяне пасмо сво-го сивого, якогось попелястого чуба й знову старанно вправляє його під берет.

— Посивіли твої патли, бурлаче, а були ж колись мов воронове крило! — каже він і далі веде розповідь:— Одним з найпатлатіших був того літа ваш покірний слуга, коли не з принуки, а за покликом власних амбіцій з'явився в Гуляйполі, в самому епіцентрі звированої степової стихії... Недовчений студент, а скільки було гонору та месіанського блиску в очах! Сподівався все людство переінакшити, не лише самого батька-отамана. Чимось сподобався Нестору Івановичу цей тодішній студент-недоук, рославий, з анархістськими замашками повстанець. Насамперед, може, тим, що безкорисливим був та менше за інших засліплював себе самогоном, не на барахло буржуйське задивлявся, а більше, як тоді мовилось, погляд спрямовував у блакитну далеч загірних віків... Одне слово, чимось привернув я око отаманове, виділив він мою персону, наблизив: «Будеш, студенте, значитись у моєму штабному вагоні, поселяю тебе серед наших златоустів вошивих, що видають для народу газетку «Набат», яку і я не вгризу...» Чого гріха таїти, сподобалось тоді студентові нове його становище, хоча нині, коли дивишся в ту далеч через буруни літ, то бачиш, скільки витрачено пороху на полювання за міражами, скільки намарне розтринькано юного й щирого палу серця... Рук не обагрив — це так, але ж уми підбурював! Нетерпимість розпалював! Адже що більша лють, що кипучіша ненависть — то більше в них правди, так тоді вважалось... Терор ставав нормою буття. Терор навіть по відношенню до ближніх, згадати хоча б оту підступну розправу гуляйпільського «батька» зі своїм спільником, отаманом Григор'євим, коли Махно, заманивши його в пастку, осатанілий, з револьвером гнався за ним, своїм конкурентом, через попівський садок і в спину йому стріляв, стріляв, аж тобі занудило без звички від тієї звірячої розправи... А хіба легко було дивитись, як на очах деградує твій кумир... Раніш, коли їхав Махно із своєю коханкою вінчатись, килими та полотна стелило йому Гуляйполе попід самий обрій, а минуло не так і багато часу, мов від нечистої сили, люди стали від нього сахатись. «Он він їде під своїм чорним прапором!» — і вже тривожно калатають по селах гвалтові дзвони, матері своїх дочок ховають від

наруги по горищах та погребях... Налетить, влаштує на толоці м'ясорубку, посіче на капусту тих, хто приїхав вичавлювати із села «продразв'юрстку», і далі покушпелив, страшний і невловний. Навіть ворожки по селах запевняли: тому й невловний, що запродав ще на каторзі душу сатані. І справді, наче сам дух пекельний, вихором зірвавшись із степів Запоріжжя, з'являвся, розпатланий, то тут, то там, несамовито гасав Україною... І якщо спершу такі, як ти, довірливці, ще сподівались, що він нову Січ таки вам збудує — Січ ХХ віку, то згодом самі ж ви й пересвідчились, як руйнується, никне цей степовий міф... І чи не тоді й визрів у душі тяжкий сумнів: серед кого ти, хлопче, опинився? Де ж та безвладна влада, абсолютна свобода в душі старого Бакуніна, де степовий заповідник вольностей, що мав би стати моделлю життя для поколінь ближніх і дальніх? Натомість вируюче в безконтрольності зло — зло, що, як відомо, тільки й здатне виплоджувати зло! Так, так, генетично — добро від добра, а від зла тільки зло! — на жаль, розуміння цього приходить до людини надто пізно. Не кожному під силу звільнитися від власних оман. Гірко бачити, як вітер життя в ніщо перетворює крихке марево твоїх ілюзій і як замість них залишаються тільки кров, бруд, інтриги, воші тифозні та ватаги запухлих від перепоїв розбишак, люмпенів, раклів, степових мафіозі. Для них ти, студент, був і лишився білою вороною, бо для них — хто не співубивця, не співграбіжник, то вже їхній смертельний ворог...

— А як, за вашими спостереженнями, — цікавиться Петро, — голос сумління хоч коли-небудь озивався до вашого отамана?

— Складне питання. Хоча з певного часу Нестора Івановича справді стали мучити ночами якісь криваві кошмари. Скочить зненацька в тачанку — і давай жени серед ночі довкруг таборища, кружляй глухими осінніми полями, бо має він сам упевнитись, що смерть ще не підкрадається звідкись, помста ще не блискає багнетами крізь кущі... Махно не раз «бачив» якісь нічні похмурі тіні в полях, довго не міг після своїх видінь заспокоїтись. Не вгасала в ньому ще одна пристрасть, до того ж пристрасть сильна,

майже маніакальна, і пов'язана вона була з існуванням у тих степових краях особи, чия популярність серед народу була для гуляйпільського отамана загадкою, викликала з його боку постійні ревності, ба навіть острах, тривогу... Про це мало хто знав, цього в мемуарах не знайдете... Професор Яворницький — вам ім'я це що-небудь говорить?

— Здається, земляк твій? — звертається до мене Петро.

— У нас його називали «степовим професором», — кажу, відчуваючи внутрішнє хвилювання, адже йдеться про того, кому і я, і багато хто з моїх ровесників завдячуємо найдорожчими враженнями дитинства.— Людина чистого життя. Той, про кого легенди склалися в народі. Блискучий історик, знавець козаччини, археолог, етнограф, невисипущий оберігач культури... Як на мене, то був добрий геній свого народу. От уже хто, як справжній мудрець, ішов по глибинах життя, розумів ні з чим незрівнянне значення духовності...

— Пощастило тобі з земляком, — радіє за мене сябро.

— І то таки була непересічна особистість, — мерзлякувато кутається в плед наш палубний співрозмовник.— Ще в літа студентські не раз і я опинявся в катеринославській «Просвіті», серед тих, хто в екстазі вирував на публічних лекціях Яворницького. Махно знав про моє захоплення славетним дослідником і, бувало, наодинці підступав до мене з розпитками: що ж то все-таки за один, отой катеринославський маг, чудодій, що нібито крізь землю на три аршини бачить? Кажуть, усе йому відкрито, підсліпуватий, а бачить достеменно, де скіфські та козацькі скарби в степах закопано?

З подальшої розповіді старого гуляйпільця виходило, що Махно цілком серйозно вірив у чаклунську природу козацького професора, в те, що здатен він прозирнути в недоступні простому смертному тайнощі буття. Адже коренями Яворницький нібито походив від січових характерників-ворожбитів, що їх чимало тоді ще водилось у запорозьких степах, у плавнях Великого Лугу. Жили такі діди-лугарі по двісті чи й триста літ, розуміли мову звіра і птаха, мову трав і мову дніпровських порогів,— Яворницький,

вважалося, був чи не останній із тих, кому дістались у спадок від січовиків потаємні могутні знання. Гуляйпільського верховоду мучила нав'язлива ідея, що запорожці знали траву безсмертя, хоча це й тримали в найсуворішому секреті. Знала Січ, який корінь яку має силу, яким потаємним зіллям можна заживлювати рани, лікувати від сімдесяти семи хвороб і від живота, людині було там відомо, як відвернути лихо і в яку ніч при якому молодика можна наперед вгадати свою власну долю. І все це нібито записано було на нетлінних потаємних пергаментях Війська Запорозького й після падіння Січі закопано десь у плавнях Великого Лугу. Наслухавшись людських переказів, Махно дедалі більше упевнював себе, що нікому іншому, як тільки Яворницькому, можуть відкритись місця, де закопано багатющу Січову казну, і що тільки тому козацькому професорові могли б датися в руки заповіти всевідців, могутні запорозькі тайнописи.

Легенди про особу Яворницького, поширені серед рядових гуляйпільців, для Махна, видно, зовсім не були легендами; схильний до всякої містики, він і в цьому випадку був послідовний у своїх припущеннях: а чому б і справді не бути на світі дивакові-всевідцеві, що знається на чарах, розмовляє з травами, здатен бачити, яка в тебе карта в руках, коли граєш, тобто є в природі такі, хто володіє надсилою, надвидющистю, кому, буває, і вві сні голос чийсь підкаже, куди йти, де шукати, під яким деревом у плавнях копнути, щоб навстріч блиснули тобі золотом раніше ніким не торкані фантастично багаті козацькі тайники.

«Доберусь я до нього, доберусь! — не раз нахвалявся Махно, розпалюючи в собі заздрість і непереморні ревності до Яворницького.— З душі його витрясу найсекретніші секрети Великого Лугу!..»

І ось настає той день, коли безліч тачанок вилітає на шлях, і дорога їхня лежить до міста, де, ніби фортеця, височить на скелястій горі музей Яворницького.

Спершу буде розбурхане, з горланням та свистом гульбище в готелі «Асторія», потім, схаменувшись, отаман схопить враз із-за столу, люто злясне нагайкою:

— Годі! Вперед, за мною!..

— На Крим чи на Рим?

— До того, що знає скарби! Кому всі чари відкриті!

Мені, студентові, Махно велить бути при його особі, ніби б то в ролі тлумача, так наче ми їдемо на зустріч із якимось набобом. Попід розложистими білими акаціями, в супроводі сотні гайдуків-тілохранителів мчить проспектом вгору дзвінка отаманська тачанка, а він, смертельно блідий після гульбища, надутий, як сич, для престижності, похитується поруч із коханкою на ресорнім сидінні, похмуро кидає в бік музею погрози на своїм босяцьким, каторжанським жаргоні. Патлата голова раз у раз понуро падає на груди, однак і в такому стані Махнові якось вдається не втрачати самовладання, в його важкому, темному погляді весь час колючиться ніколи не зникаюча сторожкість.

Музей вражає величчю, збудований він на взірць Каїрського, сходи до нього — мов до палацу, і гайдуки з Вовчої сотні, женучи коней, з відстані міряють очима, чи вдасться їм навскач подолати ті сходи, щоб влетіти верхи просто в настіж відчинені музейні, з столітнього дуба, двері...

Та ось відбувається щось неймовірне: на очах у Махна двері музею ніби самі собою зачиняються, і вже замок півпудовий, на заводі кований замок, стирчить, як величезна чорна дуля, скручена навстріч тобі, диктаторе степів! А сам професор-сивовус перед вами стоїть, в полотняній толстовці, заклавши руки за спину, дивиться від своєї фортеці так пронизливо-весело, ніби чаклує, ніби насилає на цю вашу ватагу закляття.

Сатаніє Махно:

— Чому двері зачинено?

У відповідь з-під брів професора — спокійний, аж бешкетний, усміх:

— Час відвідин скінчився.

— Для мене твій час не існує!

— Час існує для всіх.

— Мовчать!!! — І рука вже шарпнулася до маузера. Коханка, дарма що п'яна, встигла перехопити руку, налігши грудьми на повелителя, отямлювала:

— Не чіпай його, він же знахур! — І далі остерігала

стишено: — В одну мить нашле на тебе таке, що й руки покорчить, і курка не зведеш!..

Отаман несподівано виявив послух. Адже він вірить у такі речі, в те, що можуть на нього «наслати», можуть самим поглядом перетворити в каліку, або в собаку, чи просто в ніщо. Тим-то й не став бунтуватись: відвернувся від Яворницького, скреготнув зубами і в незвичній покорі схилив коханці на плече свою анархістську, баламутну, давно немиту голову.

А Яворницький тим часом з-поміж кудлатих шапок та безкозирок несподівано виділив казенний студентський кашкет того, хто, забувши й мріяти про інженерський диплом, віддавався тепер будівництву повітряних замків, чи то пак махноградів.

«А ти чого опинився між цими халамидниками? — зупинив сивовус на мені своє гостре око.— Не сором тобі розбійничати? До мене йшов би, на розкопки! Скарбів по степах на весь твій вік вистачить... Скинь, обтруси, парубче, з себе анархістські воші та приходь до цього дивака Яворницького. А то хліба не сієш, книг не читаєш, так по-дурному й змарнуєш молодість...» Досі шкодую,— зітхає наш палубний оповідач,— що не послухався тоді професора. Не раз потім згадувались на чужині мудрі його остороги... Справді ж бо: один невірний крок у житті,— і до кінця днів блукатимеш манівцями...

— Аж соромно, що я так мало чув про вашого Яворницького,— жалкує Петро.

— Не ти один, — кажу йому. — Фортуна на багато років була відвернулася від ученого, замовчувати його вважалося вельми лояльною ознакою... Ну, ти сам розумієш, про що йдеться.

— Народний професор,— роздумує далі Петро,— яка це, видно, була могутня, справді козацька душа...

— Козакофільствуєте на дозвіллі? — несподівано озвався з сутні В'ячеслав-перекладач, всюдисущий мій землячок. Виявляється, він стоїть, опершись на поруччя, зовсім неподалік від нас, спостерігає за нами зі своїм мефістофельським усміхом.— Знайшли місце, де розв'язувати допотопні проблеми... А втім, ревізуйте, перелопа-

чуйте історію, я заважати не стану.— І неквапною ходою він рушає в тому напрямі, де має звичку прогулюватись о цій порі керівник делегації.

Ми з Петром почуваемось ніяково, настрої зіпсовано, ніби й справді ми щойно спіймані на чомусь такому, за що завтра маємо стати перед шефом «на килим», похмурим дуєтом даючи пояснення...

Сусідові нашому теж після цього, видно, перекортіло вдаватись до спогадів, він підвівся із шезлонга, випростався, ретельно й неквапом склав плед, потім запитав нас, чи не маємо бажання зайти з ним до бару, зігрітися перед сном,— він хотів би нас пригостити.

Ми подякували, зіславшись на те, що хочемо ще побути віч-на-віч з океаном, відчути подих Атлантики.

Співбесідник не став наполягати. Відсунувши з дороги шезлонги, старечою ходою почовгав у бік бару, де в нього, як звичайно, завершується день. Зробивши кілька кроків, він несподівано зупинився, озирнувся в наш бік і раптом з кумедним вихилясом, з якимось розбишацьким підсвистом видобув із себе:

— «Уї-іх! Де взялася шура-бура, вона ж того комарика з дуба здула!..» У вас там цієї ще співають?

І, не ждучи відповіді, далі почовгав, сторожко балансу-ючи по ковзкій від водяної пороші палубі.

Перед тим, як спуститись в каюту, стоїмо якийсь час перед люком, наслухаючи височінь; там, угорі, повно вітру, хмари біжать низько, хоча між їхнім ошматтям час від часу ненадовго відкриваються зоряні ями неба — може, завтра стане на годині? Ось так, задерши голови, стоїмо, нічого над нами, крім шуму вітру, і раптом десь із-за хмар — тужний органний поклик журавлиного ключа. Ми переглянулись: ява чи дійсність? Курликнуло чи нам тільки вчулося, витворилось із вітру? Але ж ні, знову озвалось із високості — чимось щемливим відгукнулось в душі.

— Десь я читав, що летять вони вдень і вночі, без пере-дишки, без єдиної зупинки,— лягає мені на плече Петрова рука.— Така витривалість. Невже це можливо?

— І що вони вкладають у свій поклик? Може, й птахам

нелегко дається розлука з місцями, де вони бачили весну, квітучі луги?

Вслухаємось у небо ще і ще, але там один лише вітер...

Внизу за бортом грізно вирує нічний океан.

— Ну й землячок у тебе, ну й В'ячеслав Ортодоксович,— докоряє мені Петро, коли ми опиняємось у себе в каюті.— З нічого може видобути компромат...

— А ти ж думаєш як? Хоч, згідно відомої класифікації, він і належить до категорії «правнуків поганих», однак де ж від цього дінешся: однокашник мій університетський. Кілька років терся біля Яворницького. Коли стругав свою дисертацію, уяви собі, з уст йому не сходило ім'я професора, тоді вже академіка Яворницького, на правах учня досить вільно черпав він із праць свого вчителя, праць, тоді вже замовчуваних...

— І черпав, мабуть, без посилань на джерела? — догадується Петро.

— Звичайно. Цитував цілими блоками, тільки в лапки забував брати. А коли згодом зайшлося про те, щоб чіпляти «ізми» на Яворницького, душка В'ячеслав виявився чи не одним із перших. Добре, що вчений тоді не міг уже бачити його на трибуні,— старий на той час майже зовсім осліп...

Довго мовчить мій сябро.

— І це ми — люди? — каже нарешті.— Захищаємо дисертації, робимо кар'єру і все — отак?

— Колись Яворницький на лекціях нам казав: усі ми, люди, народжуємось прекрасними. Так, так, прекрасними, але звідки беруться потім такі потвори, як відступник Ярема Вишневецький, або той, що видав жандармам Кирило-Мефодіївське братство? Звідки виростає нищитель, перевертень, покруч, забудь-батько і забудь-мати? Думки про це Яворницькому коштували страждань... А від себе я міг би ще додати й таке, друже Петре: чому навіть два генії бувають такі протилежні своєю структурою? Один шукає для людини, другий — проти неї? Один навіть у травах знаходить спільника людству, в народних переказах, у скарбах курганних відкриває силу мудрості, краси, вірець для життя, а другий тим часом із надр сліпої речовини

видобуває силу несамовитих енергій, нерідко спрямованих проти нас усіх?..

Ми вже повлягались, світло вимкнули, і в темряві нам ніби чутніше стає, який вітрюга розгулявся за обшивкою корабля і як грізно непокоїться нічна Атлантика: в закритий ілюмінатор з вибуховою силою гупають і гупають налітаючі буруни.

— Сердиться стихія, — мовить Петро і, тонучи в біло-сніжних пуховиках, знов, як і вчора, повторює перед сном свій жарт: — Може, хоч цієї ночі присниться гета чаровна дівчина... Одначе навряд... Краще розкажи мені, братку, що-небудь іще про Яворницького. Для мене він просто відкриття: в одній особі стільки талантів... А чи сам ти віриш, що він був чаклуном, ясновидцем?

— В тому часовому поясі, що проходив через наше дитинство, він, безперечно, був таким. Саме життя його складалось, мовби щоб дивувати людей... Уяви, які перед Яворницьким-юнаком відкривались перспективи для кар'єри, мав уже в столиці кафедру, мав визнання й дружину молоду, захват публіки і в якусь мить вибору відмовляється від усього, від переваг, від розкошей, бо відчув, що місце його там, де він найпотрібніший, де праці його жде Україна... Закурений пилом дороги, з костуром у руці, з любов'ю до своїх сонячних степів, з'являється одного дня на порогах дніпровських: буду тут! Серед цих вітрів, серед цих просторів — до останнього постуку серця. Дивак? Для когось — може... Але як люди зуміли його оцінити! Слава «народного професора» котилася від столиць і до найвіддаленіших степових хуторів. З художником Репіним братався, з лоцманами на порогах був свій, зі Львом Толстим бесідував десь у вагоні про найсуттєвіші речі життя. Після Григорія Сковороди, нашого славетного філософа, ніхто, певне, не перебув стільки літ у дорозі, не переміряв, як той сивоус, стільки шляхів України. Із року в рік іде, гайдабурить степами, і привітом зустрічають натруджені села свого професора, здалека впізнають його постать у солом'янім брилі, в одязі селянській, з очима, повними розуму, і жарту, і мрії...

Всюди був, всюди з'являвся, справді — як вічний манд-

рівний лицар нашого краю. Вважалося, що все шукає історик для свого козацького музею різних старожитностей, та чи тільки цього він шукав? Щоліта тяжко трудився на розкопках курганів, записував по селах і веселі й сумні пісні, легенди, думи, перекази та примовки, не раз долав з лоцманами пасмо грізних дніпровських порогів, де й ребра йому ламало на бурхливих вирах серед каміння. Натура, справді, була як у тура: тільки позростаються кістки, навесні Яворницький знов на порогах, на передньому з човнів стійма летить у вир, в його збурені, смертельні сядва... «Бо я мушу знати, якої відваги тут люди, який живе дух у кожному з них». Багато хто гинув на стрімких тих порогах, а його все фортуна щадила... Яворницький тим, хто його не бачив, здавався людиною-гігантом, а насправді він був сухенький, осадкуватий, жвавий кремезнячок, завжди веселий, навіть бешкетний, і, головне, безмежно доброзичливий до людей. Почував себе побратимом усіх живущих на землі, розумієш? Ось тут, мені здається, розгадка його тайнознавства і магічного ворожбитського впливу на тих, хто із ним будь-коли знався. Носив він у собі невивгасну й безкорисливу любов до свого народу, до його історії, до його душі, і це почувалось: по-моєму, саме своєю духовною змістовністю, силою відданості Яворницький найбільше й приваблював до себе знайомий і незнайомий люд. Кожна краплина людського досвіду, кожен добрий народний звичай для нього мали цінність неперехідну. Всюди він був бажаним, матері запрошували, щоб він потримав новонародженого над купіллю, дніпровські лоцмани охоче брали його в свої човни, бо вважалося, що з мандрівним цим професором і найстрашніший поріг Ненаситець їх не поглине, з сивочолим проскочать через усі чорторії.

Навіть степові ворожки, всі оті знахурки з темними бездонними очима, що вміли не тільки наслати зло, а так само вміли й відвернути його від людини, навіть і вони ставились до Яворницького з щирою шанобою, будши певними, що в ділі ворожбитському професор сильніший за них. Якій-небудь знахурці, звісно, вдається зшептати більмо, вигнати переполох, але хто з них уміє так, як цей професор, зазир-

нути в душу людині, адже він нібито знається й на тайно-
щах магії, на всякому приворот-зіллі й на силі сивої степо-
вої незабудь-трави.

Бо ж чудодієць! Бо вважалось, що він усі часи перейшов,
крізь усі дотеперішні пробився племена. Ворожбити, ма-
буть, ніколи не старіють — така людям напрошувалась
думка при зустрічі з Яворницьким. Який він був торік і
позаторік, такий і нині кушпелить степами: піший-піша-
ниця, несе людям свої загадки й відгадки, свій дотепний,
сонячний жарт, що теж не знає старіння.

В музеї в Яворницького різної зброї сила-силенна, списи
та пицалі повсюди, шаблюки блищать, одначе в дорогу
професор виходив завжди мов у гості, ніяких ятаганів при
ньому, тільки торба з книжками при боці та веселого розу-
му повна чоласта його голова!

Яворницький, звичайно, розумів, чому він саме таким
постає в очах людей, чому його вважають за ясновидця,
вбачають у ньому істоту ледь чи не безсмертну, одначе, як
великий жартун, він і сам цього не спростовував, йому
лестило, що по лоцманських слободах та степових хуторах
люди ніби на вічне збереження несуть йому дари своєї
пам'яті, найчистіші творіння душі, несуть пісні, ще ніким
не записані, різні бувальщини, легенди, казки та прислів'я,
дарують материнські, гаптовані заполоччю, корсетки, за
спасибі віддають кобзу дідівську і десь знайдене козацьке
кресало, бо всі певні, що це якраз той, хто нічого не розгу-
бить і все збереже для нащадків.

— Можливо, він ставив собі за мету рятувати своїх зем-
ляків від безпам'ятства? — запитує Петро.— В історич-
ному, звичайно, плані... Щоб ті, хто після нього на цій
землі виростатиме, не були ниці духом, не були морально
убогі...

— Певне, й це він мав на увазі. Але помиляються ті, хто,
як і наш В'ячеслав, вважали професора лише збирачем
старожитностей, обмеженим диваком, задивленим тільки в
минувшину. Ні, майбутнє його теж цікавило, та ще як!
Його непокоїло, скажімо, чи достатньо готові ми зустріти
еру технізовану, чи не ширитимуться за нових умов явища
знедуховлення, самовпевненого, навіть агресивного, й чи

пожадливий невситнений практицизм не призведе зрештою до всихання найкращих емоцій, до падіння моральності. Можливо навіть, що саме відчувши небезпеку розмивання духовності, вчений тому так послідовно й шукав щось на протигагу йому, можливо, саме звідси й оця його саможертвна пристрасть — збирати й збирати, берегти й берегти, щоб ні крихти не розгубилося з народного, з людського досвіду. Цим він був одержимий, у цьому вбачав обов'язок свій перед майбутнім. Великий збирач, але ще й поет, і ясновидець, він ніби передчував, що настануть часи воєн, руйнацій, що багато чого з духовних цінностей буде втрачено і що сама людська цивілізація опиниться під загрозою. В кожному разі, я певен, що людина такого інтелекту і такої розвиненої інтуїції могла справді передчути багато що з того, чим так тривожиться нинішня наша епоха...

— Видно, братку, ти не раз замислювався над життям цієї людини,— озивається до мене Петро.— Та й мене просвітив... Тобі, друже, можна позаздрити: на початку шляху, на зорі життя зустріти людину таких знань і такої душі...

— Ти маєш рацію: для нас, тодішніх дітлахів, Яворницький був посланий мовби самою долею. Тільки зараз мені стає зрозумілим, з яким мистецтвом він нам відкривав елементарні й водночас найнеобхідніші істини життя... Ось ми сидимо з веселим цим Дмитром Івановичем десь біля степового багаття, коні спокійно пасуться, а ми, зацікавлені, слухаємо, слухаємо його давні чи не зовсім давні історії, що так заповнюють дитячу душу. Після розповідей Дмитра Івановича кожен із нас ще довго відчуває на собі їхній вплив, від них ти стаєш ніби дужчим, відважнішим, тобі хочеться жити по совісті, по правді. В іншому світлі постає перед тобою й та висока могила, де колись стояв козачий пікет, і байрак із тернами, і камінна гряда порогів, що шумлять кожен по-своєму, кожен на свій тон (зміни в тих шумах віщують, яка буде погода). Завдяки Дмитру Івановичу по-новому відкривається нам і цей освітлений місяцем, повен сяйва Дніпро-Славутич з його розлогими степовими берегами... «Б'ють пороги, місяць сходить, як і

перше сходив»,— це шевченківське ми теж уперше почули тоді із уст нашого натхненного степового професора.

Прихід Яворницького в село щоразу сприймався як свято, ми, хлопчачки, ходили за ним юрмиськом, нам подобалось під час археологічних розкопок виконувати які-небудь доручення професора, бігати на пошту, обнишпорювати довколишні скіфські кургани, знов і знов обстежувати дніпровські кручі, сподіваючись знайти біля берега викинуті хвилею кістки мамонта чи ще щось таке... що й самі не знаєм яке! В літні теплі вечори біля степових вогнищ із розповідей Яворницького дізнавались ми про античні міста, які торгували зі скіфами, про Січ Запорозьку, що безстрашно боронила від татарських набігів наш край, і про те, як колись цариця Катерина подорожувала тут по Дніпру, добуваючись до свого світлейшого брехуна Потьомкіна в гості. В усіх подробицях малював Яворницький нам ту царську подорож, наче й сам був супровідцем при коронованій особі. Сотні вогнищ та бочок із смолою палали вдовж Дніпра на курганах, щоб освітлювати дорогу тій «развратной государыне», як її Пушкін назвав. Золоті шатрища будувались, де мав бути її нічліг, тріумфальні арки з крилатими амурами зустрічали царицю, ідилічні декоративні пастухи пригравали їй з берега в сопілки. А як уже чиновництво та ясновельможне панство всюди пупи надривало в криках «віват!», на колінах повзало, запобігаючи в імператриці ласки, титулів та все нових українських маєтностей. Хитрющою бабою виявилась цариця, хитрішою за всіх тогочасних дипломатів та королів! Скількох мужів учених та дрюкованих довкруг пальця вміла обвести, самому Вольтерові нагнала у вічі такого ліберального туману, що вчаділий від лестощів вільнодумець часом втрачав здатність розрізняти, де правда, а де брехня, витонченими компліментами тишив душительку свобод, короновану розпусницю, лицемірку, яка, за висловом поета, просто була «Тартюфом в юбке». Заграючи з французькими вільнодумцями, енциклопедистами, сама вона тим часом, як павучиха, розкидала тенета кріпацтва на всю імперію, Радищева відправила в Сибір, а запорозького кошового Калнишевського на Соловки і саму Січ,

пристанище вольностей, взяла обманом, підступністю, спустошила раптово й жорстоко, щоб більше вашими вольностями тут і не пахло...

Коли Яворницький розповідав про це, очі його загорялись гнівом, суворими ставали слова, ніби його вустами сама історія тут виносила остаточні вирокі, продиктовані найвищою справедливістю.

— Лярва, шльондра німецька, — не соромився він і при дітях лайливих слів. — Хоч Вольтера й водила за ніс, а от розгадати комедію, якою її морочив придворний Шельменко-денщик, чи то пак світлейший князь Потьомкін, альбо ж Грицько Нечеса (як він назвав себе на козацький манір), цариця так і не змогла, почуття гумору не вистачило! Чи, може, й догадувалася, що навмисне її морочать, грають їй комедію на берегах цієї ще мальовничішої, ніж Саксонія, України, може, зрідка й уловлювала, чим дихають на її галері оці похмурі чубаті аборигени-веслярі, та все ж вдавала, нібито вірить, що перед нею сама покора та вірнопідданство. Адже потьомкінські обмани були такі приємні, були вони цілком у дусі часу. Так мило було дивитись, як вірнопіддано вітають тебе щасливі натовпи на цих дніпровських вічно бунтарських берегах, як мальовничо виступають біля тріумфальних арок місцеві пейзажи та пейзажи в екзотичних яскравих своїх вбраннях і як наввипередки змагається на аудієнціях та банкетах гоноровите панство у своїх велемовних безсоромних лестошах. Пишні феєрверки влаштовувались ночами на честь цариці, а зі сходом сонця в нічній сорочці та в чепчику сідала вона біля вікна дніпровської своєї галері й розгортала той знаменитий зошит, що в зеленому оксамиті... Наставала та ідилічна мить, коли під виплески весел дужих чубатих веслярів-галерників, цих похмурих і незрозумілих їй людей з незрозумілою мовою, — під ці грізні супроводи цариця бралася віршувати:

«Я куда ни погляжу,
Там утєхи нахожу;
Там поют соловьи,
Множа радости мои...»

Реготав степ!

Ніколи, мабуть, і в своїх хоробах цариця не чула такого дружного реготу, який років через двісті лунав на цих же берегах, коли Яворницький розповідав біля вогнища лоцманам та їхнім дітям свої дотепні бувальщини з давніх часів.

Великою подією для мене в дитинстві було їхати в плавні, де дідусь Карпо стереже баштан, а біля його куреня з старовинною книжкою в руці, в окулярах на носі сидить собі, поводячи вусом, і давній дідусів друг — Дмитро Іванович Яворницький. Щоліта мандрівний наш професор гостює на тутешніх пасіках, ночує в куренях на баштанах, а вечорами розповідає різні історії про ці плавні, де росло все на світі, де людина без суєти жила поруч з чистими озерами, з нелякливими лелеками, з журавлями і добрими черепаками. Іноді, як зостанемось удвох, гість-професор каже до мене стиха:

— Рай-світ перед тобою, дитино. Рай-світ, іншого слова не знайдеш... Надивляйся на все це й навіки старайся запам'ятати: це твій скарб.

Буває часом, зграї птахів налітають клювати баштани, і тоді нам, хлопчикам, належить відганяць їх; якщо ж котрийсь із міських пацанів, відганяючиптаство, дозволить собі слово лайливе, підхоплене десь на базарах, то дід Яворницький буде цим аж присмучений, підкличе до себе юного лихослівця й довірливо пояснить:

— Плавні, дитино, не люблять лайки. Від неї й кавуни не так добре ростуть.

— А чим же тих граків відполохати?

— Просто кажи їм: гай-гай!.. Гай-гай, птахи, летіть собі з наших баштанів...

Дуже любив професор, коли перед Зеленими святами дівчата прийдуть у плавню зілля збирати та квіти для вінків,— розбредуться в травах побіля озер, ходитимуть серед цибатих лелек, і до вечірніх рос, до першої зірки, розлуноватиметься далеко дівочий перегук... А роси тут рясні, як ніде, і навіть малечі відомо, що коли котрась із дівчат не полінується та назбирає в плавнях горнятко роси та вмиється нею, то одразу тій дівчині прибуде краси...

Ночі в плавнях сповнені таємничості, чути, як трави

ростуть, як риба на озері скинеться, як деркач у низькодолі невтомно деркоче й деркоче... Розважно гомонять біля куреня діди. Під їхню тиху розмову й заснеш, розтанеш у снах... А вранці, коли схопишся й вибіжиш із куреня, бачиш, як із-за кущів очерету сонце сходить і птах великий, прекрасний цибато застиг біля озера серед трав, а неподалік нього в полотняних штанях стоїть, усміхаючись, Яворницький; обоє — людина і птах — дивляться одне на одного і ніби діляться між собою якимось тільки їм доступним тайнознавством...

Багато хто з людей нашого краю, навіть із числа городян, тримали у плавнях свої огороди, баштани, дідусь мій добре знався на сортах, і Яворницькому це подобалось, бо кожним людським умінням та знанням, він вважав, треба дорожити. «Тобі, Карпе, даровано від природи хист любити землю, вирощувати рослину, ти знаєш, в який день баштан посадити, щоб ні рано, ні пізно, і, ясна річ, посадиш ти не якесь слабодухе зернятко, ні, з твоєї руки піде в ґрунт насіння сильне, зібране з кавуна відбірного, з «туману» чи «кримки», чи добуте із запашної дині-дубівки або дині-качанки,— тільки тут, у плавнях, вони ще й не перевелись, весь курінь повниться їхніми пахощами...»

Баштан наш на відкритій галявині, в оточенні столітніх дубів, що стоять під ясным небом такі могутні й спокійні, мовби все життя вартують цілющі тутешні трави, й нагріті сонцем озера-тиховоди, і цю латочку плавневої пухкої, найродючішої на всі степи землі.

— Знаєш, хлопче, чому земля в плавнях має таку силу? — запитує мене, бувало, Яворницький.

— А чому?

— Річкового мулу під нами тут на аршин... Навесні Великий Луг весь повинню заливає, і Дніпро несе мулу сюди, мабуть, не менше, як Ніл по долинах Єгипту. Ось чого тут усе таке дорідне — і картопля, й гарбузи, і кавуни найбільші на Україні родять... От спробуй-но, козаче, підняти лишень оцього, рябого,— чи подужаєш?

Величезний, як бочка, смугастий кавун лежить перед тобою, аж землю вдавивши. Ти спершу поглянеш на ключечку, чи вже всохла, що є вірною ознакою дозрілості

кавуна. Потім обіймеш рученятами цього теплого тугого велетня і — ану ж, як би його підняти? Силкування буде тривале й уперте, щедрий плавневий дар вислизатиме з дитячих рук, але ти, сопучи, знову берешся, щоб його подужати, і усміхнена молода твоя мати, і діди-баштанники весело спостерігають цю сцену, очей не зводячи з хлоп'яти, що борюється з викоханим на плавневім сонці, більшим за шкільний глобус, більшим за тебе самого кавунищем. Нарешті, охопивши ручатами, ти підняв його, тримаєш біля грудей цей теплий, нелегкий глобус.

— Ну, козак! Видно, що дух у тобі є, — похвалить Яворницький малого, а мати з гордістю пояснить:

— Це ж хрещеник ваш, Дмитре Івановичу! Вже ви, мабуть, і забули?

Гість усміхнеться:

— Та їх же в мене багатенько...

Справді-бо, скількох новонароджених Яворницькому доводилось тримати до купелі! Адже ритуал народин людини в степах завжди був святом. Як світліла душею та мати, чиє дитя потрима до купелі Дмитро Іванович, бо вважалося, що професор уміє навіщувати новонародженому щасливу долю. Коли кличуть до хати, де немовлятко знайшлося, Яворницький ніколи не відмовить, дотримається звичаю, прийме від матері крикуна на свої огрубілі на розкопках, ще дужі руки і, всміхаючись до невгамовця, запевнить батьків, що нічого немає для нього приємнішого, аніж почути, як ще один такий голосистий степовик озивається до білого світу, до життя. Свято народин в наших краях завжди робило людей ніби дружнішими між собою, і, бувало, довго того дня линуть з двору батьків пісні, розлогі й неквапні, а надто ж ота, що «вона ж його спородила в зеленій діброві»...

А Яворницький сидить на призьбі, весь поринулий у світ цих пісень, частіше задумливих, ніж грайливих, і назавжди нам, підліткам, вкарбуються в душу його мовлені чи до нас, чи до самого себе слова:

— Щасливим має бути дитя, що народилось із згоди й любові, дитя, яке входить у світ під щиросерду музику людського співу... Кожна людина народжується прекрас-

ною, це безсумнівно! Одначе звідки ж потім виплоджують-ся підступництво, розбійництво, зрада? — І тут знову почуєм від нього не раз уже чути: — Звідки постає той, що, вигодуваний цим хлібом, бувши потомком легендарного Байди, перетворився в класичну постать відступника, найжорстокішого ката свого народу? В сім'ї не без виродка — це правда... Але ж і лицарі які тут були! Питають іноді: сила любові — вроджена вона чи набута? Повітря рідного степу та пахощі трав — чи передаються вони людині у спадок? Знаю одне: щоб людина виростала людиною, не забудьком, не бур'яниною, треба, щоб вона зберегла в душі те, що їй дісталось з молоком матері...

Вранці, ще перед сніданком, раптовий стук у двері каюти: на порозі з'являється Дзюдо. Невловний погляд і ще невловніший усміх:

— Як спалось, колеги, під шум вічності? Бачу, ви в нормі. Тож тримайтесь: обох вас шеф запрошують до себе на важливу розмову...

— Що б це значило?

Дзюдо, коротконогий цей товстунець, знизує плечима. Навіть якщо йому й відомо, для чого нас кличуть, то хіба він скаже? Лише радить поквапитись. Петро похапцем дошкрібає бритвою колючки на щоці (бритва допотопна, однак міняти її не хоче, з нею в нього зв'язані якісь спогади), присипаючи пудрою місця порізів, він допитується, чи зручно буде явитись перед ясні очі начальства ось таким напудреним, ніби який-небудь вельможа катерининських часів?

— Збрєде. Начальство не дівка, — заспокоює Дзюдо.

Отже, вперед!

Сторожко переступаємо поріг знайомого люкса, де шановний керівник наш в білосніжній сорочці, при галстуці, вже сидить за столом підтягнуто, офіційно, мов у службовому своєму кабінеті. Велика, геть лиса голова, щіточка вусів чепурно підстрижена, з-під крутого чола стриманий погляд, суворо націлений на нас, грішних... Остеронь на канапі розташувались рядком, як свідки, Ангеліна Микитівна, юрист Андрій Полікарпович і, звісно ж, поліглот

В'ячеслав, цей останній, певне, знаючи причину виклику, з ехидною міною вже наперед смакує нашу вибачливу лепетню.

Очі шефа нижуть мене першого — холодно, суворо.

— Просвітїть і нас щодо свого Яворницького.

Це ж треба... Досить оперативно спрацювала служба інформації. Однак що ж приховується під цим його зовсім не жданим для мене запитанням?

— Якщо вас справді цікавить ця видатна постать...— Голос мій втрачає впевненість.

Керівник делегації несподівано чемним жестом вказує на вільні стільці навпроти столу.

— Та ви сядьте.

І коли ми з Петром, мов підсудні, займаємо вказані місця, керівник знову звертає на мене свій пильний і, як мені здається, трохи насмішкуватий погляд:

— Ви ж нібито фахівець по тому Яворницькому?

Тепер мені ясно, хто тут походив...

— Ще більшим фахівцем у цій справі,— кажу скромно,— може вважатися ось мій земляк, оскільки свою дисертацію товариш В'ячеслав багато в чому будував якраз на матеріалах, зібраних професором Яворницьким.

— Не так на матеріалах, як на критиці їх,— поправляє мене В'ячеслав.— Це ж різниця істотна? — догідливо посміхається він до керівника.— Яворницький — постать складна й суперечлива...

— Вірно, і суперечлива, і складна,— згоджуюсь я.— А втім, натурі його властива була порядність, інтелігентність, він любив відкрите слово, чесну полеміку... І найбільше, як відомо, не терпів нашіптувачів та дезинформаторів.

Кажучи це, дивлюся поліглотові просто в його хижувато змружені очі.

— Це як розуміти? Мене тут хочуть образити! — Різко підвівшись, поліглот вдається за підтримкою до шефа: — Скажіть ви йому...

— Хвилинку,— керівник зупиняє поліглота владним жестом долоні.— Виявляється, у вас одна альма-матер? Яворницький, дисертація... А чому ж ви, товаришу пере-

кладач, про це мені ані слова? Чи, може, вам та козаччина теж спати не дає?

— Я не козакофіл,— сердито стенив плечем В'ячеслав.

— Але ж, смію думати, і не козакофоб? — доскіпується шеф, і очі його веселішають.— Я б на вашому місці, молодий чоловіче, не спішив відхрещуватися від знаменитого історика Яворницького, чиїм працям в патріотизмі ніяк не відмовиш... Свого часу білогвардійці та їхні покровителі з боку Антанти пропонували Яворницькому виїхати на Захід. Цілий пароплав виділяли йому для евакуації музейних цінностей... Вам, як авторові дисертації, певне ж, відомий цей факт?

В'ячеслав, подивований несподіваною обізнаністю керівника, змушений буркнути:

— Цього факту не заперечиш...

— Як не заперечити нам і того,— вів далі керівник,— що Яворницький рішуче відмовився кинути Україну, заявивши емісарам Антанти, що нема на світі, мовляв, такого судна, на палубі якого розмістились би його рідні степи та пороги дніпровські...

— Бачиш, В'ячеславе, проти кого ти й досі ведеш підкоп,— дошкулив із свого боку сябро.— Інший на твоєму місці тільки вклонився б тому Яворницькому за його невсипуцу працю...

А керівник делегації, видно, вирішив повніше виявити свою ерудицію.

— Мені, хоч особі й не удостоєній вчених ступенів,— мовив він не без прихованого кокетства,— одначе відомо, що Анатолій Васильович Луначарський у двадцяті роки спеціально їздив до професора Яворницького, щоб засвідчити йому свою повагу — такий у нас тоді був стиль... Разом вони відвідали дніпровські пороги, якраз незадовго перед затопленням їх у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану. Є дані, що там, на порогах, на скелях сивого Борисфену, між Луначарським і Яворницьким відбувся важливий філософський діалог... Жаль, що стенограми не лишилось... О, то мудрі голови були! Чи для вас, товаришу старший перекладач, і Луначарський не авторитет? — рап-

том різко й владно глянув керівник делегації на зніченого свого поліглата.

— Вашу інформацію беру до уваги, я цього не знав, — одразу внутрішньо підтягнувся мій землячок, усім своїм виглядом виобразивши готовність слухати, сприймати, виконувати.

— Отож-бо. В корінь треба дивитись перш, ніж наліплювати ярлики.

Сказано було — як накарбовано. Після цього господареві люкса тільки й лишалось, глянувши на годинник, підвестись і звернутись до нас ніби після важливого засідання:

— А тепер, колеги, йдемо до буржуазії снідати.

Океан ніби той і не той.

Вивергає з себе могутню силу й раз за разом кидає свої роз'ярілі води до неба.

Оце він — грізний подих Атлантики, ми його відчуваєм зараз цілодобово.

Наш загартований Дзюдо, який усе похвалявся, що морська хвороба його не бере, лежить пластом у каюті, синьо-зелений, як водорість, і навіть на свіжі анекдоти не реагує. Не вийшла до обіду й Ангеліна Микитівна, їй теж нездужається, хоч вона й запевняє, що це скоро минеться, це в неї, мабуть, мігрень.

За обіднім столом нас тепер поменшало, розмова не клеїться, всі раз по раз поглядають на розтривожений океан, що з гуркотом заливає ілюмінатори. В'ячеслав, щоправда, бадьориться, пробує іронізувати на тему «Титаніка», але керівник делегації коротко його обриває:

— Облиште свої недоречні жарти.

Ще вночі ми з Петром були розбуджені потужними, ледве не щохвилинними гудками, що ними «Куїн Елізабет» озивалась крізь туман до суден, волала й волала в п'їтьму, подаючи всьому живому сигнали застороги.

Ми швидко одяглись і вийшли на палубу. За бортом суцільне мокре хмаровиння. Лайнер наш іде в густій непроглядній туманності, нам якось аж моторошно чути гудки та сирени, що їх судно посилає в нічний океан невідомо

кому. Деколи здається, наче і звідти, з темряви, хтось сигналить до нас, — насправді ж то відлунюють, повертаючись із туману, наші власні сигнали.

На ранок зона туманів лишилась позаду, проте океан розгойдало ще дужче; хоча на рухові судна це нібито й не позначилось, суперлайнер наш і при такій хвилі, під ураганним вітром іде, не вибиваючись із графіка, посувається серед гір збуреної води, сповнений як і раніше, затишку, комфорту й тепла. І все ж зараз цей світ, досі такий ніби стабільний, у чомусь для нас відчутно змінився, нам ніби відкрилась його нестійкість і ефемерність, якась навіть беззахисність перед натиском сил, що так могутньо й безмежно вирують довкола.

Неясною тривожністю поймається повітря. Багато хто з пасажирів не полишає своїх кают, в салонах порожньо, тільки в молільні-дансингу в скорботних позах застигли поодинокі постаті, звернувши погляди на розп'яття.

Нам із Петром чомусь не сидиться в каюті, щось ніби водить і водить нас по кораблю, де з переходів-галерей можна бачити і далеко й близько за бортом несамовито розвирований океан. Серед сірого неосяжного простору, ніби зменшившись, рухається наше судно, а навстріч ринуть усе нові й нові водяні вали, наростаючі гори хвиль. Круто здіймаючись, вони, здається, скоро черкатимуть гривами низько навислого хмурого неба. Коли гігантські буруни на очах наростають, здіймаються хребтами і знову спадають, потужно розгойдуючись, вигинаючись, у нас таке враження, ніби й справді хитається поверхня самої планети.

Біля радіорубки горбиться у розхристанім плащі, в пожмаканому береті самотня постать — це старий гуляйпілець. Сьогодні він ще більш звідчаєний, понурий, стоїть, не ховаючись од вітру, понуро заляк на місці, затишкаючи в руці папірчик радіограми.

— Все, — важко видихнув він, помітивши нас. — Ніхто не жде старого дурня.

Відсторонений погляд старого вже ніби й не помічає розгойданого до самого неба океану. Видно, всі ці дні земляк наш на щось таки сподівався, можливо, існувала якась

обіцянка, а тепер ця радіограма розбила його останню надію, принесла чиюсь байдужість, чиюсь відмову. Старечі, в ревматичних гулях пальці мовби самі собою поволі рвуть радіограму на дрібні клаптики, і вони, підхоплені вітром, швидко зникають за бортом.

Ми хотіли б його втішити, але чим?

— Сам, — каже він відсторонено, ніби в напівзабутті. — Світ великий, а прихилитись нема до кого.

Коли ми рушили на верхню палубу, він теж потягнувся слідом.

Нагорі вітер аж свистить, зірваною з хвиль водяною порошею добризкує нам до самих облич. Шезлонгів ніде ані жодного, все прибрано, все десь поховано. Та, незважаючи на негоду, виявилось чимало охочих бачити й такий збурений штормом океан. Тут і там поприміпали до поруччя люди в мокрих, блискучих плащах, а в кормовій частині судна пасажирів зібрався цілий гурт, серед якого виділяється дівоча постать, висока, струнка, в червоній спортивній куртці. То Ліззі із своїм вінценосним. Уже другий день вона не потрапляла нам на очі, не з'являлася навіть у ресторані, від гуляйпільця було відомо, що Ліззі вдень і вночі не відходить від батька, якому останнім часом стало зовсім кепсько. І ось Ліззі знов перед нами. Дівчина стоїть коло свого птаха неусміхнена, чисте обличчя її, нахльоскане солоним вітром, мокро блищить, вперше бачимо нашу знайому ніби з наплаччю під очима, в неприхованім смутку.

Коли ми ближче підійшли, Ліззі помітила нас і, як звичайно, зустріла своїм «хелло!», що цього разу було вимовлено ніби неохоче, якимось зболено й гірко. Звертаючись до гуляйпільця, дівчина звеліла старому перекласти для нас: батькові її гіршає, а крім того, щось відбувається з Чарлі. Певне, цей розбурханий океан позначається й на самопочутті птаха. Ніби й не хворий, однак другий день ось журавлик не бере харч, дедалі стає неспокійніший, — чи не підсунув йому з крихтами хто-небудь наркотиків? Доглядач, щоправда, пояснює таку поведінку Чарлі змінами атмосферного тиску, тільки ж від того не легше, невідомо, як птах усе це перебуде, адже прилади показують наближення ще більшого шторму...

Співчутливо зацікавлені пасажири з-під капюшонів звертаються до журавля різними мовами, вживаючи за-спокійливих, пестливих словечок, дві поважні дами простягають йому на долонях якусь поживу, однак Ліззі їхні руки рішуче відсторонює — дайте йому спокій... Тим часом інші цікаві, наблизившись з натовпу, про щось питають птаха, вдаючи з себе його знайомих, а він, безмовний, подеколи сторожко поводить головою і, ніби нехітьма позираючи з клітки на людей, відповідає на їхні звертання глухим невдоволеним клекотом.

Весь час, доки Чарлі перебував на палубі, пасажири не залишали його без уваги. Одні, погамувавши цікавість, зникали вниз, в каютах, інші натомість з'являлись, підходили, щоб глянути на вінценосного красеня, — чимось цей зразково доглянутий, зневолений птах у модерній, художньої роботи клітці притягував до себе корабельну публіку. В дивовижно граціозному цьому створінні з розпущеним вінчиком-хохолком на голові було щось ніби потаємне, замкнуте в собі, не в одного з пасажирів, певне, зароджувалось бажання дізнатись, чи здатен думати що-небудь цей птах і якщо думає, то що саме. Якщо непокоять його в океані якісь переживання, то які вони?

— Мені здається, океан має пробуджувати в журавля міграційний інстинкт, — висловлює припущення білорус.

Згоден з ним і я:

— Не повинно ж у ньому зникнути зовсім те, що ми називаємо інстинктом свободи...

— По-вашому, літати йому хочеться? — чуємо за спиною в себе насмішкуватий голос В'ячеслава. — Та для нього, відгодованого на вишуканих раціонах, небо давно вже перестало існувати!

— Дозволю з тобою не погодитись, — стояв на своєму Петро. — Помічено, що навіть домашня птиця під час бурі поводить інакше.

— Приручений птах — то вже не птах, — недбало махнув рукою поліглот. — Мільйонерська клітка цілком влаштує цього сибарита.

— Не ображай птаха, — кажу йому.

— Хіба це птах? Розважальник публіки, клоун пернатий, клоун, розумієте?

Ліззі, зацікавившись нашою розмовою, попросила гуляйпільця перекласти, про що йдеться. Не знаємо, що саме він їй переклав, однак обличчя її стало враз гнівним, ображеним, вираз злості зробив її негарною. Креснувши В'ячеслава цим неприховано злим поглядом, вона перенесла свій гнів і на присутніх: Чарлі, мовляв, нікого з вас більше не хоче бачити, обличчя нас, дайте птахові спокій...

Услід за публікою, що після цього почала розходитись, ми з Петром теж потяглися до трапа, але тільки ступили на східці, як за нами, на палубі, гостро й пронизливо пролунав голос Ліззі: «Чарлі! Go me! Чарлі, до мене!»

Все сталося блискавично. Випущений, як і раніш, для прогулянки птах вирвався в Ліззі з-під руки і тепер з підлетом утікав від неї.

Ми шарпнулись, щоб допомогти дівчині, але не встигли,— журавель, зненацька розгорнувши крила, що непомітно відросли йому в неволі, одразу ж опинився в повітрі і на очах у всіх шугнув за борт, де вирувала стихія. Підхоплений вітром, птах швидко знепримітнів у туманній похмурості океану, розтанув безслідно в розбурханих його бурунах.

Усе це тривало якусь мить. Але пасажирам судна вистачить цього надовго, щоб цілими годинами обговорювати потім таку сенсаційну подію. Навіть і тим, хто під час шторму з кают не вилазив і нічого не бачив, цілу ніч буде ввижатись, як Ліззі, розкинувши руки, з криком розпачу женеться по ковзкій палубі за своїм улюбленцем.

Не вщухає гуркіт океану.

Трап, що веде на верхню палубу, перегороджено товстим корабельним канатом, над яким виставлено застережний знак: «Шторм. Вихід на палубу заборонено. Небезпечно для життя».

Всьому судну вже відомо, що в своєму люксі в оточенні лікарів, серед пишнот, серед подушок з киснем вмирає спаралізований геній. Відомо стало також, що завжди йому подобались збурення в природі, тишили його зір отакі ось

несамовиті шторми. Тим-то й зараз, перебуваючи на межі життя і смерті, він все не може погамувати в собі давні бажання — серед ночі він зчинив ґвалт, домагаючись, щоб відкрили для нього хід на верхню палубу. Хотів ще раз зі своєї колісниці оглянути цей звирований нічний світ, хотів особисто покликати птаха, що, впізнавши голос господаря, може, таки повернувся б із-за хмар? Руйнується там усе? Він хоче бачити, як руйнується! Не звиклий, щоб йому відмовляли, містер Ізотоп комусь погрожував, видобував із себе прокляття, сам капітан судна приходив утихомирювати його, пояснював, що верхню палубу закрито для всіх без винятку і що ні перед ким він правилами корабля не поступиться, хоч би це й останнє було чиесь бажання — подивитись, як в ураганах розвалюється світ.

Лікарям було ясно, що ядерний можновладець конає. Впадаючи в маніакальні буйнощі, він часом з останніх сил вив, ревів, мовби його четвертували: крізь нестерпний біль ввижалось йому, як навздогін суднові з темряви замість чайок летять і летять на білих крилах безлічі зоднаковілих у гніві людських облич, невідступних, нападаючих, — може, таку подобу взяли собі збурені душі тих, чию долю він брався вирішувати на полігонах?..

За бортом цієї ночі стугоніло так, що ніхто з пасажирів не спав, буруни гуркотіли в темряві, ніби залізні, здавалось, вони вже позмивали з верхньої палуби все, що можна було змити.

Вранці на судні стало менше одним життям. Викреслять з корабельних списків того, хто декотрим схильним до містики дамочкам-пасажиркам уявлявся не інакше як породженням демонічних сил, виконавцем волі самого Люцифера, — чим же було пояснити природу диких його домагань, передсмертне бажання бачити, як руйнується світобудова?

Норов океану важко передбачити. Вночі ревіло, а вдень раптово стало вщухати, життя судна знов набувало попереднього узвичаєного ритму; крізь скло дансінгу-молільні нам видно самотню Ліззі, що одна в залі, ставши навколішки, відсторонившись від усього, самозабутньо молиться перед розп'яттям.

Ось і трап уже розгороджено, і верхня палуба знову відкрита для пасажирів. Судно, не збавляючи хід, іде і йде в потужній своїй розміреності. Ще далеко до того, коли «Куїн Елізабет» після багатьох рейсів десь на Сході буде поставлена в порту на приколі, судно переобладнають, перетворять в розкішний фешенебельний ресторан.

А поки що ми з Петром знову стоїмо в надвечір'ї на верхній палубі, знову січе нам в обличчя водяна пороша і невинно летить звідкись із дальніх далечей цей пругкий океанський гуляй-вітер.

— Оце він, братку, океан... Суворий, загадковий,— каже мій друг.— Але чому ж на нього все хочеться дивитись і дивитись?

1986—1987

З М І С Т

Голян Ярема. Собор української душі 7

Модри Камень 44

Весна за Моравою 53

Березневий каламут 66

Маша з Верховини 75

На косі 105

Кресафт 118

Магда 125

Ода тій хаті, що в снігах 138

Літньої ночі 151

Корида 159

Геній в обмотках 182

Пізнє прозріння 199

Жінка в сірому 212

Двоє вночі 221

Летять усміхнені птиці 229

Чорний яр 237

За мить щастя 257

Залізний острів 271

Полігон 303

Спогад про океан 327

Літературно-художнє видання
ГОНЧАР ОЛЕСЬ ТЕРЕНТІЙОВИЧ

*Спогад
про
океан*

Новели

Для старшого шкільного віку

Упорядкування
Гончар Валентини Данилівни

Передмова
Гояна Яреми Петровича

Художник
Штанко Олексій Володимирович

Зав. редакцією *І. Т. Бойко*
Редактор *Г. В. Рогач*
Художній редактор *К. І. Сулима*
Технічний редактор *Ф. Н. Резник*
Коректори *Т. І. Дем'яненко, Н. П. Романюк*

Підписано до друку з оригінал-макета 03. 10. 95.
Формат 60х90/32. Папір друкарський № 1.
Гарнітура таймс. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 25.
Умовн. фарб.-відб. 25,5. Обл.-вид. арк. 21,31.
Тираж 10 000 пр. Зам. 5-258.

Видавництво дитячої літератури «Веселка».
Свідоцтво про державну реєстрацію № 02473079
від 07.06.1995. 254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Акціонерне товариство «Книга»,
254655, Київ, МСП, Артема, 25.

Гончар О. Т.

Г65 Спогад про океан: Новели: Для ст. шк. віку / [Упоряд. В. Д. Гончар; Передм. Я. П. Гояна; Худож. О. В. Штанко].— К.: Веселка, 1995.— 398 с.: іл.
ISBN 5-301-01790-X

Нову книгу класика української літератури Олеся Гончара складають новели, що увійшли до золотого фонду національного письменства. Насичені глибокими роздумами про долю природи і долю світу, пройняті тривогою за духовність сучасної людини, лаконічні й дотепні, ліричні й водночас сповнені тонкого психологічного аналізу, ці перлини української новелістики спонукають знову й знову замислитись над сенсом буття, будять своїм живим словом у людських серцях любов до України.

Г 4803640201—043 Без оголошення
206—95

ББК 84.4УКР6

